

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**

XIX — початку XX ст.

ВИПУСК XVIII

приурочений Великій реформі 1861 р.

КИЇВ 2011

Пропоноване видання є вісімнадцятим випуском наукових студій відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Видання продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів відділу, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів України. Представлений черговий випуск присвячений проблемам Великої реформи 1861 р. та особливостям її впровадження в Україні, а також значенню і наслідкам, котрі вона мала для історичного вітчизняного поступу.

Наукові доробки, що увійшли до випуску, можуть бути корисними не лише ученим-історикам, викладачам та студентам вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й усім небайдужим до минулого України.

Редакційна колегія: *О.П. Реснт*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАН України, *О.О. Крижановська*, к.і.н., старший науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАН України.

Члени редколегії: *В.Й. Борисенко*, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *О.В. Добржанський*, д.і.н., професор, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, *Г.Д. Казьмирчук*, д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, *В.П. Коцуур*, д.і.н., професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет, *О.М. Лебеденко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України, *Л.Ф. Циганенко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *В.С. Шандра*, д.і.н., професор, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *Н.А. Шип*, д.і.н., професор, Українська академія зовнішньої торгівлі.

Рецензенти: д.і.н., доцент *І.А. Коляда*, д.і.н., проф. *Ю.І. Терещенко*, д.і.н., проф. *О.Б. Шляхов*.

Згідно постанови президії ВАК України від 26.05.2010 р. № 1-05/4 видання внесено до переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010).

Літературний редактор: *С.В. Корновенко*, *В.В. Шевченко*

Набір підготувала: *В.В. Шевченко*

Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6739 від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Редакція публікує матеріали згідно оригінальних версій авторів, не завжди поділяючи їх погляди.

Електронна адреса: E-mail — pravhram@rambler.ru.

Problems of the History of Ukraine of XIX — Beginning XX cc. XVIII Edition. —
Kyiv: Institute of the History of Ukraine, 2011. — 305 p.

The offered edition is the eighteenth issue of scientific studios of department of the history of Ukraine XIX — to beginning of XX item to the Institute of the history of Ukraine NAS Ukraine. Edition continues tradition of publication of the results of scientifically research activity of employees, graduate students and bread-winners of department, workers of researches the leading domestic scientific establishments and teachers of higher educational establishments of Ukraine. The represented regular number is dedicated to the problems of Great reform (1861) and the peculiarities of its introduction in Ukraine and also the meaning and the affects it had for the historical national development.

Scientific revisions which entered in an issue can profit to not only the scientists-historians, teachers and students of higher educational establishments of humanitarian type but also all unindifferent to the pas of Ukraine.

Editorial Board: *O.P. Reent*, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *O.O. Kryzhanovs'ka*, Candidate of History (Secretary of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Editorial Board Members: *V.Y. Borysenko*, Doctor of History, Professor, M.P. Draho-manov National Pedagogical University, *O.I. Hurzhiy*, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *O.V. Dobrzhans'kyi*, Doctor of History, Professor, Yuriy Fed'kovich Chernivtsi State University, *H.D. Kaz'myrchuk*, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University, *V.P. Kotsur*, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the Academy of Pedagogy of Ukraine, Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi State Pedagogical University, *O.M. Lebedenko*, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, *O.A. Udod*, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *L.F. Tsyganenko*, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, *V.S. Shandra*, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *N.A. Shyp*, Doctor of History, Professor, Ukrainian Academy of Foreign Trade.

Reviewers: Doctor of History *I.A. Kolyada*, Doctor of History, Professor *Yu.I. Tere-shchenko*, Doctor of History, Professor *O.B. Shlyakhov*.

According to decision of presidium of the Higher Certification Committee of Ukraine from 26.05.2010 p. № 1-05/4 the edition is included to the list of professional publications in history (report of the Higher Certification Committee of Ukraine, № 6, 2010).

Literary Editor: *S.V. Kornovenko, V.V. Shevchenko*

Composed matter by: *V.V. Shevchenko*

Layout by: *L.A. Zubets*

Published according to decision of Academic Council of Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Certificate of state registration of printed medium KB № 6739 from 04.12.2002, issued by State Committee of Information Policy, Television and Broadcasting of Ukraine.

The editors publish the materials according to the original authors' versions, not always sharing their views.

E-mail: pravhram@rambler.ru.

ВЕЛИКА РЕФОРМА 1861 р.: СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ

150-річчя з дня проведення селянської реформи 1861 р. — є більше, ніж ювілейна дата. Її відзначення водночас надає можливість переосмислити ряд актуальних та дискусійних питань. Залучаючи існуючі напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників, уводячи до наукового обігу нові джерела, а також активно використовуючи сучасні підходи до їх аналізу, отримуємо нагоду простежити переломні моменти минулого, до яких, безперечно, належить і селянська реформа, що започаткувала епоху Великих реформ 1860–1870-х рр., котрі кардинально змінили найрізноманітніші сфери економічного та суспільно-політичного життя Російської імперії в цілому й українських земель зокрема.

Положення 19 лютого 1861 р. поширювалося на 45 губерній європейської частини Російської імперії, в яких налічувалося 22 563 тис. кріпаків, у тому числі 1467 тис. дворових і 543 тис., приписаних до приватних заводів і фабрик.

Єдиної думки про об'єктивні соціально-економічні передумови скасування кріпосного права на наш час поки не існує. Радянські дослідники писали про «кризу феодально-кріпосницької» формації. Відтак дана проблема потребує подальшого вивчення, в якому провідне місце займатиме використання даних, котрі б стосувалися макро- та мікрорівнів соціально-економічного розвитку передреформених десятиліть.

Державні діячі, що реалізовували Велику реформу, а також подальші перетворення, належали до покоління, котре вірило в майбутнє і творило його, усвідомлювало сьогодення, знало минуле своєї країни і враховувало зарубіжний досвід. Це було покоління, що без страху і з надією дивилося вперед.

Значною мірою завдяки цьому скасування кріпосного права, проведене законодавчим, еволюційним, шляхом не лише стало поворотним моментом у розвитку сільського господарства, а й істотно посприяло подальшому розвитку реформаційних процесів у країні. Адже зміни, що відбулися в аграрній сфері, вимагали також глибоких перетворень у сфері як загальнодержавного, так і місцевого управління, регулювання виробничих відносин, змін у системі освіти тощо.

Для нас, через півтора століття після Великої реформи, відзначення цієї ювілейної дати є важливим та повчальним уроком, здатним озброїти корисними знаннями і безцінним досвідом на подальшому шляху в майбутнє. Адже реформа – це не одномоментний акт, а досить тривалий процес, що потребував уважного управління та обережного корегування з боку державної влади. І, безумовно – вдумливого вивчення.

Сьогодні всім нам необхідно спробувати почерпнути з пережитого країною на довгому шляху все те позитивне, що залишила нам історія, і що продовжує залишатися актуальним для наповнення сенсом життя незалежної

України. Адже при уважному розгляді задумана півтора століття тому визвольна реформа дає нашому поколінню не один перспективний напрямок для подальшого розвитку сучасної держави. Відтак інтерес до її спадку і сьогодні має не лише академічний, але й суто практичний характер.

Аналізуючи досвід проведення Великої реформи, можна виявити ряд проблем і життєвих ситуацій, досвід та шляхи вирішення котрих не втрачають своєї методологічної актуальності й сьогодні, адже це була не стільки селянська, скільки загальнонаціональна, системна за структурою і задумом реформа країни. Та й селянське питання, що тоді стало відправною точкою широкомасштабних системних перетворень, не втратило своєї актуальності й у наш високотехнологічний та інформаційний час.

Слід зазначити, що ряд важливих проблем, пов'язаних із реалізацією Великої реформи, вже розглядався у численних історичних студіях, проте чимало питань ще очікує на вдумливих та ретельних дослідників. Зокрема, це регіональні особливості реалізації реформи на українських землях, її вплив на еволюцію міжстанових відносин. На жаль, досі не знайшов ґрунтовного висвітлення вплив скасування кріпосного права на зміни у менталітеті селян і поміщиків, змушених кардинально змінювати методи господарювання й пристосовуватися до нових умов функціонування їх господарств.

Недостатньо висвітлені й питання, пов'язані з модернізацією аграрної сфери, що отримала новий поштовх для розвитку, починаючи з другої половини XIX ст. Додаткового дослідження потребує впровадження сільськогосподарської техніки, визначення шляхів, котрі та приходила від виробників до безпосередніх споживачів. На перетині історичних та економічних студій перебувають також актуальні питання її вартості, ціни та доступності для аграрних господарств різних рівнів.

На жаль, лише на початковому етапі перебуває дослідження досить актуальної й дискусійної проблеми виділення об'єктивних параметрів визначення заможності селянських господарств, котра залежала не лише від зовнішніх факторів (сприятливі погодні умови, відсутність чи, навпаки, частота стихійних лих). На ступінь заможності чи ж злиденності селянина істотно впливали також такі фактори, як розмір земельного наділу, поголів'я робочої худоби. Повноцінне функціонування господарства залежало й від наявності працездатних членів родини та, за необхідності, наймитів.

Не досить ґрунтовно висвітлено у сучасній вітчизняній історіографії питання впливу релігійного фактора на тип і заможність того чи іншого аграрного господарства, адже представники навіть основних християнських конфесій — православні, католики, старообрядці та члени різноманітних протестантських громад вели його по-різному, а відтак ефективність та результативність їх діяльності могла істотно різнитися.

Чекає на вдумливих дослідників й актуальна для сучасної України проблема функціонування аграрної сфери у перехідну епоху, котра наступила після втілення у життя масштабних перетворень.

Також потребує вирішення завдання диференційованого підходу до різноманітних етапів і рівнів реформаційних процесів, — ідеології, що лежала в основі намічених перетворень, проектів законів, ухвалених законодавчих актів та, нарешті, характеру їх реалізації під час втілення селянської реформи у життя.

Таким чином, досвід Великої реформи потребує уважного дослідження й неупередженої оцінки. Наразі можна констатувати, що назріла нагальна потреба глибокого переосмислення цієї події з позицій і надбань історичної науки початку XXI ст. Відтак видається доцільним у вивченні проблем, пов'язаних із здійсненням реформи та її досвідом, не обмежуватися проведенням ювілейних заходів, а й надалі продовжувати наукові студіювання в даній сфері.

РОЗДІЛ І
ІСТОРИОГРАФІЯ «СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ»
ХІХ — початку ХХ ст. ТА МЕТОДОЛОГІЯ
ІСТОРИКО-АГРАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О.П. Рєєнт

ВЕЛИКА РЕФОРМА 1861 р.: ПОГЛЯД ІЗ ХХІ століття

У 1861 р. в межах величезної Російської імперії, до складу якої входили тоді й близько 80% всіх українських земель, нарешті — пізніше за інші країни Європи — було скасоване кріпосне право. Епохальність реформи 1861 р. полягала в тому, що вона поклала початок звільненню народів Східної Європи від патріархального рабства, відкрила шлях до демократичних перетворень у соціально-економічному, громадсько-політичному та духовному житті суспільства. Це дозволило підлаштувати існуючу форму державного управління під потреби тих змін, які вже відбулися у більшості передових країн Європи — перетворити імперію у буржуазну монархію. Не дивно, що від самого початку реалізації законодавчих актів реформи 1861 р. її причини, характер та наслідки постійно перебували і продовжують перебувати під пильною увагою науковців — істориків, економістів, юристів та інших. За 150 років від часу її проведення представниками багатьох поколінь вчених різних наукових шкіл і напрямків створено відповідну історіографічну та джерельну базу, яка сьогодні вважається однією з найпотужніших в історичній науці. Вагомий внесок у створення останньої належить і українським вченим [1; 2].

Тим не менше, проблема скасування кріпосного права, в тому числі й на землях України, і сьогодні продовжує залишатися такою, яка потребує подальшої наукової розробки. Така постановка питання є особливо актуальною з огляду на ті зміни, які відбулися на пострадянському просторі в останні 20 років, на зміни сучасних методологічних акцентів при вивченні історичного минулого, на оприлюднення нових фактів і документів, які з тих чи інших причин замовчувалися в минулому. Творче врахування зазначених вище аспектів історичних досліджень дає змогу не тільки суттєво розширити і поглибити наші знання, але й переосмислити, більш об'єктивно оцінити їх з позицій сучасної історичної науки. Вищесказане повною мірою стосується і проблеми скасування кріпосного права.

Вивчаючи її сьогодні ми, тим не менше, продовжуємо постійно зустрічатися із утвердженими ще радянською історіографією марксистсько-ленінськими методологічними оцінками характеру, причин і наслідків реформи 1861 р. Аж

ніяк не применшуючи наукових здобутків радянських її дослідників, водночас мусимо відзначити прагнення останніх дотримуватися саме ленінської її концепції, викладеної лідером російських марксистів В. Ульяновим (Леніним) ще на зламі XIX–XX ст. У концентрованому вигляді вона була викладена ним у серії статей, написаних з нагоди п'ятдесятиріччя скасування кріпосного права у 1911 р. [3; 4; 5]. В основному запропонована В. Леніним концепція реформи 1861 р. зводилася до таких положень:

1. Реформа, як «побічний продукт революційної боротьби», стала наслідком кризи феодально-кріпосницьких відносин, а також революційної ситуації, яка виникла у 1859–1861 рр.

2. Безпосереднім приводом, який змусив царизм скасувати кріпосне право і стати на шлях демократичних (читай — буржуазних) реформ, стали: програна Росією Кримська війна і «селянські бунти, які «зростали з кожним десятиріччям перед звільненням».

3. Реформа проводилась «зверху» царським урядом та самими ж кріпосниками, а тому виявилась незавершеною, масово обезземеливши селянство і економічно прив'язавши його до поміщицьких господарств.

4. Реформа здійснювалась в інтересах поміщиків, які, проте, отримавши величезні кошти за викуп селянських наділів, швидко розтратили їх заради власного задоволення, так і не перебудувавши свої господарства на капіталістичних засадах і продовжували при цьому експлуатувати економічно залежних від них селян напівкріпосницькими методами.

5. Реформа відкрила «клапан» для розвитку капіталізму в Росії, перш за все у торгівлі та промисловості, які, здійснивши за кілька десятиліть грандіозний стрибок, досягли на початку XX ст. рівня відповідного передовим країнам Європи.

6. Реформу не було доведено до кінця. Масове обезземелення селян, відданих на поталу поміщикам, збереження залишків кріпосництва на селі — все це вело до збідніння основної маси селянства, до посилення його класової диференціації, виділення сільської буржуазії (куркульства) й сільського пролетаріату (майбутнього союзника робітничого класу у соціалістичній революції), а також середнього селянства (теж союзника пролетаріату, але у буржуазно-демократичній революції).

«1861 рік породив 1905, — писав В. Ленін, підсумовуючи характеристику реформи. — Кріпосницький характер першої «великої» буржуазної реформи утруднив розвиток, прирік селян на тисячі гірших і тяжчих мук, але не змінив напряду розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 року» [5, 167].

Неважко помітити, що ленінська концепція реформи 1861 р. не є власне ленінською. За великим рахунком В. Ленін лише поєднав відомі у тогочасній соціально-економічній, історичній та політичній літературі оцінки реформи з теорією німецького економіста К. Маркса про класову боротьбу як рушійну силу суспільного прогресу. Тим не менше, саме такий конгломерат думок і оцінок увійшов у аннали радянської історіографії під назвою «ленінської концепції реформи 1861 р.» і, на жаль, продовжує зустрічатися і в пострадянський період.

Сьогодні, оцінюючи історичні події півторавікової давнини з різних методологічних позицій, можна помітити, що цілий ряд згаданих вище «ленінських» положень вимагають якщо не заперечення, то, принаймні, їх уточнення перш за все з наукової точки зору.

Потребує, зокрема, уточнення сам процес визрівання об'єктивних умов для скасування кріпосного права у межах Російської імперії, який затягнувся більше, ніж на століття. Як відомо, проблема бере свій початок ще із XVIII ст. А у першій чверті XIX ст. кріпосницькі відносини перетворились у серйозне гальмо для розвитку промисловості, торгівлі та селянського підприємництва, які вже тоді потрапляли під вплив товарно-грошових відносин. В першу чергу криза охопила ті поміщицькі маєтки, де переважало панщинне господарство і в яких працювало близько 70% усіх кріпосних селян імперії [6, 15]. Яскравим проявом кризи стала поява нових форм панщини — «урочної» та «місячної», які передбачали суттєве посилення кріпосницької експлуатації. Не в кращому становищі опинились і ті маєтки, в яких селяни перебували на оброці. Починаючи з 20-х рр. XIX ст. у них повсюдно в імперії зростають недоїмки із сплати оброку. Зростає і заборгованість поміщиків як кредитним установам, так і приватним особам, яким вони почали дедалі більше закладати та перезакладати власні «кріпосні душі». Якщо на початку XIX ст. ними було закладено 5% кріпосних селян, у 1830-х рр. — 42%, то у 1859 р. — вже 65%. Власники багатьох маєтків, обтяжені боргами, мусили віддавати за борги власних кріпаків кредиторам. Як наслідок, вже на 1833 р. 18 тис. дворянських родин із 127 тис. вимушено були позбавлені власних кріпаків, віддавши їх за борги. У 1859 р. таких родин налічувалось уже 27 тис., або 21,3% від їх загальної кількості. Сума боргу поміщиків, чії маєтки були закладені в одних лише кредитних установах, склала на передодні реформи 1861 р. 425 тис. руб., що в двічі перевищувало річний прибуток державного бюджету [6, 15]. Тим не менше, і в таких умовах феодално-кріпосницькі відносини продовжували залишатися панівними у центральних районах європейської Росії.

Постає цілком закономірне запитання: за рахунок яких ресурсів царату вдавалося утримувати, ідучи на зустріч поміщикам, кріпосне право і при цьому досить успішно підтримувати торгово-економічні стосунки із провідними країнами Європи аж до 1861 р.? Відповідь на нього, досить неординарну, знаходимо у російського історика О. Преснякова (1870–1929). У перевиданих у 1990 р. його історичних нарисах «Российские самодержцы» автор, характеризуючи епоху Миколи I, його внутрішню і зовнішню політику, вжив термін «миколаївський імперіалізм» [7, 291]. Суть останнього полягала в тому, що, маючи на той час ще достатньо сил, царизм компенсував вузькість внутрішнього ринку у центральних районах імперії, стримуваного збереженням і пануванням тут кріпосницьких відносин за рахунок його розширення на окраїнах шляхом воєнної експансії на Кавказ і в Середню Азію. У межах українських земель об'єктами такої експансії, спочатку воєнної, а потім економічної, здавна були території південно-степової України, Північного Причорномор'я та Криму. Проте політика штучного збереження кріпосницьких відносин, яка трималась на силі армії та воєнній експансії,

об'єктивно не могла забезпечити стійкий успіх. У історичній перспективі політика «миколаївського імперіалізму» мала зазнати краху, враховуючи економічне провалля між кріпосницькою Росією та передовими країнами Європи з їх високо-ефективною економікою. Власне це і підтвердила поразка у Кримській війні, ставши останнім цвяхом у домовину економіки кріпосницької Росії. Вона не тільки продемонструвала економічну відсталість останньої, але й чітко окреслила втрату нею ваги на міжнародній арені. А це було набагато серйознішим за втрати економічні. Армія втратила свою могутність і надалі вже не була у своєму вигляді опорою царизму при вирішенні найважливіших завдань зовнішньої і внутрішньої політики. Як наслідок, під загрозою опинилася державна могутність Російської імперії, її міжнародний авторитет і зрештою — сама система державного управління. Для подолання цих кризових явищ необхідно було реорганізувати армію, переозброїти її і створити найсучасніші засоби її переміщення у вигляді залізниць. У зв'язку з цим слід було створити нову сучасну промисловість, для якої у свою чергу потрібно було створити належну армію вільно найманих робітників. Але створенню останньої заважала юридична залежність селянства від поміщиків. Її, цю залежність, необхідно було як найшвидше ліквідувати. Зрештою, все це і вирішило долю кріпосного права в Росії. Уряд більше не міг прислухатися до вимог поміщиків щодо збереження кріпацтва і став на шлях його скасування.

Ще одна проблема, яка потребує серйозного перегляду, це наявність революційної ситуації у 1859–1861 рр., яка, на думку В. Леніна, серйозно вплинула на рішення уряду скасувати кріпосне право. В роботі «Крах II інтернаціоналу» він виклав своє бачення революційної ситуації, квінтесенцією якої вважав надзвичайне піднесення революційної активності мас. У цьому випадку мова йде насамперед про маси кріпосного селянства, яке найбільше виявляло зацікавленість у скасуванні кріпацтва. Саме тому В. Ленін, визнаючи силу економічного розвитку, який втягував Росію у товарно-грошові відносини, водночас зазначав: «Селянські «бунти» зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням примусили першого поміщика Олександра II визнати, що краще звільнити «згори», ніж чекати, поки скинуть «знизу» [5, 163]. Свого часу цей вислів служив одним із реальних підтверджень того, наскільки боявся царизм народного гніву. Причому терміни «знизу» і «зверху» прочитувалися виключно як політичні.

Сьогодні можливо й інше їх прочитання. Передана російською дослідницею Л. Захаровою частина виступу Олександра II перед московським дворянством звучить так: «Ходять чутки, що я хочу оголосити звільнення кріпосного стану. Це не так. ... Не скажу, що я був зовсім проти цього: ми живемо в такий час, коли рано чи пізно це має статися. ... Думаю, що краще щоб усе це сталося зверху ніж знизу» [8, 41–42]. При уважному прочитанні наведеної цитати можна помітити, що мова йде тут не про революційні події, а про об'єктивний хід історичного розвитку, коли паростки нових відносин, розвиваючись у надрах старого суспільства (тобто «знизу»), об'єктивно вже підготували ґрунт для скасування кріпацтва. І уряд мав лише узаконити і очолити цей стихійний процес («зверху»). При цьому, ідучи на реформи Олександр II праг-

нув зберегти існуючу форму державного управління шляхом підлаштування її під нові тенденції розвитку і тим самим зміцнити як внутрішню владу, так і міжнародний авторитет імперії, який похитнувся після поразки в Кримській війні. За таких обставин він, опікуючись державними інтересами, слід гадати, мало думав проте як на це реагуватимуть народні маси.

Тепер саме час перейти до відповіді на те, яким був вплив народних мас на політику царизму і про що свідчить динаміка селянського руху напередодні реформ 1861 р. Безперечним видається той факт, що на середину XIX ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпацтва, було селянство. Саме воно, будучи основним пригнобленим класом феодального ладу, виявляло найбільшу зацікавленість у знищенні кріпацтва. Узагальнююча статистика масового селянського руху напередодні реформи фіксує, що в межах імперії у 1857 р. сталося 192 виступи, у 1858 р. — 528, у 1859 р. — 938 і у 1860 р. — 354 виступи [9, 736]. Наведені дані свідчать про тенденцію до скорочення селянського руху напередодні скасування кріпосного права. А рекордні його показники в межах Російської імперії, зафіксовані у 1859 р. (938 виступів), досягнуті за рахунок народної боротьби проти винних відкупів та високих податків на вино (636 із 938 виступів). Ті ж 1370 виступів, які мали місце у на першому півріччі 1861 р. [9, 736], сталися вже після проголошення «Маніфесту 19 лютого» та обнародування законодавчих актів реформи і не можуть вважатися такими, які впливали на рішення уряду скасувати кріпосне право.

Схожа ситуація спостерігалася і по дев'яти українським губерніям, які входили тоді до складу Росії. Вона свідчить, що протягом 1855 р. в Україні стався 101 селянський виступ, у 1856 р. — 82, у 1857 р. — 191, у 1858 р. — 190, у 1859 р. — 63 і у 1860 р. — 81 виступ. Натомість протягом січня–травня 1861 р. кількість виступів становила тут 622 [10; 7, 356–400]. Однак, як і по імперії в цілому, всі вони сталися головним чином після 9–10 березня, тобто після обнародування документів про реформу 1861 р. Наведена вище статистика масового селянського руху безпосередньо напередодні реформи 1861 р. свідчить про те, що за такого розмаху селянський рух, даний по всім по 49 губерніям європейської Росії, навряд чи міг стати вагомою причиною, яка змусила б царизм піти на скасування кріпацтва. Неорганізованість і забитість селянства, на яку неодноразово вказував сам В. Ленін, стійка локальність і стихійність його руху, незважаючи на спроби надати йому організованості з боку зменьки революціонерів, які «лишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки» [5, 169], — все це ставить під сумнів саму наявність революційної ситуації 1859–1861 рр.

Ще одним важливим питанням, яке стосується подій півторавікової давнини і потребує уточнення, є питання про те, у чиїх інтересах скасовувалось кріпосне право у 1861 р.? Тут маємо кілька варіантів відповіді, а саме:

- в інтересах селянства;
- в інтересах поміщиків;
- в інтересах держави.

Почнемо із селянства. Як найбільш пригноблена і найбільш масова частина населення Російської імперії, воно, безперечно, більше за інших було зацікавленим у скасуванні кріпацтва. При чому без будь-яких обмежень і обмовок. Однак пакет документів про звільнення, затверджений та оприлюднений урядом, викликав у більшості селян швидше невдоволення, ніж бурхливу радість. Зрештою, така реакція селянства на зміст законодавчих актів реформи урядом була прогнозована. Не випадково останній навіть передбачав, принаймні спочатку, оповістити про них населення не у бурхливий масляний тиждень, який закінчувався 5 березня, а під час великого посту, коли церква закликала народ до упокорення. Про це, зокрема, ще 12 лютого попередив усіх губернаторів міністр внутрішніх справ С. Ланської [11, 20]. Зрештою вони були обнародовані протягом 7–10 березня 1861 р. Занепокоєність уряду щодо реакції селянства на оприлюднені документи реформи засвідчує і той факт, що в усі губернські міста для попередження та придушення можливих «бунтів» були направлені регулярні війська. Чим же було викликане таке збудження селян? Відповідь може бути лише одна — недосконалістю документів про звільнення, їхня, так би мовити, недовершеність.

Дійсно, Маніфест 19 лютого, написаний, за дорученням Олександра II, московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), дарував колишнім кріпосним селянам головне — юридичну свободу. «Покликавши Бога в поміч, — зазначалося в ньому, — ми вирішили дату цій справі виконавчий рух. В силу означених вище положень кріпосний люд отримає у свій час повні права вільних сільських обивателів» [11, 28]. Тут же обумовлювалось обов'язкове наділення селян як садибою, так і польовою землею. При чому останню вони мали викупити у поміщиків. Положення Маніфесту 19 лютого були конкретизовані у ряді інших законодавчих актів. Найважливішими з них були: «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Місцеві положення» для окремих районів, «Положення про влаштування дворових», «Положення» про викуп селянами виділених їм земельних наділів та цілий ряд додаткових правил.

Щодо України, то для неї, окрім загальних, діяло три місцевих положення. На три південні губернії — Катеринославську, Херсонську і Таврійську, а також на ту частину Харківської, де переважало подвійне землеволодіння, — діяло місцеве положення для великоросійських та білоруських губерній. Для губерній Лівобережної (Полтавська, Чернігівська і частина Харківської, де переважало общинне землеволодіння) та Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська) були розроблені спеціальні положення. Вони обґрунтовували право селян на підприємницьку та іншу діяльність, конкретизували розміри душевих наділів, їх викупну вартість тощо. Окремим положенням регулювалось утворення органів управління селянськими справами та селянського самоуправління.

Однак при ознайомленні з документами про реформу відразу стає помітно, що сам процес звільнення селян мав відбутися не відразу, а поступово, розтягуючись на роки. Так, у Маніфесті 19 лютого, зокрема, було обумовлено, що ще до того, як селяни будуть повністю переведені на викуп, а це мало статися лише за умови підписання уставної грамоти, укладеної між ними і поміщиком,

останній зберігатиме право власності на всі належні селянам землі в тому числі й на селянські наділи. «Користуючись цим по земельним ідеалом, — зазначалося у Маніфесті, — селяни за це мають виконувати на користь поміщиків умовлені у положеннях повинності. В тому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово зобов'язаними» [11, 28]. Фактично це означало для селян збереження повної залежності їх від колишніх кріпосників та продовження виконання на користь останніх панщини аж до підписання між ними уставної грамоти. І хоча уряд вимагав від поміщиків закінчити повне переведення селян на викуп (тобто укласти уставну грамоту) упродовж трьох наступних після скасування кріпосного права років, тобто до 1864 р., у багатьох випадках тимчасово зобов'язаний час селян зберігався значно більше, досягаючи 9–25 років. Як бачимо, вже у самих законодавчих актах реформи були закладені численні можливості для поміщиків всіляко обмежувати селянам довгоочікувану волю. За таких обставин дуже важко говорити про реформу 1861 р., як таку, яка здійснювалась в інтересах широких мас селянства.

Те, що кріпосне право скасовувалось не в інтересах селян, прозоро передбачувалось ще під час підготовки законодавчих актів реформи. На це, зокрема, неодноразово наголошували лідери як російського так і загальноєвропейського революційного руху. Вони постійно акцентували на тих труднощах, які, на їхню думку, чекали російське дворянство вже після скасування кріпосного права. Передбачаючи такий розвиток подій німецький економіст К. Маркс ще у жовтня 1858 р. писав: «Не можна звільнити пригноблений клас, не завдавши шкоди класові, який існує за рахунок його гноблення, і не вносячи одночасно розкладу в усю надбудову держави, основану на такому похмурому соціальному фундаменті» [12, 572]. Все це розумів і сам Олександр II та його уряд і вони робили все можливе щоб якомога більше запобігти цьому. Згодом В. Ленін у статті «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права» з цього приводу відзначав, що «селян «визволяли» в Росії самі поміщики, поміщицький уряд самодержавного царя і їх чиновників, і ці «визволителі» так повели справу, що селяни ... вийшли з рабства поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників» [3, 133]. Такі висновки лідера російського марксизму в радянський період були покладені в основу наукового обґрунтування того факту, що реформа 1861 р. здійснювалась поміщиками, а отже в інтересах тих же поміщиків. При цьому одним із найголовніших аргументів радянських істориків щодо такого висновку вважалася заява Олександра II, зроблена ним на засіданні Державної ради від 28 січня 1861 р. В українському перекладі, вміщеному в третьому томі «Історії Української РСР», цей фрагмент доповіді імператора мав такий вигляд: «Я сподіваюся, панове, що при розгляді проектів, поданих у Державну раду, ви переконаєтесь, що все, що можна було зробити для забезпечення вигід поміщиків, зроблено» [13, 256]. Проте тут відразу ж виникає запитання — а чого не можна було зробити?

Відповідаючи на нього спершу ознайомимося з тією частиною монаршого виступу, яка наведена в археографічному збірнику «Отмена крепостного права на Украине» (Київ, 1961). На мові оригіналу вона звучить так: «Дело об

освобождении крестьян которое поступило на рассмотрение Государственного совета, по важности своей я считаю жизненным для России вопросом, от которого будет зависеть развитие её силы и могущества. Я уверен, что вы все господа, столь же убеждены, как и я, в пользе и необходимости этой меры... желал бы то же сказать и о дворянстве, хотя опасения его до некоторой степени понятны, ибо они касаются самых близких и материальных интересов каждого... При личных моих разговорах с губернскими предводителями дворянства ... я не скрывал моего образа мыслей и взгляда на занимающий всех нас вопрос и говорил везде, что преобразование *не может совершиться без некоторых пожертвований с их стороны и что всё старание моё заключается в том, чтобы жертвования эти были сколь возможно менее обременительными и тягостными для дворянства*. Я надеюсь, господа, что при рассмотрении проектов, представленных в Государственный совет, вы убедитесь, что всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, — сделано...» [14, 129–130].

При уважному прочитанні щойно наведеної частини виступу царя можна помітити, що скасування кріпацтва розцінювалося ним як захід життєво важливий насамперед для Російської імперії, тобто для держави. Він прекрасно розумів, як і самі поміщики, що його реалізація боляче відіб'ється саме на господарствах останніх. Звідси і занепокоєння монарха майбутнім дворянства та прагнення допомогти йому пережити цей складний для нього перехідний період з якомога меншими втратами. Й імператор цілком щиро запевняв членів Державної ради у тому, що «всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, сделано». Це прагнення Олександра II, особливо виходячи з того, що «опасения его (дворянства) до некоторой степени понятны ибо они касаются до самых близких и материальных интересов каждого», слід розуміти не як потребу забезпечити дворянство благами, а як прагнення захистити, наскільки це було важливо, інтереси тих верств населення, на які, власне, і спирався самодержавний уряд.

І в цьому напрямку, дійсно, було зроблено все можливе. Так, уряд фактично закрити очі на довільне трактування поміщиками права переносити селянські наділи. Уряд заплющував очі і на те, що поміщики фактично повністю залишали у своєму володінні такі життєво важливі для селян угіддя, як ліси, луки, водоймища тощо, ставлячи господарства останніх у повну економічну залежність від себе. У такий спосіб уряд дійсно прагнув допомогти поміщикам і шляхом збереження їх земельних володінь та забезпечити їхні господарства дешевою робочою силою. У цьому відношенні, як сказав Олександр II, все, що можна було зробити для захисту вигід поміщиків, було зроблено.

Тим не менше, відверті побоювання імператора за долю дворянства повністю виправдалися в іншому, більш важливому аспекті, а саме, у справі його фінансової підтримки, так необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових засадах. Про те ні цар, ні уряд не могли поступитися навіть дворянству — своїй головній соціальній опорі — інтересами держави. Як наслідок, вже у 1859 р. були закриті всі вигідні і доступні для дворян державні кредитні установи, що позбавило поміщиків можливості отримувати дешеві кредити. В ході

здійснення реформи абсолютна більшість дворян, головним чином середніх та дрібних, опинилася без необхідних коштів для перебудови власних господарств. Чи могла виправити становище виплата поміщикам за рахунок держави 80% усієї викупної суми за селянські наділи? Навряд. Хоча майже мільярд рублів, виділених для цього, мали б вселити у дворянства оптимізм.

У радянській історіографії тривалий час панувала точка зору про недбайливість поміщиків, які швидко змарнували отримані за селянські наділи кошти, так і не перебудувавши свої господарства на нових засадах і продовжували використовувати напівкріпосницькі методи експлуатації селян. Дійсність виявилася набагато складнішою. По-перше, кошти виплачувалися поміщикам поетапно упродовж більше, ніж чверть століття. До того ж із призначених їм сум майже третина була вирахувана за попередні борги. А враховуючи зміни курсу рубля виявилось, що коли викупна операція в основному була завершена, поміщики в межах імперії отримали на руки всього близько половини призначених для цього коштів. Окрім того, юридичне звільнення селянства і посилена індустріалізація країни призвели до масового відтоку робочих рук із поміщицьких маєтків. Як наслідок, помітно подорожчала вільнонаймана праця, особливо у південних районах України з її товарним характером сільського господарства. З рештою все це стало вагомою причиною глибокої кризи, яка охопила більшість поміщицьких господарств у 70-х р. XIX ст. У доповідній записці урядової комісії, яка у 1872 р. перевіряла стан сільського господарства імперії, з цього приводу зазначалося, що «...господарства приватних землевласників були піддані внаслідок реформи 19 лютого сильному потрясінню. Вони витримували і витримують вкрай важку кризу. Приватні землевласники не були готові до реформи, вона застала їх зненацька..., у значної кількості господарів не було збережень, ... реалізація викупних листів була утруднена» [15, 5–6]. Наведені вище факти засвідчують, що поміщицькі господарства зазнали в ході реформи 1861 р. великих збитків. Останні були об'єктивно очікувані і, навіть, запрограмовані урядом, що викликало занепокоєння, висловлене імператором у згаданому вище виступі. Це дає вагомі підстави стверджувати, що кріпосне право скасовувалось аж ніяк не в інтересах дворянства. Хоча при цьому уряд і прагнув зробити все можливе аби забезпечити поміщиків від очікуваних труднощів.

Із сказаного вище напрашується логічний висновок про те, що скасування кріпосного права у 1861 р. здійснювалося урядом насамперед в інтересах держави. І дійсно було так. Поразка Росії у Кримській війні не тільки продемонструвала її економічну відсталість, але й, що було набагато серйозніше, чітко окреслила втрату нею провідних позицій на європейському політичному небосхилі. Царська армія, як основний гарант успішної політики «миколаївського імперіалізму», виявилася неспроможною протистояти передовим європейським державам. За принизливим для Росії Паризьким миром, вона фактично втратила свої позиції на Балканах, панування у Чорному морі й змушена була поступитися Туреччині частиною Бессарабії та рядом інших територій. Відтак після Кримської війни, як зазначав свого часу економіст XIX ст. І. Гурвич, «уряду стало зрозуміло, що Росія з її застарілими шляхами сполучення не могла віді-

гравати видатної ролі у «європейському концерті» [16, 13]. Для того, щоб повернути втрачені позиції, слід було перебудувати та переозброїти армію. Але для цього потрібна була сучасна промисловість, побудована на передових, капіталістичних засадах. Для створення останньої, окрім інших засобів, необхідно було створити широкий ринок вільнонайманої праці, який зацікавив би іноземних інвесторів й сприяв залученню їхніх капіталів у російську промисловість. Однак на шляху до створення такого ринку стояла кріпосна залежність майже половини населення країни. Отже, скасування кріпосництва стало нагальною потребою часу, архіважливим урядовим заходом для відновлення державної могутності Російської імперії. Як влучно зауважив той же І. Гурвич, «звільнення селян стало засобом для залучення вітчизняних та іноземних капіталів до російської промисловості» [16, 14]. Однак зробити це, не зачіпаючи інтереси дворянства, було неможливо. Та важливішим за це було збереження основ самодержавства. В умовах, що склалися, Олександр II та його уряд, піклуючись перш за все про інтереси держави та існуючої форми державного правління, зважилися завдати дошкульного удару по дворянству. Саме з цих міркувань, скасовуючи кріпосне право, тобто вивільняючи робочу силу (селянство) для майбутньої модернізованої промисловості, уряд настільки ж пожертвував дворянством в інтересах держави, наскільки він пожертвував селянством в інтересах дворян.

В історичній літературі реформа 1861 р. часто іменується «селянською», оскільки, хоча й здійснювалась урядом явно не в інтересах селянства, була спрямована на кардинальні зміни саме в його середовищі. Тому, оцінюючи її наслідки доцільно визначити якими ж виявилися вони саме для багатомільйонних селянських мас. Уряд і поміщики, зазначав В. Ленін, так повели справу, що селяни вийшли «на волю», «обідрані як жебраки», вийшли з рабства у поміщиків у кабалу до тих же самих поміщиків та їх ставлеників [3, 133]. Ці ленінські висновки було покладено в основу більшості праць радянських істориків, де відображалось пограбування селянства під час здійснення реформи 1861 р.

Не заперечуючи у цілому правильність такої оцінки наслідків реформи щодо селянства, звернемо увагу на ряд публікацій з цього питання, які з'явилися на початку 90-х р. XX ст. У матеріалах радянсько-американських симпозиумів з аграрної історії опубліковано статтю І. Ковальченко та Л. Бородіна, присвячену нестандартному аналізу шляхів аграрної еволюції в Росії після скасування кріпацтва. У ній автори дійшли висновку про те, що «об'єктивно економічне становище було таким, що більш широкою основою для буржуазної аграрної еволюції було селянське господарство, яке займало домінуюче становище у сільськогосподарському виробництві. Поміщицьке ж господарство не мало належної ваги та виробничо-технічної й економічної переваги над селянським господарством» [17, 19]. Власне, на такий хід розвитку подій вказував і В. Ленін, який писав, що «оскільки селянин дійсно, а не номінально тільки, звільнявся від кріпосних відносин..., остільки він вступав у обстановку буржуазних суспільних відносин». І «чим більше землі дістали б селяни при звільненні..., тим швидше, ширше, вільніше йшов би розвиток капіталізму в Росії» [4, 154–155]. Як бачимо,

можливість активної участі селянських господарств у капіталістичній аграрній еволюції В. Ленін ставив у пряму залежність від належного забезпечення селян землею. Проте «у дійсності, — писав він, — «наділи» 1861 року означали в більшості випадків створення не вільного самостійного землероба, а прикріпленого до землі кабального господаря» [4, 154]. Звідси постає логічне питання: як за таких умов у процесі пореформеної аграрної еволюції виникла тенденція, виявлена І. Ковальченко та Л. Бородінім? Як це пов'язати з гострим малоземеллям селян, котре було викликано пограбуванням селянства під час реформи і зросло з кожним наступним десятиліттям, зрештою, зробивши селян природним союзником пролетаріату у роки першої революції в Росії? Відповідь має бути одна — малоземелля селян не було (принаймні у перші десятиліття після реформи) таким катастрофічним, як це відображали В. Ленін та його радянські послідовники.

Як відомо, місцеві положення визначили досить помірні розміри селянських наділів. В остаточному вигляді вони встановлювалися для нечорноземних районів у розмірі 3,25–8 дес., для чорноземних — 3–4,5 дес. і для степових — 7,5–12,5 дес. на рев'язку душу. Для трьох південноукраїнських губерній душевий наділ, як у великоросійських та білоруських губерніях, встановлювався у розмірі 3–5,6 дес. На Лівобережній Україні наділи поділялись на вищі (3–4,5 дес.) і нижчі (1–1,5 дес.). Для Правобережної України зберігався наділ одержаний селянами під час інвентарної реформи 1847–1848 рр. і коливався у межах 4,5–9,5 і більше десятин. Якщо дореформене землекористування селян перевищувало встановлені розміри наділів, надлишок землі переходив у власність поміщика. В ході реалізації законодавчих актів реформи виявилось, що такі «відрізки» у 27 губерніях Європейської Росії склали загалом 16% дореформеного землекористування селян, у тому числі, у нечорноземних районах — 7,8%, у чорноземних — 23,4%. На Лівобережній та Південній Україні вони становили загалом 27,6%. При цьому, визначаючи кількість відрізків під час реформи, дослідники, у тому числі і радянські, враховували різницю між даними редакційних комісій і першого земельного перепису 1877–1878 рр. Проте, як засвідчують більш сучасні дослідження, такий підхід до справи є помилковим. На це звернув увагу ще на початку 90-х р. XX ст. Б. Литвак. «Навряд чи правомірно, — писав він, — приймати відомий у літературі процент відрізків, отриманий як різниця між цифрою дореформеного наділу, указанного у матеріалах редакційних комісій, та пореформеного по «Статистике поземельной собственности», — тому що розмір точно встановленого пореформеного наділу, який підлягав викупу, далеко не співпадає з даними поземельного перепису 1877–1878 рр.» [18, 166]. Зроблені ним на основі вивчення уставних грамот перерахунки по губерніях Лівобережжя та Півдня України виявляють серйозні розходження з аналогічними показниками, наведеними у радянський період українським істориком В. Теплицьким. У зведеному вигляді вони є такими.

Слід зазначити, що наведені Б. Литваком дані по більшості губерній є далеко неповними. Особливо це стосується Південної України, де розмір дореформених наділів згадується дуже рідко. Найбільш достовірними є дані по

трьом лівобережнім губерніям. Так, Полтавська губернія представлена у розрахунках Б. Литвака 9 повітами з 19, у яких враховано 83,1% ревізьких душ.

Губернії	Відрізки (у %)		
	За даними В. Теплицького [19, 109]	За даними Б. Литвака [18, 166]	Різниця (+/-)
Катеринославська	38,9	23,1 (28,2)*	- 10,7
Херсонська	22,2	3,3	- 18,9
Таврійська	32,2	25,6 (31,0)*	- 1,0
Полтавська	39,2	5,1	- 34,1
Харківська	28,3	3,0 (1,7)**	- 23,6
Чернігівська	22,2	14,1	- 7,8

По Харківській губернії вченим опрацьовано 1543 уставні грамоти, в яких представлено близько 95% ревізьких душ. У Чернігівській губернії обстежено всі 15 повітів і враховано 91,2% всіх ревізьких душ селян.

Зрозуміло, що обезземелення селян під час реформи мало місце і дошкульно вдарило по певній їх частині. Однак при цьому, і підрахунки Б. Литвака у тому переконують, слід враховувати цілий ряд моментів. По-перше, обезземелення селян стало наслідком не тільки «відрізків» їхньої землі, в ході реформи, але й було наслідком чисто бюрократичного недогляду з боку чиновників. Адже наділи мали отримувати лише чоловіки, записані у останню X ревізію. Але проходила вона ще у 1858 р., а земля почала наділятися селянам, починаючи з 1861 р. За той час, що минув після останньої ревізії, чисельність тих, хто мав би отримати наділ, зросла за рахунок молоді по імперії в цілому не менше, ніж на 450 тисяч душ [20, 27]. Але, невраховані X ревізією, вони так і залишилися без наділу. Безперечно, вони були включені у загальну чисельність обезземелених, внаслідок реформи, селян, яких тільки в Україні нараховувалось не менш як 200 тисяч ревізьких душ [13, 181]. Стосовно ж обезземелення селян в ході отримання ними мізерних наділів розміром 1–1,5 десятини (так званих «дарчих»), яких тільки в Україні налічувалось 100 тисяч ревізьких душ [13, 181]. Але й тут були свої особливості. Адже значна частина селян розраховувала поповнити нестачу землі за рахунок її оренди, яка на той час була дешевою і доступною майже кожному. Зроблені свого часу розрахунки по Чернігівській губернії свідчать, що дореформене землекористування селян становило тут близько 884,4 тис. дес., тоді як землеволодіння їх після реформи — понад 759,2 тис. дес. Отже, різниця між показниками до і після реформи склало тут приблизно 125,1 тис. дес. В радянській історіографії наводилась інша цифра — понад 207,8 тис. дес. Але при цьому селяни Чернігівщини додатково орендували

* З урахуванням «відрізків» при наділенні селян дарчими наділами.

** Додаткові «відрізки» під час безпосереднього переходу на викуп.

після реформи ще 204 тис. дес. Тому їх пореформене землекористування склало 759,2 тис. дес. + 204 тис. дес. = 963,2 тис. дес., або на 79 тис. дес. більше ніж до реформи [21, 47]. На жаль, відповідні дані відсутні по решті губерній Лівобережної України. Однак, скажімо, у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії у землекористуванні селян-власників, яке на 37% складалося із орендованих у поміщиків земель, лише посівна площа складала 5,4 дес. на двір. У колишніх казенних селян цього повіту посівна площа становила 6,9 дес. на двір [22, 350]. Стосовно Правобережної України, то там були загалом збережені наділи 1847–1848 рр., хоча іноді «відрізки» мали місце й тут, що правда, невеликі — всього 5–6% [23, 198–214]. Однак під впливом польського національного повстання 1863 р. наділи українських селян, як і польських також, були збільшені у Київській губернії на 28,9%, у Подільській — на 26,4% і у Волинській — на 21,2% [24, 271].

Наведені вище дані дозволяють говорити про досить високий рівень забезпечення українських селян землею після реформи 1861 р. Принаймні, значної її частини. Про те, що після скасування кріпацтва селянське малоземелля не було настільки обтяжливим, як це відображено у радянській історіографії, свідчить і статистика селянського руху в Україні. Протягом 60-х рр. XIX ст. безпосередня боротьба за землю становила тут всього 9,2% від загальної кількості виступів [25, 114–115]. Це є непрямим свідченням того, що проблема забезпечення землею, відразу після реформи, не дуже турбувала селян. З огляду на це, більш зрозумілим є висновок І. Ковальченка та Л. Бородіна про те, що саме селянське господарство в економічному плані стало більш сприятливою основою для буржуазної аграрної еволюції, ніж поміщицьке. Ще раніше до такого ж висновку дійшли і члени урядової комісії, які на початку 70-х рр. XIX ст. вивчали проблеми сільськогосподарського виробництва в межах Російської імперії. Оцінюючи пагубний вплив реформи 1861 р. на поміщицькі господарства вони відзначали, що «селянське господарство було облаштовано у перехідний період значно краще, ніж поміщицьке» [15, 6]. Така характеристика селянського господарства надана науковцями як у XIX, так і наприкінці XX ст. була б неможливою без належного забезпечення селян землею. А отже, говорити про значне обезземелення селян внаслідок реформи не доводиться.

Ситуація почала різко змінюватися приблизно з 80-х рр. XIX ст. Саме тоді у сільському господарстві остаточно утверджуються прогресивні товарно-грошові відносини. Внаслідок цього поміщики починають дедалі інтенсивніше прилучатися до ринку. Це відразу ж негативно вплинуло на характер орендних відносин, які на той час були головним фактором для покращення земельного становища селян. У матеріалах слідства про масовий селянський рух 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях з цього приводу відзначалося: «явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковність маєтків, з метою чого, економії, перетворюючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам у оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі до того ж на вельми не вигідних для них умовах»

[26, 71]. Погіршенню умов оренди селянами землі сприяла і діяльність куркулів як посередників у орендних відносинах між селянами та поміщиками. У 1884 р. чернігівський губернатор С. Шаховський сповіщав у Петербург, що така діяльність куркулів стала справжнім лихом для губернії. Оптом орендуючи поміщицьку землю, куркулі на суборендних відносинах віддавали її дрібними ділянками селянам, беручи з них удвічі, тричі і більше за оренду землі [26, 71]. Враховуючи різке скорочення селянських наділів через природний приріст населення, погіршення умов оренди та зростання ринкових цін на землю малоземелля селян почало різко зростати. Але породжене воно було не стільки обезземеленням селян в ході реформи, скільки об'єктивним процесом соціально-економічного розвитку у пореформений період.

Якими ж виявились основні наслідки скасування кріпосного права?

Юридично звільнивши особу селянина уряд Олександра II порушив тим самим його одвічну осілість та прив'язаність до землі, до самого поміщика. Тим самим було створено умови для масової міграції селянства, в ході якої інтенсивно формувався ринок вільнонайманої робочої сили, так необхідний для наступної індустріалізації країни. В основі останньої лежало залізничне будівництво, розвиток якого перебував під пильною увагою уряду та імператора. Саме у цю галузь найперше залучалися іноземні інвестиції, а власникам капіталів гарантувався 5%-й прибуток. Оплата праці на залізницях була помітно вищою ніж у інших галузях. Це сприяло залученню до нього широких мас селянства, яке покидало рідні місця і поповнювало загони пролетаріату. Як наслідок, у другій половині XIX ст. залізнична мережа імперії зросла у 25 разів [26, 74]. Таким же інтенсивним створення залізничної мережі було в Україні. Тут протяжність залізниць зросла від 227 верст у 1865 р. до 8417 верст у 1900 р. [26, 74]. Потреби залізничного будівництва сприяли швидкому зростанню інших галузей промисловості: металургійної, добувної, машинобудівної, деревообробної та ін.

Розвитку останніх сприяли також відповідні заходи уряду, серед яких відзначимо пільгове внутрішнє фінансування, залучення іноземних капіталів, вивільнення вітчизняного ринку для вітчизняної продукції шляхом встановлення надвисоких мит для конкуруючих іноземних товарів (металу, вугілля, залізної руди, цукру тощо).

В ході посиленої індустріалізації було створено новий потужний промисловий район на Півдні та Сході України, який дуже швидко посів провідне місце в імперії. На початку XX ст. на долю останнього припадало 52,9% загальноросійського видобутку залізної руди, близько 50% кам'яного вугілля та виплавку чавуну [26, 76]. Інтенсивний розвиток стратегічних галузей важкої промисловості, особливо на Півдні України, дав можливість швидко зміцнити воєно-економічний потенціал імперії, помітно зміцнивши її позиції у Європі. Вже наприкінці 1879 р. уряд Олександра II в односторонньому порядку скасував принизливі для Росії умови Паризької угоди 1856 р. (підбила підсумки Кримської війни), а протягом 1877–1878 рр. продемонстрував зрослий потенціал переоснащеної і реформованої російської армії у першій, після Кримської війни, переможній кампанії на Балканах та Кавказі.

Помітні зрушення відбувалися у сільському господарстві. Зберігши ґрунт для залишків кріпосництва на селі, реформа 1861 р. водночас об'єктивно сприяла поширенню тут ринкових, товарно-грошових відносин. Найпомітнішим цей процес був у провідній його галузі — землеробстві. У пореформений період у землеробстві спостерігається стійка тенденція до змін у структурі посівних площ на користь культур, які мали великий ринковий попит або слугували сировиною для харчової та легкої промисловості. Як наслідок таких змін, протягом 60–90-х рр. XIX ст. загальна площа під цукровим буряком зросла в Україні від 75 тис. до 350 тис. дес. На Півдні України посіви під яровою пшеницею та ячменем зросли протягом 1881–1900 рр. від 61,6% до 75% від загальної площі останніх. Аналогічні процеси були характерними і для Лівобережної України, де протягом тільки останнього десятиріччя XIX ст. зросли посіви: під яровою пшеницею — на 42%, під вівсом — на 20,7%, під ячменем — на 20,5%, під картоплею — більше ніж утричі [26, 76–77]. Важливі зміни відбувалися у характері землеволодіння. З початком перетворення землі в товар землеволодіння починає швидко втрачати свій становий характер і переходити з рук дворянства чи держави у власність селян, міщан, козаків, купців та інших фізичних і юридичних осіб. Як наслідок, протягом 1863–1910 рр. у межах імперії, а точніше її європейської частини, у ринковий обіг надійшло загалом понад 145,6 млн дес. приватновласницьких земель, в тому числі по Україні — близько 38,4 млн дес. [27, 255]. Відбувалось інтенсивне підпорядкування законам ринкової економіки й інших галузей сільського господарства.

Вагомим для Російської імперії став наслідок реформи у соціально-політичній сфері. Зміна правового статусу величезної маси колишніх кріпосних, поява нових соціальних груп населення, насамперед промислово-торгової буржуазії і пролетаріату, зміна статусу колишніх державних і удільних селян — все це призвело до того, що одним із наступних, після скасування кріпацтва, ключових моментів демократичних перетворень 60–70-х рр. XIX ст. стала судова 1864 р. реформа. Її підготовка велася паралельно із підготовкою до скасування кріпацтва. Вона дозволила підпорядкувати звільнені від кріпацтва верстви населення правовому впливу на них з боку держави. Цій же меті підпорядковувалися земська, міська, військова та інші демократичні реформи. Їх здійснення помітно зміцнило позиції молодій буржуазії, перш за все на місцях. Вирішуючи глобальні завдання державного гатунку, уряд Олександра II водночас свідомо йшов на всебічну підтримку буржуазії, жертвуючи інтересами дворянства. Останнє, зазнавши під час реформи відчутного економічного удару, почало швидко втрачати свій вплив у суспільстві. Така ситуація підірвала самі основи існування монархічного ладу. У ситуації, що склалася, важко сьогодні передбачити в якому напрямку пішла б еволюція державного управління Росії, якби Олександр II не був убитий народовольцями у вересні 1881 р. Його наступник Олександр III рішуче взяв курс на посилення ролі і впливу дворянства у тогочасному суспільстві. Низка його реформ помітно зміцнили позиції дворян, перетворивши їх у суттєву альтернативу владним амбіціям буржуазії. Тим самим самодержавний уряд, підкоривши своєму впливу ним же породжену буржуазію та реанімувавши

фактично знесилене дворянство, почав у власних інтересах корегувати стосунки між ними. Таким чином, було створено оптимальні на той час умови як для економічного зростання Російської імперії, так і для збереження існуючої форми державного правління. Росія перетворилася у буржуазну монархію. З цієї точки зору, реформа 1861 р., як ключовий момент наступних перетворень другої половини XIX ст., здійснених в інтересах держави, повністю досягла поставленої перед нею мети, давши змогу монархії, у дещо зміненому вигляді, не тільки утриматися від падіння в роки першої революції 1905–1907 рр., але й протриматися при владі до 1917 р.

Як бачимо, аналіз причин, характеру і наслідків скасування кріпосного права в межах Російської імперії свідчить про необхідність суттєвого корегування марксистсько-ленінської теорії про реформу 1861 р., покладеної в основу вивчення проблеми в радянській історіографії.

Водночас зазначимо, що подія, яка стала епохальною 150 років тому, справила помітний вплив на долю народів, які проживали у межах тогочасної Російської імперії. Звільнивши селянство юридично, реформа 1861 р. розчистила шлях для інтенсивного індустріального розвитку на нових ринкових засадах, відкрила шлях для належних демократичних перетворень у соціальному житті суспільства. Все це дало можливість досить швидко відновити Росії свій авторитет у Європі, втрачений після Кримської війни. Низка наступних реформ 60–70-х рр. XIX ст. сприяла перетворенню імперії у буржуазну монархію, а реформи 80–90-х рр. XIX ст. дозволили зберегти існуючу форму державного правління.

З іншого боку, реформа залишила великі можливості для збереження залишків кріпосницьких відносин, основою для чого стало збережене поміщицьке землеволодіння та економічна залежність значної частини селянських господарств від господарств поміщицьких. У радянській історіографії цей фактор став визначальним для характеристики реформи 1861 р. як половинчатої, незавершеної, такої, що не виконала свого історичного завдання. Насправді, реформа була, насамперед, заходом уряду, спрямованим на збереження власних позицій у нових конкретно-історичних умовах. Об'єктивно відображаючи потреби часу вона стала наслідком революційного тиску на владу. Безпосереднім приводом до неї стала поразка Росії, насамперед економічна, у Кримській війні. Остання наочно продемонструвала відсталість Росії від передових Європейських держав, зумовлену збереженням кріпосного права, відсутністю сучасних шляхів сполучення, відсутністю належної економічної бази, заснованої на ринкових засадах. Відновити втрачені позиції було можливо тільки шляхом ліквідації причин цього відставання. Як наслідок, реформа 1861 р. здійснювалась урядом не в інтересах селянства, не в інтересах дворянства та будь-якого іншого стану населення. Вона здійснювалась, перш за все, в інтересах держави і з цієї точки зору повністю себе виправдала. На початок XX ст. Росія повернулася до когорти наймогутніших європейських держав. Повернулася з переоснащеною економікою, модернізованою армією та передовими шляхами сполучення. Водночас, низкою реформ 60–90-х рр. XIX ст. російська монархія хоча і перетворилася у

буржуазну, проте помітно зміцнила своє внутрішнє становище. Це дозволило уряду та імператору, вмівло використовувати протиріччя між буржуазією та дворянством, не тільки утриматись при владі у роки першого великого потрясіння 1905–1907 рр., а й залишатися при владі до лютого 1917 р.

Закони розвитку суспільства передбачають періодичне повторення пройденого шляху на звичайно більш високій основі. З огляду на це, дуже схожими проблемами, які вирішував російський уряд 60–90-х рр. XIX ст. виявились стратегічні завдання радянського керівництва у період перебудови. Проте попередній досвід вирішення аналогічних проблем враховано не було. Це, зрештою, і стало основною причиною припинення існування колись могутнього Радянського Союзу.

1. Історіографія історії УРСР. — К., 1986.
2. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року» // Український селянин. — 2001. — Вип. 2.
3. *Ленін В.І.* П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Повне збір. творів. — Т. 20.
4. *Ленін В.І.* З приводу ювілею // Повне збір. творів. — Т. 20.
5. *Ленін В.І.* «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Повне збір. творів. — Т. 20.
6. *Фёдоров В.А.* История России: 1861–1917. — М., 2000.
7. *Пресняков А.Е.* Российские самодержцы. — М., 1990.
8. *Захарова Р.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России: 1856–1861. — М., 1984.
9. Крестьянское движение в России в 1857 — мае 1861 гг.: Сб. док. — М., 1963.
10. Селянський рух на Україні 1850–1864 рр.: Зб. документів і матеріалів. — К., 1988.
11. Российское законодательство X–XX веков. — Т. 7: Документы крестьянской реформы. — М., 1989.
12. *Маркс К.* Питання про скасування кріпосного права в Росії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 12.
13. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. — Т. 3. — К., 1978.
14. Отмена крепостного права на Украине: Сб. документов и материалов. — К., 1961.
15. Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. — СПб., 1873.
16. *Гурвич И.А.* Экономическое положение русской деревни. — М., 1896.
17. *Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И.* Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России. (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX — начале XX века. — М., 1991.
18. *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. — М., 1991.
19. *Теплицкий В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. — К., 1959.
20. *Чернышов И.В.* Сельское хозяйство довоенной России и СССР. — М., Л., 1926.
21. *Шевченко В.М.* Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. — Чернігів, 1993. — Вип. 2.

22. *Анфимов А.М.* Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX — начале XX в. // *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР.* — Сборник V. — М., 1962.
23. *Щербина П.Ф.* Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // *З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI — початок XX ст.).* — К., 1960.
24. *Костюшко И.И.* Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. — М., 1962.
25. *Леценко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. — К., 1970.
26. *Шевченко В.М.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. — К., 2008.
27. *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок: XVIII — начало XX века. — М., 1974.

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА»

Десятиріччя тому в Україні вперше вийшов у світ науковий часопис, що згодом став періодичним виданням міжнародного масштабу, яке користується авторитетом і науковою популярністю вчених України та далекого і близького зарубіжжя. Репрезентувавши себе в 2000 р. як видання Інституту історії України НАНУ, Науково-дослідного інституту селянства, Наукового товариства істориків-аграрників, з ініціативи Черкаського тоді ще державного університету імені Богдана Хмельницького, воно консолідувало навколо себе найяскравіших представників української наукової інтелігенції, яка продуктивно, конструктивно та цілеспрямовано висвітлює аграрну історію України. Статті розміщені в «Українському селянинові», як зауважив директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В.А. Смолій, «...є вагомим внеском у консолідацію селянознавчих досліджень, піднесення суспільного інтересу до проблем українського села та дослідження аграрної історії» [1, 2].

Нині часопис отримав наукове визнання не лише на теренах нашої держави, але і далеко за її межами. Власне це підтверджують не лише публікації науковців з Росії, Білорусії, але й наявність журналу, причому всіх номерів видань (на січень 2011 року — їх нараховується 12), у бібліотеці Гарвардського університету. За словами А.Г. Морозова, наукова громадськість Гарвардського університету вважає «...видання “Український селянин” найбільш змістовним сучасним часописом, який висвітлює всі сторінки життя українського селянства» [1, 3].

Тому не дивним є висвітлення на сторінках видання однієї з найактуальніших подій другої половини ХІХ ст., що відіграла вагому роль в економічному та політичному становищі селянства і краю загалом, — селянської реформи 1861 р.

Традиційно достатньо різноманітною сюжетно є проблематика Великої реформи 1861 р. на шпальтах видання. Вчених, які спеціалізуються у цій сфері, цікавить досить широкий спектр питань: передумови для її проведення, початок підготовки реформи, її обговорення в різних соціальних колах тогочасного суспільства, революційні бунти селянства, організація та діяльність різноманітних комісій, особливості реалізації реформи в різних регіонах царської Росії та інше. Своєрідним поштовхом для публікацій матеріалів, що стосувалися Великої реформи, було відзначення 140-річчя з часу її проведення. З огляду на важливість події, історики-аграрники Черкаського тоді ще державного університету імені Богдана Хмельницького, зініціювали проведення наукової конференції «Велика реформа 1861 р.», що, власне і знайшло своє відображення у другому номері «Українського селянина».

Нове осмислення українськими істориками Великої реформи 1861 р. виявилось не лише у кількісних, але і в якісних показниках. Його характерними проявами стали: розширення тематичного поля, посилення документальної і теоретичної основи авторських викладів, показ позитивних та негативних оцінок і підходів українських, радянських та зарубіжних вчених щодо розгляду питань, пов'язаних із реформою. О.П. Ресент наголосив на різноманітності підходів щодо висвітлення різних сторін реалізації селянської реформи в різних регіонах царської Росії та України [2, 6–11]. Аналізуючи напрацювання авторитетних спеціалістів у цій галузі, він звернув увагу на вектори протистояння між окремими групами сільського населення та процес диференціації, що викликав концентрацію земельних угідь у руках заможних селян та появу куркулів-банкирів [2, 7].

Закликаючи наукову громадськість до подальшого вивчення впливу селянської реформи 1861 р., вчений звернувся до малодосліджених проблем, які потребують або нового дослідження, або переосмислення з нових наукових позицій: з'ясування причин конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення, що викликали масову еміграцію українців за кордон; визначення причин провалу реформи; визначення конкретного впливу реформи на розвиток сільськогосподарського виробництва та соціальних змін на селі, та ряду інших питань.

Закономірним є звернення науковців до причин, що викликали селянську реформу. В.М. Шевченко розкриваючи ці питання, зауважив, що дана реформа була викликана об'єктивними та суб'єктивними причинами, що слугували відправним мотивом для перебудови в царській Росії [3]. Аналізуючи ситуацію в світі, автор підкреслив, що економічні, політичні трансформації та поступовий перехід до ринкової економіки розвинених країн Європи продемонстрували втрату Російською державою провідних позицій на європейському політичному небосхилі. І це було однією з вагомих причин проведення ряду реформ, серед яких чільне місце належить скасуванню кріпосного права, які ставили за мету часткову реформацію існуючого суспільства. Незважаючи на незавершеність реформи, підірвану економіку поміщицьких господарств, частина яких не змогла адаптуватися та перебудуватися на нові економічні рейки, царська Росія поступово утверджувала нову ринкову економіку, яка набрала обертів з 80-х рр. XIX ст.

В епіцентрі дослідницької уваги опинилися і освітні аспекти реформи 1861 р. З огляду на це, слід відмітити наукові розробки А.І. Кузьмінського та Т.В. Тронько [4; 5]. А.І. Кузьмінський, аналізуючи основні аспекти реформи на прикладі Лівобережної України, підкреслив, що «до відміни кріпосного права усі проекти реформи освіти — і не тільки освіти — йшли «на вітер»... Завершення реформи системи освіти, як і проведення решти буржуазних реформ раніше за відміну кріпосного права, яке було основним гальмом економічного, соціального і культурного розвитку країни, було принципово неможливим», [4, 12]. Доля шкільної реформи, як і доля всіх інших перетворень 1860-х рр., залежала не лише від того, коли буде вирішене «селянське питання», а й від того, як воно буде вирішене.

Вплив селянської реформи на стан освіти в царській Росії досліджувала Т.В. Тронько. Вона звернула увагу на те, що внаслідок «великих реформ»

змінювалося правове і соціально-економічне становище окремих верств населення. Ліквідація станової замкненості духовенства, поширення ідеї про емансипацію жінок призвели до реформування жіночої освіти [5, 105]. Жіночі гімназії, за висновком Т. Тронько, започатковані Міністерством народної освіти і Маріїнським відомством в епоху «великих реформ», з кожним роком набували популярності завдяки їх організаційним засадам: всестановості та відкритості виховання [5, 102].

В.В. Гоцуляк, розглядаючи історіософський та джерелознавчий аспект селянської реформи 1861 р., дійшов висновку, що її здійснення в Україні засвідчило всю неорганічність соціонормативної діяльності щодо цілого селянського організму, оскільки моральна його зрілість не збігалась з існуючим державним і навіть суспільним устроєм [6, 20]. Це підкреслюється різними точками зору на проблему трактування суспільних проблем села: маргінальним характером українських наукових досліджень, пов'язаних з різними аспектами проблеми «село і суспільство»; марксистсько-радянським підходом, що ґрунтується на класово-ідеологічних засадах; загальносвітовому, європейському підході до цієї проблеми, на якому наголошує О.П. Реєнт [6, 21–22]. В руслі останньої тенденції слід інтегрувати весь можливий джерельний матеріал для його втілення у працях з селянства як зразка інтелектуальних знань людського духу. Історіософський аспект вивчення реформи 1861 р., за підсумком історика, повинен включати три головних аспекти: ідейно-змістовний, інституційний та людський [6, 18–25].

Питання соціального статусу, ментальності, змін у свідомості тих, кому безпосередньо була адресована реформа — селян, проаналізована Ю. Присяжнюком [7]. Науковець наголосив на суперечностях між суспільно-історичною сутністю «емансипації» 1861 р. та характером її сприйняття хліборобським загалом, які зумовили не тільки «значні моральні шкоди», а й великі матеріальні збитки. І лише через певний проміжок часу, поступово у ментальність селян почне проникати потяг до інноваційних ініціатив [7, 95]. Щодо сприйняття і оцінки селянином довгоочікуваної волі, то, — наголошує автор, — «... вона була на загал негативною, оскільки особисте звільнення та одержана під викуп земля морально-психологічно не компенсували йому душевних страждань, які спричинилися наступаючими проблемами» [7, 96].

І.В. Звірко́вський, аналізуючи тенденції розвитку селянства, стверджував, що реформа виступала відправною точкою до початку ряду інших реформ та нововведень у царській Росії [8]. Адже основне її завдання, за визначенням науковця, — підри́в законодавчих бар'єрів, які установив старий порядок між різними соціальними групами, було виконано [8, 76]. Скасування кріпацтва покінчило з фундаментальною розбіжністю між тими, хто був особисто вільними і кріпосними. Реформа принесла своєрідний прогрес: втрачене дворянством було придбане іншими соціальними групами; розпочалося піднесення середніх класів; селяни отримували ряд громадянських прав тощо. Особливо позитивний результат реформа принесла в галузі освіти, — підкреслив науковець [8, 76].

Роль і місце соціальних прошарків у проведенні реформи з'ясовано В.В. Опанасенко. Дворянський стан Чернігівської губернії ініціював відкриття

комітету в Чернігові для створення проекту положення про покращення побуту залежних від поміщиків селян [9, 40]. На підставі аналізу архівних матеріалів, журналів засідань комітету науковець довів, що кожне питання всебічно обговорювалося, висловлювалися різні думки та пропозиції. Проте оголошення Маніфесту та «Положень...» зробило селянина формально вільним [9, 43].

Л.Ю. Беренштейн наголосив на соціальних аспектах аграрних відносин у Східній Україні [10]. Реформа 1861 р., — за висновком дослідника, — сприяла багатьом позитивним змінам у тогочасному українському суспільстві: створила умови для розвитку товарного селянського господарства; зніщувала впровадження у сільськогосподарське виробництво нових технологій; активізувала освітню діяльність в Україні [10, 62–64]. Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним поштовхом до модернізації Російської імперії, що стимулювало, активізацію суспільно-політичного руху [10, 64].

Селянська реформа 1861 р. розпочала процес структурування селянства і формування ринкових відносин, поставила перед українською суспільно-політичною думкою питання про зміну наукової парадигми, — вважає В.В. Ігнатенко [11]. Науковець підкреслив, що реформа 1861 р. мала опосередкований вплив на еволюцію української суспільно-політичної думки. Саме ця подія зумовила заміну народницького напрямку української політичної думки еволюційним [11, 74].

В епіцентрі дослідницької уваги на сторінках часопису опинилися питання адміністративно-територіальних змін та управлінського апарату під час проведення та після реформи 1861 р. Вплив селянської реформи на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель в складі Російської імперії дослідив О.В. Андрущук [12]. Автор проаналізував правову базу та порядок створення волості як основної ланки адміністративно-територіального поділу. Структура, порядок утворення та повноваження управлінських органів цього рівня визначалися статтями 69, 93–100 «Положення». Автор констатує, що на кінець 1861 р. в Україні було завершено фінансування волостей та формування їх управлінського апарату [12, 59].

Розбудову системи управління селянським станом з'ясував А.В. Ващенко [13]. Він довів, що селянське самоврядування мало дворівневу структуру. Це зумовлювалося ускладненням господарського і суспільного життя селян та спробою їхнього поступового включення до державної системи управління, середня ланка якої базувалася на адміністративно-територіальному принципі [13, 69].

Роль мирових посередників у реалізації законодавчих змін на селі під час проведення реформи 1861 р. висвітлив В.В. Бондар [14]. Дослідник проаналізував висвітлення в сучасній вітчизняній історичній літературі впливу на проведення реформи суб'єктивного фактору. Зокрема, йдеться про вплив діячів інституту мирових посередників на реалізацію аграрних перетворень на місцях.

Новою для часопису виявилася проблематика життєдіяльності реформаторів, які відіграли вирішальну роль у проведенні реформи. М.М. Верховський своєю статтею започаткував цей напрямок на сторінках «Українського селянина» [15].

Вплив реформи на поширення ідей кооперації розкрито І.А. Фаренієм [16]. Кооперативне будівництво, яке започаткувалося в результаті реформи 1861 р., на його думку, не дало очікуваних результатів. З'ясовуючи причини цього, науковець апелює до відсутності соціально-економічних умов, необхідних для поширення ідей кооперації в середовищі селянства та неготовності робітничого класу чітко усвідомити свої соціальні інтереси та способи їх задоволення [16, 107–108]. Проте 90-ті роки XIX ст. вже переконливо довели життєздатність кооперативних форм економічної діяльності, що було одним із об'єктивних соціально-економічних наслідків «Великої реформи 1861 р.».

Зростання інтересу до реформи викликало і зініціювало наукові дослідження щодо переосмислення місця та ролі поміщиків у реформі 1861 р. Н.Р. Темірова висвітила погляди дореволюційних авторів на місце поміщиків в аграрному секторі у 1861–1917 рр. [17]. Дослідниця стверджує, що, незважаючи на розмаїття поглядів дворянських авторів (Х. Петров, В. Іонов, О. Антонович, П. Маслов та інші), їх об'єднує прагнення підтримати й зберегти приватне землеволодіння дворян [17, 19]. Радикальні погляди на розв'язання аграрного питання в Росії були притаманні прибічникам марксистської ідеології (В.І. Ленін, О.В. Пешехонов) [17, 20]. Альтернативу аграрного розвитку села вони вбачали у поширенні класової боротьби, започаткувавши у такий спосіб негативну оцінку поміщицького господарства, яка стала нормою для радянської історіографії. Представники ліберального напрямку, (М.П. Огановський, В.З. Святловський, П.І. Лященко, довели необгрунтованість гіпертрофованого уявлення дворян про «оскудення», показали, що внаслідок ринкового перерозподілу земельної власності відбувався процес диференціації станів, а також звернули увагу на інформаційні можливості видання «Материалы по статистике движения землевладения в России» [17, 22]. Отже, переконує Н.Р. Темірова, — думка про необхідність усунення великого поміщицького господарства виникла в силу об'єктивних причин і знайшла своє реальне втілення у Великій реформі. Проте погляди щодо її реалізації були різні [17, 22].

Значну наукову цінність мають публікації, в яких висвітлено вивчення селянської реформи 1861 р. науковими осередками та історичними школами. Цим питанням, зокрема присвячено статтю О.З. Медалієвої [18]. дослідниця підкреслює, що праці членів історичного товариства Нестора-Літописця в кінці XIX — на початку XX ст. становлять наукову цінність, розширюють і доповнюють наявний історичний матеріал, а тому заслуговують на особливу увагу з боку сучасних істориків.

Традиційним є блок публікацій, що стосуються регіональних аспектів проведення селянської реформи 1861 р. Зокрема, її особливості на території Волині на шпальтах «Українського селянина», досліджено Г.Т. Панишко, С.А. Шульгою та П.С. Олешко [19; 20; 21]. П.С. Олешко розкрито особливості проведення аграрних перетворень на Волині, які були зумовлені відмінностями економічного, соціального та політичного характеру [20, 39]. Враховуючи наявність польського елемента в краї, реформування аграрного сектору було розпочате урядом у 1847–1848 рр. Інвентарними правилами, які були покладені в

основу документів реформи 1861 р. Внаслідок польського повстання 1863 р., було видано маніфест, який проголосив усіх селян вільними. Виходячи з цього, селяни отримали обмежену можливість до економічної свободи, що і вплинуло на подальший розвиток аграрного сектора економіки краю [20, 39].

Г.Т. Панишко охарактеризовано фактори і умови, що були створені суспільно-політичною ситуацією та царським урядом у пореформений період, для переходу земельних наділів у руки російського дворянства, чиновництва та буржуазії з рук українських, польсько-українських та іноземних громадян, що проживали на території Волинської губернії [19, 43–47].

У контексті впливу реформи на різні групи населення заслуговує на увагу дослідження С.А. Шульги про роль і значення чеських колоністів та німецьких поселень на території Волині. Автором доведено, що користуючись досконалішими знаряддями обробітку землі, маючи пільги при сплаті податків, скориставшись законодавчим обмеженням польського землеволодіння внаслідок повстання 1863 р., німецькі та чеські колоністи активно запроваджували нові елементи в агрокультурі Волинського краю та сприяли його прогресивному розвитку.

Порушуючи питання міграції населення внаслідок царських реформ 60–70-х рр. XIX ст., слід звернутися до наукового доробку Т.Д. Крамарчук [21]. Обезземелення значної частини українського населення, на думку дослідниці, призвело до зростання кількості мігрантів до східних регіонів імперії, а також Башкирії [22, 80]. Наголошуючи на проблематичності вирахування кількості переселених, науковець звертає увагу на складність соціально-економічного становища переселенців, що було зумовлено рядом причин: мізерній допомозі держави переселенцям; невиправданості сподівань землеробів на «дешеву землю»; спекуляцією; нерівномірністю розселення переселенців на території Башкирії (більшість осіла на зручних для хліборобства землях); обмеженість права власності на землю, придбану переселенцем за допомогою кредиту Селянського банку; фінансова залежність від місцевих шахраїв. Проте для економічного розвитку південного Приуралля активне аграрне заселення відіграло важливу роль, оскільки стимулювало продуктивні сили та стимулювало економічний розвиток регіону.

Оглядом питання селянської реформи висвітлено у ряді публікацій, присвячених різним питанням економічного, політичного та соціального розвитку українських земель у другій половині XIX століття Н.Р. Темірової, А.М. Шатохіна, О.А. Бундак, В.М. Мельниченка, М.А. Якименка тощо [23]. Це зумовлено економічною періодизацією розвитку не лише України, але і Росії загалом. Адже реформи 60–70-х рр. XIX ст. виступали вихідним моментом щодо наступного етапу — етапу поступового відмирання і занепаду феодального соціально-економічного укладу та поступовим формуванням нових індустріальних відносин у всіх сферах соціально-економічного життя на теренах Росії та підвладних територіях. Інтерес до проблематики Великої реформи зберігається і нині, що власне засвідчує можливість подальшого наукового пошуку.

1. *Смолій В.А.* Науковому товариству істориків аграрників // Історико-аграрні обрії. — 2010. — № 20.
2. *Реснт О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX століття (стан наукової розробки) // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
3. *Шевченко В.М.* Деякі думки з приводу реформи 1861 р. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
4. *Кузьмінський А.І.* Основні аспекти реформи 1861 р. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
5. *Трощко Т.В.* Зміни в організації шкільної середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
6. *Гоцуляк В.В.* Реформа 1861 р. в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
7. *Присяжнюк Ю.П.* «Емансипація» 1861 р. очима пересічного хлібороба // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
8. *Звірківський І.В.* Тенденції соціального розвитку селянства Російської імперії в пореформений період // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
9. *Опанасенко В.В.* Місце дворянського стану в Чернігівській губернії в проведенні земельної реформи 1861 року // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
10. *Бернштейн Л.Ю.* Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні в другій половині XIX століття // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
11. *Ігнатенко В.В.* Вплив реформи 1861 р. на формування української суспільно-політичної думки в другій половині XIX століття // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
12. *Андрощук О.В.* Вплив реформи 1861 р. на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель у складі Російської імперії // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
13. *Ващенко А.В.* Розбудова органів селянського самоврядування (законодавчий аспект) // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
14. *Бондар В.В.* Суб'єктивний фактор проведення реформи 1861 р. в українському селі: історіографія проблеми // Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Черкаси, 2008. — Вип. 11.

15. *Верховський М.М.* Особистості в реформі 1861 р. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
16. *Фареній І.А.* Вплив селянської реформи 1861 р. на поширення ідей кооперації // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
17. *Темірова Н.Р.* Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861–1917 рр.: погляд дореволюційних авторів // Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Черкаси, 2002. — Вип. 6.
18. *Медалиєва О.З.* Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами історичного товариства Нестора-Літописця в кінці XIX — на початку XX ст. // Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Черкаси, 2002. — Вип. 6.
19. *Панишко Г.Т.* Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
20. *Олешко П.С.* особливості аграрного реформування 50–60-х рр. XIX ст. на Волині // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
21. *Шульга С.А.* Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
22. *Крамарчук Т.Д.* Переселення українського селянства до Південного Уралу у пореформений період // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
23. *Темірова Н.Р.* До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформений період // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.; *Шатохін А.М.* Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у після-реформений період // Там само; *Бундак О.А.* Становлення індустріальних відносин у волинському селі у пореформений період // Там само; *Мельниченко В.В.* Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (порівняльний аналіз) // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Науково-дослідний інститут селянства; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Черкаси, 2000. — Вип. 1; *Якименко М.А.* Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917) // Там само. — 2001. — Вип. 3.

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р.: ОГЛЯД АМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Історична наука на теренах США розпочала серйозно вивчати російське минуле лише після Другої світової війни, що було своєрідною реакцією на новий, потужний статус СРСР на міжнародній арені. В умовах «холодної війни», коли ідеологічного тиску тією чи іншою мірою зазнавали історики обох ворогуючих країн, американська сторона спромоглася більш об'єктивно дискутувати над питанням: звідки ж взялася така могутня держава, як Радянський Союз? З цього виросло декілька провідних для низки науковців проблем: витоки російських революцій і радикалізація настроїв частини населення Російської імперії, альтернативи післяреволюційного розвитку останньої, відмінність історичного розвитку Росії та Заходу. Теми, що поступово піднімалися у рамках цих проблем — функціонування адміністративних органів, революційний рух, розвиток політичних партій тощо — так чи інакше торкалися минулого імперського села. Особливо потужного розмаху під впливом низки чинників інтерес до селянства як стану почав набувати з 1970-х рр.

Грунтуючись на зазначеному вище, цілком логічним буде констатувати, що селянській реформі 1861 р., як передумові російських революцій, в американській історіографії відводилося значне місце. Новий імпульс ця тема в рамках проблеми Великих реформ отримала наприкінці 1980-х рр., що було пов'язано з докорінними суспільно-політичними перетвореннями в СРСР та країнах Східної Європи. Відлунням цього стали епохальні конференції у Філадельфії (Пенсільванський університет, травень 1989 р.) й Вашингтоні (Інститут Кеннана, травень 1990 р.). Після розпаду СРСР американські історики отримали ширший доступ до архівів на пострадянському просторі, що дало змогу розширити джерельну базу досліджень за рахунок документів. Окрім них, для написання праць зазвичай використовувалися джерела особового походження дореволюційних часів, науковий доробок радянських вчених та власне своїх співвітчизників.

Однак, принаймні для пострадянських дослідників, значна кількість праць американських істориків-русистів є, з низки причин, вкрай важкодоступною, не кажучи про існування мовного бар'єру. Цілком логічним виглядає і те, що більше уваги все ж приділяється не самим реформам, а «відбитку», який вони залишили у житті пореформеної Росії.

Виходячи з цього та враховуючи невеликий обсяг нашої публікації, ставимо за мету представити огляд лише тих монографій і статей, які вважаємо найкращою ілюстрацією повоєнної американської історіографії селянської реформи 1861 р.

За цим же принципом на початку статті коротко оглянемо й праці, подібні до нашої. Тут відзначимо нарис Е. Глісон, який з'явився у період «перебудови»

в СРСР [1]. У ньому коротко висвітлено еволюцію інтересу істориків із США до Великих реформ й зіставлено концепції її вивчення у цій країні та СРСР. Огляд російської вченої О. Большакової стосується англо-американських досліджень відносно ролі бюрократичного апарату імперії у проведенні реформаторської політики [2]. Її співвітчизниця Л. Захарова ставить ширшу мету — подати своє бачення недостатньо вирішених у світовій історіографії проблем історії Великих реформ; при цьому вона активно цитує і оцінює доробок, зокрема, й науковців зі Сполучених Штатів [3]. Нарешті, згадаємо й українського історика Т. Шаравару, стаття якої дає уявлення про низку досліджень реформи 1861 р. зарубіжними вченими, головним чином, саме американськими [4].

Погоджуємося з думкою цих спеціалістів, що при вивченні взагалі Великих реформ, історики із США зосереджували увагу на їхніх причинах, генезі та впливі на подальше життя імперії. При цьому, з одного боку, велике значення надавалося «зовнішньому чиннику» — поразці Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. З іншого боку, виявлявся інтерес і до «внутрішнього чиннику» — ініціатив Олександра II та його ролі у проведенні державних перетворень, а також до «...походження і взаємодії концепцій окремих реформ та системи цінностей, яка лягла в основу законодавства цього періоду» [2, 24]. Так само це стосувалося і вивчення реформи 1861 р.

Чи не єдину працю, де «зовнішньому чиннику» відводиться головна роль, видав у 1966 р. А. Рібер, здійснивши одну з найперших в американській історіографії серйозних спроб проаналізувати генезу реформ [5]. Він розглядає полеміку між радянськими істориками П. Зайончковським та М. Нечкіною, але заперечує їхню спільну думку, що рішення Олександра II ініціювати розкріпачення селян було прийняте під тиском «революційної ситуації» у Росії. Поглиблюючи й конкретизуючи тезу, що Кримська війна показала відсталість імперії, А. Рібер у підсумку вважає ініціативу самодержця наслідком прагнення змінити систему комплектування російської армії і таким чином її зміцнити [1, 18].

Висновки американського історика відразу ж підхопив його колега Т. Еммонс у монографії «Російське помісне дворянство й відміна кріпосного права у 1861 р.», присвяченій виключно селянському питанню [6]. Разом із тим, на передній план він висуває власний перелік головних причин відміни кріпацтва. Серед них, по-перше, загальноприйняті у радянській історіографії страх режиму перед виступами селян і прагнення до соціально-політичної стабільності у разі таких виступів. Іншими причинами Т. Еммонс вважає «комплекс сорому» в середовищі російського освіченого суспільства за існування кріпосного права, а також «...ріст впливу економічних теорій, які пов'язували прогрес країни з необхідністю розвитку капіталізму» [1, 18], чому кріпацтво, звичайно ж, лише заважало.

Розвідка Т. Еммонс, на відміну від А. Рібера, є типовим прикладом пошуку насамперед «внутрішнього чиннику» у кроці самодержавства до селянської реформи, що стало характерним для переважної більшості наступних студій американських істориків. Ілюструє це, наприклад, і монографія Д. Філда «Кінець

кріпацтва: дворянство й бюрократія у Росії, 1855–1861 рр.», видана у 1976 р. [7]. Автор ставить за мету відповісти, чому відбулася відміна кріпосного права — питання, невіддільне для нього від з'ясування того, як це власне відбувалося. Д. Філд одним із перших в американській історіографії жорстко розкритикував концепцію «революційної ситуації», що після нього робили й інші історики. Він доводив, що «...небезпека селянських заворушень стала фактором, який впливав на політику уряду, лише після того, як рішення про відміну кріпосного права вже було прийняте» [1, 18].

Д. Філд доходить також висновку, що селянська реформа не була спровокована ані поразкою у Кримській війні, ані виключно бажанням Олександра II та його радників. Натомість він вважає, що до 1861 р. фундаментальні політико-ідеологічні структури, на яких тримався інститут кріпацтва, вже були зруйновані, і він зник, як тільки держава позбавила його своєї підтримки.

Наразі змістимо акцент від інтерпретації повоевними американськими істориками чинників, які впливали на скасування кріпацтва, до характеристики ними суто політичної, економічної чи соціальної складових селянської реформи.

Логічно, що історики зі Сполучених Штатів віддавали перевагу політичній складовій, бо відміна кріпацтва була результатом насамперед діяльності царя і чиновників. Це яскраво ілюструє, наприклад, монографія У. Лінкольна [8]. Вчений дослідив окремі аспекти ролі російської бюрократії у розробці реформ і поставив питання: яким чином у такий короткий термін нею «...було створено таке складне й виважене законодавство, яке вимагало глибоких економічних, юридичних і політичних знань» [2, 11], адже сучасники «...затаврували її як неповоротку, нездатну до діяльності й продажну» [8, 9]. У. Лінкольн виокремив три покоління чиновників часів правління Миколи I, які підтримували курс на соціально-економічні перетворення. Він охарактеризував особистості й діяльність кожного з них. Дослідник, зокрема, відзначив противників кріпацтва графа П. Кисельова, який очолив створене у 1837 р. Міністерство державного майна, та його найближчого помічника — голову Статистичного відділення міністерства А. Заблоцького-Десятовського. Для нас важливо, що саме їхні заходи автор розцінює як перші, безпосередньо націлені на перспективу звільнення селян задовго до самого його факту. До них належали: пошук освічених, ініціативних чиновників із незалежним мисленням, збір статистичних даних про кріпосних, проведення земельного кадастру у центральних губерніях Росії, підготовка суспільної думки до ідеї відміни кріпацтва. Одним із результатів такої діяльності стала записка А. Заблоцького-Десятовського «Про кріпосне становище у Росії» 1841 р., яка до появи більш ґрунтовних записок подібного роду слугувала «програмним документом» для ліберально налаштованих чиновників та інтелігенції [2, 13].

Важливу роль у підготовці реформ, на думку У. Лінкольна, також відіграло засноване у 1845 р. у Санкт-Петербурзі Російське Географічне Товариство, яке виступало унікальним на той час осередком спільної діяльності місцевої інтелігенції та прогресивних чиновників. Основним напрямком роботи товариства стало вивчення умов російського народного побуту й аграрних відносин

між поміщиками і селянами, а накопичення такого дослідницького матеріалу, природно, сприяло процесу підготовки реформи 1861 р. У. Лінкольн констатує той факт, що всі урядові чиновники, які брали участь у цій підготовці, активно працювали й у рамках заходів Географічного Товариства [8, 100].

Звернемо увагу й на іншу монографію У. Лінкольна [9]. У центрі уваги автора опинилася «освічена бюрократія», кризь призму діяльності якої здійснено спробу комплексного вивчення доби Великих реформ. Автор узагальнив дослідження своїх співвітчизників із цієї проблематики (Д. Філда, Т. Еммонса, Ф. Старра, Р. Уортмана тощо) і, залучаючи архівні матеріали, показав «...технологію створення законодавчих актів і ту політичну боротьбу, яка супроводжувала їхнє просування по інстанціям» [2, 25].

Із шести найважливіших, на переконання У. Лінкольна, реформ найбільше уваги приділено саме селянській. Історик головним чином описав роботу з її підготовки Секретного комітету, МВС і дворянських комітетів, висунувши на авансцену свого дослідження тих чи інших «освічених бюрократів», які, на його думку, були ключовими фігурами цього процесу. Серед них — Я. Соловійов, М. Мілютін, Я. Ростовцев тощо. Контроль останнього над Редакційними комісіями історик вважає особливо важливим у світлі його ліберальних поглядів на суспільний устрій. За цією ж ознакою і сам Я. Ростовцев, і його помічники — М. Мілютін, географ П. Семенов і великий князь Костянтин Миколайович — підібрали більшість чиновників (18 чоловік) для роботи у Редакційних комісіях [9, 33].

Тематика досліджень У. Лінкольна — діяльність російської бюрократії з підготовки й проведення реформ — прослідковується і у статтях інших американських русистів. Ми відзначимо спершу працю вже згаданого раніше А. Рібера, який розглянув формування ідейно-політичних угруповань у середовищі правлячої еліти за доби Великих реформ [10]. Як він вважає, це було часом, коли професійні чиновники все більше проникали на верхні щаблі політичного життя імперії, яке зміщувалося від царського двору до новостворюваних міністерств. Їхні очільники, за відсутності системи єдиного кабінету міністрів, ставали немовби самодержцями у своїй сфері, оточеними вірними прихильниками, що давало змогу створювати власні політичні угруповання [10, 45].

Дотичним до цього явища було виникнення численних нарад, комітетів, комісій, що «...розширило спектр політичної активності, сприяючи зближенню політичних союзників» [10, 48]. Так, у діяльності Головного комітету у селянській справі А. Рібер бачить перші прояви активності угруповання «економістів». Його неформальний очільник М. Рейтерн підтримував і згуртовував ту більшість членів комітету, яка захищала селянство від домагань поміщиків. Вже після 1861 р. з числа невдоволених умовами розкріпачення селян аристократів сформувалося угруповання графа П. Шувалова [10, 65]. Між цими двома та двома іншими «фракціями», які виокремив А. Рібер, розгорнулася політична боротьба, проте вже не навколо селянського питання.

Наприкінці статті автор слушно зауважує, що Великі реформи створили у Росії нове, складніше організоване суспільство, коли чиновники вищих рангів

уже не могли бездумно виконувати волю царя, а наказом царя «...вже не можна було повернути кріпосне право» [10, 69]. Відтепер з'явилися нові проблеми, які не вирішувалися простим розчерком пера самодержця, і чим далі, тим він ставав менш спроможним контролювати оформлення і боротьбу групових інтересів серед чиновників.

Якщо дослідження У. Лінкольна й А. Рібера стосуються політичної історії, то економічної історії С. Хока, який у своїй статті розглянув вплив банківської кризи кінця 1859 р. на підготовку проекту селянської реформи і, зокрема, викупної операції [11]. Автор вважає цей вплив недооціненим попередніми дослідниками. Він же називає кризу «батою реформи», який визначив умови звільнення селян і послабив, таким чином, наступний економічний розвиток імперії [11, 91]. «Величезна викупна операція й жорсткі умови, в які вона поставила селян, були не просто результатом того, що поміщики успішно відстоювали свої інтереси. Це було наслідком фінансових труднощів, викликаних крахом державних кредитних установ», — доводить С. Хок [11, 91].

Дослідник першочергово звертає увагу на прагнення самодержавства провести реформи як на причину змін системи державних фінансів і приватного капіталу. В умовах нерозвинутості ринку капіталу загалом, уряд, подібно до країн Західної Європи, прагнув опертися не на державні, а на приватні ресурси. Проте це призвело до фінансової кризи, що викликало необхідність ліквідації державних кредитних установ [11, 92]. Щоб довести свої тези, С. Хок прослідкував роль останніх в економіці Росії, вказав на рішення держави створити нову транспортну систему і акціонерне Головне товариство російських залізниць — заходи, до яких її підштовхнули сумні події Кримської війни. Історик далі ґрунтовно і детально, на нашу думку, висвітлив потуги низки «освічених бюрократів» у проведенні банківської і податкової реформ поряд зі спробами використати значні приватні ресурси для фінансування залізничного й пароплавного будівництва. Вдале оперування економічними поняттями дозволило йому також продемонструвати недоліки подібної урядової політики та в кінцевому рахунку її провал. Обґрунтовуючи це як чинник, який найбільш негативно вплинув на фінансове забезпечення селянської реформи, автор у результаті й приходять до твердження, процитованого вище.

Дещо більше уваги приділимо нарисові Д. Філда внаслідок ширшого спектру порушених ним питань [12]. Його праця ґрунтується переважно на законодавчих актах та інших документальних джерелах дореволюційної доби, а також на розвідках радянських, американських вчених та власному доробку.

Першим завданням дослідник ставить проілюструвати те, як самі селяни сприймали відміну кріпосного права, щоб показати, що найрадіснішим для них був сам факт скасування необмеженої влади поміщиків. Поряд із цим, стверджує він, законодавча база реформи не позбавляла селянський стан від цілої низки труднощів при його інтеграції до суспільства особисто вільних людей, а головне те, що вона аж ніяк не зачіпала верховенства над ним інших станів [12, 75]. Саме в цьому питанні самодержавство вбачало для себе приховану загрозу, бо «...за укоріненими поняттями державної мудрості найнебезпечнішим моментом вва-

жався би той, коли государ формально відмовиться визнавати практично єдину владу поза межами повітових міст — владу поміщиків» [12, 75]. Побоювання «бунту черні» переслідувало Олександра II не менше, ніж його попередників на престолі, і для придушення локальних селянських виступів режим виробив більш-менш стандартний набір методів.

Д. Філд далі вирізняє інститути, на які самодержавство у ситуації 1861 р. спиралося найперше — армію, церкву та мирових посередників. Щодо останніх, відзначено місце і роль у бюрократичному апараті імперії, соціальний статус, функції. На думку вченого, їхня діяльність неабияк сприяла спокійному і послідовному проведенню реформи [12, 78]. Детально він зупиняється і на тому, як реагувала влада на різночитання селянами нових реформаторських законів, пов'язані з цим чутки і міфи. Такі явища ставали на заваді новим перетворенням, про що свідчить невтішна динаміка укладення уставних грамот між селянами й поміщиками, хоча воно було обов'язковим. Для Д. Філда це є свідченням «...значного поширення ... безрозсудних надій на далекого царя» [12, 81], від котрого очікувалося якоїсь іншої, «справжньої» волі.

Причину несприйняття на ментальному рівні частиною селян умов реформи історик бачить у їхніх поглядах на землю як на власність Бога, царя або просто нікого, тоді як самодержавство вважало право на землеволодіння прерогативою царя й поміщиків, стовпом міцного державного устрою й економіки [12, 82]. Проте негативна спадщина кріпосного права виходила за межі різниці ціннісних систем: дворяни зберігали своє домінуюче становище у владних структурах і у сфері аграрних відносин, селяни продовжували бути законодавчо прикріпленими до громади та обіймати нижчі шаблі соціальних сходинок і т.д. Розгляд цих явищ дав Д. Філду наприкінці своєї статті право стверджувати, що «...характерні риси кріпосної економіки збереглися у зміненому вигляді й після знищення кріпосного права, і їхнє руйнування проходило дуже повільно» [12, 86]. Самодержавство більше побоювалось хаосу, ніж бажало прогресу, тому селянська реформа стала швидше послабленням і систематизацією старих, кріпосних порядків, ніж введенням нових.

Р. Джонсон на основі статистичних даних практично вперше у світовій історіографії простежив зв'язок між індустріалізацією та урбанізацією з моделями сімейного життя Росії кінця XIX ст. Лише у цій країні, на його думку, спостерігалася «...постійна взаємодія між містом і країною, селом і виробничим підприємством» [13, 264]. З проведенням селянської реформи дослідник пов'язує виникнення нової форми такої взаємодії: міські робітники, які були в основному з сіл (т.зв. «відхідники»), залишали там свої сім'ї, але підтримували з ними зв'язок, зустрічаючи родичів у себе в місті чи періодично повертаючись до рідної місцини. На прикладі Підмосков'я Р. Джонсон прагне показати значимість й особливо демографічні наслідки функціонування такої моделі.

Саме скасування кріпацтва, історик називає причиною відтоку помітної частини трудових ресурсів із села до міста. Як наслідок, домогосподарства селян-мігрантів залишалися без їхньої підтримки і для компенсації залучалася інша робоча сила, часто наймана. Отже, стверджує автор, «...здорові й повно-

літні пішли у місто, залишаючи сільське господарство дуже старим і дуже молодим» [13, 277]. З іншого боку, реформа 1861 р. передбачала законодавче прикріплення не до поміщика а, як зазначалося вище, до громади. Самодержавство побоювалося безробіття на селі внаслідок міграції «відхідників» до міст, а громада відтепер контролювала цей процес, як правило, вимагаючи їхнього повернення час від часу назад. Виникала ситуація, коли сільське господарство трималося позмінно на праці й привезеній заробітній платні «відхідників», або на праці переважно «дуже старих» і «дуже молодих» найманих робітників. Таким чином, констатує Р. Джонсон, домогосподарства характеризувалися в економічному плані «циклічною мобільністю» від збагачення до збідніння і навпаки, що перешкоджало різного роду інноваціям на селі [13, 277].

Після аналізу публікації Р. Джонсона вважаємо за можливе підвести ризик під нашим дослідженням. Уточнимо, що воно було присвячене лише тим працям науковців із США, які, на нашу думку, найкраще формують загальне враження про повоєнну американську історіографію селянської реформи 1861 р.

Бачимо, що ця тема переважно розглядається у контексті Великих реформ, особливо їхніх причин, генези й впливу на життя Російської імперії. Більше уваги приділяється внутрішньодержавним чинникам відміни кріпацтва (Т. Еммонс, Д. Філд), тоді як «зовнішній чинник» поразки Росії у Кримській війні найчастіше вважається зругорядним.

Селянська реформа була насамперед результатом політичної діяльності Олександра II і його оточення, тому в нашому огляді зроблено акцент на розвідках з політичної історії, наприклад, У. Лінкольна, А. Рібера, які вивчали роль російської бюрократії у реформаторському процесі. Поряд із цим, проаналізовано статті, присвячені економічному (С. Хок) й соціальному (Р. Джонсон) аспектам реформи 1861 р., що свідчить про значну амплітуду тем, яких торкаються повоєнні американські русисти.

Насамкінець зазначимо, що наш огляд мав вибірковий характер, тому вважаємо перспективу подальших студій у проведенні більш повного, комплексного аналізу, якому має бути присвячене окреме дослідження.

1. *Глисон Э.* Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
2. *Большакова О.В.* Бюрократия и великие реформы в России (1860–70-е гг.). Современная англо-американская историография: Научно-аналитический обзор / Рос. акад. наук. — М.: ИНИОН, 1996.
3. *Захарова Л.Г.* Великие реформы 1860–1870-х гг.: поворотный пункт российской истории // Отечественная история. — 2005. — № 4.
4. *Шаравара Т.О.* Селянська реформа 1861 року в зарубіжній історіографії другої половини XX століття // Українознавство. — 2009. — № 3.
5. *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A.I. Bariatinskii, 1857–1864 / Ed. by A.J. Rieber.* — Paris; The Hague: Mouton & Co, 1966.

6. *Emmons T.* The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861. — Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
7. *Field D.* The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976.
8. *Lincoln W.B.* In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825–1861. — DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1982.
9. *Lincoln W.B.* The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia. — DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1990.
10. *Рибер А.Дж.* Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
11. *Хок С.Л.* Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857–1861 // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
12. *Филд Д.* 1861: «Год юбилея» // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
13. *Johnson R.E.* Family Relations and the Rural-Urban Nexus: Patterns in the Hinterland of Moscow, 1880–1900 // The Family in Imperial Russia: New Lines of Historical Research / Ed. by D.L. Ransel. — Urbana; Chicago; London: University of Illinois Press, 1978.

**ПРОБЛЕМАТИКА РЕФОРМИ 1861 р. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ
«УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН» ЗА ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХІ ст.**

Аграрні перетворення на теренах колишньої Російської імперії та Радянського Союзу, складовою яких тривалий час була й Україна, завжди становили об'єкт особливої уваги з боку фахівців-істориків. У цьому дискурсі аграрна реформа 1861 р., що нерідко інтерпретується дослідниками з пістетом як «Велика», безсумнівно, посідає центральне місце в сенсі першої осмисленої державної спроби вирішити «селянське питання». Попри добре відомі недосконалість та вади, що містила в собі ця реформа, її революційна ідеологема надання комусь свободи в нетрях російського імперського феодального колоса дійсно мала характер кардинального перевороту з тектонічними наслідками. Тому не дивно, що чимало дослідників саме з неї виводять так звані три наступні російські революції — 1905 та дві 1917 рр. При цьому так само закономірною і доволі солідна та різноманітна фахова література з приводу цієї події, яка, на думку О. Реєнта, «займає одне з центральних місць в історії Російської імперії» [1, 357]. Правий і А. Зінченко, відзначаючи, що тематика реформи 1861 р. одна з вузлових у дослідженнях істориків різних країн, а тому її бібліографія величезна [2, 33].

Однак із розвитком нових методологічних підходів у межах історичної науки з'являються і нові погляди на вже, здавалося б, давно досліджені події. Не є винятком і аграрна реформа 1861 р., аналіз та інтерпретація якої продовжує посідати важливе місце у сучасному українському селянознавстві. У цьому контексті варто насамперед відзначити провідне українське селянознавче видання — збірник наукових праць «Український селянин», що виходить під егідою Інституту історії України Національної академії наук України та Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького за організаційної підтримки Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників, що функціонують у межах вищезазначеного університету. Закономірною слід визнати і ту обставину, що в дванадцяти випусках видання за останнє десятиріччя питанням, пов'язаним із реформою 1861 р., на його сторінках приділено доволі значну та методологічно різноманітну увагу, що, у свою чергу, спонукає нас проаналізувати відповідний доробок у контексті сучасного історіографічного дискурсу означеної проблематики. В цілому можна з впевненістю констатувати й те, що фактично в межах часопису сфокусовано практично всю сучасну історичну думку і щодо загального селянознавства, і щодо окремо взятих сторінок аграрної історії як України, так і інших регіонів.

В цілому потрібно визнати, що проблематика аграрної реформи 1861 р. неодноразово ставала предметом спеціальних історіографічних студіювань, при-

свячених різним періодам історіописання та методологічним підходам у висвітленні цієї теми. У дореволюційній історичній науці фахівці зосереджували свою увагу в першу чергу на окремих аспектах реформи, а перші спроби синтетичного узагальнення відповідної бібліографії з'явилися як це не дивно досить пізно — в середині XX ст. у межах ідеологічно заангажованої радянської історіографії [3]. Наприкінці століття свіжий погляд на проблему з'явився з-за кордону, узагальнений варіант якого був репрезентований у праці американського історика Е. Глісона [4] та систематизований нещодавно в окремому дослідженні Т. Шаравари [5].

На сучасному етапі чимало дослідників також аналізують історіографію проблеми, що створює серйозне дискусійне поле в рамках обговорюваних аспектів, пов'язаних із реформою 1861 р. Стара та нова вітчизняна, російська та зарубіжна історіографії накопичили вже значний фактичний матеріал, багато цінних висновків і спостережень, але і надалі ці досягнення залишаються розрізненими та підчас навіть ізольованими один від одного. Натомість співставлення результатів досліджень, як справедливо зауважує Л. Захарова, і навіть з різних реформ, більш уважне ставлення до знань, які вже сформувалися в історіографії, разом із розширенням кола джерел може дати нові підходи, нові відповіді на питання, пов'язані з реформою 1861 р. [6, 165]. Саме тому аналіз здобутків у цій царині в межах сучасного українського селянознавства набуває безперечної актуальності та невідкладності.

Уже давно не викликає сумнівів той факт, що у вітчизняній історичній науці в цілому відбуваються істотні зміни. Так само й у вивченні історії селянства конституціоналізуються нові напрями, що мають на меті знайти ті основи побудови історичної картини, котрі зуміли відобразити в собі всю складність повсякденних соціокультурних реалій. У цій площині, як зауважує В. Бондар, особливо актуальною є полідисциплінарність, коли співставляються демографічний, соціокультурний, економіко-статистичний політико-правовий, історико-географічний та інші аспекти [7, 85]. З огляду на це, часопис «Український селянин» вигідно вирізняється з-поміж інших збірників наукових праць намаганням якомога різноманітніше та повніше презентувати студії з аграрної історії загалом і стосовно реформи 1861 р. зокрема. У свою чергу, це дає нам можливість проаналізувати означену проблематику за різними підходами авторів згаданого наукового журналу: історіографія проблеми, основні аспекти проведення реформи, її регіональні особливості, вплив на подальший розвиток різноманітних соціально-економічних і духовно-культурної сфер, а також подивитися на реформу під кутом антропологічного підходу.

Зважаючи на історіографічний характер нашого дослідження, очевидно, доречним буде зупинитися насамперед на історіографічних студіях, присвячених аграрній реформі 1861 р., що були опубліковані на шпальтах «Українського селянина» впродовж першого десятиліття XXI ст. Так, розглядаючи погляди дореволюційних авторів на місце поміщиків в аграрному секторі впродовж 1861–1917 рр., Н. Темірова слушно відзначила, що «на межі XIX–XX ст. вже була можливість підбивати певні підсумки здійснення реформи 1861 р.

«і саме тому в цей час з'явилася численна література аграрної проблематики [8, 19]. Внаслідок суттєвих відмінностей у сприйнятті тогочасної суспільно-політичної ситуації в країні різниця поглядів на «аграрне питання» теж була відчутною. Найнебезпечніші погляди належали прибічникам радикальних методів, які найяскравіше демонстрував В. Ленін, ідеї якого щодо насильницького втручання у природний поступ сільського господарства, на думку дослідниці, не викоренені до сьогодні [8, 21].

У розрізі цього питання, виходячи з того, що чисельна історіографія дорадянського періоду дозволяє простежити погляди різних соціальних верств тогочасного суспільства на соціально-економічні наслідки аграрних реформ другої половини XIX ст., Т. Шаравара у свою чергу відзначає: «дорадянська історіографія свідчить про гостру дискусію між представниками різних політичних сил, які висловлювали пропозиції щодо можливих варіантів розв'язання проблем» та відображає «крайнощі в їхніх пропозиціях і небажання поступитися опонентам» [9, 45–46]. З іншого боку, варто відзначити і менш емоційні студіювання на зламі XIX–XX ст. стосовно інтерпретації реформи 1861 р., що засвідчила наукова розвідка О. Медалієвої, присвячена поглядам на цю подію представників Історичного товариства Нестора-Літописця [10, 17–19].

Аналізуючи проблему завершеності/незавершеності реформи 1861 р., чернігівський історик В. Шевченко зауважує, що найзахопленіші її оцінки були висловлені саме дворянськими істориками. До її певної ідеалізації схилилися й окремі тогочасні представники українського руху. Проте в радянський період в основу ленінської концепції реформи 1861 р. була покладена ідея К. Маркса про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку, яка неодмінно має завершитись революційними перетвореннями. Зрештою, такий підхід став безроздільно пануючим у радянській історіографії, а серед радянських вчених на тривалий час утвердилася думка про незавершеність проведеної «згори» реформи 1861 р. [11, 127–128]. В іншій публікації В. Шевченко намагається з'ясувати питання про те, в чіх інтересах здійснювалася реформа. Причому висновок автора є доволі неочікуваним: «Реформа 1861 року здійснювалась урядом не в інтересах конкретно селянства чи дворянства, а в інтересах держави та існуючої системи державного управління» [12, 111]. Прикметно, що невдовзі ці та інші «нетрадиційні» міркування дослідника з приводу реформи 1861 р. лягли в основу нещодавно опублікованої монографії, рецензію на яку авторства відомих чернігівських істориків С. Леп'явка і Т. Демченко було вміщено в останньому (поки що) випуску журналу «Український селянин» [13, 341–342].

Відзначаючи, що марксистсько-радянська історіографія надзвичайно спростила та схематизувала історію впровадження реформи 1861 р., одягнувши її в «шати класово-ідеологічної фразеології», В. Гоцуляк натомість вважає, що в першу чергу саме «історіософський аспект вивчення реформи 1861 року, пов'язаної із скасуванням кріпацтва вимагає науково-об'єктивної оцінки, бо вона зачепила всі соціальні прошарки українського суспільства» [14, 21, 23]. При цьому автор доволі дискусійно стверджує, що критика радянського історіографічного доробку, присвяченого процесу скасування кріпацтва в Україні «аж

ніак не означає, що марксистсько-радянський варіант трактування проблем взаємозв'язку «села і суспільства» принципово антагоністичний до загальносоціалістичних, а насамперед, європейських тенденцій у баченні цих проблем» [14, 21].

В останньому з випусків часопису цей же дослідник, наголошуючи, що «настала черга й для змістовних історіографічних дискурсів», пропонує аналіз студій з аграрної та соціальної історії пореформеного селянства в контексті сучасної історіографії. Можна цілком погодитись, що в цій площині «особливий інтерес представляють дослідження, в яких проаналізовано надбання і належним чином висвітлено сучасний стан українського історіописання в аграрній і соціальній сфері пореформеного селянства». Однак, з огляду на текст статті та науковий апарат, пропонований в ній, не зовсім зрозуміло, чому настільки широкомасштабна проблема представлена в ній лише одним фахівцем у цій галузі — В. Бондарем [15, 20–24]. Останній, зокрема, також запропонував історіографічну розвідку на сторінках «Українського селянина», проаналізувавши висвітлення у сучасній вітчизняній історичній літературі впливу на проведення селянської реформи 1861 р. в українських губерніях суб'єктивного фактору, в тому числі й ролі мирових посередників у реалізації законодавчих змін на селі [16, 43–46].

О. Реєнт, з'ясовуючи стан наукової розробки реформаторських процесів в аграрній сфері другої половини XIX ст., зауважив, що стосовно реформи 1861 р. «історики-аграрники головну увагу зосереджують на характеристиці політики уряду, показників товарності, статистики сільського господарства», але при цьому заходи щодо «залучення капіталів у сільськогосподарську галузь, піднесення її агротехнічного рівня залишаються в затінку» [17, 9]. Таким чином, можна впевнено констатувати, що в сегменті історіографічного осягнення студій з аграрної реформи 1861 р. науковий збірник «Український селянин» демонструє досить широку палітру поглядів як сучасних фахівців, так і авторів праць, які стали в останньому десятилітті об'єктом їхнього дослідження. В той же час, як можна побачити, і надалі залишається ще чимало невисвітлених питань, пов'язаних із зазначеною подією.

З іншого боку, на сторінках видання час від часу з'являються статті, покликані заповнити такі прогалини та внести певні корективи щодо основних аспектів реформи 1861 р. Зокрема, такий характер має вище згадане дослідження О. Реєнта, який, окрім іншого, досить влучно відзначає, що, «виходячи з різних оцінок суспільної ролі заможного селянства, ми повинні з'ясувати місце української його частини в економічному житті Російської імперії». Одночасно історик слушно зауважує: «Поряд з певними успіхами в дослідженні цієї проблеми існує ще ряд питань, які вимагають подальшої розробки. Так, наприклад, необхідно продовжити з'ясування причин конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення, що викликали масову еміграцію українців за океан» [17, 7,10]. Проте, на жаль, до сьогодні ці проблеми залишаються мало-дослідженими та нез'ясованими повною мірою.

Вивчаючи специфіку проведення аграрної реформи 1861 р., П. Панченко та С. Падалка відзначають: «Характерною особливістю реформи у Російській

імперії було виділення двох головних форм землеволодіння: приватної та общинної. На відміну від Росії, де понад 95% селян перебували в общині, в Україні общинні володіння були рідкістю. Понад 80% селян Правобережжя й близько 70% Лівобережжя вели одноосібне господарство. Внаслідок цього більшість українських селянських сімей отримувала індивідуальне право на землю й несла особисту відповідальність за сплату на неї боргу». Тому, на думку дослідників, «селяни, і особливо кріпаки, були невдоволені реформою і способом її проведення» [18, 29–30]. Хоча в цілому історики відзначають позитивні наслідки реформи 1861 р.

Натомість Л. Бернштейн відзначив, що основним наслідком реформи було катастрофічне збільшення кількості малоземельних селянських господарств, які мали до трьох десятин. Причому «ліквідація кріпацтва, — на переконання автора, — по суті, не зрівняла у правах селян з іншими групами населення: вони залишилися під особливим доглядом адміністрації, не мали права виїздити з села без дозволу громади, посилати дітей на навчання до гімназій». З іншого боку, дослідник вважає, що саме реформа 1861 р. створила необхідні умови для розвитку товарного селянського господарства Східної України [19, 63]. В цьому контексті важко не погодитись із твердженням О. Реєнта: «Аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX ст., слід постійно мати на увазі, що їм були властиві свої особливості у різних регіонах країни» [17, 6]. Загалом вітчизняні дослідники сходяться на думці, що реалізація реформи в різних місцевостях мала свої характерні риси, тому важливим є аналіз цього процесу в усіх українських губерніях [16, 44]. Таким чином, ведучи мову про ті чи інші аспекти реформи, насамперед необхідно враховувати їхню регіональну специфіку.

Варто відзначити, що й у цьому компоненті наукового студіювання аграрної реформи 1861 р. журнал «Український селянин» відрізняється «географічною всебічністю», вміщуючи матеріали щодо специфіки реформи в усіх українських регіонах. Так, Північно-Східний край (Лівобережна Україна, Слобожанщина) у реформі 1861 р. презентований у дослідженнях В. Опанасенка, М. Якименка, О. Краснікової [20; 21; 22]. Специфіка проведення реформи в Київській губернії, зокрема на Черкащині, знайшла відображення в розвідці Н. Гулі [23]. Особливості аграрних перетворень від 1861 р. в межах Південної України представлені змістовними публікаціями А. Лохматової, Я. Бойка, Л. Аджиєвої, І. Довжука та К. Гусс [24; 25]. Варто відзначити і досить цікаві статті з приводу проведення реформи на Волині авторства О. Бундак, П. Олешка, Г. Панишко, С. Шульги, А. Криськова, М. Бармака [26–31]. Безсумнівно, всі ці студії вимагають більш ретельного аналізу, проте у форматі нашої розвідки це навряд чи буде доречно.

Знайшли своє відображення на сторінках зазначеної збірки і наукові праці, присвячені істотним впливам (внаслідок аграрного реформування) на різноманітні сфери життя України в межах Російської імперії у період, який фахівці небезпідставно іменують «пореформеним». Такий грандіозний соціальний акт, як скасування кріпосного права, не міг безслідно минуться для державного

організму. Крім того, як відзначає Б. Литвак, реформа 1861 р. зумовила необхідність упорядкування відносин не лише серед російського селянства, але й на національних окраїнах імперії [32, 213], а відтак і на українських землях. При цьому, якщо звернутися до історичних реалій, то, як слушно свого часу зазначав В. Данілов, після реформи 1861 р. «перед нами виникає картина розтягнутого, болючого для селян процесу» [33, 12]. Хоча б тому, що, як відзначив американський історик Стівен Хок, на відміну від сусідніх Пруссії й Австрії, де цей процес відбувся дещо раніше, «царський уряд не витратив жодної копійки на проведення великої реформи із перетворення більш як 20 млн кріпосних селян на власників» [34, 98]. Втім, не можна не відзначити серйозних і найголовніше позитивних зрушень у всій соціальній матерії тогочасної Російської імперії, що стали можливими завдяки скасуванню кріпацтва в 1861 р.

Безсумнівно, найважливішим наслідком стало те, що скасування кріпосного права — перший крок і водночас потужний імпульс до модернізації всієї Російської імперії в другій половині XIX ст., що, у свою чергу, вимагало негайних трансформацій у всіх інших сферах суспільного життя. Можна погодитися з Ю. Сергієнком, що з утвердженням капіталістичних відносин, зокрема в Наддніпрянській Україні, збільшувався кількісно, розвивався та мужнів підприємницький прошарок суспільства, й особливо після 1861 р., що призвело до серйозних якісних змін у складі нових соціальних сил та їхньої ролі в громадському житті [35, 85]. На процес формування нової торговельно-промислової верстви — української буржуазії, в тому числі з середовища колишніх поміщиків, звертають свою увагу на сторінках «Українського селянина» також Н. Темірова, М. Якименко, В. Грон, О. Заєць [36; 37; 38], Л. Аджієва [25]. У цьому ж контексті на особливу увагу заслуговують розвідки, присвячені змінам, що зумовила аграрна реформа 1861 р. у фінансовій сфері, зокрема, щодо кредитування пореформеного селянства (О. Краснікова [22]) та трансформації податкової сфери насамперед в аграрному секторі підросійської України (А. Берестовий [39]).

Крім цього, завдяки реформі 1861 р. з'явилися об'єктивні передумови для формування масової соціальної бази кооперативного руху на селі. Відтак для нових соціальних верств, що з'явилися в процесі аграрних перетворень, кооперація виявилася цілком прийнятною формою організації економічного життя. Її першовитоки, як відзначає О. Реєнт, сягають саме початку 60-х рр. XIX ст. [17, 9]. У свою чергу, А. Морозов стверджує, що окремі паростки кооперативної роботи за участю звичайних, рядових селянських господарств були відомі в Україні ще раніше, хоча, з іншого боку, до кінця 1860-х рр. такі кооперативні осередки на селі були ще досить екзотичним явищем [40, 15]. Все ж таки, слід погодитись і з І. Фаренієм, що ідеологія кооперації в українському селянському середовищі збереглася та «по мірі зростання товарності селянських господарств, формування соціальної свідомості трудящих мас в умовах розвитку капіталізму потрапляла в уже підготовлене соціально-економічне середовище» [41, 108].

Звертаються сучасні дослідники й до проблематики інших соціально-політичних перетворень, покликаних до життя реформою 1861 р. Так, київський

історик О. Андрощук дослідив питання формування та становлення нових адміністративно-територіальних одиниць під час реформи, проаналізувавши правову базу та порядок створення волосної ланки адміністративно-територіального поділу українських земель у складі Російської імперії [42, 57–60]. Зі свого боку, А. Ващенко проаналізувала вплив реформи на розбудову органів селянського громадського управління, задля чого тогочасні законодавці використали досвід самоуправління в общині, а також відзначила закономірності та специфіку цього процесу [43, 65–69]. Натомість В. Мойсієнко, відзначає привнесення елементів в устрій Російської імперії буржуазної державності, внаслідок перетворень 1860-х рр. Зокрема, фахівець зауважив: «Йшлося не про зміну самодержавно-бюрократичної системи в цілому, а лише про доповнення її новою інституцією, яка б представляла усі стани в самоврядуванні на місцях — земськими установами» [44, 89]. В іншій розвідці цей же черкаський історик аналізує теоретико-історичні аспекти правового регулювання земельного сервітуту на території України в пореформену добу [45, 180–182], наголошуючи зокрема, що, попри численні спроби врегулювати «сервітутне питання», воно так і лишилося нерозв'язаним. Крім цього, деякі законодавчі аспекти пореформеного розвитку суспільства Російської імперії стали об'єктом розвідки й К. Гусс [46].

Не оминули дослідники увагою і впливи аграрної реформи 1861 р. на демографічні процеси як в Україні, так і в Російській імперії загалом. Так, Т. Крамарчук зауважила, що селянські переселення з України після реформ 60–70-х рр. XIX ст. певною мірою вплинули на збільшення чисельності та динаміку природного приросту населення Південного Приуралля, а активне аграрне заселення відіграло в цілому важливу роль у земельній колонізації Башкирії [47, 82]. У свою чергу, російські історики Н. Андрєєва та В. Лабузов дослідили доволі інтенсивне переселення українських селян у пореформений час до Оренбурзької губернії [48]. Втім, на наш погляд, тема впливу перетворень 1861 р. на демографічні процеси в пореформеній Україні залишається, на жаль, дотепер малоз'ясованою та потребує більшої уваги в майбутньому.

Не залишилася поза увагою дослідників і культурно-духовна сфера, що також зазнала важливих змін внаслідок скасування кріпацтва в Російській імперії. І насамперед дослідники констатують такі зміни в її освітньому просторі. Слід погодитись із французьким дослідником Д. Бовуа, що підготовка реформ царатом неминуче стимулювала необхідність розвитку системи народної освіти [49, 119]. Розвиток промисловості, товарно-грошових відносин об'єктивно викликав потребу в грамотних, кваліфікованих кадрах для різних галузей господарства. Однак, як зауважує А. Кузьмінський, доля шкільної реформи, як і доля всіх інших перетворень 1860-х рр., залежала не лише від того, коли буде вирішене «селянське питання», а й від того, як воно буде вирішене. Зрештою, «попри всі наявні недоліки і недосконалості, реформа школи відбулася» [50, 12,13]. Особливості цього процесу, зокрема щодо становлення жіночої освіти, також стали предметом студіювань на сторінках «Українського селянина» в напрацюваннях таких істориків, як Л. Беренштейн, І. Звіркозький, Т. Тронько, О. Драч [19; 51].

Закономірним явищем потрібно визнати і звертання авторів часопису «Український селянин» до новітніх методологічних підходів й у першу чергу до антропологічного ракурсу дослідження історії селянства. Сучасні фахівці намагаються розширити дослідницьке поле такими компонентами, як ментальність та історична свідомість українського селянства, соціально-психологічні мотивації тогочасної аристократії та інтелектуалів, погляди останніх і безпосередня участь у реалізації аграрних перетворень 1861 р. Тому цілком правий В. Марочко, коли стверджує, що дослідникам ще належить з'ясувати новий тип соціально-психологічної поведінки селян-землевласників з рудиментами кріпацької психології [52, 75]. Серед питань, що вимагають уваги, — дослідження власне діячів реформи та обставин у яких вони творили. Необхідно дотримуватися й диференційованого підходу до різних етапів і рівнів процесу перетворень: ідеології, первісних проектів та, зрештою, характеру їхньої реалізації. Можливо, на думку Л. Захарової, це дозволить уникнути прямолінійності в оцінках реформи, яка ще й досі помітна в історіографії [6, 164].

У пізнавальному плані проблема реформ 1860-х рр. постає як динамічне моделювання широких соціально-економічних процесів зі специфікою соціальної поведінки особистостей та окремих соціальних груп, які виявляли в цих подіях особливості своєї соціальної поведінки. Водночас, як справедливо зауважує А. Зінченко, подальшого дослідження потребує також процес психологічної адаптації власників маєтків, їхньої адміністрації, та процес пристосування селян до господарювання в нових умовах, формування нових стереотипів діяльності, нових соціальних зв'язків та картина соціальної динаміки різних верств населення з урахуванням регіональної специфіки. Інформаційно місткою й перспективною є тематика історії повсякденності та побуту селянства, зміни в цих сферах буття, вплив на них технічного перевороту [2, 38–39]. Крім цього, актуальними, з погляду історичної антропології, видаються дослідження вчинків, свідомості, уявлень основних «акторів» перших пореформених років: селян, поміщиків, представників влади, зі всіма їх ціннісними характеристиками і суперечностями [16, 43].

Загалом дослідники відзначають значне розчарування селян та їхню психологічну невідповідність до запропонованого їм урядом імперії сценарію аграрної реформи. Як відзначає Ю. Присяжнюк, «будь-яких урядових заходів, пов'язаних з ринковою еволюцією світогляду суб'єктів аграрних відносин, українські селяни не чекали» [53, 95]. На думку В. Бондара, заслуговують на увагу також розвідки, присвячені соціально-психологічній взаємодії представників мирових структур і населення [16, 44]. Так, зокрема, ставлення до реформаторських перетворень як суб'єктів відповідних відносин — тогочасного дворянства в межах згаданого збірника наукових праць частково проаналізував В. Опанасенко [20]. Рефлексію реформи 1861 р. у суспільно-політичній думці пореформеного періоду досліджено в статтях А. Шатохіна [54, 112–115] та В. Ігнатенка [55; 56]. Погляди ж на проекти реформ і способи її здійснення в урядових колах, а також власне позиція імператора Олександра II знайшли відображення в розвідці М. Верховського [57, 69–73]. Отже, спроби застосування

антропологічного підходу в дослідженні реформи 1861 р. на сторінках «Українського селянина» за перше десятиліття XXI ст. мають різноманітний характер і своєчасний вигляд.

Незважаючи на всі позитивні моменти, пов'язані з різноплановістю розміщуваних у рецензованому часопису студій щодо аграрної реформи 1861 р., слід все ж таки відзначити, що деякі її аспекти, на жаль, поки що не набули належного висвітлення та історіографічного звучання. З іншого боку, це не є безпосередньою провиною редколегії журналу, а натомість, швидше за все, засвідчує певне методологічне прохолодне ставлення сучасних фахівців до цього сегменту селянознавчого дискурсу. Мова йде насамперед про недостатню з боку істориків реформи 1861 р. та пореформеного селянства рецепцію етносоціальних аспектів проблеми. Адже, як стверджує А. Зінченко, «масштабні соціально-економічні та соціально-політичні перетворення, закладені в ході реформи 1861 р., перетнулися з глибинними процесами української національної мобілізації» [2, 43].

Одним із перших, хто пов'язав становище пореформеного українського селянства з «національними аспектами» був Іван Лисяк-Рудницький. Останній з цього приводу стверджував: «Великі землевласники, капіталісти... були переважно членами російської, польської чи жидівської меншостей... Тому майбутня революція мусила бути рівночасно соціальна й національна (тобто етносоціальна !!! — К. І.)» [58, 149]. Причому вже з погляду сучасників і насамперед за логікою тогочасних народників, як слушно підкреслює В. Ігнатенко, «селянство повинно було репрезентувати націю в цілому» [56, 55]. Відтак багатогранність етносоціальних феноменів, що постали на перетині «соціального» і «національного» в пореформених процесах, мають спонукати до щораз ширшого й глибшого їхнього осмислення на сучасному етапі.

У той же час, не можна сказати, що ця грань реформи 1861 р. зовсім залишилася поза увагою дослідників, у тому числі й серед дописувачів «Українського селянина». Певні аспекти цієї проблематики все ж таки можна відзначити, зокрема, в статтях Г. Панишко, С. Шульги, А. Криськова та М. Бармака, присвячених регіональним особливостям проведення реформи на Волині та «національному аспекту» місцевого землеволодіння (польського, чеського, німецького, єврейського, російського та власне українського) в досліджуваній період [28–31]. У «контексті національного розвитку другої половини XIX ст.» В. Грон спробувала проаналізувати капіталістичні перетворення в аграрному секторі економіки Наддніпрянської України [37]. Однак, на жаль, власне етносоціальні компоненти реформи 1861 р. і надалі залишаються осторонь, а тому, потребують глибшого та уважнішого дослідження в майбутньому.

Отже, як бачимо, проблематика аграрної реформи 1861 р. та основних аспектів, пов'язаних із нею, знайшла належне відображення в статтях, розміщених у дванадцяти випусках провідного сучасного селянознавчого часопису «Український селянин» за перше десятиліття XXI ст. Різноманітні студіювання — різних за науковими інтересами та поглядами авторів — істотно розширюють дослідницьке поле цього дійсно вагомого явища світової історії другої половини

XX ст., доповнюючи вже існуючий фаховий дискурс і новими фактами, і новими методологічними підходами, і новими слушними висновками. Сподіваємося, що ця праця буде належно поцінована фахівцями-істориками. Насамкінець висловимо найширші побажання подальшої плідної роботи членам редколегії «Українського селянина» та побажаємо його авторам-дописувачам ще вдаліших наукових звершень на ниві селянознавчих досліджень.

1. *Реснт О.П.* Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. — Т. 1. — К., 1996.
2. *Зінченко А.* Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки // Київська старовина. — 2006. — № 2.
3. *Литвак Б.Г.* Советская историография реформы 19 февраля 1861 г. // История СССР. — 1960. — № 6; *Зайончковский П.А.* Советская историография реформы 1861 г. // Вопросы истории. — 1961. — № 2; *Захарова Л.Г.* Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 года // История СССР. — 1976. — № 4; *Шаравара Т.* Радянська історіографія 1920–1960-х років про причини та наслідки селянської реформи 1861 року в Україні // Українознавство. — 2009. — № 2.
4. *Глисон Э.* Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М., 1992.
5. *Шаравара Т.* Селянська реформа 1861 року в зарубіжній історіографії другої половини XX століття // Українознавство. — 2009. — № 3.
6. *Захарова Л.* Великие реформы 1860–1870-х годов: поворотный пункт российской истории? // Отечественная история. — 2005. — № 4.
7. *Бондар В.* Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженні українського селянства пореформеного періоду // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. — Дніпропетровськ, 2008.
8. *Темірова Н.Р.* Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861–1917 рр.: погляд дореволюційних авторів // Український селянин (Далі — УС). — 2002. — Вип. 6.
9. *Шаравара Т.О.* Дорадянська історіографія соціально-економічних наслідків аграрних реформ другої половини XIX ст. // УС. — 2010. — Вип. 12.
10. *Медалієва О.З.* Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами Історичного товариства Нестора-Літописця в кінці XIX — на початку XX ст. // УС. — 2003. — Вип. 7.
11. *Шевченко В.М.* Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети // УС. — 2001. — Вип. 3.
12. *Шевченко В.М.* Деякі думки з приводу реформи 1861 року // УС. — 2001. — Вип. 2.
13. *Леп'яко С., Демченко Т. В.* Шевченко. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. — 96 с. // УС. — 2010. — Вип. 12.
14. *Гоцуляк В.В.* Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // УС. — 2001. — Вип. 2.
15. *Гоцуляк В.В.* Дослідження аграрної і соціальної історії пореформеного селянства та деяких аспектів інституціоналізації як форми організації наукових досліджень в сучасній історіографії // УС. — 2010. — Вип. 12.
16. *Бондар В.В.* Суб'єктивний фактор проведення реформи 1861 р. в українському селі: історіографія проблеми // УС. — 2008. — Вип. 11.

17. *Реснт О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX ст. (стан наукової розробки) // УС. — 2001. — Вип. 2.
18. *Панченко П.П., Падалка С.С.* Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії // УС. — 2001. — Вип. 2.
19. *Бернштейн Л.Ю.* Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні у другій половині XIX століття // УС. — 2001. — Вип. 2.
20. *Опанасенко В.В.* Місце дворянського стану в Чернігівській губернії в проведенні земельної реформи 1861 року // УС. — 2001. — Вип. 2.
21. *Якименко М.А.* Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) // УС. — 2001. — Вип. 3.
22. *Краснікова О.М.* Кредитна система сільськогосподарського виробництва на Полтавщині в епоху вільного підприємництва (1861–1917 рр.) // УС. — 2001. — Вип. 3.
23. *Гуля Н.І.* Створення та початковий етап діяльності Київського губернського з селянських справ присутствія // УС. — 2006. — Вип. 10.
24. *Лохматова А.І.* Земельно-розподільна діяльність селянських громад Півдня України в другій половині XIX століття // УС. — 2006. — Вип. 10; *Її ж.* Сільські поселення Південної України в післяреформенний період // УС. — 2008. — Вип. 11; *Бойко Я.В.* Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.) // УС. — 2006. — Вип. 10; *Його ж.* Міграційні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (1861–1917 рр.) // УС. — 2008. — Вип. 11; *Довжук І.В., Гусс К.С.* Деякі аспекти формування індустріального робітництва Півдня України в пореформенний період // УС. — 2008. — Вип. 11.
25. *Аджиєва Л.С.* Розвиток аграрного підприємництва на Південному березі Криму у 1861–1914 рр. // УС. — 2008. — Вип. 11.
26. *Бундак О.А.* Становлення індустріальних відносин у Волинському селі у пореформенний період // УС. — 2001. — Вип. 2.
27. *Олешко П.С.* Особливості аграрного реформування 50–60-х рр. XIX ст. на Волині // УС. — 2001. — Вип. 2.
28. *Панишко Г.Т.* Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2.
29. *Шульга С.А.* Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині // УС. — 2001. — Вип. 2.
30. *Криськов А.А.* Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення в Подільській губернії в XIX ст. // УС. — 2005. — Вип. 9.
31. *Бармак М.В.* Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX — початок XX ст.) // УС. — 2006. — Вип. 10.
32. *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. — М., 1991.
33. *Данилов В.П.* Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.) // Крестьяноведение: Теория. История. Современность / Под ред. Т. Шанина и др. — М., 2006. — Вип. 5.
34. *Хок С.* Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России: 1857–1861 // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. — М., 1992.
35. *Сергієнко Ю.Г.* Формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії в Україні у другій половині XIX ст.: регіональний аспект // УС. — 2003. — Вип. 7.
36. *Темірова Н.Р.* До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформенний період // УС. — 2001. — Вип. 2.

37. Грон В.В. Капіталістичні перетворення в аграрному секторі економіки Наддніпрянської України у контексті національного розвитку другої половини XIX століття // УС. — 2002. — Вип. 5.
38. Заєць О.В. Еволюція сільськогосподарських підприємств Лівобережної України 1861–1914 рр. // УС. — 2006. — Вип. 10.
39. Берестовий А.І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX — початку XX ст. // УС. — 2006. — Вип. 10; Його ж. Податкове законодавство та податкові платежі і натуральні повинності українського селянства Російської імперії в другій половині XIX ст. // УС. — 2008. — Вип. 11.
40. Морозов А.Г. Зародження кооперативного руху в Україні // УС. — 2001. — Вип. 2.
41. Фареній І.А. Вплив селянської реформи 1861 року на поширення ідей кооперації // УС. — 2001. — Вип. 2.
42. Андросчук О.В. Вплив реформи 1861 р. на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель в складі Російської імперії // УС. — 2001. — Вип. 2.
43. Ващенко А.В. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект) // УС. — 2001. — Вип. 2.
44. Мойсієнко В.М. Урядова політика у галузі місцевого самоврядування в другій половині XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2.
45. Мойсієнко В.М. Теоретико-історичні аспекти правового регулювання земельного сервітуту на території України (друга половина XIX — початок XX ст.) // УС. — 2010. — Вип. 12.
46. Гусс К. До питання про виникнення фабрично-трудового законодавства в Російській імперії у післяреформений період // УС. — 2010. — Вип. 12.
47. Крамарчук Т.Д. Особливості української селянської міграції до Башкирії після реформ 60–70-х рр. XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2.
48. Лабузов В.А., Андреева Н.В. Переселение украинского населения в Оренбургскую губернию (середина XIX — начало XX веков) // УС. — 2008. — Вип. 11.
49. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996.
50. Кузьмінський А.І. Освітні аспекти реформи 1861 року // УС. — 2001. — Вип. 2.
51. Звірковський І.В. Тенденції розвитку селянства Російської імперії в пореформений період // УС. — 2001. — Вип. 2; Тронько Т.В. Зміни в організації жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2; Драч О.О. Вища жіноча освіта у внутрішній політиці уряду Російської імперії у другій половині XIX ст. // УС. — 2010. — Вип. 12.
52. Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX — перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. — К., 1996. — Ч. 1.
53. Присяжнюк Ю.П. «Емансипація» 1861 року очима пересічного хлібороба // УС. — 2001. — Вип. 2.
54. Шатохін А.М. Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у післяреформений період // УС. — 2001. — Вип. 2.
55. Ігнатенко В.В. Вплив реформи 1861 р. на формування української суспільно-політичної думки у другій половині XIX ст. // УС. — 2001. — Вип. 2.
56. Ігнатенко В.В. Селянський фактор в еволюції української суспільно-політичної думки другої половини XIX століття // УС. — 2006. — Вип. 10.
57. Верховський М.М. Особистості в реформі 1861 року // УС. — 2001. — Вип. 2.
58. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1.

ДИСКУСІЇ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ ПАРАМЕТРІВ ЗАМОЖНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПЕРІОДУ НЕПУ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20-х рр. ХХ ст.

Проблема визначення соціально-економічних параметрів заможного селянського господарства України в добу непу до нині залишається недостатньо вивченою. І справа не лише в тому, що в радянські часи над нею тяжіли відверто заангажовані ідеологічні чинники. У своїй глибинній суті заможність має надзвичайно складне соціально-економічне підґрунтя.

Автори статті ставлять за мету дослідити зміст дискусій 20-х рр. ХХ ст. щодо визначення об'єктивних параметрів заможного селянського господарства України в добу непу. Об'єктом дослідження є суспільно-політична та соціально-економічна думка в Україні у 1920-ті рр.; предмет — дискусії стосовно об'єктивних параметрів заможності селянських господарств.

Власне бачення проблеми визначення специфічних ознак заможного селянства у 20-х рр. ХХ ст. пропонували чисельні науковці, державні діячі, економісти. Більшість із них на той час була відомими фахівцями. Кожний із них пропонував авторську систему соціально-економічного поділу селянських господарств, виокремлюючи, вирішальні, на його думку, параметри господарства заможного селянина.

До кінця не визначена в тогочасних вищих партійних колах позиція відносно того, яким чином провести градацію між заможним селянином та «експлуататором-куркулем», спонукала продовження дискусії та пошуку загальноприйнятних критеріїв градації селянських господарств, особливо їх заможної частини.

Так, у 1925 р. власне бачення економічних критеріїв, за якими можна визначити господарство «куркуля» (зазначимо, вживається саме термін «куркуль», а не «заможник» чи «багач») подав В. Богушевський [1, 59–64]. Головні ознаки такого типу господарства, за В. Богушевським, такі. «Куркуля» дослідник характеризує як сільського капіталіста з особливими рисами. На його думку це підприємець, який створює капітал поза власним сільськогосподарським виробництвом, тобто шляхом торгівлі, лихварства тощо. В. Богушевський вважав, що цей суспільний прошарок в умовах непу був «примарою старого світу», відмираючим явищем.

Досить специфічні параметри заможного господарства у доповіді, опублікованій в 1925 р. у «Віснику Комуністичної Академії» виокремив Л. Кріцман [2, 181–225]. Автор цілком обґрунтовано наголошував на тому, що заможні господарства поряд із іншими селянськими колективами, були носієм прогресу в сільському господарстві. Заможник більшою мірою, ніж решта селян, що мали індивідуальні господарства, застосовував технічні удосконалення знарядь праці

та переробки сільгосппродукції, брав активну участь у сільськогосподарській кооперації й становив в ній високий відсоток. Серед головних ознак таких господарств Л. Кріцман називав такі:

- а) здача у найм робочої худоби та сільськогосподарського реманенту;
- б) найм робочої сили разом із живим та мертвим реманентом;
- в) значний надлишок робочої худоби в господарстві;
- г) господарства, що не мали ні надлишку, ані нестачі робочої худоби (тобто не мали можливості здавати худобу в оренду), але із постійним залученням сторонньої робочої праці;
- д) постійне зростання розмірів орендованої землі;
- е) використання удосконалених знарядь праці;
- є) активна участь у діяльності сільськогосподарської кооперації.

У 1925 р. у журналі «Под знаменем комунізму» було надруковано статтю А. Попова «Расслоение деревни (Опыт обследования одной волости)» [3, 55–70]. Автор розкрив, що накопичення заможного господарства більше ніж у 20 разів перевищують аналогічні показники незаможного господарства. Щодо структури накопичень у господарствах, то спостерігалася тенденція до зменшення витрат на реманент у міру зростання заможності господарства. Спостерігалася ситуація, за якої заможне господарство значну частку власного капіталу (до 12%) вкладало в матеріальні запаси (будматеріали, тощо). Водночас, маючи гостру потребу у сільськогосподарському реманенті (який складав 14% капіталу), не поспішало його набувати. Причиною була невпевненість заможного селянина в тому, що не відбудеться в найближчому часі повторна революція, котра призведе до нових експропріацій. Багаті селянські господарства, — наголошував А. Попов, — у середньому виробляли валового продукту на душу майже в десять разів більше, ані ж бідняцькі.

Важливим фактором визначення параметрів заможного господарства є, на думку А. Попова те, що під час змін співвідношення різних складових частин виробничого капіталу заможних груп селянства спостерігалася тенденція до скорочення чисельності худоби. Натомість відбувалося збільшення частки удосконаленого сільськогосподарського реманенту. Це було викликано надзвичайно завищеними ставками податку з робочої худоби, на відміну від оподаткування сільськогосподарського реманенту.

Проаналізувавши критерії визначення заможного селянства, подані А. Поповим, можна вивести такі узагальнювальні ознаки заможних господарств:

- а) господарства, в яких зосереджувалися великі грошові та натуральні накопичення;
- б) господарства, які спрямовували основну масу власних грошових витрат переважно на придбання удосконалених знарядь праці;
- в) господарства, які виробляли на душу в десять разів валового продукту більше, ніж інші селянські господарства.

Для визначення основних параметрів заможного селянства вагоме значення мають публікації В. Качинського — на той час заступника Наркозему України [4]. Концентруючи у своїх статтях увагу на території українського

Степу, він констатував, що саме в Степу, на відміну від інших регіонів України, формувалася особливий тип фермерів. Це були міцні заможні господарства, в котрих нагромадження капіталу відбувалося внаслідок виробництва (а не в результаті торгівлі, посередництва, лихварства тощо) поєднаними силами власної сім'ї та найманих робітників. Віддаючи належне тогочасній ідеології В. Качинський цілком логічно і обґрунтовано наголошуючи на важливому значенні цих господарств у сільськогосподарському виробництві, змушений був зробити відверто кон'юнктурне застереження про те, що зріст питомої ваги сильних селянських господарств неодмінно викличе з часом загострення класових відносин на селі [5, 105].

Територія українського Степу з його надзвичайно великим земельним простором, створювала, за словами заступника Наркомзему, «можливість все більшого розширення посівних площ сильних господарств, за рахунок оренди земель слабших дворів та державного фонду» [5, 98]. Успішному розвитку власного господарювання заможному селянству сприяв і той факт, що «сильні селянські господарства цих районів до своїх послуг мали майже не обмежену кількість досить дешевої робочої сили, котру у великій кількості пропонували слабкі господарства» [5, 98].

Населення Степу найглибше і найшвидше ухопивши економічну доцільність і ефективність засад нової економічної політики, почало найповніше реалізовувати її основні сільськогосподарські засади. За таких умов, стверджував В. Качинський, «сильні господарства отримують можливість швидко рости та розвивати свою товарність» [5, 98]. Головною виробничою базою цих заможних господарств було рільництво, посів зернових та олійних культур.

Економічна безпідставність цих політично вимушених ремарок абсолютно очевидна. Саме в Степу кількість незаможних господарств була в процентному відношенні найменшою на Україні. Невелика кількість населення цього регіону здавна зумовлювала тут високий попит і високу розцінку на найману працю. Отже, слабкі господарства очевидно відставали від розвитку групи міцних заможних господарств.

На початковому етапі непу, як відомо, відбувалося формування підґрунтя для подальшої еволюції дрібного селянського господарства. В цьому контексті В. Качинський зазначав, що «більш характерним для цієї еволюції є зародження куркуля виробничого типу. Фермера-хлібороба, сильного господаря, який будує селянсько-господарське виробництво з'єднаними силами власної сім'ї та найманих робітників» [5, 105].

Ураховуючи вищезазначене, головними соціально-економічними параметрами економічно сильного заможного селянства, на думку В. Качинського, були такі:

- а) нагромадження власного капіталу внаслідок ефективного функціонування власного сільськогосподарського виробництва;
- б) ведення господарства силами власної сім'ї;
- в) сезонне залучення найманих робітників;
- г) оренда земель;

д) основною виробничою базою заможних господарств було рільництво, посів зернових та олійних культур.

В. Качинський одним із перших характеризує селянські господарства доби непу застосовує термін «фермер». Тобто поняття фермерське господарство та індивідуальне заможне господарство, ми вважаємо, за В. Качинським, синонімічні.

А. Хрящева виокремила п'ять типів селянських господарств в добу непу [6]. З першими двома просто — це бідняцькі і середняцькі господарства, а от з трьома наступними складніше. Дослідниця окремо розрізняє «заможне», «великоексплуататорське» і «куркульське» господарства. Така класифікація має важливе значення для встановлення соціально-економічних параметрів саме досліджуваного нами типу заможного господарства. Отже, А. Хрящева стверджує, що за умов рільницького виробництва, яке домінувало в сільському господарстві України, підставою для економічної відмінності одного господарства від іншого були орендні відносини. У такий спосіб головною ознакою заможності селянського господарства історик вважала спроможність господарства обробляти значні площі землі.

Експлуататорське — це господарство, котре тримає в повній економічній залежності менш міцні — (бідняцькі) господарства. Куркульськими господарствами А. Хрящева називала такі, розмір яких не залежав від чисельності сім'ї, а також ті, що вкладали власний капітал поза сільськогосподарським виробництвом (торгівля, промислові заклади тощо). Це зумовлювалося тим, що концентрація землі вимагала зосередження засобів виробництва, яких, як правило, у таких господарствах був надлишок. Тому вони, за А. Хрящевою, експлуатували малопотужні господарства, здаючи їм реманент в оренду. До того ж саме заможні господарства виступали кредиторами інших груп господарств, що надавало їм лихварських рис.

М. Гуревич, першим в Україні і в радянській статистиці вдався до досвіду земської статистики й запропонував комбіновані ознаки (розміри засівної площі, кількість робочої худоби) групування селянських господарств [7]. Він виокремив п'ять груп селянських господарств. Три перші — це малопотужні, нижчесередні та середні. Наступні — вищесередні та сильні.

До «вищесередніх» він зараховував селянські господарства, котрі більшою мірою, відчувши перспективи нової економічної політики, її привабливі ринкові засади, стимул до зацікавлення в результаті власної праці, інтенсивно збільшували свої засіви, в результаті чого збільшували свої прибутки і поступово дистанціювалися від середняцької групи і в більшості тяжіли до вищої групи заможників.

Остання група господарств, на думку дослідника, це «сильне» господарство. Воно, майже нічим, за винятком різниці у кількості десятин засівної площі, не відрізнялося від характеризованої вище групи. Очевидно, це були термінологічно визначені радянською системою т. зв. «куркулі».

Відмінність по цих двох групах господарств відчутна, за М. Гуревичем, лише стосовно засівної площі, кількість худоби ж залишається сталою. Це дає

нам підстави припускати, що і вищесереднє і сильне господарство є категоріями заможного селянства.

Основними ознаками заможного господарства в зоні Степу, на думку вченого є такі: «9 десятин засіву з 3 головами робочої худоби і 6 десятин, коли худоби більше». Станом на 1924 р. таких господарств в Україні було 4,9% (у 1917 р. — 16,2%). У Лісостепу до групи заможних (сильних) він зараховував «всі господарства з 4 головами робочої худоби і господарства з 3 при наявності засіву більше як 4 десятини (На Лівобережжі — більш як 9)». Таких господарств по Україні було лише 0,6% (1917 р. — 4,8%) [7, VI].

Для визначення реального, на його думку, економічного потенціалу сильного селянського господарства 1920-х рр. М. Гуревич вважав необхідним врахувати те, що: «на 1000 господарств припадало по Україні господарств із засівом від 16 до 20 десятин лише 8, господарств із засівом від 20 до 30 десятин — 5 і лише 1 господарство із засівом понад 30 десятин. Для Степової зони ці цифри слід потроїти. Отже, навіть у зоні Степу, що відзначалась відносно високим рівнем землезабезпеченості із 1000 господарств тільки 3 мали понад 30 десятин засіву, решта 997 мають наділи нижче цього рівня. Якщо додати, що у 1926 р. в Україні було 44,7% безкінних, 31,2% господарств з однією головою робочої худоби, 20,8% з 2 і лише 3,3% господарств з 3 і більше головами. До того ж ці останні господарства сконцентровані майже цілком у найбільш великоземельних районах Степової зони, що повністю розкриває відносність з економічної точки зору поняття становища сильного господарства» [7, VII–VIII].

Таке господарство сильне, наголошує М. Гуревич, лише порівняно з великою кількістю «незаможницьких і середняцьких господарств», що мали місце в тогочасній Україні [7, VI–VII].

Значну увагу визначенню соціально-економічних параметрів заможного селянства України приділяв О. Шліхтер. У 1927 р. у журналі «Український агроном» [8, 8–20] він представив авторську градацію селянства України, враховуючи його економічне становище, виокремивши три групи. До першої він зараховував незаможне селянство. До другої — середняцьке. А от останню групу він термінологічно визначив саме як «заможну», а не як «куркульську». О. Шліхтер свідомо проігнорував вульгарно-ідеологічну дефініцію, яку на той час звикли вживати для характеристики більш заможних груп села радянські партійно-державні діячі та значна частина науковців. Заможному селянству голова Наркомзему давав й інше, синонімічне поняття — «міцне» селянство [8, 19].

Аналіз різнобічних тверджень та позицій відомих науковців та державних діячів 1920-х рр. щодо їх визначення соціально-економічних параметрів докол-госпного заможного селянського господарства України свідчить про складність проблеми, неоднозначність точок зору щодо її сутності. Слід мати на увазі, що нормальний суто об'єктивний перебіг наукової дискусії за тогочасних умов був уже неможливий, надто заідеологізованим було питання. В ряді випадків ставлення до нього розглядалось як своєрідний «символ віри».

Однак сучасне беззастережне дослідження питання дає змогу на основі аналізу позицій більшості тогочасних науковців виокремити такі основні ознаки

господарства заможного селянства України доби непу: наявність достатньої кількості земельних запасів (від 6 га і більше); праця силами власної сім'ї а також сезонне залучення, сторонньої робочої сили; наявність у господарстві худоби (від 3-х голів і більше); наявність товарних надлишків сільськогосподарської продукції; накопичення в результаті активної господарської діяльності грошових капіталів та вкладання їх у купівлю удосконаленого сільськогосподарського реманенту та племінних порід худоби; надання в оренду іншим групам селянства робочої худоби та сільгоспреманенту, надання грошових кредитів; взяття в оренду земельних запасів інших селянських груп; наявність у власному користуванні спеціальних будівель для переробки сільськогосподарської продукції тощо.

Вище перелічені ознаки заможного селянського господарства України доби непу, котрі ми виокремили переважно на основі аналізу позицій тогочасних науковців та партійно-державного керівництва, не є остаточними і потребують подальшого об'єктивного наукового вивчення.

-
1. *Богушевський В.О.* О деревенском кулаке или о роли традиций в терминологии // Большевик. — 1925. — № 9–10.
 2. Класовая дифференциация крестьянства в современной советской деревне (Доклад Л. Крицмана, прочитанный 17 ноября 1925 года) // Весник Коммунистической Академии. — 1925–1926. — № 14.
 3. *Попов А.* Расслоение деревни (опыт обследования одной волости) // Под знаменем коммунизма. — Л., 1925. — № 2.
 4. *Качинский В.* Степное земледелие // Хозяйство Украины. — 1925. — № 1–2.
 5. *Качинский В.* Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. — 1925. — № 6.
 6. *Хрящева А.* Группы и классы в крестьянстве. — М., 1926.
 7. *Гуревич М.* Питання сучасного селянського господарства України. — Харків, — 1927. — XX.
 8. *Шліхтер О.* Українське сільське господарство за 10 років (підсумки радянської аграрної політики) // Український агроном. — 1927. — № 10–11.

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

В останні роки, на наше переконання мав би зрости інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії, ти більше, що актуалізації таких досліджень сприяє ряд важливих чинників, вагоме місце серед яких посідає гостра проблема у вивченні та осмисленні основних інститутів вітчизняної економіки. Серед складного комплексу питань, що стосуються Російської імперії, особливе місце належить проблемам, пов'язаним із фіскальною політикою двору Романових, взаємовідносинам у царині державних доходів між різними верствами населення та центральною і місцевою владою. Найбільш складним для дослідників є період кінця XVIII — середини XIX ст. За визначенням видатного українського історика І. Гуржія, корінні зміни, що відбувалися в той час в економіці країни, «були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодально-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним укладом» [1, 49].

Наукове пізнання проблем економічної історії не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання. Тому однією з найважливіших проблем дослідження економічної історії є її методологія. В останній час, як указує член-кореспондент НАН України О. Реснт, «методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології» [2, 15]. На наше переконання, методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів і методів, що застосовуються в конкретному науковому дослідженні для вирішення поставлених завдань. Під час дослідження історії економічної політики необхідно відмовитися від визнання імперативною тільки матеріальну частину людського буття, адже вона формувалася під впливом декількох домінуючих факторів. У податковій політиці Російської імперії яскравим прикладом цього є відношення до євреїв, котрі з одного боку були реально переобтяжені різноманітними податками й зборами, проте при прийнятті ними християнства отримували значні фінансові преференції від влади, котра в цьому випадку відкидала будь-які фіскальні міркування.

Аналізуючи різні напрямки економічної політики держави, в тому числі й фіскальну необхідно враховувати й цілий ряд аспектів. Основними підходами до проблем її вивчення мають стати ряд спеціальних історичних методів та залучення юридичних і економічних, що дасть змогу комплексно провести заплановане дослідження у якому необхідно звернути особливу увагу на акторах цієї

політики, достовірності статистичних даних, регіональних особливостей оподаткування та чіткому визначенні понятійно-категоріального апарату. Зупинимося більш детально на двох взаємопов'язаних проблемах, які ми виділили першими, зокрема, акторах цієї політики та достовірності статистичних даних.

Перш за все, необхідно пам'ятати, що акторами такої складової економічної політики, як фіскальна, були не лише держава й платники податей, а й місцеві самоврядні структури, центральне місце в яких посідала община. Окрім цього, держава не виступає монолітним інститутом, адже фіскальну політику в досліджуваний період формували ряд суб'єктів — імператор, Сенат, Державна Рада, Комітет Міністрів, окремі міністерства та ряд спеціальних комітетів. Так, наприклад, одним із вирішальних чинників, котрий вплинув на відставку державного секретаря М. Сперанського — автора відомого «Плана финансов», стала незгода багатьох державних діячів із його жорстким курсом у сфері податкової політики, зокрема, посиленням податкового тиску. Примітно, що його опонентами виступили як консервативні кола придворної аристократії, так і ліберально налаштовані сановники. Маніфестом перших стала «Записка о древней и новой России» М. Карамзіна, котрий указував, що збільшувати «государственные доходы новыми налогами есть способ весьма ненадежный и только временный. Земледелец, заводчик, фабрикант, обложенные новыми податями, всегда возвышают цены на свои произведения, необходимые для казны, и через несколько месяцев открываются в ней новые недостатки» [3, 75]. Не менш жорсткою була позиція й прибічників поміркованих реформ, проти фіскальних заходів державного секретаря. Так, у записці В. Кочубея до Олександра І, зазначалося, що «нельзя отнюдь ожидать, чтоб одни налоги могли вывести нас из затруднительного положения, в коем мы находимся. В настоящем распоряжке вещей всякий год надобно будет их добавлять и правительство, обращаясь в круге порочном, никогда из оного не выйдет» [4, 102].

Російський учений Олексій Міллер, розглядаючи мовну політику в імперії Романових, наголошує на необхідності визначення, «что же, собственно, было сделано центральной властью. Этот постулат на первый взгляд кажется слишком очевидным» [5, 81]. Не менш вагомою постановка такої проблеми є для дослідження фіскальної політики, адже нерідко грошові зобов'язання (податі) встановлені на користь держави розглядаються в кращому випадку паралельно із панщиною та іншими повинностями, а то й зводяться воедино. Адже подушне, як основна пряма подать дореформеної Російської імперії, за справедливим твердженням професора Новоросійського університету С. Іловайського, «в глазах ее плательщиков — крестьян вполне сливалась с прочими, взимавшимися с них сборами: поземельным, земскими и мирскими» [6, 248]. Відомий російський громадський діяч князь Олександр Іларіонович Васильчиков наголошував, що й у владних інституціях ця проблема стояла не менш гостро, адже «Денежный оклад был подушный, взимался вместе с казенными податями и расходовался администрацией. Земские сборы ничем и никем не отличались от прочих налогов; городские и сельские общества раскладывали их совокупно с подушною податью и сдавали в казначейства. Казначейства розписывали поступающие

суммы по призову и в действительности смешивали их в приходе и рас ходе, так что в конце трехлетия не было никакой возможности отделить земские суммы от других» [7, 633].

Зловживання представників міських, а особливо через масову неписьменність населення, сільських виборних адміністрацій у зборі податей і повинностей у дореформеній імперії Романових давно вже стала «притчею во язице». Досить примітною в цьому плані є знайома багатьом сучасна ситуація, коли підприємці скаржаться на надмірний податковий тиск держави, котрий подекуди «з'їдає» 80–90% зароблених коштів, при цьому включаючи до податків різноманітні хабарі представникам контролюючих органів й навіть «відкати» керівникам підприємств і установ різних форм власності за оплату наданих їм товарів чи послуг. Тому, на наше переконання, для об'єктивного висвітлення проблем оподаткування необхідно, перш за все, вивчити законодавчі акти, котрі регулювали цю проблему й порівняти з податковими зошитами, відомостями та іншими документами, що фіксували податкові зобов'язання та платежі населення. Проте, не завжди місцеві актори податкової політики займалися збільшенням фіскального тиску на населення. Так, малоросійський генерал-губернатор князь Я. Лобанов-Ростовський, враховуючи значні затрати козацьких товариств Полтавської і Чернігівської губерній на формування полків для війни з Наполеоном, самовільно оголосив козацтву, хоча й від імені Імператора, що вони звільнялися від сплати оброчної податі, покладеної на них іменним указом від 20 лютого 1812 р., у наслідок чого малоросійське козацтво не платило оброчної податі до 1820 р. [8, 276–280].

Досить складною проблемою методологічного характеру в дослідженні різних аспектів економічної історії дореформеної Російської імперії є використання різноманітних статистичних даних, як опублікованих, так і архівних, адже до реформи В. Татаринова 1862 р. держава не мала єдності кас: до державного розпису (бюджету) не входили всі дохідні й видаткові статті, а відомства «не включали в сметы различные поступавшие к ним сборы и доходы..., рядом с общими государственными финансами существовали отдельные финансы учреждений, которые собирались и расходовались без ведомства Министерства финансов» [9, 67]. Аналіз державних розписів (бюджетів) кінця XVIII — початку XIX ст. свідчить, що більше половини державних надходжень складали прямі (окладні) податки з населення. Так, наприклад, згідно опублікованого відомим російським ученим кінця XIX — початку XX ст. Т. Локтем державного розпису на 1797 р., річний дохід імперії складав 63 673 194 руб. 64 ½ коп., з яких прямі податі становили 33 150 580 руб. 82 ¼ коп. (52,07%). До них, зокрема, належали податі з купецького капіталу 1 075 526 руб. 24 коп. (1,70%); подушне з міщан 1 314 529 руб. (2,06%); подушне з козаків і військових обивателів, що мали право винокуріння 1 049 068 руб. 30 коп. (1,65%); подушне з інших категорій селян 14 390 053 руб. 43 ¾ коп. (22,60%); оброчних зборів з різних груп державних селян 14 707 921 руб. 95 ½ коп. (23,10%); накладних по 2 коп. з рубля (з подушної податі й оброчного зборів) 613 481 руб. 89 коп. (0,96%). Державна скарбниця також отримувала 18 089 393 руб. 58½ коп.

(28,41%) від питних відкупів, 753 806 руб. 59¼ коп. (1,18%) з оброчних статей, 5 978 289 руб. 81¼ коп. (9,39%) митних зборів, 841 947 руб. 81 коп. (1,32%) соляного доходу, 1 426 484 руб. 52½ коп. (2,24%) з гірничих заводів і 3 432 691 руб. 47¾ коп. (5,39%) від інших неокладних зборів [10, 106–107]. Як бачимо, більше половини державних надходжень — 52,06% — склали прямі (окладні) податки з населення. Окрім цього, було ще близько 2 502 132 руб. 26 коп. місцевих зборів, що залишалися на місцях і використовувалися в тому числі й для фінансування загальнодержавних потреб: утримання апарату управління, поліції, розквартирування військових частин, опалення військових об'єктів та ін. Бюджетні надходження розподілялися між різними відомствами. Так, із запланованих 63 673 194 руб. 64 ½ коп. на військово-відомство виділялося 20 млн руб., на морське — 5 млн руб., на цивільне — 6 млн руб., по 1 млн руб. — імператриці, уділам, імператорській сім'ї, іноземному департаменту, духовному штату, 3 млн 650 тис. руб. на кабінет її імператорської величності, 3 млн 600 тис. руб. на її двір і 1 221 762 руб. на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії, 1 млн 673 тис. руб. на тимчасові пенсії, 1 млн 200 тис. руб. на будівлі й водні комунікації, 6 млн руб. на сплату зовнішніх боргів, по 3 млн на сплату внутрішніх боргів і на знищення асигнацій і 4 328 432 руб. залишку на інші нагальні потреби [10, 107–108]. Тобто навіть у досить приблизному розписі державних видатків близько 39,26% йшло на військові потреби, і це без урахування коштів, що витрачалися з місцевих бюджетів і натуральних повинностей населення губерній, у яких дислокувалися військові частини й флоти; а близько 21% сумарно — на утримання імператорського двору. Аналізований нами розпис 1797 р. свідчить про відсутність точних розрахунків видаткової частини, особливо це стосувалося військового відомства й імператорського двору. Єдиною статтею, що була обрахована з точністю до рублів, були видатки на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії. Усі інші цифри, як правило, округлялися до мільйонів рублів, що свідчить про досить приблизні підрахунки й підгонку їх під дохідну частину.

Навіть після формування міністерської системи управління в Російській імперії, діяльність Державного Контролю, як зазначав відомий дожовтневий дослідник І. Блех, в цей період обмежувалася лише «ревизией общих отчетов Министерских Департаментов и Главных Управлений, не касаясь проверки всех частных счетов и подлинных приходных и расходных книг. Ревизии в действительном смысле слова Государственный Контроль не приводил» [11, 205–206]. Окрім цього, населення виконувало значну кількість натуральних повинностей, які досить часто супроводжувалися грошовими витратами. А кошти, котрі збиралися під виглядом податей, інколи не були такими насправді, а лише наслідком зловживань місцевих чиновників. За свідченням, одного з чиновників Казанської кримінальної палати, «какой-нибудь ничтожный писарь мог облагать целую волость им самим выдуманым налогом для небывалой турецкой войны и взыскивать его безнаказанно годы» [12, 138]. Князь О.І. Васильчиков указував на відсутність достовірності даних щодо земських повинностей у владних інституціях різного рівня, наголошуючи, що відомості про ці повинності «никогда

не могли быть ревизованы по многим причинам, из коих первая была та, что они никогда не могли быть сведены самим начальством; губернаторы встречали депутатов обыкновенным приветствием, что отчеты не готовы, и что они просят их погостить в губернском городе, покуда канцелярия окончательно их перебелил и поверит... Сами сметные исчисления представляли хаос, из коего никто не мог и подумать выдти и всего менее те второстепенные чиновники, коим поручался неблагодарный труд составления этих однообразных перечней. Это были обыкновенные ловкие и сметливые люди, набившие себе руку в счетоводстве, умевшие сводить итоги по ошибочным и примерным счетам, и прятать концы там, где они слишком ярко выходили наружу» [7, 630–632]. Це слова людини, котра знала порушену проблему безпосередньо, адже він, протягом 1848–1851 рр. очолював повітове, а потім 1851–1854 рр. і губернське дворянство Новгородської губернії. Саме по цій губернії він наводить різючі приклади, коли «в течении 20-ти лет, платилось по 3 или 4-ре рублей на ремонт упраздненной парусной фабрики, которая во все это время чинилась и ремонтировалась из сумм военных поселений» [7, 632], або коли на будівництво поштової станції «исчислено было около 16000 руб., и эта сумма, ассигнованная единовременно, взыскивалась в течении 6-ти или 9-ти лет ежегодно, а самая постройка, вследствие открытия железной дороги, была отменена и никогда не производилась. Многие мосты, на содержание коих отпускались суммы, никогда не могли быть отысканы и давно уже не существовали» [7, 632].

Не менш вагомою є проблема достовірності дослідження географічного розподілу фінансів дореформеної Російської імперії, як дохідної, так і видаткової їхньої частин. Цілком слушно, ще в кінці XIX ст. й відомий учений, професор Київського університету Святого Володимира М. Яснопольський, наголошував, що «до 1868 года у нас совершенно не имеется опубликованных данных» [13, 25]. Тому через неможливість визначення абсолютно точних цифр доходів і видатків імперії Романових у цей період, адже дані наведені навіть у «всеподданнейших» доповідних записках міністра фінансів далекі від реальності, дослідники не повинні багато уваги приділяти таким з'ясуванням, важливо інше — виявити тенденції і особливості формування дохідної та видаткової частини державних розписів.

Таким чином, ми спробували, хоча б у першому наближенні розглянути дві методологічні проблеми, з якими стикається дослідник, економічної історії Російської імперії та окреслили основні парадигми їхнього вирішення.

1. *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав УРСР, 1954. — 451 с.
2. *Решет О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 3–22.
3. *Карамзин Н.М.* Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. — М.: Наука, 1991. — 127 с.

4. *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия: История — статистика. — Т. 1. — СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. — 292 с.
5. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 248 с.
6. *Иловайский С.И.* Учебник финансового права. — Одесса: Типография Штаба округа, 1899. — 385 с.
7. *Васильчиков А.* Земская повинность в России. Исторический очерк // Вестник Европы — 1871. — Кн. 2. — С. 628–666.
8. *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — 631 с.
9. *Коняев А.И.* Финансовый контроль в дореволюционной России. (Очерки истории). — М., 1959. — 164 с.
10. *Локоть Т.В.* Бюджетная и податная политика России. — М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. — 240 с.
11. *Блѣх И.* Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. — СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. — 211 с.
12. *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва. — Т. 1. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — 632 с.
13. *Яснопольский Н.П.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. — Ч. 1. — К.: Тип. Императорского Университ. св. Владимира, 1890. — 236 с.

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД У СУЧАСНОМУ СЕЛЯНОЗНАВСТВІ: ДОСВІД БІЛОРУСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Відстань у два десятиліття, що віддаляє нас від появи на політичній карті Європи України і Республіки Білорусь, виявилася не надто плідною для наукових контактів між українськими та білоруськими істориками. Період пасивного очікування «ліпших часів» для співпраці явно затягнувся, що й надалі не сприяє оптимізації розвитку наукових студій двох країн. Прагненням подолати окреслений якщо не вакуум, то вже точно нічим не виправдану і, як нам видається, дещо штучну мінімізацію професійних зв'язків, продиктований намір відстежити процес теоретичного осмислення та практичного використання міждисциплінарного підходу — одного з найефективніших прийомів історико-наукового пізнання — у селянознавчих студіях білоруських колег.

Передусім вкажемо на виразну домінацію ідеї синтезу, єдності глобального бачення в багатьох сучасних дискурсах, автори яких усвідомлюють, що надмірна «департаменталізація» дослідження історичних подій, явищ, процесів веде до втрати смислів. Аналіз минувшини продуктивніший якраз тоді, коли методологія історії як така споріднена з потенціалом культурної антропології, історії ментальностей, мікроісторії, локальної соціальної історії, історії повсякдення, усної історії, екологічної історії, а також спектру суміжних наук (соціології, демографії, психології, лінгвістики, літературознавства, математики, інформатики та ін.). З цього приводу сучасні російські історики В. Високова та М. Сосновський, що прагнуть мислити категорією універсальної історії, заявляють цілком однозначно: «Одним із основних чинників складання «новітньої історичної науки», та й всієї гуманітарної парадигми, є міждисциплінарний синтез» [1, 171].

В історіографії проблема представлена низкою праць, які, утім, важко назвати ґрунтовними. Тобто такими, що забезпечують більш-менш вичерпне її тлумачення. Цю оцінку поширюємо навіть на частину дисертацій. Зокрема, нещодавно захищена І. Мельниковим кандидатська дисертація «Соціально-економічна історія Білорусі періоду капіталізму (1861–1914 рр.) у польській історіографії» містить лише окремі елементи міждисциплінарного синтезу. Передусім щодо початків формування національної самосвідомості білорусів, «пробудження білоруської нації» [2, 2–5]. Беручи до уваги, що нам уже довелося критично аналізувати трьохтомне монографічне дослідження білоруських істориків під загальною назвою «Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г.» [3, 172–173], тепер назвемо тільки ті спеціальні студії, в яких ситуація виглядає дещо оптимістичніше. Це передусім доповіді (статті) Я. Яскевича [4], П. Терешковича [5] та А. Житко [6], виголошені на Міжнародній науковій конференції у Мінську в 2006 р., сповіщення їхнього колеги Л. Ширко, котрий

висловився з цього питання дещо пізніше [7]. Надто потрібно відмітити ґрунтовність праць Д. Карєва, якого можна вважати провідним фахівцем сучасної білоруської історіографії епохи модерності [8].

Беручи до уваги факт фрагментарності історіографічного доробку з порушеної проблеми, доречно згадати кілька останніх дискусій на Міжнародній науковій конференції «Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі», що відбулася 21–23 жовтня 2010 р. у Черкасах. Тією чи іншою мірою проблема актуальності й водночас доцільності міждисциплінарного синтезу в сучасному історіографічному полі Білорусі прозвучала у доповідях В. Масенка, В. Ващенко, Ю. Присяжнюка (Україна), Д. Карєва, А. Чернякевича (Білорусь), А. Миколайчака (Польща), Л. Горизонтова (Росія). Ще переконливіше і ствердніше про це говорив відомий український історіограф Л. Зашкільняк у своєму виступі на пленарному засіданні IV Міжнародної наукової конференції «Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX — першій половині XX століття», яка відбувалася дещо раніше — 27–29 вересня 2010 р. у Брюховичах (під Львовом). Він акцентував увагу на міждисциплінарному підході щодо такої делікатної сфери зв'язків, яка існує й може бути вербально прояснена між історіографією та історичною пам'яттю.

Мета нашої розвідки — з'ясувати досвід і перспективи білоруської історіографії щодо використання міждисциплінарного підходу, обравши для цього сферу селянознавчих студій.

Докладно знайомлячись із доробком сучасних білоруських істориків, маємо підстави вважати, що їхня обізнаність та практичний інтерес до теоретичного надбання західноєвропейських вчених, де проблему міждисциплінарного підходу поставлено і трактовано в контексті рефлексій на «олюднення історичної науки», захоплення й відповідей на історичну антропологію, мікроісторію, усну історію, постмодернізм, помітно зростає. Так чи так вони долучаються до тієї оптимістичної думки, що так звана нинішня методологічна криза є надуманою, а історіографія врешті-решт має бути «більше цілісною і само-рефлексивною» [9, 4].

Оскільки в останні десятиліття найпомітніший вплив на історичну науку (на білоруську історіографію все ж меншою мірою) справляв власне постмодернізм, це спонукає в контексті проблеми, що нас цікавить, приділити цій «незручній» парадигмі більше уваги. Постмодернізм серйозно позначився на методології «традиційної» історіографії. Нещодавно він навіть претендував на щось якісно нове, таке собі найвище теоретичне досягнення історичної науки. Варто зазначити, що на самій методиці історичних досліджень постмодерністська філософія історії позначитися не могла, бо не мала як. Це досить дивний парадокс, адже саме у другій половині XX ст., коли про себе заявив постмодернізм, тривав процес надзвичайного вдосконалення методів дослідження джерел — писемних, аудіовізуальних, матеріальних. До того ж при цілковитій непричетності цього самого постмодернізму, який ігнорував основні питання багатогранності методики історичного дослідження. Як, між іншим, і співвідношення між історичним джерелом та позаджерельним знанням.

З метою ліпше прояснити спосіб мислення та «межі користі» постмодерністів у ділянці історичної науки, коротко окреслимо погляди таких творців цієї теорії, як француз Мішель Фуко, американець Гейден Вайт, голландець Франк Анкерсміт. Перший дійшов висновку про вірогідність існування «альтернативної» історіографії з різноманітними варіантами інтерпретації подій. Другий відкинув можливість ширшого історичного синтезу, макрокосмосу, за яким стоять певні ідеї (дух доби та ін.), у такий спосіб проігнорував доцільність залучення законів історії. Схильний наполягати, що немає явного і безпосереднього зв'язку між так званими причинами й наслідками, а тільки, знаючи наслідки, історики починають підшукувати для них причини. Третій узагалі заперечив поняття історичної правди, позаяк, на його переконання, саме історик творить минуле, що постає у вигляді метафори. Результатом таких заперечень достовірності історичної науки стає підрив сцієнтизму, підміна реконструкції того, що щось трапилося в минулому, «грою інтерпретацій» [10, 77].

На нашу думку, в інтерпретації «грають» не тільки постмодерністи, а й «традиційні» історики. Нерідко в той спосіб, що ігнорують навіть найзначніші здобутки модерної історіографії XX ст. При цьому послуговуються спрощеними підходами (та ж втрата сцієнтизму, але з іншого боку), вони виявляються неспроможними враховувати сегменти «здорового глузду», які рельєфніше постають якраз у візіях постмодерністів. Зокрема й у погляді на співвідношення історик — історичне джерело — науковий текст. Тож нефаховість і дилетантизм однаково болісна для історіографії з двох сторін.

Попередній висновок, який постає у, так би мовити, теоретичній площині пропонованого аналізу, полягає в тому, що тривалий час критикована макроісторія не є виключно однією «політично підозрілою» парадигмою. А відмова від неї на догоду мікроісторії та іншим «постмодерним симпатіям» призводить до втрати перспектив аналітично-синтетичних досліджень. І це тоді, коли інтердисциплінарні студії з'явилися набагато раніше і своєю появою вже точно не мають завдячувати постмодернізму. Як і компаративізм, що побачив світ ще в царині етнології середини XIX ст. До таких міркувань спонукає думка самого Ф. Анкерсміта: «...Постмодернізм не відкидає наукової історіографії, а лише притягує нашу увагу до модерністського кола, яке хоче переконати нас, начебто поза ним нічого не існує. Тим часом поза ним лежить вся сфера мети і сенсу історії» [9, 82].

Окреслений інтерес до філософії й методології селянознавчих студій зумовлений внутрішніми дисциплінарними поворотами в рамках історичної науки, а також її завданнями стосовно сучасної науки в цілому. Конкретніше він мотивований тим, що і раніше, і тепер методологія історичної науки виконувала першочергову функцію забезпечення пріоритетів пошуків у соціально-гуманітарній царині [4, 127]. Позаяк методологія історичної науки становить сферу раціонально-рефлексивного знання, спрямована на вивчення методів, шляхів і механізмів формування та функціонування історіографії, його регулятивних принципів, сутності, структури й міждисциплінарних зв'язків, провідне місце в ній належить міждисциплінарному синтезу. Проте в наукових дослідженнях

(монографіях, статтях, доповідях), як і дидактичних виданнях, ситуація виглядає майже протилежною. Таку картину спостерігаємо, зокрема, щодо висвітлення історії білоруського селянства XIX та XX століть. Зазвичай, у текстах натрапляємо на всевладдя все того ж економічного детермінізму. Так, у навчальному посібнику для вищої школи, що побачив світ у 2004 р., показовим є вже перше речення книги. Її автор П. Чигринов починає знайомити читача з минувшиною своєї країни стереотипно: «Відправним ступенем у поступальному соціально-економічному розвитку людського суспільства, як це прийнято вважати, є первіснообщинний лад» [11, 9]. «Єдино науковому» формаційному тлумаченню історичного процесу він не зраджує й надалі. Щоправда, робить такий же комплімент і стосовно націоналізованої історіографії. У передмові до книги зазначено: «Протягом століть (білоруський етнос. — Ю. П.) вимушений був у кривавій боротьбі з загарбниками захищати свою землю і своє право на життя, зберігаючи та примножуючи культурно-духовну спадщину предків» [11, 5]. Утім, таких відступів у тексті не так і багато. Автор, вочевидь, усе ще боїться громадських звинувачень у «націоналістичному» історіописанні. Докладне знайомство зі «словом і духом» праць, присвячених національному рухові в Білорусі, дає додаткові підстави так думати. У них привертає увагу навіть сама лексика, яка явно з арсеналу радянської історіографії. Ось цитата з автореферату кандидатської дисертації М. Щавлинського, захищеної в 2000 р.: «Не признавши Радянської влади в Білорусі, національні партії повели боротьбу за створення окремої від Радянської Росії Білоруської буржуазно-демократичної республіки» [12, 16–17].

З огляду на це, виникає питання: чим же підсилено методологію досліджень, яка зазнала мало змін у пострадянський період? Ведучи мову про «всю повноту життя своїх предків», П. Чигринов керується не новими підходами, а акцентує увагу на традиційних мотивах та труднощах — любові до Батьківщини, «білих плямах» в історіографії тощо. При висвітленні аграрної проблематики він не бачить і, відповідно, не використовує ніяких нових епістемологічних можливостей. У тексті відсутні нові пояснювальні схеми, тому, приміром, у середині XIX ст., напередодні скасування кріпосного права селянство так само «обезземелене», «жорстоко експлуатоване», «класово невдоволене» [11, 340]. Водночас у оцінці самої Великої реформи 1861 р. панують ті ж стереотипи: «Становище кріпосних селян змінювалося корінним чином» [11, 341]. Автор послідовно ігнорує весь пізнавальний потенціал міждисциплінарного підходу, напрацьований модерною історіографією. Ведучи мову про «нещасне і знедолене село», навіть не пробує зав'язати з ним діалогу. У всьому, згідно з його логікою, винна держава, уряд, самодержавство, а сільський простолюд живе й діє лише в рамках тих умов, які йому визначала центральна та місцева влада. Певним методологічним компромісом у підходах до тлумачення селянської історії можна вважати визнання факту, що пересічні хлібороби «не прийняли оголошеної їм свободи» [11, 343]. Але й у цьому разі автор залишається на малопродуктивних соціально-класових позиціях, уперто не помічає можливості антропологічного підходу.

Про збереження традицій радянського історіописання в білоруському селянознавстві нагадує згадане вище трьохтомне монографічне дослідження під загальною назвою «Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г.». Його другий том, який побачив світ у 2002 р. («Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.»), присвячений процесам другої половини XIX — початку XX ст. [13, 2]. Міркуючи в річищі термінів «капіталізм», «аграрно-буржуазні реформи», «розвиток продуктивних сил», «класова поляризація села», автори залишили поза увагою перспективу показати селян як «живих людей», розміщених у контексті епохи. Вона ж, як відомо, далеко не скрізь і не завжди визначалася «зміною формацій» [14, 540]. Іншими словами, проігноровано напрацювання модерних і постмодерних студій, а внутрішній світ хліборобської людності, яка становила більшість населення й відіграла винятково важливу роль в історії дореволюційної (тобто дорадянської) Білорусі, подано у форматі коротких етнографічних описів. Покажемо тут є загальний висновок видання: «Погляди й уявлення білоруського селянства, його історія, національний характер, прагнення та здібності виявилися в декоративно-прикладному мистецтві, яке постало своєрідною об'єднуючою ланкою між духовною та матеріальною культурою» [13, 530]. Це дає підстави вважати, що білоруські історики-селянознавці й дотепер віддають перевагу узагальненням, притаманним традиціям радянської історичної думки 1970–1980-х рр.

І все ж докладне знайомство з новітніми історіографічними працями білоруських колег уможливило розуміння рівня їхньої готовності до роботи за тими якісними стандартами історіописання, які для багатьох європейських дослідників уже давно стали тривіальними. Корисними з них варто вважати теоретичні викладки, що їх, зокрема, прийнято пов'язувати з трьома поворотами школи «Анналів» — «історичним» — «прагматичним» — «лінгвістичним». Уже згадуваний Я. Яскевич зазначає, що ця спадщина «досить наочно й чітко охоплює та концентрує в собі... динаміку методологічного дискурсу соціально-гуманітарних наук, формуючи новий тип глобальної філософсько-методологічної рефлексії, пов'язаної з включенням в її арсенал ідеалів холізму, цілісності, плюралізму, толерантності, діалогу, синтезу, розуміння та взаємозбагачення» [4; 15, 3–5].

Отже, перспективи розвитку сучасних селянознавчих досліджень криються у площині взаємного компромісу постмодерністської версії історії з її на сьогодні головною «опозиціонеркою» — універсальною історією. У цьому контексті науковий дискурс визначається феноменом методологічної рефлексії. Щоразу, тобто в кожному конкретному дослідженні, мова йде про виявлення специфіки, суб'єкт-об'єктних відносин, принципів історичного знання, а також про оптимізацію структури та характеристику використовуваних методів історичного пізнання. Утім, у білоруській історіографічній традиції заклики залучати міждисциплінарні підходи, розширювати методологічний арсенал, конструювати кооперацію та інтегрувати наукові методи, які тепер частіше й частіше лунають із трибун наукових форумів у цій країні, місцевими істориками-аграрниками ще не почуто. Принаймні, про це свідчить аналіз виявлених

і проаналізованих нами узагальнюючих праць, що побачили світ у пострадянські десятиліття.

Перспективи подальших досліджень проблеми вбачаємо у залученні до аналізу матеріалів наукових конференцій, передусім краєзнавчих, а також праць білоруських істориків, опублікованих у зарубіжних виданнях.

1. Див.: *Высокова В.В., Сосновский М.А.* Универсальная история в современной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — Вып. 18. — Москва: ЛКИ, 2007.
2. *Мельнікаў І.В.* Сацыяльна-эканамічная гісторыя Беларусі перыяду капіталізму (1861–1914 гг.) у польскай гістарыяграфіі: Автореф. дисс... канд. гістар. навук. — Мінск, 2010.
3. *Присяжнюк Ю.П.* Рец.: Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. — У 3 т. — Т. 2. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз, Х.Ю. Бейлькін, А.Р. Бухавець та ін. / Пад рэд. В.П. Панюціча. — Мінск: Беларуская навука, 2002. — 552 с. // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. — Вип. 66. — Черкаси: ЧНУ, 2005.
4. *Яскевич Я.С.* Междисциплинарные стратегии современной методологии исторической науки // Материалы Международной научной конференции «Проблемы методологии исследователей истории Беларуси» (г. Минск, 26–27 октября 2006 г.) / Ред. колл.: А.А. Коваленя и др. — Минск: Белорусская наука, 2008.
5. *Терешкович П.В.* «Постмодернистские» концепции генезиса и развития наций и национальных движений // Материалы Международной научной конференции «Проблемы методологии исследований истории Беларуси» (г. Минск, 26–27 октября 2006 г.) / Ред. колл.: А.А. Коваленя и др. — Минск: Белорусская наука, 2008.
6. *Жытко А.П.* Некоторые проблемы истории Беларуси периода капитализма і методалагічныя падыходы да іх вырашэння // Материалы Международной научной конференции «Проблемы методологии исследований истории Беларуси» (г. Минск, 26–27 октября 2006 г.) / Ред. колл.: А.А. Коваленя и др. — Минск: Белорусская наука, 2008.
7. *Ширко Л.Ф.* Теоретические аспекты структурного анализа белорусской историографии // Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі «Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША» (г. Мінск, 28 сакавіка 2008 г.) / Ред. кал.: В.А. Білецькі і ін.: У 2 ч. — Ч. 2: Гістарыяграфія новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі. — Мінск, 2008.
8. *Карев Д.В.* Белорусская историография в конце XVIII — начале XX вв.: Автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора ист. наук по специальности 07.00.09. — Минск, 1995.
9. Будучыня гісторыі: зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / Склад. Г. Сагановіч; пер. з англ. Л. Баршчэўскі, І. Ганецкая, М. Раманоўскі; навук. рэд. Г. Сагановіч. — Мінск: Медысонт, 2008.
10. *Анкерсміт Ф.* Гістарыяграфія і постмадэрнізм // Будучыня гісторыі: зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / Склад. Г. Сагановіч; пер. з англ. Л. Баршчэўскі, І. Ганецкая, М. Раманоўскі; навук. рэд. Г. Сагановіч. — Мінск: Медысонт, 2008.

11. *Чигринов П.Г.* История Беларуси с древности до наших дней: Учебное пособие. — Минск: Книжный Дом, 2004.
12. *Щавлинский Н.Б.* Белорусское национальное движение в годы первой мировой войны (1914–1918 гг.): Автореф. дисс... канд. истор. наук. — Минск, 2000.
13. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. — У 3 т. — Т. 2. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз, Х.Ю. Бейлькін, А.Р. Бухавець та ін. / Пад рэд. В.П. Панюціча. — Мінск: Беларуская навука, 2002.
14. *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. — Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007.
15. Веснік Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта імя Янкі Купалы. — Серыя 1: Гісторыя, філосафія, паліталогія і сацыялогія, культуралогія, мастацтвазнаўства, педагогіка, псіхалогія, правазнаўства, філалогія. — Гродна: ГрДУ, 2007.

РЕФОРМА 1861 р. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ ІНОЗЕМНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Скасування кріпацтва в Росії зумовило важливий злам у розвитку імперії. Тому зрозуміла увага і дореволюційних, і радянських, і сучасних науковців до цієї події. Проте і на сьогодні залишається чимало нерозв'язаних питань. Це значною мірою зумовлено відмовою від стереотипів, які тяжіли над дослідниками радянської доби, обмежуючи їхній творчий пошук. Протягом останніх двадцяти років відбувається заповнення прогалин у вивченні проблем, перегляд застарілих концепцій. Подібних маніпуляцій потребує і реформа 1861 р. У нинішній часі може стати погляд на окремі її аспекти зарубіжних авторів.

Іноземний досвід вивчення проблеми досліджували українські та російські дослідники, серед яких О.П. Реєнт, Н.Б. Селунська, Г.Н. Ланской, В.Л. Степанов та інші [1–4]. Проте вони зосереджувалися на аграрних проблемах, реформа ж 1861 р. їх цікавила побіжно. Водночас погляди зарубіжних істориків сприятимуть розширенню історіографічного образу перетворень у пореформеній Росії. Отже, метою статті є аналіз поглядів зарубіжних науковців на реформу 1861 р.

Серед дослідників із далекого зарубіжжя до зазначеної проблеми найчастіше звертаються американські, англійські та німецькі історики. Показово, що вони розглядали її переважно в межах Російської імперії, практично не приділяючи уваги окремим регіонам.

У середовищі зарубіжних дослідників набула поширення теорія «модернізації» аграрного ладу Росії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Основне питання полягає в тому, чи були перетворення в аграрному секторі закономірними. Прибічники цієї теорії пов'язували скасування кріпацтва насамперед із наслідками протистояння Росії та Англії, Франції, Австрії в балканському, чорноморському й середземноморському регіонах. Саме для його подолання й було проведено реформу 1861 р. Отже, вони вважають, що в Росії не було внутрішніх передумов для модернізації, тому від початку реформа була приречена на невдачу. Вивчаючи дворянство пореформеної доби, англійські й американські дослідники відзначають його небажання адаптуватися до нових умов і змінити власне становище. На їхню думку, російський уряд частково компенсував завданий реформою удар, зміцнивши селянську громаду. Через це модернізація аграрного ладу була для дворянства такою, що щадить, і дозволяла йому утримувати ситуацію в селі [4, 141].

Німецький дослідник Д. Байрау вважає, що російський поміщик не відповідав типу сільського підприємця. Він називає однією «з найдивніших радянських гіпотез» уявлення про поміщицькі й селянські господарства як незалежні господарські одиниці. Свідченням міцності зв'язків між селянськими й поміщицькими господарствами — їхнє тривале збереження після реформи [4,

158]. Його співвітчизники Х. Шерер, П. Шайберт та інші, заперечують радянську модель передумов скасування кріпацтва, наголошуючи на намаганнях російського уряду підкріпити зовнішню могутність внутрішніми реформами. Вони вважають, що в Росії були відсутні класичні передумови для модернізації. Скасування кріпацтва було викликане зовнішнім фактором — світовим капіталістичним розвитком. Здається, в цьому моменті далася взнаки вже знайома західноєвропейська зверхність, яка проявилася в абсолютизації зовнішнього, тобто європейського, впливу на внутрішній розвиток Росії. Водночас справедливим є твердження німецьких дослідників про незавершеність реформи 1861 р., що й зумовило безліч проблем як у селянському, так і в поміщицькому господарствах.

Ще один прибічник цієї концепції — професор Хіросімського університету С. Хінада в роботі «Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відробітковий лад напередодні революції 1905 р.» зазначив, що тенденція до модернізації сільського господарства не була визначальною. Навпаки, дедалі більший відбиток на соціальні відносини в селі накладала відробіткова система. Селянський рух під час Першої російської революції спрямовувався проти відробіткової системи. Він не погоджується з традиційною для радянської історіографії точкою зору відносно того, що головна вимога селян у пореформений період стосувалися землі. На його справедливе переконання, центральними для селян питаннями після 1861 р. було підвищення оплати праці та зменшення орендних тарифів. Адже низька заробітна плата була однією з умов розвитку капіталістичного виробництва у відсталій країні [1, 17]. Великі руйнування для селянської системи колективної безпеки в цілому несе епоха капіталізму з його комерціалізацією. В результаті посилюється суспільна напруженість, зростає ймовірність селянських виступів. Вихід на ринок збільшував ризик для дрібних землевласників і орендарів, а крім того, розширював шар найманих сільськогосподарських працівників, чие життя повною мірою визначалося ситуацією на ринку. Неприятлива ситуація на ринку вражала насамперед земельну аристократію, й у своєму прагненні вижити вона намагалася перекласти цю вагу на плечі селян, які виступали й орендарями, і працівниками поміщицьких маєтків. Отже, внаслідок реформи 1861 р. на нижні шари аграрної структури посилювався тиск як з боку ринку, так і з боку великих землевласників. Подібні роздуми японського історика змушують по-іншому подивитися на взаємини селянина й поміщика після скасування кріпацтва.

Праця англійського дослідника Дж. Скотта «Моральна економіка селянства. Повстання і виживання в Південно-Східній Азії» присвячена селянину. Її автор у вступній частині висловив цілий ряд цікавих думок, зокрема стосовно соціальних відносин у селі [5]. Автор запровадив термін «моральна економіка», який немає нічого спільного з моральністю, а виступає виразом психологічних основ селянського господарства. На його погляд, економічні орієнтації селян визначаються насамперед їхніми уявленнями про небезпеку виявитися за нижньою межею споживання. Там, де вони бачать гарантії від ризику, вони охоче йдуть на інновації. Виходячи з таких міркувань, селяни глибоко переконані, що

держава й поміщики, які вилучають частину їхньої продукції, не повинні робити це так, щоб виникла загроза самому існуванню селянських родин. Імущі класи не повинні вилучати в селянина те, що життєво необхідно його родині. Тобто ця вимога припускає моральні зобов'язання поміщиків і держави стосовно бідного селянина під час голоду. В орендних відносинах, крім умов договору, від патрона очікується й інша підтримка на випадок лиха. Це — могутній стабілізатор соціальних відносин у селі. «Єдиним виправданням економічної нерівності є добропорядність багатих, використання багатства в загальних інтересах; імущі повинні виправдувати своє становище, виконуючи свій обов'язок» [5, 52].

Дж. Скотт не погоджується з тим, що розуміння експлуатації прямо пов'язане з рівнем життя. Він зазначає, що на практиці часто буває, коли в ситуаціях, близьких до голоду, поміщики знижують свою частку у врожаї і навіть при необхідності допомагають зерном голодуючим. Виходить, що зниження рівня життя супроводжується не загостренням, а поліпшенням відносин з орендодавцем. Неважко уявити і зворотню ситуацію, коли добробут селянина поліпшується, а відносини з поміщиком при цьому загострюються. Тому фактор рівня життя сам по собі явно недостатній для того, щоб вибудовувати на ньому теорію експлуатації. Виходить, необхідно також розглянути природу взаємодії між поміщиком і орендарем. «Таким чином, будь-який аналіз експлуатації, що претендує на життєвість, повинен включати принаймні три елементи. Він повинен уважно підходити до змісту відносин обміну в суспільних взаємозв'язках; дошукуватися до того, які нестатки і потреби учасники цих відносин думають реалізувати; керуватися реально існуючими в даному суспільстві уявленнями про “справедливу ціну”», — пише Дж. Скотт [5, 165]. Концепція «моральної економіки» представлена також у праці американської дослідниці Е. Віртшафтер [6].

У колективній монографії американських дослідників «Історія імперіалістичної Росії» подано загальну характеристику ситуації в аграрному секторі. Зокрема, автори відзначають, що до революції 1905 р. монархія була позбавлена підтримки більшої частини дворянства, що зумовлювалося неспроможністю уряду подолати аграрну кризу, яка виникла внаслідок скасування кріпацтва. На їхню думку, одним із найяскравіших її проявів був фінансовий тиск на виробників зерна у середині 1880-х — середині 1890-х рр., коли внаслідок помітного збільшення вартості худоби і одночасного зниження вартості зернових утворилися «ножиці» витрат. До цього додалася не менш гостра проблема забезпечення поміщицьких господарств робочими руками. У 1893 р. їх катастрофічно не вистачало в умовах величезного врожаю. Цей рік було названо роком «робочої кризи». Неспроможність російського уряду впливати на ціни зернових культур на Лондонській біржі викликала невдоволення російських землевласників, оскільки це обмежувало їх у міжнародній торгівлі. Іншою причиною масового невдоволення поміщиків була нерозв'язаність селянського питання. Автори відзначають два періоди особливої напруженості у відносинах між поміщиком і робітником у другій половині XIX ст. Перший тривав у 1861–1863 рр., другий — у 1878–1884 рр. Отже, на думку американських авторів, авторитарний абсо-

лютизм не зумів запобігти аграрній кризі і вже не міг гарантувати безпеку великим землевласникам. Нерозв'язаність аграрного питання підштовхнула Миколу II до прийняття конституції, але здійснено це було запізно [7].

Книга американського дослідника Я. Котсоніса присвячена кооперативному руху на селі [8]. Автор показує, що російські чиновники і дворянство взяли гору в земствах, щоб тримати селян Росії під контролем. В їхніх очах запропоновані ними проекти були прогресивні і мали допомогти селянам розвивати своє сільське господарство. Але проблема полягала в тому, що російська бюрократія вважала селян нездатними до розв'язання власних проблем. Селян по суті замкнули в юридичну шкаралупу, що зумовлювало застій у сільському господарстві шляхом консервування непродуктивних методів господарювання. Вже згадана американська авторка Е. Віртшафтер, вивчаючи соціальну структуру російського суспільства, показала, що землевласники, поряд із бюрократією, військовими і духівництвом, допомагали державі підтримувати соціальний порядок і зміцнювати центральну владу [6].

Американський дослідник С. Беккер у монографії «Міф про російське дворянство: Дворянство і привілеї останнього періоду імператорської Росії» розглядає долю дворянства пореформеної доби. Він наголосив, що реформа 1861 р. одночасно підвищила соціальний статус селянства і позбавила дворянство найціннішого привілею — виняткового права володіти населеною землею і отримувати вигоду від дармової праці своїх кріпаків. Дворяни також позбавилися можливості від імені держави здійснювати судові, поліцейські та податкові функції стосовно своїх селян [9, 36–37]. На його думку, здійснюючи реформу, самодержавство служило передусім власним інтересам і лише потім — інтересам Росії. Реалізуючи власні цілі, держава пожертвувала привілеями дворянства. Як наслідок, облік дворянства змінився до непізнанності. Як зазначає С. Беккер, «це не входило в наміри самодержавства, але саме таким виявився результат курсу, яким воно рухалося, починаючи з царювання Олександра I» [9, 311]. Він характеризує розвиток Росії як парадоксальний: ієрархічна система станів зберігалася не інерцією звичаїв, а силою закону. Це відбувалося внаслідок того, що воно боялося економічної й соціальної модернізації, усвідомлюючи неможливість її ігнорування.

Отже, незважаючи на широке використання праць провідних радянських дослідників — І. Ковальченка, Б. Соловійова та інших — американські дослідники розставили дещо інші акценти на відміну від радянських колег. Вони показали проблематичність існування великого землеволодіння і незадоволення поміщиків політикою російського уряду, в той час як радянські історики акцент переносили в площину незадоволення селян наявністю поміщиків.

Усі згадані вище праці зосереджують увагу на вивченні перетворень в аграрному секторі Російської імперії. Щодо ситуації в українському селі, то до неї звертались, але фрагментарно. Приємним винятком є французький історик Даніель Бовуа — доктор історії, професор Паризького університету, директор Центру історії слов'ян при Паризькому університеті, голова Французької асоціації для розвитку українознавчих інститутів, почесний доктор Вроцлавського

університету, член-кореспондент Польської академії наук — очолює україністику у Франції. Д. Бовуа відомий насамперед трьома великими монографіями, в яких дослідив минуле Правобережної України XIX — початку XX ст. Завершальна монографія трилогії — книга «Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» стосується і пореформеного поміщицтва [10]. У вступі автор зазначив, що обмежує коло розглянутих питань проблемами капіталу й землеволодіння. Автор на основі документів з українських та польських архівосховищ через призму національних відносин показав становище села Правобережної України.

На його думку, у скасуванні кріпацтва «українська справа знаходила лише слабкі відгуки» [10, 83]. Тому з початком польського повстання українські селяни ловили й передавали поліції його організаторів, які сподівалися на підтримку перших. Д. Бовуа показав, що внаслідок реформи 1861 р. наприкінці минулого століття 7–8 тис. поляків і росіян належала площа, удвічі більша, ніж п'яти мільйонам українців. «Голод на землю» спричинив численні селянські виступи, що стали предтечею майбутньої революції. Неосвічені селяни не розуміли імператорського указу про скасування кріпацтва. Їх цікавило лише безкоштовне отримання землі, чого ніхто не обіцяв. Д. Бовуа пов'язує скасування кріпацтва і польське повстання 1863 р., відзначаючи, що народ не бачив великої різниці між примусовою панщиною й необхідністю сплачувати податки, хоча російський уряд волів використати гнів селян проти польських поміщиків [10, 90].

Огляд зарубіжної історіографії свідчить про наявність інтересу до реформи 1861 р. Ця проблема ними розглядалася в межах Російської імперії в цілому, регіональні ж аспекти практично не визначалися. Оцінки науковців з далекого зарубіжжя відрізняються від поглядів радянських істориків перенесенням акцентів на перспективи розвитку держави в цілому. Висунуті зарубіжними дослідниками концепції збагачують уявлення про палітру соціально-економічних і політичних проблем Російської імперії в другій половині XIX ст.

Перспективи вивчення внеску зарубіжних науковців в опрацювання подій, що супроводжували реформу 1861 р., пов'язані з розширенням історіографічного поля.

1. *Реснит О.П.* Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. — 2000. — № 2.
2. *Ланской Г.Н.* Проблема модернизации аграрного сектора России второй половины XIX — начала XX вв. в зарубежной историографии и трудах академика И.Д. Ковальченко 1970–1980-х гг. // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — М., 2000.
3. *Селунская Н.Б.* Россия на рубеже XIX–XX вв. (в трудах западных историков). — М., 1995.
4. *Степанов В.Л.* Крестьянская реформа 1861 г. в историографии ФРГ // Россия XIX–XX вв. Взгляд зарубежных историков. — М., 1996.

5. *Scott I.C.* Moral Economy of the Peasant. Rebellion and subsistence in Southeast Asia. — New Haven; L., 1976.
6. *Elise Kimerling Wirtschafter.* Social Identity in Imperial Russia. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1997.
7. Imperial Russian history. II. 1861–1917. G.M.Hamburg. — N.Y., 1992.
8. *Yanni Kotsonis.* Making Peasants Backward: Agricultural Cooperatives and the Agrarian Question in Russia, 1861–1914. New York: St. Martin's Press, 1999.
9. *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / перевод с англ. Б. Пинскера. — М., 2004.
10. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998.

РОЗДІЛ II

СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА: ПЕРЕДУМОВИ, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ

І.В. Десятніков

РЕФОРМА 1861 р. ТА ФОРМУВАННЯ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Реформа 1861 року викликала значні зміни у системі виробничих відносин у сільському господарстві Російської імперії та її українських губерній зокрема. Реформа надала селянам особисту свободу, але залишила їх у земельній скрутці, змусила вдаватися до заробітків, аби забезпечити необхідним мінімумом себе та свою сім'ю. З іншого боку, поміщики-землевласники, у минулому кріпосники, втративши дармову кріпацьку працю, були змушені шукати нових способів організації праці у своїх господарствах.

На кінець XIX століття у сільському господарстві України широко використовувалася наймана праця. Звичайно, відносини найму-продажу робочої сили у цій галузі мали місце за існування кріпосного права, особливо на Півдні України. Проте саме в цей час їх розвиток набуває надшвидких темпів. Поряд з цим, поступ нових виробничих відносин на селі під впливом реформи 1861 року мав на Україні досить неоднорідний характер. Він залежав від регіону, галузей сільського господарства, традицій взаємин селян та землевласників тощо. Дуже часто траплялися випадки організації праці за дореформним зразком.

Тому значний інтерес викликає дослідження виробничих відносин у сільському господарстві України на зламі XIX–XX століть, які, безсумнівно, визначалися реформою 1861 року, але перебували під значним впливом дореформеного періоду.

Трансформація виробничих відносин в українському селі у пореформений період стала предметом вивчення багатьох істориків-аграриків. Серед представників радянської історіографії цій проблемі присвячено праці А.М. Анфімова [1], Л.М. Іванова [2], Лугової [3], Л.П. Минарика [4], М.А. Рубача [5], П.П. Теличука [6], В.П. Теплицького [7]. Характеризуючи радянську історіографію теми, слід зазначити, що попри значні ідеологічні перестороги висвітлення матеріалу, вона зробила вагомий внесок у розробку питань аграрної історії України. Саме в цей період з'являються ґрунтовні дослідження, засновані на вивченні значної джерельної бази, всебічному вивченні статистичного матеріалу, глибокому аналізі розвитку сільськогосподарського виробництва та соціальних процесів на селі протягом досліджуваного періоду.

З проголошенням незалежності України дослідження теми виробничих відносин у сільському господарстві України у пореформений період, порівняно з радянським періодом, набули принципово нового характеру, заснованого насамперед на принципах об'єктивності, ідеологічної незаангажованості. В цей час до вивчення цих процесів звертаються Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко [8], В. Пашук [9], Н.Р. Темірова [10], Я.П. Бойко [11] та інші.

Автор статті ставить за мету дослідити зміни у характері виробничих відносин в українському селі у пореформений період, їх взаємозв'язок з характером сільськогосподарського виробництва протягом досліджуваного періоду.

Попит на робочі руки у сільському господарстві України переважав у поміщицьких господарствах, що належали як представникам привілейованих станів, так вихідцям з селянства. Наприклад, за результатами перепису 1917 р., по 6 лісостепових губерніях України серед господарств селянського типу наймитів мали 3,1%, а серед приватновласницьких — 61,4% [12, 9]. Причому, якщо на 100 дес. поміщицьких посівів припадало 11,9 робітників, то на 100 дес. селянських — лише 1,4 [13, 132]. І це при тому, що Перша світова війна через мобілізацію чоловічого населення значно збільшила попит на робочі руки з боку селянських господарств [12, 11]. Тому характер виробничих відносин на селі у пореформений період визначали поміщицькі господарства.

Попри значний рівень розвитку ринкових відносин у сільському господарстві України у другій половині XIX — на початку XX століття виробничі відносини у цій галузі зберегли багато елементів дореформеного періоду. В кінці XIX — на початку XX століття, через 40 років після реформи, характерною рисою розвитку поміщицьких господарств України було використання відробіткової системи. Була досить поширеною практика, коли селяни зобов'язувалися відпрацювати певну кількість днів чи виконати певні роботи у господарстві поміщика в рахунок плати за орендовану землю, випас худоби, кредит тощо.

Згідно досліджень М.Ф. Анненського, відробіткова система ведення господарства переважала у Чернігівській губернії. У Полтавській та Харківській губерніях поширеними були як відробітки, так і вільний найм. У степових губерніях основна частина робіт виконувалася найманими робітниками. Проте значною була також і частка відробітків, переважно за випас худоби. На Правобережжі ж переважав вільний найм [14, 170–176].

Використання відробіткової системи ведення господарства було найбільш поширеним на Лівобережжі. У Чернігівській губернії основна маса поміщиків виявилася нездатною самостійно вести своє господарство. Зазвичай, вони продавали чи здавали свої землі в оренду. Так, у Кролевецькому повіті більшість місцевих дворян-землевласників не займалася сільським господарством і лише четверта їх частина мала більш-менш великі посіви [2, 327]. У Сосницькому повіті, за виключенням поодиноких випадків, приватновласницькі землі оброблялися за спільною системою [15, 24]. У п'яти північно-західних повітах Харківської губернії спостерігалась масова здача поміщицької землі в оренду з половини і лише незначна частина посівних площ оброблялась найманою робо-

чою силою [2, 331]. У Полтавській губернії 1900 р. селяни лише з половини чи за відробітки орендували 41% поміщицьких земель [2, 332].

На відміну від Лівобережжя, у Степу та особливо на Правобережжі поміщики в основному вели господарство за рахунок найманих робітників і лише частину землі здавали в оренду [2, 332].

Серед головних причин поширення відробітків найбільш поширеною стала недостатня забезпеченість поміщицьких господарств робочим інвентарем та тяглом. Відсутність поміщицького інвентарю виступала як причиною поширення відробіток, так і наслідком майже необмеженої можливості поміщиків на найбільш вигідних умовах використовувати інвентар селян із прилеглих до маєтку сіл. Великі поміщицькі господарства самі по собі були осередками значної концентрації робочої худоби. Водночас значні розміри цих господарств не дозволяли їх власникам повністю забезпечити роботу тягловою силою. У результаті значна частина перевізних робіт навіть у найбільших поміщицьких господарствах на 75–100% виконувалися селянською худобою, переважно як відробіток [4, 113].

Іншою, не менш вагомою причиною, було прагнення з боку землевласників використати малоземелля селян для забезпечення свого господарства дешевими робочими руками. Так, сумські земці доповідали, що «землевласники, якщо і здають ще інколи сінокоси та рілля селянам, то не стільки через чисто господарські розрахунки, скільки через те, щоб забезпечити себе у гарячий робочий час необхідними робочими силами по ціні, що визначена завчасно. У певні недовготривалі моменти сільськогосподарських робіт, як, наприклад, у період проривки та копання буряку, що потребують величезної кількості робочих рук, власники зобов'язують селян за надані їм іноді півдесятини бути у розпорядженні економії» [16, 359]. За право випасу кожної голови великої рогатої худоби на толоці, селяни цього повіту зобов'язувалися зібрати десятину посіву на полі поміщика; за право згодовувати після збирання буряку гичку, селяни мусили зібрати вперед десятину хліба за кожну десятину бурякових посівів [16, 359]. Та, незважаючи на такі не вигідні умови, відробіткова система у Чернігівській губернії набула значного поширення. Так, весною 1913 року кількість «зобов'язаних» дворів іноді досягала 56% [5, 46].

Про те, що праця за відробітки обходилася дешевше вільного найму, свідчить такий приклад. В Угроїдському маєтку П.І. Харитоненка у Охтирському повіті Харківської губернії за два вози взятої взимку просяної соломи вартістю 1–1,5 рублів пропонувалося зібрати десятину хліба, що оцінювалося у 5 рублів [1, 51].

Також давалася взнаки традиція, що сформувалася й існувала ще з доби кріпосництва, коли поміщицькому господарству було властиве марнотратне використання примусової праці. Не сприймаючи селян незалежними, такими як і вони землевласниками, дворяни продовжували наймати здебільшого колишніх своїх кріпаків, призначаючи їм відробітки [8, 91].

Навіть якщо найм робітників відбувався за гроші, поміщик намагався платити колишнім кріпакам якнайменше. Наприклад, в економії Павлова на

Харківщині дорослому робітникові платили по 15 коп. на день [17, 1]. У Мудриголовах на Кам'яниччині заробітна плата доходила максимум 20 коп., більшість же робітників отримували 5 коп. на день [17, 16]. Колишній кріпосник продовжував вважати селян своєю власністю. Наприклад, газета «Сільський хазяїн» писала: «бували випадки, коли розгніваний управляючий, невдоволений чим-небудь селянами того чи іншого села, наказував їх не більше не менше як тим, що забороняв давати їм роботу у економіях, що лежали поблизу опального села, відсилаючи їх у дальні економії верст за 15 чи 20, а замість цих робітників призначались робітники теж віддалених, теж опальних сіл» [18, 647].

Як свідчать обстеження поміщицьких господарств, при значному поширенні відробіткової системи переважала змішана система ведення господарства, що у найрізноманітніших пропорціях поєднувала вільний найм та відробітки. Більшість робіт у поміщицьких господарствах виконувалася найманими робітниками.

Ще однією особливістю досліджуваного періоду було значне поширення натуральної форми оплати праці найманих робітників. Тобто можна стверджувати, що не існувало чисто ринкових відносин найму-продажу робочої сили, заснованих на грошовій формі розрахунку з найманими робітниками.

Натуральна форма оплати праці була поширена в усіх українських губерніях, проте її співвідношення з грошовою формою платні по окремих губерніях суттєво різнилося. У Чернігівській губернії натуральна оплата праці значно переважала грошову. Широко поширена вона була також у Волинській, Київській, Полтавській, Харківській та Катеринославській губерніях. У той же час у Подільській, Херсонській та Таврійській губерніях її частка, порівняно з грошовою формою, була незначною [14, картограма II].

Порівнюючи поширення відробітків та натуральної форми оплати праці можемо помітити, що обидва ці явища були найбільшою мірою поширені на Лівобережжі, особливо на Чернігівщині. Очевидно, що це пов'язано з тим, що на початку ХХ століття Лівобережжя відставало від інших регіонів України за рівнем розвитку товарно-грошових відносин, що знайшло своє відображення у виробничих відносинах на селі.

Найменш поширеною натуральна оплата праці була у регіонах, де широко використовувалася праця прийшлих робітників. Здебільшого через те, що вони не могли приймати плату зерном, не маючи засобів до його транспортування. У районах же вирощування технічних культур робітники приймати їх в якості оплати праці просто не могли.

Застосування натуральної форми оплати праці при наймі на сільськогосподарські роботи протягом періоду, що досліджується, можна пояснити кількома чинниками. По-перше, вона була поширена у районах найменш розвинутого товарного виробництва, де землевласники не були втягнуті у ринкові відносини і у них не було достатніх обігових коштів для оплати праці наймитів. По-друге, в оплаті зерном було зацікавлене бідне селянство, яке працювало за наймом. Не маючи достатніх запасів власного хліба, воно мусило купувати його на ринку. Отримавши зерно у якості оплати праці, селянин економив не лише час, але й гроші, оскільки звичайним явищем було коливання заробітної плати та

продовольчих цін. Також селяни надавали перевагу натуральній оплаті праці у разі відсутності пасовиськ для випасу худоби.

Крім того, незважаючи на те, що для роботодавців було менш вигідно оплачувати найману працю натурою, ніж грошима, вони використовували натуральну оплату праці задля підтримання добрих стосунків із навколишніми селянами, які через малоземелля потребували зерна для харчування чи фуражу для худоби. Наприклад, описуючи Голоківський маєток Терещенка у Чигиринському повіті, автор зазначає: «Маєток з принципу вважає за необхідне перебувати у найкращих стосунках з оточуючими селянами, уникаючи утисків, штрафів і т.п., надаючи перевагу віддавати усі роботи місцевому населенню; й історично господарства місцевих селян, які мають малі наділи, десятки років збирають посіви за сніп, тому маєтку доводиться рахуватися з цим і продовжувати цей дорогий порядок; зміна його, тобто перехід на збирання хліба більш вигідними засобами економії, порушив би мирні і добрі відносини між маєтком і місцевими селянами» [19, 6].

Натуральна форма оплати праці часто поєднувалася з відробітками. Наприклад, на Полтавщині були поширені так звані «бассаринки», коли за десятину зжатого за 6-й сніп хліба робітник з дружиною повинен був відпрацювати господарю ще 20 днів безкоштовно на своїх харчах [20, 22].

Нерідко застосовувалася і змішана форма розрахунків. Так, на цукрових плантаціях, під час копання та вивозу буряку робітникам, крім належної заробітної плати, надавалося право годувати під час роботи свою худобу гичкою і забирати частину її додому [21, 4; 22, 42; 19, 7]. Також селяни отримували частину платні жомом, що було особливо характерним за відсутності корму для худоби у неврожайні роки [23, 4].

Траплялися випадки, коли робітники отримували у якості платні порівняно невелику суму готівкою. Однак крім цього їм надавався город, житло для сім'ї та опалення, біля десятини землі під посів, 6–7 четвертей хліба для харчування або ж корова на економічному утриманні [24, 59; 25, 22].

Отже, на початок XX століття у сільському господарстві України збереглося багато елементів дореформеної доби. При широкому поширенні відробіток, більшість робіт у поміщицьких економіях виконувалася найманими робітниками. Відробітки використовувалися у більшості господарств, у різноманітних пропорціях поєднуючись з вільним наймом. Так само широко використовувалася натуральна форма оплати праці. Тому ми не можемо говорити про те, що на кінець XIX — початок XX століття у сільському господарстві України відбувся остаточний перехід до ринкових відносин. Вони, безумовно, стали домінуючими, але витіснити дореформені порядки так і не змогли.

Такі методи організації робочої сили, як відробітки, примусова праця, натуральна оплата праці, мінімальні грошові витрати на оплату праці найманих робітників були насамперед пов'язані з традицією дореформеного періоду. Як і раніше, поміщики продовжували вважати селян дешевою або навіть безкоштовною робочою силою, яку можна примусити працювати не рахуючись з їх інтересами чи зрослим соціальним статусом. Як свідчить аналіз функціонування поміщицьких господарств, саме ті землевласники, які не змогли змінити своє

ставлення до селянина-робітника, не змогли прилаштуватися до нових ринкових умов господарювання і зрештою втратили свої статки.

1. *Анфимов А.М.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. / А.М. Анфимов. — М., 1984.
2. *Иванов Л.М.* О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в.) / Л.М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. — М., 1961.
3. *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О.І. Лугова. — К., 1965.
4. *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX — начала XX в.: Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л.П. Минарик. — М., 1971.
5. *Рубач М.А.* Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М.А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма. — М., 1962.
6. *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. — К., 1973.
7. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В.П. Теплицький. — К., 1959.
8. *Присяжнюк Ю.П.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. — 1905 р. / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // Український історичний журнал. — 2000. — № 5.
9. *Пашук В.* Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. — Львів, 2001.
10. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. — Донецьк, 2003.
11. *Бойко Я.В.* Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.) / Я.В. Бойко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси, 2006. — Вип. 10.
12. *Струмилин С.Г.* Динамика батрацкой армии в СССР / С.Г. Струмилин // Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сб. / Под ред. С.Г. Струмилина. — К., 1926.
13. *Ковальченко И.Д.* Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма: Источники и методы изучения / И.Д. Ковальченко, Н.Б. Селунская, Б.М. Литваков. — М., 1982.
14. *Анненский Н.Ф.* Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н.Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. — Т. 1. — СПб., 1897.
15. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 1040. — Оп. 1 — Спр. 53.
16. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — Т. XLV: Харьковская губерния. — СПб., 1903.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 72.

18. *Самойлов П.Н.* Сахарные крестьяне / П.Н. Самойлов // Сельский хозяин. — 1905. — № 30.
19. Описание имений, принадлежащих Н.А. Терещенко. — К., 1900.
20. *Рклицкий М.В.* Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни: Экономические очерки, статьи и заметки / М.В. Рклицкий. — Полтава, 1914.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 442. — Оп. 709. — Спр. 192.
22. Державний архів Черкаської області. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 167.
23. ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 708. — Спр. 66.
24. *Чугаев А.В.* Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии / А.В. Чугаев. — Черкассы, 1911.
25. *Борисов Г.* Чернятинское имение в Литинском уезде Подольской губернии М.М. Львовой: Десятилетний отчёт по управлению имением. 1890–1901 г. / Г. Борисов. — К., 1902.

ВЕЛИКА РЕФОРМА 1861 р. І АКТУАЛІЗАЦІЯ «ЖІНОЧОГО ПИТАННЯ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Традиції громадських жіночих рухів в Україні нині починають відновлюватися. Це не лише заслуга численних жіночих організацій, що з'явилися останнім часом, але й свідчення незадіяності освітнього, інтелектуального та соціального жіночого потенціалу. З іншого боку, це також знак державної неуваги до проблем українського жіноцтва. Такий стан речей зумовлює актуальність теми, порушеної у цій публікації.

Чималий вплив на становлення жіночої проблематики як важливої ділянки суспільного буття справили ідеї романтизму та теорія соціального еволюціонізму, що зазнали бурхливого розвитку у другій половині XIX ст. Водночас зростання наукового інтересу до питань становища жінок у родині та суспільстві не можна розглядати поза контекстом загального піднесення жіночого руху — так званого «фемінізму першої хвилі», що охопив Європу і Україну в останні десятиліття XIX ст., і мав величезний вплив на суспільну думку того часу. На порядок денний постала проблема вільної особистості. Знайшли популярність ідеї М.І. Пирогова і Д.І. Ушинського про виховання вільних, свідомих, не підданих, а громадян. Переоцінка старих цінностей, їх заміна відбувалися у всіх групах суспільства. Питання ставилися про щастя у громадському і особистому, про благо держави та індивіда. Офіцери, за спогадами, «шестидесятника» Н.В. Шелгунова [1], виходили у відставку, щоб «завести лавочку чи магазин білизни, щоб відкрити книжкову торгівлю, зайнятись видавництвом або заснувати журнал».

Особливої актуальності набуло сімейне питання: батьки та діти, відносини дружини та чоловіка тощо. На думку багатьох сучасників, сімейні традиції від 1860-х років зазнали повної реконструкції. Патріархальний сімейний устрій розглядався як пережиток кріпацтва і підлягав знищенню. Тому «жіноче питання», що включало в себе проблеми особистої свободи жінок, сім'ї, побуту, освіти і праці жінок, було включено інтелігенцією в програму демократичних реформ.

Автор статті ставить за мету висвітлити початковий етап жіночого руху в Російській імперії, безпосередньо на теренах українських земель, що формувався під впливом ліберально-демократичних реформ, поштовхом до яких стала Велика селянська реформа 1861 року. Об'єктом дослідження є соціальна та політична основа жіночого руху в контексті ліберально-демократичних реформ другої половини XIX ст.; предметом — система моральних, культурних, політичних, соціально-економічних факторів, що впливали на положення жінки в суспільстві, її духовний та інтелектуальний потенціал.

В історіографії з питань дотичних до нашого дослідження [2–8], знайшли часткове висвітлення питання прав та обов'язків чоловіків та жінок при укла-

данні шлюбу, при успадкуванні майна, суспільні стереотипи, поведінкові моделі в конфліктних ситуаціях тощо. Однак поза увагою дослідників опинилися аспекти активізації жіночого руху, зумовлені Великою реформою 1861 р. та наступними ліберальними реформами. Вплив урбанізаційних процесів на зміну не лише класових формацій, а й соціостатевих ролей.

У 1857 — першій половині 1858 рр. в країні формується ліберальний рух, у структурі якого відбувається становлення жіночого напрямку. В цей час зароджуються базові ідеї російського лібералізму, виокремлюються центри, з'являються лідери. Основними ідеями лібералізму були такі: звільнення селян, запровадження законів, що гарантують громадянські права, встановлення рівності всіх класів перед законом, незалежний суд, представницьке правління, місцеве самоврядування. Метою своєї діяльності ліберали вважали мирний перехід Росії на шлях поступової модернізації.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії у другій половині XIX ст. стосовно до нашої теми насамперед проявилася у тому, що жінки отримали офіційний доступ до освіти. Указ від 17 січня 1857 р. про відмову від монополії держави в системі середньої освіти, відкриття в 1858 р. жіночих всестанових училищ (гімназій), в 1860-х рр. недільних шкіл, відкритий доступ до університетів чоловічої і жіночої молоді, пошвавлення університетського життя — все це свідчило про діалог інтелігенції і влади, про мовчазну згоду останньої вирішувати деякі соціальні проблеми в союзі з громадськістю. Були почуті ідеї про необхідність створення «громадських органів із середовища дворянства для управління публічними справами» [9], тобто ідеї про політичне представництво дворянства, що вилилось у створення земств.

Одним із нововведень суспільного життя стала солідарна участь жінок у громадських справах. Вони продемонстрували нові практики суспільного служіння, працюючи в недільних школах та створюючи свої приватні навчальні заклади після закриття недільних шкіл, що відбулося в 1862 р. Так, у 1865 р. А. Європеус відкрила школу для дівчаток і дівчиць, в якій вона безкоштовно викладала іноземні мови. А. Солодовникова започаткувала постійні семінари для сільських жінок-вчителів. Почала формуватися когорта жінок-педагогів, які засвоїли передові наукові погляди. Однією з таких була Х. Алчевська. За активної участі жінок з'явився новий тип світської початкової школи, що перейшла під піклування земств. У 1859 р. відбувся перший жіночий похід до університету, у 1862 р. — до Медико-хірургічної академії. Претензії жінок на вищу освіту мали характер політичних вимог. Уряд змушений був створювати комісії з питань вищої жіночої освіти в 1861, 1868, 1873–1876 рр. Ідеї змін не тільки форм суспільного життя, але й сімейного укладу на такі, які забезпечили б повну рівність людей і свободу кожної окремої особистості все більше набирали силу. Показовою в цьому сенсі стала робота комісії зі шлюбного законодавства у 1861–1864 рр., 1881 р.

На думку Р.В. Іванова-Разумникова, період 1856–1861 р. можна вважати часом «суспільної довіри до починань уряду, а 1861 р. — гребнем хвилі, найвищою точкою, досягнутої інтелігенцією та бюрократією» [10, 46]. В істо-

ріографії цей період визначено як загальну кризу дворянської держави [11]. З позицій соціології суспільних рухів, його можна позначити як період зміни ступеня відкритості політичної системи та формування структури нових політичних можливостей.

1861–1866 рр. — час проведення реформ і одночасно розбіжностей уряду і громадськості в очікуваннях і шляхах реалізації своїх уявлень. Емансипаційні ідеї та процеси розвивалися за трьома напрямками: емансипація селян від поміщиків, жінок від сімейних традицій, громадян від держави. Поширення ідеалу вільної особистості на жінок, визначення нових норм для жінок, переосмислення концепції жіночності вилилося в загальнонаціональну дискусію з так званого «жіночого питання». Це був принциповий крок у процесі демократизації суспільства і проходив він дуже болісно. Інноваційна поведінка частини російських жінок, їх претензії на «інше життя», були постійним джерелом для дискусії у суспільстві. Практично всі сучасники відзначали її масовий і винятковий характер. М. Цебрикова, зокрема, писала: «Жодне питання не було зустрите такими безглуздими знущаннями і запеклою боротьбою, не було так перекручено нерозумінням, тупоумством або зловмисними наклепами, як жіноче питання. ... Тільки справа дійде до питання про права жінок, то люди самих протилежних поглядів, висловлюють однакову непослідовність і дивовижну згоду у гонінні ідеї свободи і рівноправності жінки» [12, 2].

Як уже зазначалося, обговорення «жіночого питання» почали чоловіки — інтелігенти. Д. Писарев точною датою початку «жіночого питання» називав 1857 р. [13], публіцист А. Пальховській 1858 р. [14]. Інший відомий публіцист Н. Котляревський у своїй статті початком «жіночого питання» вважав 1851 р. — час першого знайомства росіян з ідеями Дж. С. Мілля, відмови від «фантазій у відношенні до жінок і початок теоретичного осмислення становища жінок в суспільстві» [15].

Появу «жіночого питання» в Росії демократично налаштовані інтелігенти, вбачали у внутрішніх причинах «... внаслідок розумового і морального розвитку суспільства, в суспільному житті жінки починають набувати вплив і значення» [16], — писав популярний публіцист, критик і видавець А.С. Герогліфов. Табір опонентів «жіночого питання» наполягав на «завозному», тобто запозиченому його характері.

На початку 1860-х р. науковці та літератори з різним ступенем натхнення і красномовства описували становище жінки як рабині в родині, неповнолітньої дитини у цивільному житті. У цілому ситуація з жінкою оцінювалася ними як «ненормальність» і «несправедливість».

Досягненням 1860-х р. стало те, що до жінок почали ставитись як до суб'єктів соціальних дій. Говорячи мовою XIX століття, їх включили до складу «великої армії прогресу». Країна стояла на порозі змін, опозиційно налаштована інтелігенція згуртовувала свої сили. На думку шестидесятників XIX ст., жінки могли і повинні були працювати на благо майбутньої Росії не тільки в ролі матері-наставниці-виховательки в домашній сфері. Їх закликали до діяльності в публічній сфері і покладали на них певні надії. Свою позицію вони обгрун-

товували тим, що, по-перше, жінки не брали участі у створенні того громадського порядку, «згубність» якого виявилася в 1850-х роках. Тому все, що відбувалося в Росії, визначалося сферою відповідальності винятково чоловіків; по-друге, пригноблене становище жінок, на думку «прогресистів», розвинуло в них милосердя, гуманізм, доброту і робило їх потенційними прихильниками змін громадського порядку. Таким чином, прогресисти 1860-х рр. розуміли «жіноче питання» як підготовку жінок до громадської діяльності, залучення їхніх сил та притаманних їм «якостей» до побудови нової Росії.

Наступним було питання «Як цю мрію узгодити з життям?» [17], тобто як залучити жінок до лав громадськості. Необхідними першочерговими кроками вважався так званий «розвиток жінок», тобто «озброєння їх знаннями»; обладнання майстерень і робота в них над моральним розвитком жінок з залученням їх до праці, а також обговорення «жіночого питання» на сторінках соціального журналу. Історик Б. Глинський у «Нарисах російського прогресу», узагальнюючи думку багатьох своїх сучасників, писав про те, що центральним у жіночому питанні є право жінок на освіту. Він вважав, що невігластво дружин може бути ще гіршим злом для суспільства, ніж невігластво чоловіків, тому що всі інтимні і найбільш важливі сторони життя перебувають у руках жінок» [17, 116].

Ці ідеї знайшли широкий відгук серед молодих жінок-дворянок. Вони давали їм орієнтири, в якому напрямку потрібно рухатися. В. Засулич згадувала: «Початок 60-х років надали столицям, а особливо Петербургові, яскравий ореол. Здалеку, з провінцій, він уявлявся лабораторією ідей, центром життя, руху, діяльності — жінки починали рватися до Петербургу. Але в Петербурзі зустрічали ту ж хиткість і невизначеність понять, на «дурниці», від яких вони втекли з провінції» [18].

На початку XX століття «жіноче питання» наповнилося політичним змістом. Російські феміністки активно використовували цей термін для обґрунтування своїх домагань. Невідома авторка на сторінках Першого жіночого календаря написала з приводу «жіночого питання», що його характеризує «положення повного безправ'я і економічного рабства» жінок, які володіють меншими засобами і шляхами для боротьби за існування, робота яких оцінюється дешевше, існуючі паспортні закони і положення в сім'ї принижують їх, а в плані політичному вони прирівняні до недоумкуватих і злочинців» [19].

Отже, в 1860-х рр. почала складатися традиція, за якою вирішення проблем жінок вважалося принципово важливим кроком для демократичного розвитку суспільства: «Чим розвиненіша цивілізація, тим нівелюється більш видима нерівність між чоловіками і жінками, хоча суть цих відносин багато в чому утримується» [16, 521]. Надалі ця тенденція тільки набирала силу. «У дійсності немає ізольованого жіночого питання, тому що воно складає одне із ланок нерозривного ланцюга життєвих питань нашого часу», — наголошував критик, публіцист, ліберал за переконаннями і кадет за партійною належністю В. Гольцев [20, 67].

В Україні представники ліберального напрямку емансипацію жінки розуміли як становлення її особистості та самореалізацію. Важливе значення в цьому

процесі відводилося розвитку духовної культури і освіти жінок. Своєю теоретичною і практичною діяльністю цю ідею підтримав український історик і громадський діяч М. Драгоманов. Він вважав, що при вирішенні «жіночого питання» непотрібно створювати окремі жіночі організації, оскільки жіноча справа не існує відокремлено від загальнолюдської і культурної. В листі до Н. Кобринської від 2 травня 1893 р. М. Драгоманов писав: «Я все ніяк не можу собі поділити арифметики на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскоріше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас» [21, 14].

Велику увагу руху жінок «...до інтелігентної праці, до вищої освіти, до публічної й письменної діяльності...» приділяв М. Грушевський [22, 3–5]. Він критикував навіть деяких представників радикальних кіл, з котрими хотіла йти разом Н. Кобринська, які розглядали феміністичні ідеї як «маловажні і смішні забаганки поруч тих загальніших справ, що стали на деннім порядку» [22, 3–5].

На ліберальних позиціях стояла і українська громадська діячка Софія Русова. У своїй праці «Наші визначні жінки» вона зазначала, що «...за 70 літ вибороли собі наші українські жінки почесне місце на полі науки, мистецтва, літератури; виявили себе самовідданими політичними діячками, а в останні часи (з початку ХХ століття) знайшлися поміж ними визначні організаторші в соціальному життю українського народу...» [23].

Підсумовуючи погляди передової інтелігенції пореформеного періоду можна зробити висновок, що соціокультурний підхід був основним у процесі вирішення жіночого питання, вони говорили про найбільш важливе і на сьогоднішній день: про необхідність створення умов до суспільної реалізації як чоловіків, так і жінок, про повагу до людської особистості, захист її честі та гідності. Маніфест 19 лютого 1861 року — юридичний крок з феодалізму в капіталізм. Він перевів стрілку на шляху розвитку Росії, країна пішла по шляху модернізації: економічної, духовної, соціостатевої. Жінка відчула в собі силу бути не лише дружиною та матір'ю, але й громадянкою.

1. *Шелгунов Н.В.* Из прошлого и настоящего // Русская мысль. — 1885. — № 10; 1886. — № 1, 3; 1888. — № 3.
2. *Айвазова С.Г.* Женское движение как ресурс модернизации России // Гендерная реконструкция политических систем. — М., 2004; *Гришина З.В.* Движение за политическое равноправие женщин в годы первой русской революции // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — 1982. — № 2; *Тишкин Г.А.* Женский вопрос в России: 50–60-е годы XIX века. — Л., 1984; *Павлюченко Э.А.* Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер. — М., 1988; *Хасбулатова О.А.* Опыт и традиции женского движения в России. 1860–1917. — Иваново, 1994.
3. *Лук'янович Д.* Иван Франко і жіноче питання // Жінка. — 1936. — № 11–12; Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / *О.М. Руднева, О.Р. Дашковська* (упоряд.). — Х.: Право, 2000; Гендерна рівність як фактор сталого розвитку суспільства / Упоряд. *Р. Безпальча*. — К., 200; *Антонюк Т.* Проблеми методології історії на

- сучасному етапі // Університет. — 2006. — № 6; Гендерний розвиток у суспільстві: (конспекти лекцій). — К., 2005.
4. Некрасова Е. Студентка на войне. Письма с войны 1877 года // Русская мысль. — 1898.
 5. Косвен М.О. Матриархат. История проблемы. — М.–Л., 1948.
 6. Милль Д.С. Подчиненность женщины. — СПб., 1896.
 7. Костомаров М. Дві руські народности. — Ляйпціг, 1906; Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн.8. — Т. XIX. — СПб., 1906.
 8. Браун Лили. Женский вопрос, его историческое развитие и экономическая сторона. — М., 1902; Леся Українка. Новые перспективы и старые темы («Новая женщина» в западноевропейской беллетристике) // Леся Українка. Зібрання творів в 12-ти томах. — Т. 8. — 1977; Шарович И.С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. — Х., 1896; Кутельмах К.М. Громада і громадський побут // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. Ю.Г. Гошко. — К., 1983; Лаврентьева Л.С. Социализация девочек в русской деревне // «Мир детства» в традиционной культуре народов СССР. — Л., 1991; Ерасов Б.С. Социальная культурология. — Ч. II. — М., 1994.
 9. Амфитеатров А. Женщина в общественных движениях России. — Женева, 1905.
 10. Иванов-Разумник Р.В. Общественные и умственные течения 60-х гг. и их отражение в литературе // История русской литературы XIX века / Под ред. Д.Н. Овсяннико-Куликовского. — М., 1909. — Т. 3.
 11. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории. — СПб., 1999.
 12. Цебрикова М.К. Предисловие // Милль Дж.С. О подчинении женщины. — СПб., 1870.
 13. Писарев Д.И. Женские типы в романах и повестях Писемского, Тургенева и Гончарова // Русское слово. — 1861. — № 11.
 14. Пальховский А. Еще раз о женском труде. По поводу журнальных толков об этом вопросе // Атений. — 1858. — Май–июнь.
 15. Котляревский Н. Очерки из истории общественного настроения шестидесятых годов. Женский вопрос в его первой постановке // Вестник Европы. — 1914. — № 2.
 16. Гиероглифов А. Общественное призвание женщины // Отечественные записки. — 1863. — № 7–8.
 17. Глинский Б.В. Права и обязанности женщин // Очерки русского прогресса. — СПб., 1900.
 18. Засулич В. Воспоминания. — М., 1931.
 19. Движение женского дела // Первый женский календарь на 1912 год. — СПб., 1912.
 20. Гольцев В. На старую тему // Друг женщин. — 1894. — № 5.
 21. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895) / Зладив і видав М. Павлик. — Львів, 1905.
 22. Грушевський М. Наталія Кобринська // Літературно-науковий вісник. — Л., 1900. — Т. IX.
 23. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети. — Вінніпег, 1945.

АГРАРНА РЕФОРМА 1861 р. НА ЧЕРКАЩИНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У середині ХІХ ст. Російська імперія, до складу якої входили землі Черкащини, переживала глибоку кризу, зумовлену невідповідністю феодальних відносин стану продуктивних сил і світовим тенденціям на утвердження нових капіталістичних відносин.

Рятуючи феодально-кріпосницькі порядки, царський уряд зробив спробу законодавчо врегулювати взаємовідносини поміщиків і кріпаків. З цією метою в 1847–1848 рр. проводилась так звана інвентарна реформа. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися визначені самим поміщиком норми панщини та інших повинностей. До того ж інвентарні правила залишали недоторканою поміщицьку власність на землю, тим самим узаконюючи існуюче малоземелля та обезземелення селян.

Про стан розподілу земельної власності в краї можна судити з даних 1847 р. В той час 236 поміщиків правобережжя Черкащини володіли 399 827 десятинами землі, а 73 811 селянських дворів користувалися 410 462 десятинами надільної землі, що теж була поміщицькою власністю. Поміщики, користуючись безправ'ям селян, продовжували зменшувати їх наділи. У Звенигородському, Канівському, Уманському, Черкаському й Чигиринському повітах поміщики в 1847–1861 рр. збільшили своє землеволодіння на 27 208 десятин або на 10,3% [1, 11–11].

За таких обставин необхідність реформування аграрних відносин ставала дедалі очевиднішою. Спонукали до цього й поразка у Кримській війні 1853–1856 рр., занепад поміщицьких господарств, де панували екстенсивні методи господарювання; піднесення селянського руху по всій імперії; прогресуюче відставання Росії від провідних європейських держав.

Основним документом селянської реформи стали «Маніфест про відміну кріпосного права» від 19 лютого 1861 року і «Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності» із 17 законодавчих актів. За ними, селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатись своїм майном, поміщики зберігали власність на всі землі, які їм належали, але зобов'язані були надати у постійне користування селянам присадибну землю, польовий наділ та інші угіддя.

Присадибну ділянку селянин мав право викупити будь-коли. Викуп надільного землеволодіння в полі здійснювався тільки з дозволу поміщика. За отриману від поміщика землю селяни, як і раніше, зобов'язані були виконувати панщину чи платити оброк і не мали права відмовлятися від неї протягом 9 років [2, 6].

Реалізація царського маніфесту на практиці призвела до урізання земельних наділів на користь поміщиків, земельні володіння яких в результаті цього

збільшилися. Усього в Україні внаслідок реформи 1861 року селяни втратили 1 млн десятин, або понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували у їх користуванні [3, 143]. Оскільки селяни не могли відразу виплатити всю суму за наділи, яка становила 11 річних податків з селянського двору, то посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку [4, 219].

Розміри повинностей і польового наділу визначалися уставними грамотами, що уклалися між поміщиками і сільськими громадами. Середній наділ в Лівобережній Україні на ревізку душу («ревізька душа» — одиниця обліку чоловічого населення для обкладання його подушним податком) становив до 2,5 десятин, на Правобережжі — 2,9 десятин [5, 272]. Ці показники відображають недопустимо низький життєвий рівень селянства, оскільки, за підрахунками фахівців, для сплати податків та забезпечення потреб тодішньої селянської сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин землі на одну ревізку душу [4, 185].

Ще меншими були пересічні земельні наділи на Черкащині. В правобережній частині краю вони після здійснення реформи 1861 року становили 1,9 десятин на ревізку душу, а в лівобережній частині — 1,8 десятин [6, 35]. Неefективність заходів аграрної реформи підтверджують наслідки її в повітах регіону.

Реформа 1861 року по суті нічого не дала жителям Корсуня. Всі найродючіші землі — 21 940 десятин, залишилися у князя Лопухіна, а кріпакам відійшли мізерні найгірші наділи, за які треба було платити щорічно по 14 крб 85 коп. з кожного двору [7, 153–154]. Населення Городища і Млієва — 23845 чоловік — одержали в подвірне користування 8436 десятин землі, а кільком поміщикам залишилося понад 40 тисяч десятин. У сусідній Вільшаній на 1220 ревізких душ було виділено лише 2690 десятин землі, а місцевий поміщик при цьому отримав 2754 десятин [8, 261–262].

Запровадження уставних грамот супроводжувалося численними відрізками селянських земель на користь поміщиків. У селян Золотоніського повіту було відрізано 18% землі. Колишні поміщицькі селяни отримали по 1,8, а колишні державні — по 3 десятини на ревізку душу. Викупна ціна наділеної землі перевищувала ринкову в 2,1 рази [8, 263].

І все ж реформування аграрних відносин відкрило перед тепер уже вільними селянами краю широкі можливості для більш активної господарської діяльності. Тепер селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не лише сільським господарством, а й торгівлею, відкривати власну справу.

Формувалися умови для перетворення робочої сили в товар і утвердження капіталістичного товарного виробництва. В пореформений період у Гельмязеві (Золотоніський повіт) та інших селах волості діяло 2 вальцьових млини з паровими двигунами, 34 вітряки, 7 олійниць, 6 кузень, медоварний завод, що

потребували робочих рук. Працювало 250 ткачів, 46 кравців, 42 чоботарі, 59 теслярів, 44 колісники, багато ковалів та інших кустарів і ремісників. Хоч самим їм доводилося брати кредити, розвиваючи свою справу, вони наймали ще й робітників [6, 274–275]. У селі Піщаному цього ж повіту заможні селяни володіли 11 олійницями, 105 вітряками, кількома шинками [8, 301].

У пореформений період активізувалося надходження землі в ринковий обіг. Поміщики, які не скористалися наданою можливістю модернізувати своє господарство, рано чи пізно опинялися перед необхідністю продавати землю. Покупці — головним чином підприємці, поміщики і навіть заможні селяни — створювали на цій землі господарства по виробництву товарної продукції на внутрішній або зарубіжний ринок.

На Черкащині у технічному відношенні особливо виділялися великі економії із значними плантаціями цукрових буряків та польові господарства цукрових заводів. Ці господарства мали оборотні капітали, інвентар і використовували працю великої кількості найманих сільськогосподарських робітників. У таких господарствах як Смілянська, Шполянська, Таганчанська та Городищенська економії застосовувалися 4–7-пільні, а то й 8–12-пільні сівозміни. На оранці використовувалися металеві плуги поліпшених систем, культиватори, дискові борони тощо [9, 225–226].

Прикладом раціонального ведення землеробства у пореформений період може слугувати смілянська економія графа Бобринського, де було запроваджено 16-пільну систему обробітку землі, штучне угноєння, працювали кінні та парові плуги, розпашники, котки, шлейфери та інша техніка. В економії працювало понад 1 тис. найманих робітників. Оборотний капітал господарства становив 435 тис. крб [10, 447].

Значно зросли посівні площі та відбулися зміни у структурі посівів — збільшилася питома вага посівів пшениці та ячменю, цукрових буряків та інших культур. Такі зміни зумовили перетворення Черкащини у значний центр виробництва та продажу сільськогосподарської продукції.

Таким чином, аграрна реформа в одному з регіонів України — Черкащині (яку умовно окреслюємо адміністративними межами сучасної Черкаської області), не дала очікуваних результатів для основної маси селянства. Водночас при усій недосконалості та незавершеності здійснених заходів, реформа справила позитивний вплив на розвиток аграрного сектора економіки — утверджувалися ринкові засади в сільськогосподарському виробництві, впроваджувалися прогресивні методи господарювання.

1. *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском быте. — СПб., 1867.
2. *Реснит О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX — поч. XX ст. (стан наукової розробки) // Український селянин. — 2004. — Вип. 2.
3. *Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін; Під ред. В.А. Смоля.* — К., 1997.

4. *Бойко О.Д.* Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 1999.
5. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. — К., 1994.
6. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — К., 1972.
7. *Лещенко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. — К., 1959.
8. Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / Упоряд. А.І. Кузьмінський, Г.В. Суховершко, В.Я. Чудновський. — К., 1993.
9. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972.
10. Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. — К., 1991. — Кн. 1.

ВПЛИВ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р. НА ДОБРОБУТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Вивчення, осмислення та творче використання історичного досвіду соціальних реформ у минулих століттях є обов'язковою умовою розвитку будь якої галузі знань. В сучасних умовах непростого реформування соціальних відносин в Україні, все частіше ставимо перед собою питання про практичну значущість досвіду минулих поколінь. У зв'язку з цим, за нинішніх умов особливої актуальності набувають проблеми покращання добробуту широких верств населення України. За нашим переконанням саме кропіткі наукові пошуки у вивченні здійснення селянської реформи 1861 р. в Україні дасть змогу зрозуміти які економічні та політичні чинники вплинули на стан добробуту українського населення.

Саме тому метою нашого дослідження є ґрунтовне вивчення впливу Великої селянської реформи 1861 р. на добробут представників найбільш поширених верств населення України. Для того, щоб розібратися в цій проблемі необхідно звернутися до історіографічної спадщини наших попередників. Навіть побіжний аналіз наукових праць дореволюційних дослідників А. Гур'єва, П. Гайдебурова, Є. Конрадї, І. Ігнатовича, Д. Воєйкова, В. Загоскіна, Ю. Янсона та ін. засвідчує, що дослідники переважно схвально відносились до реформи відмічаючи її прогресивний характер [1; 2; 5; 7; 19; 22; 33]. Переважна більшість авторів радянської доби у відповідності до пануючої в ті часи ідеології більш критично відносились до як до селянської реформи 1861 р. в цілому так і до її наслідків. Саме таке відношення простежується в роботах М. Дружиніна, Л. Нестеренко, Л. Яковлева, М. Коваленко, Л. Мілова та ін. [6; 10; 32]. Разом з тим, в той період навіть за умов тотальної заідеологізованості гуманітарної науки, такі видатні вітчизняні історики як І. Гуржій та Б. Кругляк в своїх творах вказували на той факт, що селянська реформа 1861 р. дала поштовх до розвитку товарно-грошових відносин і докорінним чином вплинула як на становлення ринкових відносин в Україні так і формування всеросійського ринку в цілому [3–4; 11–13]. Такі відомі сучасні українські історики як О. Реєнт, О. Крижановська, Ю. Присяжнюк та ін. прагнуть по новому, з точки зору українського націєтворення, підійти до вивчення проведення та наслідків Великої реформи 1861 р. в Україні [14; 23; 25–26].

Видатний український громадсько-політичний діяч І.Я. Франко в своїх творах звертав увагу на проблему підвищення добробуту широких кіл українців. На думку мислителя саме прагнення поліпшення загального добробуту усіх верств українського населення є головним мотивом піднесення національно-визвольної боротьби за незалежність України. Про це він у 1878 р. писав так: «Доки не подамо народові надії на соціальну реформу, тобто на поліпшення

його матеріального існування, він не стане всім гуртом до виборення своєї і нашої політичної незалежності. Треба забезпечити його перед усім хлібом і всіма плодами його праці, а тоді жодна навала не запряже наш народ в ярмо неволі, не позбавить незалежності. Іншого способу немає!» [28, 55].

Проблемам добробуту українського суспільства значну увагу у своїй творчості приділяла видатна українська поетеса Л. Українка. Так, вперше впритул вона наближається до вивчення проблем добробуту під час дослідження політичного устрою. У своїй публікації «Державний лад» вона відзначає: «... про політичну волю, себто про ті права людські, що залежать від державного ладу. Про ту волю, що зветься економічною, себто таку, що залежить від багатства та бідності межі людьми, ... треба пам'ятати, що економічна і політична воля дуже залежить одна від одної і се ми не раз спогадаємо, як будемо говорити про порядки і закони різних держав...не у всіх країнах однаків державний лад, а через те і не скрізь люди мають однакові права, однакову політичну волю. Одні народи виборили собі такі права, про які другі ледве думати сміють...людські права се ті, які належать кожній людині окреме, а громадські — ті, що стосуються цілої громади людей» [17, 31].

За енциклопедичним радянським визначенням добробут засвідчує забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними і духовними благами. Характеризується ступенем розвитку благ і користування ними окремою особистістю, класом чи суспільством у цілому. До благ відносяться предмети послуги і умови, котрі задовольняють певну людську потребу, які відповідають інтересам чи зацікавленням людей. Ступінь розвитку і користування матеріальними благами характеризує матеріальний добробут. Добробут обумовлюється рівнем і якістю харчування, забезпеченістю предметами особистого гардеробу, меблів і предметами домашнього побуту, житлово-побутовими вигодами. Багато в чому добробут визначається розвитком сфери обслуговування, в першу чергу забезпечення населення закладами охорони здоров'я, освіти і культури. Добробут може бути визначений системою показників, які відображають сукупність умов життя людей. Добробут залежить від рівня розвитку виробничих сил і характеру господарських відносин. Більш високий рівень виробничих сил створює матеріальні передумови для зростання добробуту. Однак, насправді зростання добробуту залежить від суспільних умов, тобто виробничих відносин людей [31, 164].

Представляє науковий інтерес і сам текст Маніфесту Російського імператора Олександра II від 19 лютого 1861 р. яким було започатковано реформу про надання свободи кріпосним селянам. Наведемо лише цитату з цього документу: «Вникая в положение званий и состояний в составе государства, мы усмотрели, что государственное законодательство, деятельно благоустроая высшие и средние сословия, определяя их обязанности, права и преимущества, не достигло равномерной деятельности в отношении к людям крепостным, так названным потому, что они частию старыми законами, частию обычаем потомственно укреплены под властью помещиков, на которых с тем вместе лежит обязанность устроить их благосостояние. Права помещиков были донныне обширны и не определены с точностию законом, место которого заступали пре-

дание, обычай и добрая воля помещика. В лучших случаях из сего происходили добрые патриархальные отношения искренней правдивой попечительности и благотворительности помещика и добродушного повиновения крестьян. Но при уменьшении простоты нравов, при умножении разнообразия отношений, при уменьшении непосредственных отеческих отношений помещиков к крестьянам, при впадении иногда помещичьих прав в руки людей, ищущих только собственной выгоды, добрые отношения ослабевали и открывался путь к произволу, отяготительному для крестьян и неблагоприятному для их благосостояния, чему в крестьянах отвечала неподвижность к улучшениям в собственном быте.

Усматривали сие и приснопамятные предшественники наши и принимали меры к изменению на лучшее положение крестьян; но это были меры, частию нерешительные, предложенные добровольному, свободолюбивому действию помещиков, частию решительные только для некоторых местностей, по требованию особенных обстоятельств или в виде опыта. Так, император Александр I издал постановление о свободных хлебопашцах, и в бозе почивший родитель наш Николай I — постановление об обязанных крестьянах. В губерниях западных инвентарными правилами определены наделение крестьян землею и их повинности. Но постановления о свободных хлебопашцах и обязанных крестьянах приведены в действие в весьма малых размерах.

Таким образом, мы убедились, что дело изменения положения крепостных людей на лучшее есть для нас завещание предшественников наших и жребий, чрез течение событий поданный нам рукою провидения.

Мы начали сие дело актом нашего доверия к российскому дворянству, к изведанной великими опытами преданности его престолу и готовности его к пожертвованиям на пользу Отечества. Самому дворянству предоставили мы, по собственному вызову его, составить предположения о новом устройстве быта крестьян, причем дворянам предлежало ограничить свои права на крестьян и поднять трудности преобразования не без уменьшения своих выгод. И доверие наше оправдалось. В губернских комитетах, в лице членов их, облеченных доверием всего дворянского общества каждой губернии, дворянство добровольно отказалось от права на личность крепостных людей. В сих комитетах, по собрании потребных сведений, составлены предположения о новом устройстве быта, находящихся в крепостном состоянии людей и о их отношениях к помещикам» [35].

Як видно з рядків маніфесту, вирішальна роль у звільненні селян від кріпосної залежності покладалася на самих поміщиків, а головним мотивом Великої реформи проголошувалося прагнення офіційної влади покращити добробут селян.

Крім Маніфесту як додаток вводилося Положення від 19 лютого 1861 р., яке складалося з 22-х окремих законодавчих актів. На Україну із законодавчих актів поширювалися: «Маніфест», «Общее положение», «Положение о дворянских», «Положение о выкупе», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях», «Правила о порядке приведения в действие Положения о крестьянах» та ін. [27, 326].

Як стверджує О. Реєнт, у положеннях враховувалися дві сторони ліквідації кріпосного права: особиста залежність селян від поміщиків і земельний устрій селян. Положення зберігали за поміщиками право власності на всю землю, яка розподілялася між селянами та надавалася їм у безстрокове користування відповідно до розмірів, встановлених «Місцевими положеннями». Навіть тоді, коли селянська громада повністю переходила на викуп, земля залишалась власністю поміщиків.

Наділення селян землею набувало обов'язкового характеру. Упродовж дев'яти років вони мали право відмовитися від отриманого наділу, залишаючись при цьому прикріпленими до землі. В разі зміни селянином місця проживання він міг відмовитися від землі та сплатити за неї поміщику весь оброк або вартість панщинної повинності. До початку викупу свого наділу селяни вважалися «тимчасово зобов'язаними» і мусили відробляти кріпосні повинності на користь поміщика [25, 359].

За переконанням О. Крижановської, після 1861 р. селянське землеволоніння зросло лише на Правобережжі. Після польського повстання 1863 р. тут надавалася перевага пільговому продажу землі в руки покупців, які не були польського походження. В інших українських губерніях відбулося скорочення селянських наділів у середньому на 28%. 344 тис. селян були відпущені на волю або взагалі без землі або ж з наділом до 1,5 десятин на рев'язьку душу; близько 1,6 млн осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно визнаної норми — 5 десятин на рев'язьку душу. На Лівобережній Україні та на Правобережжі існувала градація наділів, які поділялися на піші та тяглові, а також четвертні (дарчі). Розмір останніх сягав 0,1–0,5 десятини на рев'язьку душу й 0,25–0,5 — на наявну душу. На Півдні України, де земельний голод не був таким відчутним, 22,3% тим селянським дворам, що мали на рев'язьку душу менше 5 десятин землі, належало лише 6,9% надільної землі (хоч їх питома вага дорівнювала 22%); двори з наділом понад 10 десятин володіли 59% надільної землі (їх частка в селянських господарствах становила 30%).

Таким чином, українське селянство у своїй масі залишалось малоземельним. Із поміщицьких селян, які становили понад половину селянства України, польові наділи на викуп одержали 2320 тис. душ (9%). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 десятини) одержали 88 тис. рев'язьких душ.

На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі становили 21%, а в степових губерніях — 44%.

На Правобережжі лише 20% господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи, спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14% селян не мали польової землі і обходилисягородами.

Державні селяни лівобережних та степових губерній мали ті ж самі невеликі за розміром наділи, якими вони користувались у дореформену добу, й до 1866 р. перебували на оброці. У правобережних губерніях було проведено перерозподіл наділів і після укладення люстраційних актів земля закріплювалася за

окремими господарствами у подвірне користування. У більшості українських губерній середній душевий наділ державних селян був майже вдвічі вищий за наділ у колишніх поміщицьких селян. Однак після скасування кріпосного права значна кількість господарств державних селян залишилася малоземельною а то й взагалі малоземельною. Так, половинні наділи мали 10% господарств Полтавської, Чернігівської та Таврійської губерній. У Подільській губернії 14% державних селян не мали польової землі, а 4% — взагалі були безземельними.

В особливій скруті були колишні дворові селяни, котрі не одержали навіть свого двору та присадибної землі. Вони жили в чужих селянських хатах, заробляли на прожиття у наймах або ставали промисловими робітниками.

Уряд намагався послабити лещата малоземелля, які затисли основну масу селянських господарств. 1882 р. було створено Селянський земельний банк, покликаний надавати селянам кредити для придбання землі. Однак цей захід виявився недостатньо ефективним [14, 363–364].

Поширення безземелля значною мірою погіршило добробут селян котрі вимушені були скоротити споживання харчових продуктів. Якщо порівняти бюджет витрат селянської сім'ї на продукти харчування за даними І. Фундукля в 1846 р. в Чигиринському повіті Київської губернії [29, 385] зі свідченнями Д. Восейкова та В. Загоскіна, котрі склали бюджет витрат на харчування одного селянина в Київській губернії в 1867 р. [1, 69] то побачимо, що ряд продуктів з харчового раціону селян практично зник, а збільшилося споживання жита. Житній хліб, фактично, залишався головним харчовим продуктом у селянському споживанні. Крім того, зросли витрати на харчування селян [1, 69].

Вплив розвитку товарно-грошових відносин який був спричинений реформою 1861 р. на загальне споживання сучасник тих часів І. Кашкаров коментував так: «... на скільки не є еластичним функціонування шлунку, але й цій здатності є певні межі; споживання досягає «мінімуму», нижче котрого воно опуститися не може, проте, під час боротьби шлунок віддає значну частину поля битви грошам, а останні, раз завоювавши що-небудь вже не відступлять» [9, 62]. Зі щемом у серці він констатував: «Виродження можна визначити як поступову зміну будови, при якій організм стає здатним пристосовуватися до все меншої кількості змін життєвих умов, до того ж до умов меншої складності» [9, 62].

Досить вдало охарактеризував зміни у споживанні селян України дореволюційний автор який друкувався під псевдонімом «Николай Он». Цей дослідник у роботі «Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства» відмічав, що «...до прокладення залізничних шляхів, місцеве виробництво направлялось виключно на задоволення місцевих потреб. Гроші і залізниця, пробивши собі шлях в яку-небудь віддалену місцевість, відразу піднімають ціни, як на предмети першої необхідності (хліб та ін.), так і на ті товари, котрі задовольняють трошки більш розвинені потреби і споживання яких виражає певну достатність, як, приміром, на рибу, м'ясо, яйця, дичину, фрукти та ін. Останні, як більш доступні, потроху зовсім зникають з місцевого споживання. Проте, цього мало: перестаючи задовольняти місцеві потреби, їх виробництво може розвиватися, а відповідно, позбувшись місцевого збуту, продукти все більше віддаляються від виробників... Життєві припаси, майже постійно підви-

щувались у ціні, тоді як ціни на предмети мануфактурної промисловості і такі товари, як бавовник, цукор, кава та ін. надзвичайно дешевшають... артишоки, спаржа та ін. є порівняно дешевшими ніж харчові продукти першої необхідності» [21, 57–58].

Вищенаведені факти свідчать, що стверджувати про істотне покращання добробуту селян в Україні після реформи 1861 р. не можна, адже хоч офіційна влада і декларувала сою турботу про покращання життя сільського населення, але через обмеження його у сфері землеволодіння фактично прирєкла на ще більшу матеріальну скруту ніж це було за часів кріпосництва. Разом з тим, серед селян все більшого поширення набуває відхідництво на заробітки чи промисли. Користуючись особистою свободою українські селяни з метою поліпшення свого добробуту почали створювати нові форми колективного ведення господарства.

Дореволюційний дослідник Ф. Щербина доводить, що «Малоросы, в силу этого взгляда, являются представителями крайнего индивидуализма, людьми экономической розни и особничества, приверженцами личной собственности и одиночного ведения дела. Общинное начало, потому, им совершенно чуждо» [30, 1]. Однак, автор звертає увагу на такі форми українського колективізму як артели і засвідчує наступну еволюцію їх форм:

«Артели типа Запорожской сечи

1. Чумацкие валки и ватаги.
2. Забродческие ватаги.
3. Артели запорожских охотников.
4. Общество днепровских лоцманов.
5. Артели днепровских рабочих и матросов.
6. Артели малорусских торговцев-ходебщиков.

Артели переходного или смешанного типов

1. Крымские солепромышленные артели.
2. Косарские артели.

Земледельческие и сельскохозяйственные артели

1. Толока.
2. Обычай спягаться.
3. Артели половинщиков и артели с части.
4. Артели неженских табачниц.
5. Гуртова.
6. Арендаторские артели.
7. Новейшие земледельческие артели.
8. Артели чередников.
9. Почтовые артели.

Артели великорусского типа

1. Артель севастопольских лодочников.
2. Артели биндюжников или «дрогалей».
3. Артели плотников и каменщиков.

Разные артели

1. Батальонные артели.
2. Артели нищих.

Артельные формы

1. Рождественские складки.
2. Артельная организация чабанов.
3. Организация конокрадов и скотокрадов в Кубанской области» [30, 1–3].

Одночасно з вивільненням робочих рук з сільськогосподарського сектору велика кількість звільнених селян почала займатися торгівлею. Так, привіз товарів на російські ярмарки котрі в середині XIX ст. були значними центрами внутрішньої торгівлі, збільшився з 360 млн руб. у 1860 р. до 460 млн руб. в 1863 р. [15, 19]. Найбільш характерним цей процес був для України, адже на час реформи в її містах нараховувався 12 141 базар (1 раз в неділю — 34 міста, 2 рази — 41 місто, 3 рази — 13 міст, щоденно — в 9 містах) [4, 101].

Зростання ролі торгівлі сприяло товаризації сільськогосподарського виробництва. Значного розвитку набуло промислове тваринництво, садівництво, городництво та інші галузі сільськогосподарського комплексу. Так, приміром, в Київській губернії селяни продавали фрукти в селах і містах на міри, мішки (в 2 міри), корці, четверті і відра (рахунком і вагою). Ціни значно коливалися залежно від врожаю і привозу фруктів [19, 95].

Необхідно визнати, що Велика реформа 1861 р. дала вирішальний поштовх до розвитку фабрично-заводського виробництва. При цьому найбільші темпи розвитку набула саме харчова промисловість. Так, у виробництві цукру відбулося перетворення кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) на фабрику [20, 68]. Технічна перебудова цукроварень завершилася наприкінці 1870-х рр. підвищенням концентрації виробництва, скороченням тривалості щорічних сезонів цукроваріння, поліпшенням використання сировини. Прискорилися темпи зростання обсягів цукробурякового виробництва і продуктивності праці.

У винокурній промисловості з 60-х рр. XIX ст. виробництво почало набувати форм великої капіталістичної промисловості. Для цього сприяла акцизна політика уряду. Згідно з акцизним законодавством 1861 р. визначалася норма виходу спирту, за яку підприємець мав сплачувати державі акциз незалежно від обсягу виробленої продукції, що призвело до ліквідації дрібних винокурних підприємств. Великі гуральні з досконалішою технікою витіснили невеликі. Якщо впродовж 1862–1863 рр. в Україні діяло 1485 винокурень, то протягом 1899–1900 рр. — 421, і якщо раніше кожне з горілчаних підприємств у середньому виробляло 5 тис. відер спирту, то на рубежі століть цей показник сягнув 44 тис. [34]. Основними районами виробництва спирту в Україні стали Київська, Харківська та Подільська губернії. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. багато винокурних підприємств перейшло від поміщиків у власність промисловців.

Головним районом борошномельної промисловості став Південь України. Найбільшими центрами парового млинарства у 1878 р. на Півдні були: Одеса (21 паровий млин), Катеринослав (9), Херсон (4) та інші міста [18, 100].

Поряд з іншими харчовими виробництвами порівняно швидко розвивалось олійне, сировиною для якого було насіння льону, коноплі, соняшнику. Особливо високих темпів розвитку ця галузь досягла в середині 80-х рр. XIX ст. Великі парові заводи витіснили невеликі підприємства. В цілому олійна галузь щорічно виробляла продукції на суму 2602 тис. руб. [16, 470].

Успішному завершенню реформи 1861 р. сприяла урядова грошово-кредитна політика. Необхідно визнати, що реформа починалась в умовах грошової кризи в Російській імперії, адже в зв'язку з Кримською війною лише протягом 1855–1857 рр. Держбанком було випущено нічим не підтверджених кредитних білетів на 378,9 млн руб., а в цілому паперова грошова маса з 1853 по 01.01.1858 рр. зросла з 311,4 млн руб. до 735,3 млн руб., що зумовило не лише падіння курсу, а й призупинення розміну паперових грошей на дзвінку монету [5, 155]. У зв'язку з цим, для успішного завершення реформи 1861 р. з 1 травня 1862 р. по 1 листопада 1863 р. Держбанк здійснив розмін кредитних білетів, а 54,6 млн руб. паперових грошей було спалено. На 1 січня 1864 р. в грошовому обігу Російської імперії залишалось кредитних білетів на 636,5 млн руб. [5, 155], що дозволило певною мірою стабілізувати кредитно-грошовий ринок, який позитивно вплинув на зростання темпів промислового виробництва і добробуту населення в цілому.

Досить високі темпи зростання промислового виробництва, стабілізація грошово-кредитної системи та значний розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі зумовили поступове покращання добробуту широких верств населення. Про це свідчать і демографічні дані за той період. Так, якщо протягом 1811–1863 рр. чисельність населення Правобережної України зросла в 1,53 рази, то за період 1863–1914 рр. вона збільшилась в 2,38 рази [24, 59]. Про значні темпи розширеного відтворення людського потенціалу в губерніях Правобережжя засвідчують темпи природного приросту населення по десятиліттям. Так, якщо в дореформений період цей показник коливається в межах від 5,5% до 13% за десятиліття, то в другій половині XIX ст. після реформи 1861 р. він становить від 14,4% до 18,3% [8, 450].

Узагальнюючи матеріал по впливу селянської реформи 1861 р. на добробут населення України у якості підсумку хотілось би виділити наступне:

1. Селянська реформа 1861 р. є ключовим моментом трансформації соціально-економічних відносин в історії всього XIX ст. як в Російській імперії в цілому так і в Україні зокрема, адже вона започаткувала перехід від епохи нового часу з притаманними їй рештками цехового ремесла, мануфактурним виробництвом і середньовічною системою землеволодіння до епохи новітнього часу з фабрично-заводським виробництвом і високотоварним сільським господарством. Саме тому цю реформу по праву історики називають Великою.

2. Реформа розпочалася зверху, за ініціативи Російського імператора Олександра II, який після завершення Кримської війни розуміючи всю глибину

соціально-економічної кризи в яку поринула тогочасна імперія Романових вирішив, щоб не відбулося революції «знизу» зробити її «зверху» шляхом відміни кріпосного права і надання свободи селянам.

3. Велика реформа була розтягнута в часі на ряд періодів, що не сприяло швидкій перебудові тогочасних соціально-економічних відносин. Необхідно визнати, що якщо на перших етапах реформи добробут населення України дещо погіршився через поширення обезземелення селянства то згодом завдяки розвитку товарно-грошових відносин, досить вдалій грошово-кредитній політиці, через зростання торгівлі і масштабів фабрично-заводського виробництва він істотною мірою покращився про що свідчать високі темпи демографічного зростання у другій половині XIX ст.

1. *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле: с 2 хромоли-тографированными картами. — СПб: В тип. Безобразова и комп., 1867. — 146 [3] с.
2. *Гайдебуров П.А., Конради Е.И.* Русские общественные вопросы с приложением литературно-политического отдела // Сборник недели. — СПб., 1872. — 301 с.
3. *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — К., 1962; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — К., 1968. — 205 с.
4. *Гуржій І.А.* Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII — первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России (Сборник статей к 75-летию ак. Н.М. Дружинина). — М., 1961. — С. 96–106.
5. *Гурьев А.* Денежное обращение в России в XIX в. — СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. — 253 с.
6. *Дружинин Н.М.* Русская деревня на переломе. 1861–1880. — М.: Гос. изд-во, 1978. — 287 с.
7. *Игнатович И.И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. — М.: Тип-я Т-ва И.Д. Сытина, 1910. — 310 с.
8. *Кабузан В.М.* Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. — М.: Наука, 2006. — 658 с.
9. *Кашикаров И.* Нужды русского народа. — СПб.: Славянская Печатня (И.В. Вернадского), 1880. — 215 с.
10. *Коваленко Н.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок XVIII — начало XX века. Опыт количественного анализа. — М.: Наука, 1974. — 416 с.
11. *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX — начале XX в. На материалах Украины. — Самара, 1992. — 191 с.
12. *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. — 1974. — № 3. — С. 36–43.
13. *Кругляк Б.А.* Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1980. — Вип. 14. — С. 48–53.

14. Крижанівська О.О. Селянське землекористування у пореформений період // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України, Інститут історії України; В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 2006. — Т.1. — С. 363–367.
15. Лаврычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. — М., 1974. — 234 с.
16. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. — К.: Вікар, 1999. — 737 с.
17. Леся Українка: публіцистика, листи, статті, дослідження. — Т.1. — К.: Вид-во АН Укр. РСР, 1954. — 642 с.
18. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. — 238 с.
19. Мозговой В.Г. Сборник сведений по Киевской губернии. — К., 1887. — 248 с.
20. Молчанов В.Б. Економічна історія: Навчальний посібник. — Житомир: ППСТ, 2003. — 164 с.
21. Николай Он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. — СПб., 1893. — 354 с. + 16 таблиц.
22. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. — М.: Типо-Литогр. Высочайше утвержд. Т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1893. — XXXII, 391 с.
23. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навч. пос. — Черкаси: Відлуння-плюс, 2002. — 120 с.
24. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / Под ред. С.Г. Струмилина. — М.: Госстатиздат, 1956. — 351 с.
25. Реєнт О. Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України, Інститут історії України; В.А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 2006. — Т. 1. — С. 357–363.
26. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — 334 с.
27. Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр.: Зб. док. і матеріалів. — К., 1988. — 448 с.
28. Франко І.Я. Наука і її взаємини з працюючими класами // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т.45. — К.: Наукова думка, 1986. — 569 с.
29. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. II. — СПб., 1852. — 594 с.
30. Щербина Ф. Очерки Южно-русских артелей и общинно-артельных форм. — Одесса: Типогр. Г. Ульриха, 1880. — 379 с.
31. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия / А.М. Румянцев. — Т. I. — М., 1972. — 560 с.
32. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. — М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. — 403 с.
33. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах с приложением «Очерка правительственных мер по переселению крестьян после издания «Положения 19 февраля 1861 года». — СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1881. — 284 с.
34. http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch4_r6_p2.
35. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/feb1861.htm>.

ПРОЕКТИ ОПОДАТКУВАННЯ НЕРУХОМОГО МАЙНА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 50–60-х рр. ХІХ ст.

У більшості країн Євросоюзу та Російській Федерації податок на нерухомість є одним із вагомих джерел формування доходної частини бюджету. В українському законодавстві Податковим кодексом передбачено введення податку на нерухоме майно, відмінного від земельної ділянки лише з 2012 р. Вивчення історії даного питання дасть можливість провести аналіз основних закономірностей під час запровадження податку на нерухомість в Російській імперії та, відповідно, сприятиме уникненню повторення помилок минулого. Проте, на жаль, проблеми історії оподаткування нерухомого майна в Російській імперії майже не досліджувалися, виняток складають окремі праці сучасників тієї епохи — М. Алексеєнка, В. Лебедева, Г. Содовського, В. Твердохлебова та інших. Навіть у працях, присвячених історії податкової політики, дана проблематика згадується, переважно, лише побіжно.

Питання перенесення податкового тягаря на заможні класи стало одним із напрямків проведення податкових реформ у ХІХ ст. Зважаючи на те, що в середині ХІХ ст. в основі податкової системи Російської імперії лежало подушне оподаткування, введене ще на початку ХVІІІ ст. Петром І, об'єктом якого була ревізья душа, то відповідно пряме податкове навантаження падало на плечі саме представників податних станів — різних категорій селян та міщан. Уряд неодноразово ставив за мету вирішити питання розширення бази оподаткування за рахунок інших джерел, створюючи для цього спеціальні комісії (1727 р., 1810 р., 1832 р.) [1, 252], усі вони констатували явні недоліки подушного оподаткування. У часи здійснення буржуазних реформ у Російській імперії, збереження такого спадку кріпосницької епохи, як ревізья душа, було явним анахронізмом. У цей період питання ліквідації податної станової нерівності та зміні підходів до оподаткування розглядалося на численних комісіях і нарадах, проте, на жаль, діяльність цих комісій була неефективною. Більш результативною, щоправда в теоретичному плані, виявилася робота Комісії для перегляду системи податей і зборів, створена 10 липня 1859 р. при Міністерстві фінансів, вона проіснувала до 9 липня 1882 р. Комісія складалася з трьох відділень: перше займалося розглядом земських зборів і окладних державних податей, друге готувало положення про мита на право торгівлі і промислів, а також устав про гербовий збір, третє — розробляло пропозиції по акцизах з цукру, гірничої податі та соляному доходу [2, 55]. Висновки та пропозиції її 23-річної діяльності були окремо опубліковані й стали основним аналітичним джерелом для підготовки та проведення податкових реформ [3, 13].

На час створення податної комісії Росія вийшла з Кримської війни з розладнаною фінансовою системою. Європейські грошові ринки для неї були

недоступними, а тому поповнити бюджетний дефіцит позиками стало неможливо, необхідно було знаходити внутрішні фінансові резерви, що спричинило випуск паперових кредиток. При бюджеті в 300–400 млн руб. протягом 1855–1857 рр. було випущено майже півмільярда кредиток [4, 488]. Курс рубля падав, маса не забезпечених металевим запасом грошей ставила перед Міністерством фінансів завдання стабілізувати грошовий обіг та активізувати податкові реформи, які б сприяли збільшенню дохідної частини бюджету. Комісія в своїй роботі повинна була враховувати особливі соціально-економічні умови, які створювалися в результаті проведення селянської реформи. Відміна кріпосного права підірвала матеріальне становище більшості поміщиків, а тому уряд побоювався перекладати тягар державних податків на їхні плечі. Селянство в процесі підготовки реформи розглядалося також як нестабільний суб'єкт оподаткування, хоча розмір подушного мав тенденцію постійного росту. У Височайшому указі про створення зазначеної Комісії було чітко сформульовано її завдання «...уничтожение податной сословности и отмена подушной подати с понижением всякого рода сборов и повинностей, лежащих на крестьянах, до размера, соответствующего их платежным силам» [5, 175], при цьому необхідно було враховувати економічний стан оподаткованого населення, та спрогнозувати надходження від нових податків з метою недопущення значного зменшення державних доходів у цілому від їх запровадження. Необхідно було знайти альтернативне, економічно виправдане оподаткування шляхом перегляду існуючої податкової системи та введення нових податків.

Комісією було запропоновано проект відміни подушної системи стягнення прямих податків із сільських обивателів шляхом запровадження поземельного та подвірного податків. Зупинимося детальніше на основних положеннях запропонованих Комісією щодо подвірного податку. При виборі механізму оподаткування житла члени комісії звернули увагу на вітчизняний і європейський досвід вирішення цієї проблеми, способи та види оподаткування цієї категорії нерухомого майна. Зокрема на процентний збір з доходу від будівель, діючий в Російській імперії на користь міських доходів; класний збір з кількості та розміру приміщень, існуючий в Австрії; збір з дверей і вікон, діючий у Франції та подимний збір уведений у Речі Посполитій ще 1629 р. [6, 235]. Останній продовжував стягуватися й у межах Російської імперії з «однодворців» західних губерній та Царства Польського. Деякою мірою в основу розробки проекту подвірного податку було покладено саме досвід Речі Посполитої, де справлявся подимний податок – податок з житлових будівель (садиби), який стягувався як у міській, так і сільській місцевостях. Історичний досвід засвідчував, що подимне «для казны представляло большие выгоды, потому что взывание подымного и связанные с ним расчеты были проще и не представляли таких трудностей, какие встречались при сборе более сложных податей» [6, 235].

При запровадженні податку із селянських будівель (подвірного податку) мало враховуватися, що здебільшого цей вид нерухомого майна не приносить доходу (не здаються в оренду як міські нерухомості), а використовуються самими власниками. Саме тому оподаткування необхідно було здійснювати без

урахування дохідності об'єкта та враховуючи дві обставини: «с одной стороны трудно распределить его равномерно, так чтобы он соответствовал в некоторой степени достаткам хозяев, а, с другой стороны, затруднительно устроить правильный контроль за взиманием этого сбора и предупредить убытки казны от невнесения в оклад строений, подлежащих налогу» [7, 22]. За проектом, подвірному оподаткуванню підлягали двори всіх домовласників, приписаних до сільських товариств. Двором визнавалися сукупність всіх присадибних будівель, що належали одному господарю в одному селищі. Кількість дворів у населеному пункті мали визначатися місцевим сільським. Суму подвірного податку пропонувалося розподіляти між домогосподарями довільно на розсуд сільських сходів, враховуючи добробут власників садиби. Така нечіткість в оподаткуванні могла призвести до певних зловживань, та обтяжливості у сплаті, а в результаті можливо навіть того, що «крестьяне будут отказываться от земли или уходить из своих домов» [7, 26]. У проекті подвірного податку залишився розкладочний підхід у визначенні сум податку, який необхідно було сплатити в розрізі губерній та повітів, що фактично порушувало принцип рівномірності та справедливості в оподаткуванні. Хоча в ті часи це розглядалося як позитивний момент і зайвий раз підтверджувало фіскальний підхід у стягненні державних податків — «правительство наперед знает сумму которую оно получит от каждого сбора» [7, 24].

Позитивною стороною подвірного оподаткування мало стати легкість і відносна стабільність об'єкта оподаткування — селянського двору. «Наиболее удобною единицею для обложения представляет крестьянский двор, во первых потому, что число дворов в каждом селении легко определить по числу отдельных хозяйств; счет им ведется; а во вторых потому, что двор представляет собою внешний постоянный признак существующего дохода более надежный и постоянный, нежели души, дом или отдельное строение [7, 22]». У якості джерела сплати подвірного податку, розглядався не лише дохід отриманий селянами від землеробства, а й від інших доходів, у т.ч. промислів.

Комісією також було запропоновано запровадити в повітах збір із будинків, які належали особам різних станів не приписаних до сільських товариств. Розкладка цього збору по сумах планувалась здійснюватися на основі спеціально розроблених правил. Цей проект передбачав залучення до сплати податку з нерухомого майна «домов в уездах», осіб що не належали до податних станів, зокрема поміщиків. Саме дане питання було висвітлене в Доповіді № 9 I Відділу комісії для перегляду системи податків і зборів. Першою проблемою для комісії стало те, що «о числе этих домов не имеется никаких положительных данных; известно только то, что они большею частию принадлежат помещикам» [8, 1]. За даними комісії в Європейській частині Російської імперії нараховувалося 103 158 поміщиків різного рівня маєтності, деякі з них узагалі могли не мати будинків на її території. Тобто, комісії для проведення аналізу прогностичної суми надходжень від запровадження зазначеного податку необхідно було враховувати наближені дані з розрахунку на те, «что около половины помещиков имеют жилые строения и положит низший оклад в 1 р., а высший в 15 р., то

можно расчитывать приблизительно на следующую сумму сбора, собственно с помещичьих строений:

С 10,000 строений по 1 р.	10,000 руб.
« 11,000 « « 3 р.	33,000 руб.
« 18,000 « « 5 р.	90,000 руб.
« 10,000 « « 10 р.	100,000 руб.
« 3,500 « « 15 р.	52,500 руб.

285,500 р. [8, 2]».

У зв'язку з тим, що через малу кількість будинків у повітах, нерівномірного їхнього розміщення, необхідності індивідуального підходу до визначення об'єкта оподаткування шляхом проведення оцінки цих будівель, неможливо було застосовувати розкладочний спосіб визначення сум податку, було запропоновано, щоб будівлі, які підлягали б оподаткуванню, доцільно розподілити на розряди. Найвищий розряд — з окладом збору в 25 руб. (сюди відносилися великі фабрики та заводи), 2-й розряд — 15 руб. (оклади в цьому розряді призначалися в залежності від кількості населення (душ) у помісті, в розмірах 3 руб., 5 руб., 10 руб. та 15 руб.), нижчий розряд — 1 руб. (для будівель дрібнопомісних дворян, які отримували допомогу від уряду) [8, 2]. Базою для застосування ставки (окладу) податку була одиниця поміщицької садиби, кожен завод, кожна фабрика, незалежно від кількості будівель на їх території. Тобто, ця одиниця об'єкту оподаткування розглядалася як цілісний майновий комплекс — «нераздельная окладная единица».

Комісія при розробці проекту оподаткування будівель у повітах враховувала проблемні особливості такої категорії платників податків, як поміщики, а тому й сам розмір окладу взятий доволі помірним і не обтяжливим, адже: «1) облагаемые сторения большей частию не приносят их владельцам дохода, 2) помещики, на которых преимущественно падал этот сбор, обложены уже новыми сборами на мировые учреждения и обязаны будут участвовать в общей поземельной подати и 3) многие из проживающих в уездах в своих домах принадлежат к классам весьма недостаточным (мелкопоместные дворяне, бывшие дворовые, отставные солдаты и др.)» [8, 2].

Слід відмітити, що запропоновані проекти нових податків таких, як подвірний податок для селянських товариств та податок із будинків у повітах, не мали законодавчого продовження і практичного застосування, можливо через складність їхнього адміністрування, а, можливо, у зв'язку з незначимістю суми податку, яка могла бути забезпечена до державного доходу. Більш перспективними можна назвати пропозиції надані Комісією щодо оподаткування нерухомості в містах та квартирного податку. Окрім того, «для сохранения однообразия в нашей податной системе, подвергнуть подобному преобразованию прямой налог, платимый ныне мещанами по подушной системе. Переложение налога с душ на недвижимое имущество и на промыслы, имеет особенную важность для городских жителей» [9, 2].

Враховуючи можливі проблеми, які могли виникнути у зв'язку із запровадженням нового порядку оподаткування міських нерухомостей та зважаючи на те, що у більшості великих міст вже існував місцевий податок на будівлі і споруди, Комісія запропонувала «при введенні повсеместного налога на городские недвижимое имущества, ограничится на первое время введением квартирной подати только в главных городах Империи, именно в С.-Петербурге, Москве, Одессе и Риге» [9, 10]. Державний податок на міське нерухоме майно накладався «только на некоторых лиц, т.е. капиталистов» домовласників, а квартирний податок застосовувався до всіх осіб, що мешкали в приватних і казенних квартирах, за виключенням бідних жителів, яких пропонувалося звільнити від оподаткування, за умови, що вартість їхнього житла в рік не перевищує для С-Петербурга і Москви 120 рублів, а для Одеси і Риги — 75 рублів.

На загальних зборах Комісії 16 березня 1862 р. було прийнято рішення про затвердження висновків I Відділу Комісії щодо запровадження податку на будівлі в містах рекомендовано із загальної розкладки вилучити найбільші міста, у яких оцінка нерухомого майна знаходиться у задовільному стані й застосувати до оціночної вартості будівель цих міст постійну відсоткову ставку. Що стосується висновків про квартирний податок, то вказувалося, що «введение сей подати в настоящее время у нас несвоевременно» [10, 2]. через те, що він планувався не як загальнодержавний, а як податок лише в 4-х вищевказаних містах імперії, у яких була розроблена належна база оподаткування — «наемные цены на квартиры». Одночасне введення податку на будівлі в цих містах разом із квартирним податком стало б обтяжливим для їхніх жителів. Державний податок на будівлі в містах, запропонований Комісією в проекті закону, передбачалося запровадити в усіх містах імперії (за винятком м. Севастополя). Оподаткуванню підлягали всі міські будівлі, які знаходяться у приватній власності, а також будівлі що належали земству, містам, духовним, благодійним і науковим товариствам та інші будівлі, які давали дохід. Від оподаткування запропоновано звільняти будівлі, які утримуються за рахунок державного казначейства, або використовувалися для громадської користі. Крім того, «от платежа налога следует освободить самых беднейших домовладельцев, по определению местных хозяйственных учреждений, без уменьшения, однако общей суммы налога, следующей с города» [9, 30].

Найбільшою проблемою, яка залишалася протягом всієї історії справляння цього податку було встановлення реальної і справедливої бази для оподаткування — дохідність будинків, або капітальна вартість (цінність) будівель. На момент розгляду даного питання Комісією така оцінка існувала в деяких великих містах для розкладки міських зборів. «Оценки существуют ныне в 83 городах (находящихся в 30 губерниях). В этих городах домовладельцы обложены сбором в пользу города от 1/2 до 2% с капитальной стоимости имущества» [9, 12]. У більшості міст (всього станом на 1856 р. в імперії налічувалося 678 міст із них 52,5% малі міста, із кількістю жителів до 5 тис.) такої оцінки не було проведено зовсім, або проведена незадовільно. Комісія розуміла, що оперативно

провести такі оцінки неможливо, особливо за критерієм їхньої дохідності. Тому вирішено було, що «справедливей и основательней избрать для всех городов однообразное основание для определения оклада налога. Для сего представляются три элемента: число жителей, промышленное значение и городские доходы» [9, 13]. Сума податку повинна визначатися розкладкою для кожної губернії на шестиліття, виходячи із кількості населення та промислового розвитку її міст та суми міських доходів (зборів). Загальна сума збору в кожній губернії розкладалася між містами губернськими господарчими установами самостійно, а розкладка окладу між окремими будівлями проходила між міськими товариствами за участю усіх домовласників різних станів. Для того, щоб визначити загальну цифру губернського окладу державного податку з міських нерухомостей, яку необхідно було зібрати з усіх міст, було прийнято рішення базуватися на розрахунках середньої суми податку, яка припадала на 1 жителя міста, з урахуванням густоти населення міста. Тобто, загальна розкладка податку не враховувала взагалі кількості та особливостей об'єкту оподаткування, а доводилася як плановий показник належних до державного доходу сум податку в розрізі губерній.

У березні 1862 р. на загальних зборах було прийнято рішення про затвердження висновків I Відділу Комісії щодо запровадження податку на будівлі в містах. 1 січня 1863 р. затверджено тимчасові Правила про справляння в 1863 р. податку з нерухомого майна в містах, посадах і містечках [11, 15–19]. Наприкінці 1863 р. за поданням Міністра фінансів, Державною радою вирішено за необхідне продовжити справляти податок на нерухоме майно в міських поселеннях на наступний 1864 р. і затверджено аналогічні Правила про його справляння [12, 244–248]. Майже без змін були затверджені Правила й на 1865 р. [13, 109–112]. А 4 жовтня 1866 р. приймається постійне Положення про податок з нерухомого майна в містах, посадах і містечках, яке діяло до 1910 р. [14, 694–704].

Таким чином, можна зробити висновок, що результатом роботи Комісії для перегляду системи податей і зборів у практичному застосуванні стали саме розробки Першого її відділу щодо запровадження податку на будівлі у всіх містах імперії та державного квартирного податку лише в 4-х містах: Петербурзі, Москві, Одесі і Ризі. В подальшому, з 1894 р., зазначений досвід квартирного оподаткування було поширено на інші міста. «Податная комиссия, не отвергая рациональности квартирного налога, не нашла удобным вводить его, как потому, что он мог бы быть введен только в немногих городах (больших), в которых имеются наемные цены за квартиры, так и потому, что, при предполагаемом обложении домов налогом, одновременное введение квартирной подати могло бы быть слишком обременительным для жителей» [15, 71].

Що стосується виконання поставленого завдання перед комісією по заміні подушної податі для міщан, то воно було досягнуте й практично реалізоване. Для державних доходів це не стало значним джерелом наповнення бюджету, але мало тенденцію до росту. Так, у 1880 р. податок з міських нерухомостей складав 0,63% (з Польщею 1,2%), а в 1887 р. вже 0,77% (з Польщею 0,96%) [16, 32]. Тоді

як «аналогичный же налог во Франции (*impot des portes et des fenetres*) доставляет 1,6%; отдельно существующий, (сверх соответственной части подоходного) подомовый налог в Англии дает 1,1% бюджета. Такая же подать в Австро-Венгрии доставляет 4,3%, в Италии, 4,4% и в Пруссии 7%» [16, 38]. Перспектива росту доходів державного бюджету за рахунок введеного податку на міську нерухомість була очевидна. Адже лише за період з 1870 по 1883 рр. все населення в Росії збільшилося на 19%, а міське — на 34% [16, 137], така тенденція продовжувалася. Слід погодитися з думкою, що «отмена в 1863 г. подушной подати с мещан носила в значительной мере демонстративный характер и не была продиктована фискальными соображениями, так как доходы от сборов, вносимых мещанами, были не велики и их отмена не нанесла сколько-нибудь заметного ущерба казне» [5, 176]. Проте не можна применшувати цей радикальний захід у реформуванні податкової системи Російської імперії, адже він мав значні соціальні наслідки. По-перше, міщани звільнялися від тягара податкових недоїмок за вибулих із міщанського товариства через різні об'єктивні чинники, зокрема, від'їзд чи смерть. А по-друге, новий податок базувався на кардинально нових підходах до оподаткування, відходу від принципу податних станів та податкового імунітету нобілітету. Відтепер оподаткуванню підлягали усі мешканці міст, незалежно від станової приналежності, за умови, що вони були власниками міського нерухомого майна. Підтвердженням того, що розширення бази оподаткування за рахунок залучення до сплати податків тих платників, які раніше мали привілеї у цьому є зміни пропорції податкових навантажень. Так, згідно з даними 1887 р. «из общей суммы собственно налогов (за опущением доходов от государственных имуществ, регалий и выкупных платежей) ныне приходится на высшие имущественные классы в России 40,8%, а на низшие 59,2%. Между тем как совершенно такой же расчет для дореформенной русской финансовой системы начала 60-х гг. по вычислению Податной Комиссии давал для высших классов 17,5%, а для низших 82,5%» [16, 31]. У цих розрахунках має певну вагу і запровадження податку на нерухомість.

Важко не погодитися із тезою В. Степанова проте, що «правительство не решилось на серьезные изменения в системе окладных сборов. Двадцатилетняя деятельность учрежденной в 1859 г. Податной комиссии не дала практических результатов. В 60-е годы Министерство финансов не только трижды повышало подушную подать, но и применяло жесткие меры по ее взысканию. Одновременно возрастали и другие денежные повинности крестьянства — государственный земский сбор и местные земские сборы» [17, 75]. Дійсно, було недостатнім заходом обмежити запровадження оподаткування нерухомостей лише для міщан, проте теоретичне значення діяльності Комісії стало беззаперечним фактом.

1. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — 631 с.

2. Соловьев Я.В. Министерство финансов Российской империи в 1858–1903 гг.: организация и функционирование: Дис... канд. ист. наук. — М.: Моск. Гос. обл. ун-т, 2003. — 393 с.
3. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія. — К.: Атіка, 2001. — 176 с.
4. Анананьїч Б.В., Андреев І.Л., Анісімов Є.В. та ін. Нариси історії Росії. — К.: Ніка-Центр, 2007. — 800 с.
5. Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шаццлло М.К. История налогов в России. IX — начало XX в. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 296 с.
6. Рутковский Я. Экономическая история Польши. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1953. — 296 с.
7. Налог на строения (подворный налог) // Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. III, ч. I. — СПб.: Типография В. Безобразова и комп., 1863. — С. 1–33.
8. Об устройстве сбора с домов в уездах // Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. III, ч. I. — СПб.: Типография В. Безобразова и комп., 1863. — С. 1–6.
9. Об устройстве налога на строения и квартиры в городах // Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. III, ч. I. — СПб.: Типография В. Безобразова и комп., 1863. — С. 1–32.
10. Журнал общего соборания Комиссии высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов // Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. III, ч. I. — СПб.: Типография В. Безобразова и комп., 1863. — С. 1–3.
11. Высочайше утвержденные Правила о взимании в 1863 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, 1 января 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2 (Далее — 2-е ПСЗ). — Т. 38. — Отд. 1. — № 39119. — С. 15–19.
12. Высочайше утвержденные Правила о взимании в 1864 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, 26 ноября 1863 г. // 2-е ПСЗ. — Т. 38. — Отд. 2. — № 40315. — С. 244–248.
13. Высочайше утвержденные Правила о взимании в 1865 году налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, 27 января 1865 г. // 2-е ПСЗ. — Т. 38. — Отд. 1. — № 41725. — С. 109–112.
14. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственною Думою закон. — О государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского, 6 июня 1910 г. // 3-е ПСЗ. — Т. 30. — Отд. 1. — № 33673. — С. 694–704.
15. Алексеев М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. — 250 с.
16. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Ч. 1. — 1890. — 236 с.
17. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора. — М.: РОССПЭН, 1998. — 480 с.

СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В МЕЖАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ПОЛІТИЧНИЙ РУХ

Величезна Російська імперія, до складу якої входило близько 80% українських земель, виявилась останньою європейською державою, де у 1861 р. нарешті було скасовано принизливе кріпосне право. Ця знаменна для народів Східної Європи подія прискорила тут демократичні перетворення у всіх сферах суспільного буття, що зрештою дозволило швидко відновити провідні позиції Росії у Європі, втрачені у ході Кримської війни. Оновлене законодавство дозволило врегулювати правове становище юридично звільненого в ході реформи 1861 р. колишнього кріпосного люду [1, 38–40]. Тим не менше, не зважаючи на всю епохальність та історичну значимість реформи 1861 р., вона стала, на нашу думку, лише яскравою складовою процесу скасування кріпосного права. Саме процесу, який тривав як багато десятиліть до реформи 1861 р. так і після неї, враховуючи збереження залишків кріпосництва у післяреформений період. Саме в такому вигляді й слід розглядати взаємовплив процесу скасування кріпосного права і процесу еволюції різних напрямків політичного руху в Російській імперії і навіть за її межами. Спробу підійти до вирішення проблеми такого взаємовпливу й зроблено в даному повідомленні.

Якщо говорити про вплив політичних сил на процес скасування кріпосного права в Росії, то він, слід визнати, був незначним, якщо не сказати мізерним. Причому це стосується практично всіх напрямків політичного руху революційного змісту: декабристів, революційних демократів та революційних народників. Так, добре відомо, що революціонери — дворяни початку XIX ст. у своїй боротьбі з монархічним ладом, виявились далекими від народу, інтереси якого так самовіддано відстоювали. А їхнє керівництво залученими до цієї боротьби солдатськими масами (читай — народними масами) зводилось до звичайнісіньких військових наказів на зразок «куди ми їм накажемо, туди вони й підуть». Більш предметно питання керівництва народними масами, і перш за все селянством, ставили перед собою представники різночинного руху. Зокрема, в період підготовки законодавчих актів реформи 1861 р. та їх реалізації бурхливу діяльність у цьому напрямку розгорнув лідер революційно-демократичного руху О. Герцен. Прагнучи реалізувати свою ідею «селянської революції» і вважаючи селянство рушійною силою на шляху переходу по соціалізму, він разом із своїм другом і однодумцем М. Огарьовим заснували у Лондоні радикально-політичну газету «Колокол». Вона почала виходити з липня 1857 р. (з 1865 р. — видавалась у Женеві) [2, 345] і мала стати на думку її видавців рупором майбутньої селянської революції. Важливим кроком на шляху до останньої О. Герцен і М. Огарьов вважали скасування кріпосного права. Це було задекларовано ними вже у першому номері «Колокола». «Стосовно Росії, — писали вони, — ми

хочемо пристрасно... — щоб з неї впали зрештою непотрібні старі свивальники, які заважають могутньому розвитку її. Для цього ми..., вважаємо першим необхідним, невідкладним кроком: звільнення слова від цензури, звільнення селян від поміщиків, звільнення податного стану від побоїв» [3, 1]. І надалі на сторінках газети публікувались отримані нелегальним шляхом із Росії матеріали, в яких висвітлювався хід підготовки до скасування кріпосного права, засуджувалось свавілля поміщиків щодо кріпосного селянства, оцінювались перспективи майбутньої селянської реформи. Пильно слідкуючи за підготовкою уряду Олександра II до здійснення реформи і одночасно відзначаючи його повільність, пасивність у цій справі видавці «Колокола» приходили до висновку про можливість більш радикального її вирішення шляхом насильного знищення кріпосного права самими селянами. Про це йшлося зокрема у редакційній статті, надрукованій у першому номері «Колокола» з красномовною назвою «Что сделано для освобождения крепостных людей?» Пора прокинутися, зверталися до урядовців її автори, бо «скоро буде пізно вирішувати питання звільнення кріпосних мирним шляхом, мужики вирішать його по своєму. Ріки крові проллються — і хто буде винен у цьому? Уряд!» [3, 3]. Загалом же упродовж 1857–1860 рр. у 88 номерах «Колокола», які вийшли протягом вказаного періоду, за нашими підрахунками було зміцнено, не менш як 62 публікації, які тією чи іншою мірою були присвячені проблемі скасування кріпосного права [3, 3, 31, 51–56, 99–104, 110–115, 125–126, 131–132, 151–160, 163–174, 185–186, 201–215, 223–224, 241–249, 254–255; 4, 265–271, 276–279, 281–290, 300–302, 315–321, 329–337, 342–357, 367, 372–386, 389, 391–395, 403–404, 415–418, 423–426, 428–430, 433–435, 441–444, 471–478; 5, 507–512, 519–523, 544–550, 558–565, 569–576, 581–588, 600–602, 607–612, 624–633, 698–700, 716–718]. Враховуючи надзвичайно високу політичну активність О. Герцена і М. Огарьова багато хто із дослідників, які тією чи іншою мірою торкалися проблеми скасування кріпосного права в Російській імперії, по праву віддавали належне їхній діяльності в період підготовки та проведення реформи 1861 р. [3, I–XXIII; 6, 76–82; 7; 8, 49–50].

Захищаючи інтереси широких селянських верств та засуджуючи свавілля кріпосників вони об'єктивно відстоювали й відображали прагнення народу звільнитися від кріпосного рабства. В цей час «Колокол» по суті перетворився у істинно народну газету. «Ми — крик російського народу, — таке висловлювання О. Герцена і М. Огарьова наводить для підтвердження висловленої вище тези російський дослідник проблеми Я. Лінков, — битого поліцією, засіченого поміщиками» [7, 68]. Так же високо оцінювалась і діяльність інших відомих представників революційно-демократичного напрямку — Т. Шевченка, М. Чернишевського, М. Добромосова та інших, які добре розуміли, що тільки такий шлях в найбільшій мірі відповідає інтересам трудящих і забезпечує швидкий економічний розвиток країни [9, 75]. І все вищесказане було б цілком справедливим, якби не одне «але». А це саме «але» якраз і полягало в тому що основна маса селян навіть не здогадувалась, що ними керують, очолюючи їхню боротьбу такі віддані їхній справі революціонери-демократи. Такий висновок

підтверджується самими ж радянськими дослідниками. Взяти хоча б ту ж газету «Колокол», яка мала бути рупором селянської боротьби за землю і волю. Адже, як зазначають упорядники довідника «Русская периодическая печать (1702–1894)», газета перш за все «справляла великий революційний вплив на різночинну молодь», тоді як у селянське середовище потрапляли лише «окремі її номери» [2, 346]. А чи не найрадикальніша прокламація М. Чернишевського «Барским крестьянам от их доброжелателей поклон» [10, 5–14] у 1861 р. так опублікована і не була. Більше того, написаний М. Чернишевським її оригінал не зберігся і до нас дійшов лише її рукопис, переписаний поетом М. Михайловим, який передав і його для друку в Московську таємну типографію. Обнародувана ж вона була тільки за роки радянської влади. Палкий прихильник герценовського «общинного соціалізму» М. Чернишевський в період підготовки до скасування кріпосного права рішуче виступав за його знищення революційним шляхом. Однак, знову ж таки, помітно приховував свої погляди побоюючись цензури і поліції, та завуальовуючи їх на сторінках своїх творів: «Я старанно писав про селянське питання в ті інтервали цього діла, в які цензура допускала висловлювання тієї думки, яку мав я. Само собою зрозуміло, що у розмовах я мав можливість висловлювати свою думку повніше, ніж друком» [11, 485]. Важко повірити, що такі приховані думки і висловлювання могли реально впливати на темні й забиті селянські маси. Більш імовірним видається можливість того, що антикріпосницьку боротьбу, принаймні в Україні, міг би очолити Т. Шевченко. Але на той час поет був вже смертельно хворим і помер рівно в день обнародування маніфесту 19 лютого та інших документів про реформу 1861 р. Нарешті відзначимо й спробу перших представників революційного народницького руху і зокрема діячів з таємної організації «Земля і воля» підняти селянство, незадоволення наслідками скасування кріпосного права, на боротьбу за соціалістичні ідеали. Та, на превеликий жаль для прихильників бакуністського напрямку в народницькому русі, організоване ними перше так зване «ходіння в народ» у середині 60-х рр. XIX ст. також закінчилося невдачею — селяни, заклопотані своїми насушними проблемами, так і не зрозуміли пропонувані їм лозунги і закликів піднятися на революцію. Таким чином, підсумовуючи все, сказане вище, мусимо констатувати той факт, що представники тогочасного політичного руху в Російській імперії загалом виявилися не готовими очолити боротьбу селянства за радикальне вирішення проблеми скасування кріпосного права. Зрештою це мусив з згодом визнати і лідер російських марксистів В. Ульянов (Ленін). З цього приводу він зазначав, що «революціонери 1861 року залишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки», а керовані ними притуплені й забиті селянські маси виявились нездатними «під час реформи ні на що, крім роздроблених, поодиноких повстань» [12, 164, 169]. Отже, політичний вплив на процес скасування кріпосного права загалом виявився надзвичайно слабким і неефективним.

Тепер спробуємо розглянути проблему з іншого боку. А саме — наскільки реальним виявився вплив процесу скасування кріпосного права на розвиток і характер політичного руху. І не помилилось, коли зазначимо, що такий зв'язок

між двома суспільними процесами, які розглядаються в даному повідомленні, виявляється набагато якіснішим і колоритнішим. Адже проблема скасування кріпосного права з часу її виникнення в межах Російської імперії, прямо чи опосередковано, але постійно справляла належний вплив на еволюцію тих чи інших напрямків суспільно-політичного руху, додаючи творчої наснаги його представникам. Такий вплив наочно проявився уже в першому серйозному політичному протистоянні між самодержавством і «дворянською революційністю» на зламі XVIII–XIX ст., коли вищою формою прояву останньої став рух декабристів. Серйозним поштовхом до поширення антикріпосницьких настроїв у середовищі дворянських революціонерів стала активна участь народних мас у війні з наполеонівською Францією. І коли не справдилися сподівання на імператорську подяку народу у вигляді скасування кріпосного права за вагомий внесок у перемогу над загарбниками, це реально прискорило консолідацію передового дворянства на терені антимонархічного руху. Характерним прикладом тогочасної поведінки багатьох рядових дворян може бути поведінка діда великої української актриси кінця XIX — початку XX ст. М. Заньковецької (походила із родини дворян Адасовських). Пройшовши шляхами війни від Аустерліца до Парижа, К. Адасовський, повернувшись у рідне село Заньки під Ніжином, став жити відлюдно, оселившись у лісі в знак протесту проти збереження кріпосництва. За словами онуки він постійно висловлював своє невдоволення його збереженням. В тому числі й у власних віршах, які дійшли до нас лише частково:

Ужель вновь должен стать рабом,
Кто в дни войны тебе был другом?
Нет, в месте мы дрались с врагом,
И вместе мы пойдём за плугом [13, 22].

У більш концентрованому вигляді вплив процесу скасування кріпосного права на майбутніх декабристів позначився на діяльності їх таємних організацій. Це знайшло своє відображення й у їхніх програмних документах та особистих думках. Зокрема член «Товариства об'єднаних слов'ян» І. Горбачевський вважав за можливе викупити селян-кріпаків із неволі за рахунок спеціально виділених для цього державних коштів [14, 23]. Про скасування кріпосного стану й передачу землі селянам говорилося й у «Конституції» М. Муравйова, а у «Руській правді» П. Пестеля обов'язок зробити це покладался на тимчасовий верховний уряд [13, 22]. На жаль, сміливим проектом дворянських революціонерів не судилося бути втіленими у життя. Їхня віддаленість від народу, за який вони не пошкодували свого життя, фактичне ігнорування союзу з останнім у своїй боротьбі, стали головними причинами поразки руху декабристів.

Надзвичайно великий вплив процес скасування кріпосного права справляв на еволюцію революційно-демократичного руху, зокрема на діяльність його найвідоміших представників В. Белінського, М. Буташевича-Петрашевського, М. Сташкевича, М. Салтикова-Щедріна та інших. Поширювався такий вплив і на українських діячів. Зокрема серйозні антикріпосницькі настрої панували серед викладачів та студентів Харківського університету — одного з найстаріших

навчальних закладів України. В його стінах були популярними твори О. Пушкіна, декабристів К. Рилєєва, В. Раєвського. Різким засудженням кріпосного ладу відзначилися погляди ректора університету П. Гулака-Артемівського, викладачів І. Срезневського, Г. Квітки-Основ'яненка та багатьох інших. Помітний вплив проблема скасування кріпосного права мала на творчість професора Т. Степанова. В його фундаментальній праці «Записки по политической экономии», виданій у Харкові 1847 р., йшлося про тяжке становище закріпаченого селянства, лунала думка про кріпосне право, як гальмо для розвитку економічного потенціалу Росії [15, 56]. Боротьба проти кріпосного права була близькою і для викладачів та студентів Київського університету, заснованого у 1834 р., який відразу ж перетворився у центр національно-визвольного руху в Україні.

Палкими поборниками й примножувачами ідей боротьби проти кріпосного ладу виступали діячі Кирило-Мефодіївського товариства, яке виникло у Києві наприкінці 1845 р. і проіснувало до квітня 1847 р. Сьогодні їхня багатогранна діяльність по праву вважається вершиною суспільно-політичного руху в Україні першої половини XIX ст. До складу його основного ядра увійшла практично уся тогочасна еліта київської інтелігенції: історики М. Костомаров і М. Лазаревський, письменник П. Куліш, етнограф О. Маркович, вчитель В. Белозерський, чиновник М. Гулак, поміщик М. Савич та група талановитої прогресивної студентської молоді. Ведучи боротьбу проти монархії та за демократичне об'єднання слов'янських народів кирило-мефодіївці вважали, що необхідною умовою для досягнення поставленої мети має бути боротьба за скасування кріпосного права. Рішучу антикріпосницьку позицію займав засновник і керівник товариства М. Костомаров. Написана ним програмна брошура «Закон Божий» (Книга буття українського народу)» була наскрізь пройнята антикріпосницькою ідеєю природної рівності між людьми, дарованої їм Богом. Коротко викладаючи історію людства він різко засуджував антиукраїнську політику імператриці Катерини II та впровадження нею в Україні кріпосного права [16, 28]. У кінці брошури М. Костомаров висловлював тверду впевненість в тому, що народ України підніметься та спільно з іншими народами слов'янськими скине ненависне кріпосницьке ярмо. І не зостанеться тоді «ні царя, ні царевича, ні царівни..., ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа» [16, 30]. Протест проти кріпацтва і боротьба за його знищення помітно активізувалися у середовищі кирило-мефодіївців із вступом до їхніх лав Т. Шевченка. Виходець із кріпосної родини він, слід гадати, повною мірою відчув на собі всю жахливість кріпосного стану. З усього життя Т. Шевченка, як свідчить його головний біограф О. Кониський, певного фактичного матеріалу про його життєвий і парубоцький вік ми маємо найменше. Однак він же і зазначає, що «з того, що Тарасові батьки були кріпаками, не трудно вгадати, яке вони вели життя, які були в них обставини матеріальні, які достатки» [17, 31]. Лише у 23 роки Т. Шевченко був викуплений друзями з неволі й відтоді все своє життя і творчість присвятив самовідданій боротьбі з кріпосним рабством і тим державним ладом, який забезпечував його існування. Тісні контакти з діячами загально-

слов'янського визвольного руху, незаперечний авторитет і палке поетичне слово по праву робили Т. Шевченка визнаним лідером революційно-демократичного напрямку в українському русі 40–50-х рр. XIX ст. Могутньою зброєю Великого Кобзаря у боротьбі з існуючим ладом та кріпосництвом були такі його твори, як «Катерина», «Думи мої, думи мої», «Гайдамаки», «Сон», «Наймичка», «Заповіт» та багато інших. «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» — закликав поет до рішучої боротьби за кращу долю [18, 286]. І його заклик, слід гадати, міг найреальніше вплинути на свідомість знедоленого народу. Важко не погодитись з українським істориком В. Сарбеєм, який писав, що «у XIX ст. найбільше для утвердження української національної самосвідомості зробили не державний муж чи воїн, а поет Т. Шевченко» [19, 8]. На жаль, як вже відзначилося вище, тяжка недуга надзвичайно рано прикувала поета до ліжка, а невблаганна смерть забрала його саме в час обнародування документів реформи 1861 р.

Глибокий вплив процес скасування кріпосного права, особливо в період підготовки і проведення реформи 1861 р., справив на розгортання та еволюцію революційно-народницького руху. Спроби народників очолити невдоволені наслідками реформи селянські маси і повести їх на боротьбу за соціалістичні ідеали хоч й виявились невдалими, проте активно сприяли розгортанню самого народницького руху як політичної течії. Героїзм останніх та їхня готовність на самопожертву заради втілення в життя власних ідеалів, широко висвітлені у відповідній історичній та іншій літературі [7, 20–23], так і залишались незрозумілими селянству. Певною мірою вже у післяреформений період проблеми незавершеності процесу скасування кріпосного права через численні залишки кріпосництва стали своєрідним політичним допінгом для розвитку багатьох інших напрямків політичного руху в межах Російської імперії в цілому й в Україні зокрема. На жаль обсяг даного повідомлення не дає можливості дати більш розгорнуту характеристику впливу процесу скасування кріпосного права на еволюцію післяреформеного політичного руху як у межах імперії, так і в загальноєвропейському контексті. Однак питання щодо цього поставлене, а отже має бути дослідженим.

Підводячи підсумки всьому вищесказаному відзначимо, що проблему взаємозв'язків між процесом скасування кріпосного права і розвитком політичного руху в межах Російської імперії XIX — на початку XX ст. саме в такій постановці питання досліджено це явно недостатньо. Якоюсь мірою це пояснюється лєнінськими оцінками слабкості політичного впливу на процес скасування кріпосного права в період підготовки і проведення реформи 1861 р. Безперечно, ця обставина в радянський період і визначила ставлення істориків-марксистів до даної проблеми. Однак сьогодні ми маємо більше можливостей розглянути її як взаємовплив зазначених двох суспільних процесів. І вже з того, що вдалося показати в даному повідомленні, можна робити висновок про те, що вплив процесу скасування кріпосного права на політичний рух виявився набагато дієвішим, ніж вплив останнього на процес скасування кріпосного права. Незаперечним є і те, що обидва процеси, тісно співіснуючи і якоюсь мірою

навіть доповнюючи один одного, справляли помітний вплив на поступальний розвиток Російської імперії впродовж XIX — початку XX ст.

1. *Коротких М.Г.* Самодержавне и судебная реформа 1864 года в России / Коротких М.Г. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1989. — 185 с.
2. Русская периодическая печать (1702–1894): Справочник / Под ред. А.Г. Дементьева и др. — М.: Госполитизат, 1959. — 835 с.
3. Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарёва / Факсимильное издание. — Вып. первый: 1857–1858. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — XXIII + 257 (1 ил.) с.
4. Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарёва / Факсимильное издание. — Вып. второй: 1859. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 258–490.
5. Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарёва / Факсимильное издание. — Вып. третий: 1860. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 491–744 + 2.
6. *Лещенко Н.Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года / Лещенко Н.Н. — Киев: Изд-во АН УССР, 1959. — 523 с.
7. *Линков Я.И.* Революционная борьба А.И. Герцена и Н.П. Огарёва и тайное общество «Земля и воля» 1860-х годов / Линков Я.И. — М.: Наука, 1964. — 435 с.
8. *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России / Зайончковский П.А. — Изд. 3-е, испр. и доп. — М.: Просвещение, 1968. — 368 с.
9. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Теплицький В.П. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 307 с.
10. *Чернышевский Н.Г.* Собрание сочинений в пяти томах. — Т. 5. — М.: Изд-во «Правда», 1974. — 324 с.
11. *Чернышевский Н.Г.* [Заметки о Некрасове] / Чернышевский Н.Г. — Собрание сочинений в пяти томах. — Т. 3. — М.: Правда, 1974. — С. 478–495.
12. *Ленін В.І.* «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція / Ленін В.І. // Повне зібр. творів. — Т. 20. — С. 161–170.
13. *Шевченко В.М.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / Шевченко В.М. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 96 с.
14. *Горбачевский И.И.* Из записок / Горбачевский И.И. // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. — Т. 3. — М.: Госполитизат, 1951. — С. 11–51.
15. *Сергієнко Г.Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів / Сергієнко Г.Я. — К.: Наукова Думка, 1971. — 300 с.
16. *Костомаров М.І.* Закон Божий: (Книга буття українського народу) / Костомаров М.І. — К.: Либідь, 1991. — 39 с.
17. *Кониський О.Я.* Тарас Шевченко-Груннівський: Хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В.Л. Смілянська. — К.: Дніпро, 1991. — 702 с.
18. *Шевченко Т.Г.* Заповіт / Шевченко Т.Г. // Кобзар. — К.: Дніпро, 1980. — 613 с.
19. *Сарбей В.Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) / Сарбей В.Г. // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. — С. 3–16.
20. *Богучарский В.* Активное народничество семидесятых годов / Богучарский В. — М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. — 384 с.

21. «Народная воля»: В документах и воспоминаниях / Под ред. А.В. Якимовой-Диковской, Ф. Фроленко, И.И. Попова и др. — М.: Изд-во об-ва Политкаторжан, 1929. — 288 с.
22. *Троцкий Н.А.* Безумство храбрых: русские революционеры и карательная политика царизма: 1866–1882 гг. / Троцкий Н.А. — М.: Мысль, 1978. — 336 с.
23. *Троцкий Н.А.* Царизм под судом прогрессивной общественности: 1866–1895 гг. / Троцкий Н.А. — М.: Мысль, 1979. — 350 с.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В УМОВАХ ЦЕНЗУРНОГО Й ПОЛІЦЕЙСЬКОГО НАГЛЯДУ XIX ст.

Політична культура українського народу XIX ст. формувалася в умовах, коли представники російського самодержавства всіляко обмежували право на свободу думки й слова громадян держави. Існуюча на той час система політичної цензури та поліцейського нагляду виступала важливим елементом абсолютизму.

Актуальним питанням історії культури є вивчення політичної культури українського народу в соціально-культурному аспекті, що неможливе поза виявленням характеру соціальних умов та рівнем культури функціонування існуючої політичної системи, з утворюючими її інституційними структурами.

На початку XIX ст. у влади, у зв'язку з посиленням хвилювань на Заході, виникають побоювання що подібні явища почнуть поширюватися в Російській імперії, і український народ почне активно відстоювати своє право на незалежність. Поліція розуму стає серйозним політичним питанням, і знаходить своє відображення в реалізації тривожних заходів щодо надання відповідного напрямку культурі, літературі та народній освіті. В таких умовах особливого значення набуває політична культура українського народу, що спирається на свободу волевиявлення, думки, слова та друку, включаючи усю сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій учасників політичної системи. На цій основі можливе оптимальне забезпечення можливостей здійснення суб'єктивного впливу в політичній сфері та реалізація політичних дій, спрямованих на розвиток суспільства.

Сфера особистого життя людини має бути захищеною від абсолютного і безперешкодного втручання поліцейського і цензурного нагляду, що можливе в умовах правової держави. Культурне функціонування політичної системи напряму залежить від свобод, які отримує людина в сфері суспільно-політичного життя. Якщо на індивідуальному і груповому рівнях політична культура виявляє себе як єдність культури політичної свідомості і поведінки, то на рівні соціальному вона повинна доповнюватися новим інтегральним елементом, а саме культурою функціонування політичної системи та утворюючих її інституційних структур.

У випадку, коли державою встановлюється систематичний, цілеспрямований і всеосяжний контроль (у країнах із світським режимом), або офіційна церква прагне тримати під особистим наглядом (у теократичних державах) діяльність засобів інформації за допомогою особливих заходів більш-менш насильницького характеру, то тут можна говорити не лише про наявність цензури, але й низьку культуру функціонування політичних інститутів та систем.

Водночас моделі функціонування політичних інститутів та систем багато в чому будуть залежати від діяльності самих суб'єктів політичного процесу. З одного боку — влада несе відповідальність за забезпечення і подальший розвиток суспільно-політичного життя країни та визначає основні напрямки та форми роботи в політичній сфері, а з іншого — культурний і духовний потенціал народу виступає ментальною основою для формування політичної культури. Через спадкоємність, український народ передає притаманне йому споконвічне прагнення до духовної свободи та волі. Історія України XIX ст. є яскравим підтвердженням тому, що ніякими репресивними методами і засобами неможливо викоринити високу духовність і моральність, що лежить в основі ціннісних орієнтацій українців.

В Російській імперії цензурний і політичний нагляд став невід'ємною частиною політичної системи та утворюючих її інституційних структур. В дослідженні М.А. Зеленова для аналізу цензури визначається два її типи: відкрита та прихована [15]. На думку автора статті, цензура в XIX ст. була відкритою, тобто пов'язаною із введенням у дію директивних матеріалів, що накладають офіційну заборону на публікацію або оприлюднення певної інформації. Певною мірою вона носила й прихований (негласний) характер, коли застосовуються методи залякування як попередження щодо небажаного розголошення певних відомостей. У таких умовах неблагонадійним особам шляхом загроз забороняється висловлювати власну точку зору або підтримувати певні ідеї. До категорії неблагонадійних могли потрапити громадяни, які знаходилися під особливим поліцейським наглядом. Політичні доноси, які стали нормою життя тогочасного суспільства, ретельно перевірялися різними наглядовими органами, і відповідно, робилися певні висновки щодо благонадійності певних осіб та їхньої відданості існуючій владі.

Цензуру, що мала місце в період польського національно-визвольного руху XIX ст., можна також поділити на попередню та наступну (адміністративно-каральну). Наступна цензура виконує роль заборонно-репресивної машини, що включає різні форми й методи контролю, впливу та пресингу. Тут більш доречним буде широке вживання поняття «цензура», що має назву — цензурний режим, котрий складається в суспільстві незалежно від наявності установ, які здійснюють цензурний контроль. Щодо розуміння значення цензурного режиму, то саме він забезпечує людині той чи інший ступінь свободи слова, друку, і думки в будь-якому суспільстві [8]. У цілому ж, образ і стан цензурного режиму, що існує в державі, є визначальним показником розвитку політичної культури будь-якого народу.

Зміст та наслідки духовно-цензурного нагляду, створеного російським самодержавством, досліджується в працях російського бібліографа, письменниці, перекладача А.В. Мезьєр [21, 22], відомого російського критика О.М. Скабічевського [34], російського письменника, адвоката, суспільного і земського діяча К.К. Арсенєва [1–4], історика Ал. Котович [16], історика М.К. Лемке [17–20], барона Н.В. Дрізена [9].

Крім того, багато історичних журналів того часу, таких як «Русская старина», «Исторический вестник», «Русский архив» та інші, друкували матеріали

і спогади про цензуру. Особливу частину цієї літератури складають мемуари самих цензорів: російського державного діяча, міністра внутрішніх справ, графа П.О. Валуєва [6–7], історика літератури О.В. Никитенка [23–24], начальника Головного управління із справ друку Є.М. Феоктистова [35] та інших.

У ХХ — на початку ХХІ ст. з'явилися праці з історії цензури приват-доцента Санкт-Петербурзького університету М.А. Рейснера [33], П.А. Зайончковського [10–14] та Н.Г. Патрушевої [25–32].

Особливу увагу привертає особистий щоденник міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва [6], який складається із трьох частин: першої — надрукованої в «Русской старине» 1891 р., яка відноситься до періоду 1847–1860 рр.; другої — надрукованої у 1907 р. у «Вестнике Европы», яка охоплює 1860–1880 рр.; і третьої — надрукованої у збірці «О минувшем», яка охоплює 1880–1884 рр. Серед інших важливих історичних фактів, у щоденнику згадується про записку, яку в 1863 році П.О. Валуєв написав до Олександра I, попередивши його про те, що в середині країни відбувається роздмухування небезпечних політичних думок, наслідком чого може бути поширення громадського неспокою. На його думку, необхідно терміново попередити можливе втручання в справи Російської імперії Європейських держав, які зі збройними силами можуть виступити на захист Польщі. Щоб зберегти недоторканість і прерогативи верховної влади, П.О. Валуєв запропонував провести реформу у вищому державному управлінні.

В опублікованому щоденнику О.В. Никитенко (1804–1877) зібрано багатий культурно-історичний матеріал, в якому досить широко розкрито історію цензури в Російській імперії [235–236]. В цьому історичному документі власноручно описано життя відомого історика літератури та літературного критика, який починав свій життєвий шлях як кріпосний, потім домашній учитель, студент, журналіст, який дослужився до посади цензора і чиновника Міністерства народної освіти, а згодом — таємного радника. О.В. Никитенко також обіймав посаду професора Санкт-Петербурзького університету (1834–1864), був дійсним членом Академії наук (з 1855 р.), офіційним редактором журналів «Сын отечества» (1840–1841), «Современник» (1847 — початок 1848), «Журнал Министерства народного просвещения» (1856–1861), газети «Северная почта» (1862) та інших видань. Написані ним записки і щоденник відтворюють панораму протиріч епохи ХІХ ст. О.В. Никитенко достовірно відтворив портрети і характери багатьох відомих на той час осіб, серед яких такі впливові сановники і міністри, як Уваров, Бенкендорф, Головнін та інші, члени імператорського прізвища та царедворці, відомі діячі університетського й академічного середовища, а також видатні письменники ХІХ ст.: Пушкін, Булгарін, Греча, Погодін, Герцен, Кукольник, Вяземський, Гончаров, Тютчев та багато інших.

Матеріали щоденника є цікавим «людським документом». Це дозволило автору статті осмислити історію життя і діяльність О.В. Никитенко, як одного із досить відомих в ХІХ ст. українців, який пережив на собі наслідки кріпосного життя, і згодом увійшов до вищих ешелонів політичної влади, як таємний радник і чиновник бюрократичного апарату самодержавства. Зі сторінок щоденника постає яскрава самобутня особистість, з високим рівнем політичної куль-

тури, людина високої моральності і твердих переконань. У своїх вчинках Никитенко виявляє надзвичайну поміркованість і мужність. Він є надзвичайно розумною, благородною і вольовою людиною. Никитенко виявив себе як талановитий вчений, педагог і критик, який розглядає свою викладацьку, наукову, й цензурну діяльність як суспільне служіння. Він показав себе як чоловік ліберальний і доброзичливий, який разом з тим вмів вимогливо і професійно ставитися до дорученої йому урядом справи. Вражає те, як Никитенко спромігся в оточуючій йому чиновницько-бюрократичній атмосфері зберегти свою незалежність та незаплямоване ім'я.

Щоденник (особливо його першу частину) написано досить енергійно, із влучними класичними афоризмами, і разом з тим — із вражаючою гіркотою. Никитенко гостро відчуває ту несвободу думки і слова, які отримав український народ під гнітом російського самодержавства. Самому О.В. Никитенку було досить важко примиритися із існуючим режимом. Проявляючи високу політичну культуру у стосунках із правлячим урядом, він сповідує філософію, найвищою метою якої є досягнення мудрості шляхом власного терпіння. Така позиція є досить типовою для більшості українського народу в XIX ст. Для того, щоб зберегти власну честь і гідність, і не змінити самому собі, Никитенко обирає для себе наступне життєве кредо: «мета життя — не щастя, а обов'язок». Разом з тим, як патріот своєї Вітчизни, він з обуренням ставиться до Бенкендорфської літературної управи. Похмуру вітиху Никитенко знаходить лише в думках про власну смерть. Йому боляче від того, що доводиться пристосовуватися і жити в умовах, коли його власний народ не може повноцінно розвивати свою власну культуру і мову. Однак, не зважаючи на прийняте Никитенком смирення, як власну життєву філософію, О.С. Пушкін (1835 р.) у листі до П.А. Плетньова називає його «лягающимся осленком», впертим малоросом, що відверто проповідує опортунізм. В двох останніх частинах щоденника Никитенко, із властивою його натурі іронією, піддає нещадній критиці дії самодержавства, завдяки яким створено справжній цензурний терор. Від освіченого українця неможливо приховати гірку правду щодо свідомої політики самодержавства спрямованої на знищення національної мови і культури його рідного народу [23–24].

Відомий російський історик Михайло Костянтинович Лемке, який жив у XIX ст., був переконаний, що історія цензури є найкращим способом для дослідження усієї сукупності політики будь-якого моменту. У його праці «Очерки по истории русской литературы и журналистики XIX столетия» у частині: «Эпоха обличительного жанра (1857–1864 гг.)» автором виявляється значний вплив народних мас на пробудження суспільно-політичної думки у Російській імперії [189]. Лемке звертається до патріотичної творчості народу, і зазначає, що тут помітне прагнення до протесту та викриття. Він підкреслює, що такі явища особливо виявляються на сторінках «Сына Отечества» та «Карикатурном листке» Данилова. М.С. Лемке визначає особливий вплив на формування політичної культури населення країни журналу «Іскра», на сторінках якого розкриваються питання кріпосного права, судової діяльності,

ставлення до гласності, свободи друку, публікуються новини стосовно чиновників і поліції.

У дослідженні Лемке наводиться багато подібних фактів, які є свідченням того, що серед представників нижчих станів суспільства досить помітно проявлялася учасницька політична культура, яка фіксувала значний інтерес громадян до політики, активне ставлення до політичної влади, готовність брати особисту участь у політичному житті.

У розділі «Епоха цензурного террора (1848–1855 гг.)» М.К. Лемке аналізує зміст цензурного уставу, та виявляє наслідки його застосування за часів графа С.С. Уварова. На його думку, події революції 1848 р. значно активізували суспільно-політичне життя в Російській імперії. У наслідок існуючих загроз, урядом посилюється поліцейський і цензурний нагляд. Історик переконаний, що цензурний комітет, який було засновано 2 квітня 1848 р. отримав необмежені компетенції. До нього увійшли: Д.П. Бутурлін, барон М.О. Корф, П.І. Дегай. В записках графа Строганова та барона Корфа історик М.К. Лемке знаходить місця, в яких йдеться про неблагонадійність літератури, що з'явилася у наслідок революції 1848 р., і про бездіяльність цензури. Однак, у результаті її подальшої мобілізації, в країні починає відбуватися небувале суспільне пригнічення. Дійшло до того, що Микола I у 1849 році звинуватив Уварова в запопадливості не по розуму.

Наступний розділ «Русское «Bureau de la presse» К.М. Лемке присвячує цензурній і видавничій діяльності Фадея Булгаріна, де зібрано 19 його портретів та 81 карикатура, у яких представлено найбільш відомого на той час у літературних та журналістських колах критика, цензора і видавця.

В своїй праці «Епоха цензурных реформ 1859–1865 годов» М.К. Лемке наголошує на тому, що саме у «шестидесяті роки» XIX ст. відбулася переоцінка і перебудова усього попереднього періоду у державному і суспільному житті Російської імперії. Такі зміни торкнулися різноманітних політичних, освітніх і культурних закладів, попереду яких стояла, звичайно, цензура. Суспільство, яке знаходилося в залізних обручах тридцятилітніх оков, почало одноголосно висловлюватися за необхідність невідкладного надання держави більшої політичної свободи [18].

В праці Е. Тарновського «Четыре свободы», написаній ним у 1906 році, визначаються зміст та значення дефініцій: «свобода особистості», «свобода зібрань і союзів», «свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода викладання», «свобода друку». Не зважаючи на суворий цензурний і поліцейський нагляд, який мав місце у XIX — початку XX ст., автор підсумовує здобутки у розвитку особистих прав людини, які сталися за цей час [81]. Безперечно, означені ним поняття є складовими політичної культури народів, які проживали у XIX — на початку XX ст. в Російській імперії.

Заслуговує на увагу книжка Е. Боброва «Литература и просвещение в России в XIX веке», видана у 1901 році. Вона присвячена відомим діячам літератури, науки і культури того часу, таким, як Ф.П. Буслаєв, І.І. Давидов, Д.М. Веланський, Д.В. Веневітинов, С.Т. Аксаков, В.С. Печерін, в ній також описується історія масонства, яке існувало в Російській Імперії XIX ст. [5].

Особливо цікавими є праці історика російської цензури Н.Г. Патрушевої, в яких окрема увага приділяється вивченню діяльності цензурних комітетів і цензорів у землях Малоросії, Новоросії та Слобідської України на початку XIX — початку XX ст. [28].

Слід зазначити, що в період польського національно-визвольного руху XIX ст. політична культура українського народу формується не лише в рамках цензурного й поліцейського контролю, але й значно виходить за ці межі. Це виявляється у підтримці (або не підтримці) громадянами держави існуючої влади, свободі слова, думки, волевиявленні народу, патріотичних настроях тощо.

В період польського національно-визвольного руху XIX ст. політична цензура здійснюється як система дій, орієнтованих на забезпечення інтересів російського самодержавства. Цензорам вдається знаходити революційний підтекст навіть в українських народних піснях, які забороняється співати в публічних місцях. Цензура і поліція потрапляють в організаційну та контрольно-регулятивну зону влади, і за допомогою використання різноманітних методів і засобів, що були законодавчо закріплені монархом, всіляко обмежують право українського народу на свободу слова і думки.

1. *Арсеньев К.К.* Судебное следствие. Сборник практических заметок / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1871.
2. *Арсеньев К.К.* За четверть века. Сборник статей / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1915.
3. *Арсеньев К.К.* Законодательство о печати. / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1903; *Его же.* Свобода слова и веротерпимости. Сборник статей / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1904.
4. *Арсеньев К.К.* Предание суду и дальнейший ход уголовного дела до начала судебного следствия / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1870.
5. *Бобров Е.* Литература и просвещение в России в XIX веке / Е. Бобров. — Казань: Типо-литограф. Имп. Ун-та, 1901. — 215 с.
6. *Валуев П.А.* Дневник министра внутренних дел П. А. Валуева / Петр Александрович Валуев. В 2-х т. — Т. 1. — М., 1961. — 421 с.
7. *Валуев П.А.* Записка Александру II «О положении крестьянского дела в начале сентября 1861 г.» / Петр Александрович Валуев // Исторический архив. — 1961. — № 1. — С. 65–81.
8. *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917–1991 / Тамара Михайловна Горяева. — М.: РОССПЭН, 2002. — 400 с. — (Сер. «Культура и власть от Сталина до Горбачева. Исследования»).
9. *Дризен Н.В.* Драматическая цензура двух эпох. 1825–1881 / Н.В. Дризен. — СПб.: Книгоиздательство «Прометей» Н.Н. Михайлова, 1917. — 348 с.
10. *Зайончковский П.А.* Высшее военное управление. Император и царствующий дом / Петр Андреевич Зайончковский // П. А. Зайончковский: Статьи, публикации и воспоминания о нем. — М., 1998. — С. 70–98.
11. *Зайончковский П.А.* Кирилло-мефодиевское общество (1846–1847) / Петр Андреевич Зайончковский. — М., 1959.

12. *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России / Петр Андреевич Зайончковский. — М., 1968. — 363 с.
13. *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / Петр Андреевич Зайончковский. — М., 1978. — 288 с.
14. *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце XIX столетия / Петр Андреевич Зайончковский. — М., 1970.
15. *Зеленов М.А.* Аппарат ЦК ВКП (б) — ВКП (б), цензура и историческая наука в 1920-е годы: Монография. — Ниж. Новгород, 2000. — 540 с.
16. *Котович А.* Духовная цензура в России 1799–1855 гг. / Ал. Котович. — СПб.: Издатель: Типография «Родник», 1909. — 624 с.
17. *Лемке М.К.* Николаевские жандармы и литература 1826–1855 гг. По подлинным делам третьего отделения собственной Е.И.В. канцелярии / Михаил Константинович Лемке. — СПб.: Изд. Бунина, 1909. — 614 с.
18. *Лемке М.К.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия: Эпоха обличительного жанра (1857–64 гг.); Эпоха цензурного террора (1848–55 гг.); Русское «Vigilant de la presse». — Фаддей Булгарин с 19 портретами и 81 карикатурой / Михаил Константинович Лемке. — СПб.: Типография СПб. Т-ва печ. «Изд. Дела», «Труд», «Фонтанка 86», 1904. — 427 с.
19. *Лемке М.К.* Политические процессы М.И. Михайлова, Д.И. Писарева, Н.Г. Чернышевского (по неизданным документам) / Михаил Константинович Лемке. — СПб.: Издательство Поповой, 1907. — 421 с.
20. *Лемке М.К.* Эпоха цензурных реформ 1850–1865 гг. / Михаил Константинович Лемке. — СПб.: Книгоиздательство М.В. Пирожкова, 1904. — 540 с.
21. *Мезьер А.В.* Библиографический указатель по истории и теории русского книговедения — по 1923 год включительно / Августа Владимировна Мезьер. — СПб.: Колос, 1924. — 484 с.
22. *Мезьер А.В.* Русская словесность с XI по XIX столетие (в 2 ч.) / Августа Владимировна Мезьер. — СПб., 1902. — 815 с.
23. *Никитенко А.В.* Записки и дневник 1804–1877 гг. / Александр Васильевич Никитенко. В 2-х т. — СПб.: Книгоиздательство М.В. Пирожкова, 1904. — 1244 с.
24. *Никитенко А.В.* Записки и дневник. В 3-х тт. Биографии и мемуары / Александр Васильевич Никитенко / Под ред. М. Захарова, 2005. — 640 с.; — 608 с.; — 592 с.
25. *Патрушева Н.Г.* Организация надзора за книжным делом Российской империи в «Отчете Главного управления по делам печати за 1882–1891 гг.» / Наталия Генриховна Патрушева // Книга: Исслед. и материалы. — М., 2008. Сб. 88, — № 1. — С. 163–199.
26. *Патрушева Н.Г.* Организация цензурного надзора в Российской империи во второй половине XIX — начале XX века в циркулярах цензурного ведомства. / Наталия Генриховна Патрушева // Цензура в России: История и современность: Сб. науч. тр. — СПб., 2008. — Вып. 4. — С. 197–253.
27. *Патрушева Н.Г.* Проблемы взаимоотношений деятелей печати с цензурой в конце 1860-х — начале 1880-х гг. / Наталия Генриховна Патрушева // Книжное дело в России в конце XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. — СПб., 1996. — Вып. 8. — С. 29–50.
28. *Патрушева Н.Г.* Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в XIX — начале XX века / Наталия Генриховна Патрушева // Книжное дело в России в XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. — СПб., 2006. — Вып. 13. — С. 181–251

- (В соавторстве с В.В. Антоновым, Н.А. Гринченко, В.С. Измозиком, Д.А. Эльяшевичем).
29. *Патрушева Н.Г.* Цензурный аппарат России во второй половине XIX — начале XX века / Наталия Генриховна Патрушева // Памяти Ю.Д. Марголиса. Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н.О. Серебрякова, Т.Н. Жуковская. — СПб., 2000. — С. 669–678.
 30. *Патрушева Н.Г.* Центральные учреждения цензурного ведомства (1804–1917) / Наталия Генриховна Патрушева. // Книжное дело в России в XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. /— СПб., 2008. — Вып. 14. — С. 185–302 (В соавторстве с Н.А. Гринченко).
 31. *Патрушева Н.Г.* История цензурных учреждений в России во второй половине XIX — начале XX века / Наталия Генриховна Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. — СПб., 2000. — Вып. 10. — С. 7–48.
 32. *Патрушева Н.Г.* Организация новых цензурных учреждений во Владивостоке, Екатеринославле, Нижнем Новгороде, Ростове-на-Дону, Саратове, Томске и Харькове / Наталия Генриховна Патрушева // Цензура в России: История и современность: Сб. науч. тр. — СПб., 2006. — Вып. 3. — С. 296–317.
 33. *Рейснер М.А.* Духовная полиция в России. — СПб.-М.: Товарищество М.О. Вольф, 1910. — 108 с.
 34. *Скабичевский А.М.* Очерк истории русской цензуры / Александр Михайлович Скабичевский. — СПб., 1892. — 340 с.
 35. *Феоктистов Е.М.* За кулисами политики и литературы. 1848–1896. Воспоминания / Евгений Феоктистов / Предисловия А.Е. Преснякова и Ю.Г. Оксмана. — М.: Новости, 1991. — 461 с.
 36. *Энгельгард Н.* Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703–1903) / Н. Энгельгард. — СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1904. — 388 с.

РОЗДІЛ III

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

А.І. Берестовий, О.М. Федьков

ГРОШОВІ ТА НАТУРАЛЬНІ ПОВИННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Історичний досвід свідчить, що податкова політика була і залишається важливим інструментом впливу на суспільство. Продумана, виважена податкова політика дає можливість ефективно регулювати різноманітні соціально-економічні процеси, зокрема, обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, політичну активність тощо.

Автори статті ставлять за мету розкрити систему грошових та натуральних повинностей українського селянства у другій половині ХІХ ст. Об'єкт дослідження — грошові та натуральні повинності українського селянства у другій половині ХІХ ст.; предмет — законодавчі прорахунки в системі визначення видів грошових та натуральних повинностей, причини обтяжливості їхнього відбування селянами.

У 1860–1880-х рр. селяни українських губерній у складі Російської імперії відбували 3 види повинностей: а) казенні; б) земські; в) мирські. Слід зауважити, що відбування казенних та земських повинностей було як грошовим, так і натуральним, тоді як мирських — лише натуральним [1, 16].

Грошові повинності склалися з таких видів: а) казенних, до яких належали подушний податок (скасований для селян з 1 січня 1887 р.) та державний поземельний податок; б) земські — земський збір на місцеві губернські потреби, збір на утримання і забезпечення православного духовенства та збір з колишніх державних селян на утримання училищ.

До натуральних казенних повинностей належали військова та військово-кінська. Структура земських натуральних повинностей була такою: 1) утримання та ремонт поштових, торгівельних та воєнних доріг; 2) підтримання в робочому стані підвод для проїзду чиновників; 3) арештантсько-етапна повинність, тобто: а) супровід арештантів; б) забезпечення арештантів приміщеннями; в) опалення та освітлення цих приміщень; г) утримання підвод для перевезення хворих арештантів; 4) військова квартирна повинність; 5) забезпечення продовольчими товарами; 6) відведення місць для військових таборів тощо [1, 18].

Аналіз натуральних та грошових селянських повинностей свідчить про недосконалість податкового законодавства Російської імперії у 1860–1870-х рр., наявність у його змісті чисельних суперечливих моментів, прорахунків, невід-

повідності реальним потребам тогочасного села. Зокрема, про наявність таких прорахунків свідчить аналіз повітових звітів, що надсилалися до канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства [1]. Слід зауважити, що зазначені матеріали введені до наукового обігу вперше.

Так прорахунками у мирських повинностях ми вважаємо такі:

1) серед загальної кількості мирських грошових повинностей існували «транспортні видатки сільських посадових осіб у службових справах» [1, 19]. Однак службові обов'язки сільських старост та писарів (окрім збирачів податків, витрати на яких передбачені іншою статтею), виконувалися ними переважно в межах населених пунктів, в яких вони проживали. Отже, цих витрат, на нашу думку, можна було б уникнути;

2) сумнівною видається необхідність статті видатків «на бланки книги та газети» [1, 19 зв.], сума якої в різні часи коливалася від 5316 крб до 8290 крб лише по Київській губернії. Справа у тому, що «витрати на канцелярські матеріали» передбачалися окремою статтею [1, 11 зв.];

3) аналізуючи відомості про видатки по Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторству, слід зазначити, що склалися вони досить ретельно, включали в себе практично всі елементи тогочасної системи оподаткування та відбування тих чи інших повинностей. Однак, в опрацьованих нами під час написання дисертації відомостях, звітах, розписах, звітах губернаторів ми жодного разу не зустріли економічного обґрунтування того чи іншого податку. Не висловлювали губернатори й пропозицій щодо скасування або ж їхнього зменшення, або зміни терміну відбування повинностей. Так, наприклад, серед мирських повинностей мала місце графа «непередбачені витрати», видатки на які в період з 1883–1885 рр. коливалися від 28 430 крб до 43 024 крб [1, 12]. Зважаючи на досить детальний розподіл повинностей серед усіх сфер діяльності сільської громади, залишається незрозумілою мета використання такої значної суми.

Дискусійним залишається питання пропорційності та доцільності розподілу значної кількості натуральних повинностей. Так, у більшості випадків їхній розподіл не обговорювався на сільських сходах. Відтак не було чітко визначено кількість робочих днів і послідовність їхнього відбування селянами. Внаслідок цього наведені у звітах цифри є необґрунтованими, або ж взагалі недостовірними. Так, на наш погляд, не було потреби у відбуванні селянами понад 13 000 кінних робочих днів для організації варти у своєму селищі, оскільки можна було б розділити селище на ділянки для відбування цієї повинності пішими вартами. Незрозумілою також є стаття «виконання повітових, сільських та суспільних потреб». Вона містить від 4334 до 6262 кінних днів, оскільки у самому формулюванні зазначеної статті не визначено предмет цієї повинності. Нелогічною, на наш погляд, є стаття «перечищування та пересушування запасного хліба», на яку припадало від 48 до 1361 кінних днів, тоді як очевидно, що для відбування цієї повинності застосування коней не потрібне [1, 11].

Сучасник тих подій — економіст М. Бржеський — писав про те, що нерівномірно розподілені натуральні повинності мають кріпацький характер

і фактично є пережитком дореформеної епохи [2, 22]. На нашу думку, ця теза є цілком слушною. Вона точно і влучно відображає стан справ у податковій політиці царату в українському селі у зазначений період.

З огляду на нерівномірність системи прямого оподаткування, у бюджеті (державному розписі) постійно виникали недосплати. Причинами зниження платоспроможності селян, поміщиків найчастіше були неврожаї та інші різні природні катаклізми, зокрема шкідники тощо. Так, у 1868 р. канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства запровадила додаткову «ховрашкову натуральну повинність». Її сутність полягала у тому, що селяни під час сплати податків зобов'язувалися здавати 20 шкірок ховрашків [3, 26–26 зв.]. Унаслідок упровадження зазначеної повинності з винищення шкідливих тварин, показники врожайності покращились і недосплата по Київській губернії вже у 1869 р. зменшилася на 18% [4, 21 зв. — 22]. Селяни сіл Конончі та Пекарі Черкаського повіту Київської губернії в своїх звітах з-поміж інших причин накопичення за ними недосплати вказували на несправедливість кругової поруки, затоплення сінокосів р. Рось, відсутність додаткових заробітків, низьку компетенцію та слабкий рівень грамотності збирачів податків та працівників казначейства [5, 60–60 зв.].

Крім того, мали місце зловживання з боку повітових начальників та поміщиків стосовно відбування селянами натуральних повинностей. Так, наприклад, системними були випадки, коли за ініціативи поміщиків, селяни продовжували ще кілька років відбувати вже скасовану повинність. Також селян використовували для власних потреб, під виглядом відбування ними мирських повинностей [5, 59–64], [6, 10–10 зв.]. Такі зловживання виявлялися можливими внаслідок низького рівня освіченості серед селянства.

Земські повинності були різновидом місцевого обкладання та поділялися на грошові та натуральні. Вони стягувалися за розкладкою незалежно від заможності господарства та надходили у розпорядження земств — органів місцевого (губернського та повітового) самоуправління Російської імперії. На відміну від земських зборів, земські повинності мали цільовий характер. Кожна з них була джерелом покриття певного видатку. З грошових земських повинностей, які сплачували селяни, фінансувалося утримання місцевої адміністрації, поліції, шкіл, лікарень, пожежної охорони, ремонт доріг, мостів тощо. Встановлювалися земські повинності або державою (ремонтні роботи, поштова тощо), або ж самими земствами (на утримання шкіл, лікарень тощо). Окрім земських повинностей, що припадали на всіх платників податків, існували й суто селянські повинності. Наприклад, видатки на утримання військового та селянського управлінь.

Мирські повинності в Російській імперії у перше пореформене двадцятиріччя — спеціальні повинності у натуральній та грошовій формі, які відбували селянські і повітові громади. Натуральні повинності відбувалися шляхом виконання певних робіт.

Мирські селянські повинності поділялися на обов'язкові та необов'язкові. До обов'язкових належали такі:

- 1) утримання сільського управління та поліції;
- 2) видатки на прищеплення від віспи, заходи з ліквідації епідемій та падіння худоби;
- 3) облаштування та ремонт сільських магазинів;
- 4) ремонт сільських доріг, утримання сільської варти;
- 5) догляд за людьми літнього віку та сиротами;
- 6) заходи щодо ліквідації пожеж, повеней тощо.

Необов'язковими були такі:

- 1) облаштування та утримання церков;
- 2) відкриття та утримання училищ;
- 3) внески на покращення якості медичного обслуговування тощо [1, 18 зв.].

Окрім натуральних повинностей, селяни мусили також вносити гроші на утримання місцевих органів влади. Так звані мирські збори йшли на утримання сільського волосного управління і суду, на будівництво і ремонт церков тощо. Слід зазначити, що цей вид грошової повинності постійно збільшувався. Якщо у 1891 р. загальні сума мирських зборів дорівнювала 45 млн руб., то у 1894 р. — 62 млн руб. [7, 105]. Тобто за три роки їхні розміри зросли на 17 млн руб. або на 38%.

Дорожні повинності — покладений на населення державою обов'язок брати участь транспортними та грошовими засобами у будівництві, ремонті та утриманні шосейних та ґрунтових доріг та мостів. Дорожна повинність широко застосовувалася в більшості країн Західної Європи і мала як натуральну, так і грошову форми [8, 91]. На облаштування та утримання шосейних доріг загальногубернського значення дорожні повинності відбувалися у грошовій формі. Участь селян в утриманні ґрунтових доріг здійснювалася у вигляді натуральних дорожніх повинностей.

Для визначення обсягів відбування повинностей за суб'єкт бралася душа, а не прибутковість господарства. Крім цього, їхні розміри постійно збільшувалися. Поряд із грошовими зростали і натуральні повинності: підводна, постійна, рекрутська та ін. Вони супроводжувалися не лише відривом робочих рук від господарства, а й грошовими витратами [9, 35–36]. Спорядження одного рекрута на початку 1860-х рр. коштувало сільським громадам від 17,5 до 24 руб.

У другій половині XIX ст. натуральні повинності селян Полтавської губернії оцінювалися в 11 коп., Чернігівської — 30 коп., Харківської — понад 44 коп. на душу [10, 11]. Їхній розподіл по місцевостям був нерівномірним. Збільшення повинностей перевищувало зростання платоспроможності селян. Щоб послабити гостроту селянського питання, потрібно було провести кардинальні перетворення, спрямовані на зміни селян на власників землі і реформування всієї податкової системи.

У канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства містяться документи, які свідчать про те, що губернатори часто йшли назустріч селянам для полегшення відбування ними натуральних повинностей. Так, Київським губернатором було задоволено прохання селян Сквирського

повіту про обтяжливість відбування підводної повинності і об'єднання цієї повинності для сусідніх повітів [11, 1–3]. У результаті, відстань, яку доводилось долати селянам, відбуваючи підводну повинність, скоротилася вдвічі.

Під час розподілу натуральних повинностей зустрічалися зловживання посадових осіб та витрачання державних коштів не за призначенням. Так, у 1866 р. у Журналі Волинського губернського по селянським справам присутствія зафіксовано нераціональне використання коштів, отриманих зі сплати грошових повинностей у Коднянській волості. Зокрема, було перевищено видатки на суму 80 руб. 43 коп. на утримання та пошти. В цьому ж документі наведено факти нерівномірного розподілу відбування повинності зі супроводу арештованих, яку в Коднянській волості відбували лише селяни. Міщани та німці-колоністи від неї ухилялися. Задокументовано скарги селян на надмірну обтяжливість поштової повинності в Овручському повіті та прохання розглянути питання про рівномірність розподілу поштової повинності. На це звернення губернське по селянським справам присутствіє відповіло, що полегшити поштову повинність та зрівняти її з-поміж інших мешканців повіту можливо тільки перевівши її на грошову основу [1, 2–2 зв.].

Таким чином, аналіз відбування грошових та натуральних повинностей українськими селянами у 1860–1880-х рр. свідчить про те, що вони певною мірою гальмували розвиток сільського господарства, посилюючи загальний податковий тягар для селянства. Губернські установи здійснювали певні заходи щодо полегшення, або скасування на деякий час натуральних та грошових повинностей. Однак, їхнє відбування ускладнювалося зовнішніми факторами та зловживаннями з боку місцевих органів, на які було покладено контроль за відбуванням та грошовим надходженням повинностей. Прагнення полегшити становище селянства викликало еволюцію поглядів значної частини представників місцевих губернських органів влади схиливши їх до думки, що досягти рівномірності у розподілі грошових та натуральних повинностей можливо, здійснюючи поступове переведення натуральних повинностей на грошову основу.

1. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДАК). — Ф. 442. — Оп. 616. — Спр. 276.
2. *Бржеский Н.* Натуральные повинности крестьян и мирские сборы / Н. Бржеский. — СПб., 1906.
3. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 47. — Спр. 317.
4. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 51. — Спр. 375.
5. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 691. — Спр. 237, Ч. 1.
6. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 630. — Спр. 596.
7. *Погребинский А.* Очерки истории финансов дореволюционной России / А. Погребинский. — М., 1954.
8. *Толкушкин А.* История налогов в России / А. Толкушкин. — М.: Юрист, 2001.
9. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 535. — Спр. 355.
10. *Бойко В.* Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: автореферат дис. ... канд. істор. наук / В. Бойко. — Донецьк, 2001.
11. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 47. — Спр. 250.

**ПОВІТОВІ З'ЇЗДИ МИРОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У СТРУКТУРІ
ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1861–1874 рр.:
ЗАКОНОДАВЧО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Втілення в життя положень Селянської реформи 1961 р. спонукало самодержавство до суттєвих перетворень у системі місцевого управління. Постала нагальна потреба розробити механізм управління звільненою від вотчинної влади поміщиків багатомільйонною селянською масою. Це було надзвичайно складним завданням, зважаючи на відсутність державно-правової традиції у цій сфері, ті проблеми, котрі мали вирішити новостворені інституції, а також виклики, перед котрими постали як селяни, так і поміщики. У результаті було створено дворівневу систему селянських самоврядних органів — сільське та волосне управління, а також інститут мирових посередників та повітові мирові з'їзди, котрі були проміжною ланкою між губернським становим управлінням та селянським самоврядуванням.

Питання про створення та функціонування інституту мирових посередників знайшло відображення у цілому ряді наукових розвідок як дореволюційних, так і радянських та сучасних дослідників. Для одних цей інститут ставав безпосереднім предметом дослідження [1], але у більшості випадків діяльність мирових посередників розглядалась крізь призму проблем, пов'язаних із Селянською реформою [2] та функціонуванням системи управління Російської імперії [3].

Значно менше уваги приділено повітовим з'їздам мирових посередників, котрі відігравали досить вагомий роль у реалізації урядової політики з селянського питання. Відповідно, ставимо за мету розкрити законодавчо-правовий аспект діяльності цього колегіального органу із використанням матеріалів Чернігівської губернії, котрі дозволяють виокремити найбільш характерні аспекти правового статусу вказаного інституту.

Питання про характер та принципи формування органів управління для звільнених селян обговорювалися як на рівні губернських комітетів, так і у редакційних комісіях та Головному комітеті із селянських справ. При цьому, слід зазначити, що у проектах більшості губернських комітетів переважали думки про збереження вотчинно-поліційної влади поміщика над селянами, якого пропонувалось називати «начальником сільських товариств» та наділити правом контролю над селянськими органами.

Також деякі комітети висловлювались за створення повітового управління на основі самоврядування. Розходились члени комітетів тільки у принципах формування самоврядних інституцій. Частина виступала за всестанові органи, а більшість наполягала на необхідності суто дворянського характеру повітового управління [4, 165].

Проекти створення системи управління на місцях розглядалися у адміністративному відділі редакційних комісій. При цьому його члени вбачали у формуванні ефективної системи управління важливу умову для реалізації Селянської реформи та дійсного покращення життя та побуту селянського стану й не пішли на збереження за поміщиком вотчинних прав у галузі суду та адміністрації. Також досить дискусійним було питання про створення контролюючої інстанції, якою став мировий посередник. Створенням цього інституту влада опосередковано включала органи селянського самоврядування до загальної адміністративно-поліцейської структури управління [5, 185].

Зрештою законодавча діяльність завершилась прийняттям Положення про губернські з селянських справ установи [6], котре визначало особливості побудови та механізм функціонування системи органів та інституцій, котрі мали забезпечити реалізацію Положення 1861 р. та здійснювати контроль за селянським самоврядуванням. Структура цих органів мала наступний вигляд: губернське із селянських справ присутствіє, повітові з'їзди мирових посередників та інститут мирових посередників.

Мирові посередники мали досить широкі повноваження та складні обов'язки. У цьому інституті було поєднано судові, адміністративні та поліцейські функції. Процедура обрання посередників була позначена безпосередньою участю місцевого дворянства, зокрема значною роллю повітового предводителя дворянської корпорації. Саме він складав списки тих дворян повіту, котрі відповідали вимогам закону. Зокрема, це мали бути місцеві спадкові дворяни-поміщики, котрі мали у власності земельні угіддя не менше 500 дес. [6, ст. 6-11]. Списки подавались на розгляд дворянських зборів, котрі й визначали число і межі дільниць мирових посередників та вносили уточнення до списків. Уточнений список передавався губернатору, котрий, порадившись із повітовим предводителем, обирав кандидатів на заміщення посад мирових посередників та передавав його до Сенату. Після затвердження Сенатом, обрані посадовці приступали до виконання своїх обов'язків [6, ст. 12-11, 16].

Саме Сенат накладав і покарання на цих посадових осіб, але тільки після присуду суду. Відповідно, мирові посередники не були прямо включені до вертикалі влади, котру на рівні губернії представляв губернатор та його адміністрація [7, 181]. Така є сама ситуація була і з мировими з'їздами.

Мирові посередники розпочали свою діяльність із травня–червня 1861 р. Зокрема, в.о. Чернігівського губернатора С.П. Голіцин вже 14 березня 1861 р. виступив із зверненням до усіх посадових осіб та чиновників, у якому наголошував на складності поставлених завдань та необхідності відповідального та порядного ставлення до їх виконання [8]. Загалом, Чернігівське губернське з селянських справ присутствіє, сформоване 16 березня 1861 р., досить активно взялося до реалізації Положення 1861 р. Так з середини березня по середину серпня 1861 р. відбулося 36 засідань, на котрих розглядалися нагальні питання по формуванню мирових дільниць, розробці інструкції по складанню уставних грамот, створенню мирових з'їздів, розгляду запитів мирових посередників щодо різних аспектів проведення реформи [9]. Серед членів присутствія своєю

активною діяльністю та принциповою позицією виділялись А.І. Лизогуб та І.Г. Єсимонтовський.

У своїй доповіді до міністерства внутрішніх справ на початку червня 1861 р. С.П. Голіцин наголошував, що у всіх визначених мирових дільницях, крім двох, мирові посередники вже приступили до роботи [10, 43].

Перший призив включав 1714 осіб. У Чернігівській губернії — 57 [11]. У подальшому їхнє число буде скорочуватись, зокрема, у 1871 р. — 864 особи [7, 191]. Посада посередників була виборна й оплачувана — 1500 руб., фонд оплати формувався із земських податків. За своїм службовим статусом мирові посередники прирівнювалися до повітових предводителів дворянства [6, ст. 21].

Мирові посередники стали найпершою інстанцією для звільнених селян. А на другому рівні — повітовому, законодавці створили колегіальний орган, яким став мировий з'їзд. Він формувався всіма мировими посередниками повіту і працював під головуванням повітового предводителя дворянства. Також у роботі з'їзду брав участь представник від уряду, визначений губернатором та затверджений міністром внутрішніх справ. Закон передбачав, що з'їзди відкривались епізодично, в залежності від надходження на їхній розгляд справ. Також могло мінятися місце проведення з'їзду [6, ст. 91–99].

У зв'язку із тим, що кількість представників від уряду була значно меншою ніж кількість мирових з'їздів, н.п. у Чернігівській губернії було чотири таких представники [12], то повітові предводителі дворянства мали попередньо узгоджувати із губернським присутством час та місце проведення зборів цих установ.

Зазвичай мирові з'їзди створювалися у кожному повіті. Проте Положенням була передбачена можливість об'єднувати мирові дільниці двох чи більше повітів і формувати для них один з'їзд. Ці питання перебували у компетенції губернського присутствія та губернатора. У Чернігівській губернії було вирішено відкрити з'їзди в усіх повітах [9, № 39]. Склад з'їздів співпадав із числом мирових посередників у повітах. Зокрема для Чернігівської губернії: у Чернігівському — 4; Борзнянському — 3; Глухівському — 3; Городницькому — 4; Козелецькому — 4; Конотопському — 3; Кролевецькому — 4; Мглинському — 5; Новгород-Сіверському — 4; Новозибківському — 5; Ніжинському — 3; Остерському — 2; Сосницькому — 4; Стародубському — 3; Суразькому — 4 [13].

Загалом на 1862 р. було сформовано 404 мирових з'їзди у тих губерніях, на які поширювалась дія Положення про губернські з селянських справ установи.

Закон досить чітко визначав межі юрисдикції мирових з'їздів. Передовсім це селянський стан та територія повіту (чи кількох повітів, коли приймалось рішення про доцільність такого об'єднання), де розташовувались дільниці мирових посередників. З'їзди мали розглядати скарги як окремих селян, так і сільських товариств на волосні сходи та посадових осіб волосного правління з питань поземельних відносин [6, ст. 105–106]. Зокрема, свої претензії з цих питань селяни подавали мировому посереднику, котрий із власними висновками та коментарями передавав до мирового з'їзду. Він же і оголошував остаточне рішення мирового з'їзду з конкретного питання. Найбільше скарг виникало

щодо складання уставних грамот. Прикладом цього слугують матеріали фондів мирових посередників та повітових з'їздів мирових посередників Чернігівської губернії [14]. Також з'їзди виступали й апеляційною інстанцією на рішення мирових посередників, котрі підлягали оскарженню.

Досить широким був перелік розпорядчих повноважень з'їздів. Передовсім це допомога мировим посередникам у питаннях, котрі виникали при складанні уставних грамот, а також розгляд і остаточне затвердження частини цих документів; спонукання поміщиків до складання таких грамот; розгляд та вирішення подань мирових посередників про обов'язковий для селян розподіл та обмін угідь чи перенесення садиб; відповідно до звернень селян чи поміщиків — визначення точного розміру селянського наділу та виправлення уставних грамот у випадку виявлення неточностей; забезпечення процесу розподілу землі достатньою кількістю землемірів; скарги селян, їхніх товариств чи поміщиків щодо «увольнительных свидетельств» тощо [6, ст. 107].

При цьому з'їзд не мав права розглядати питання, якщо його не розглянув мировий посередник. Також мирові з'їзди не розглядали справи без скарги сторін, подання мирового посередника чи вимоги губернського з селянських справ присутствія або губернатора [6, ст. 110–111].

Законодавці досить детально прописали процедуру роботи та прийняття рішень з'їздами. Зокрема наголошувалося на необхідності швидкого вирішення питань, окрім випадків, які передбачали детальне вивчення обставин. При цьому з'їзди могли залучати для експертної оцінки як одного із своїх членів, так і чинів поліції. Рішення виносились більшістю присутніх, а за умови рівності голосів, перевагу мав голос повітового предводителя дворянства як головуючого на цьому зібранні. Виконання постанови з'їзду покладалося на мирового посередника чи місцеві поліцейні органи [6, ст. 111–114].

Процедура розгляду справ у засіданнях передбачала присутність зацікавлених сторін лише у випадку, коли з'їзд визнає це за необхідне і викличе їх. Рішення оголошується присутнім, заноситься у спеціальну книгу, скріплюється підписами секретаря та членів з'їзду [6, ст. 115–119].

Більшість питань, що входили до компетенції з'їздів вирішувались ними остаточно, але найбільш складні питання, що стосувались поземельних відносин між селянами та поміщиками, н.п, про перенесення селянських садиб чи обмін угідь — передавались на розгляд губернського з селянських справ присутствія, котре одночасно було й апеляційною інстанцією для рішень як мирових посередників, так і їхніх з'їздів [6, ст. 126].

Інститут мирових посередників отримав досить високу оцінку значної частини ліберально налаштованих сучасників та дореволюційних дослідників. Зокрема, Г. Джаншієв називає його «благодетельным» і наголошує на великій заслугі мирових посередників у справі відродження самоповаги селян [15, 205]. А І. Беляєв вважав, що інститут мирових посередників став важливим інструментом для зближенні інтересів дворян та селян [16, 130].

Особливий наголос дослідники роблять на тому, що найбільш ліберальним та відповідальним був перший призив мирових посередників. Більшість з них

щиро прагнули допомогти селянам. Також позитивним моментом було те, що за законом вони отримали певну незалежність від адміністративних органів [17, 172]. Відповідно і мирові посередники і їхні з'їзди зробили значний внесок у справу вирішення питань поземельних відносин на першому етапі реалізації Положення 19 лютого 1861 р.

Ситуація значно змінилась вже у 1863–1865 рр. і, за свідченням О. Корнілова, другий призив мирових посередників був байдужим до селянських справ, не піднімав жодних гострих питань та переймався тільки питаннями підвищення престижу дворянського стану [17, 188].

З 1863 р. сфера діяльності мирових посередників та повітових мирових з'їздів значно зросла внаслідок поширення принципів Положення 1861 р. на удільних, палацових, а з 1866 р. й казенних селян. Але водночас, на весну 1863 р. фактично в усіх губерніях, на які поширювалось Положення 1861 р. процес складання уставних грамот було завершено й мирові посередники та мирові з'їзди зосередились на виконанні адміністративних обов'язків та розгляді судових справ. Також значну частину їхнього часу займали питання про грошові збори. Саме такі справи домінують у діяльності мирових з'їздів Чернігівської губернії.

Поряд із цим, під час обговорення положень судової реформи, піднімалось питання ліквідації мирових посередників, але законодавці вирішили, що їхні повноваження надто специфічні, й тому від мирових посередників забрали тільки частину судових повноважень: скарги на селянські товариства сторонніх осіб, конфлікти між поміщиками та селянами після припинення тимчасовозобов'язаного стану, цивільні справи до 500 руб., коли позивачі самі звертались до мирового судді. Відповідно й мирові з'їзди також позбуваються значного обсягу апеляційних справ, котрі переходять до компетенції мирового суду.

На цей же період припадають заходи, ініційовані П. Валуєвим щодо скорочення числа мирових посередників шляхом укрупнення діляниць та усунення найбільш ліберальних та активних представників цього інституту. У такому контексті досить поширеною стає практика об'єднання мирових з'їздів декількох повітів в один.

З часом все більше проявляється невідповідність принципів побудови інституту мирових посередників та їхніх з'їздів загальній структурі органів управління імперії у частині бюрократичної ієрархії та субординації. Зокрема, міністр внутрішніх справ О. Тімашев прагне, як мінімум, змінити характер заміщення посад мирових посередників та підпорядкувати їх МВС. Цей проект критикується у першу чергу міністром державного майна та іншими чиновниками. Проте, у 1874 р. згідно із «Положенням про зміни у устрої місцевих установ із селянських справ» відбувається реорганізація місцевого управління, й інститут мирових посередників було ліквідовано. Його повноваження у галузі адміністрування передано колегіальному органу — повітовому з селянських справ присутствію, питання стягнення податків переходило до компетенції повітового справника, а судові справи — до мирових суддів [17, 205]. Відповідно ліквідовувалися й повітові з'їзди мирових посередників. Їхні функції також частково

перебрали новостворені повітові та губернські з селянських справ присутствія. Це дозволило включити селянське самоврядування до управлінської вертикалі імперії.

Повітові з'їзди мирових посередників були досить специфічним органом, котрий формувався та функціонував на основі колегіального принципу. Його діяльність сприяла реалізації мировими посередниками основних положень про звільнення селян. Однак, потребує більш детального дослідження практична діяльність цих установ, зокрема, характер дискусій та механізм прийняття рішень, обсяг навантаження, особливості апеляційної та розпорядчої діяльності з'їздів, що дозволить визначити його роль та місце у системі управління Російської імперії та у проведенні Селянської реформи 1861 р.

1. *Чернуха Г.В.* Правительственная политика и институт мировых посредников // Внутренняя политика царизма (середина XVI — начало XX вв.) (Труды Ленинградского отделения института истории АН СССР). — М.: Наука, 1967. — С. 197–239; *Устьянцева Н.Ф.* Институт мировых посредников в оценке современников: По материалам газ. «Мировой посредник»(1860-е гг) // Вестник Московского университета. — Сер. 8. История. — 1984. — № 1. — С. 64–75.
2. *Дружинин Н.М.* Русская деревня на переломе. 1861–1880. — М.: Наука, 1978. — 288 с.; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. — Изд. 3-е перераб. и доп. — М.: Просвещение, 1968. — 368 с.; *Захарова Л.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 гг. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 854 с.; *Краснова В.В.* Положение 19 февраля и образование крестьянского самоуправления // Вестник Московского университета. — Сер. 8. История. — 1989. — № 1. — С. 67–78; *Чернуха В.Г.* Крестьянский вопрос в правительственной политике России. (60–70 гг. XIX в.). — Л.: Наука, 1972. — 226 с.; *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 96 с.; *Ананьич Б.В.* Из истории законодательства о крестьянах (II половина XIX в.) // Вопросы истории России XIX — начала XX в.: Межвузовский сборник. Министерство высш. и средн. образов. СССР. — М., 1983. — С. 34–35; *Соловьев Ю.Б.* Самодержавие, дворянство и проблема сближения с крестьянством // Реформа или революция? Россия 1861–1917. (Материалы международного коллоквиума историков). — СПб.: Наука, 1992. — С. 100–111; *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. — М.: Политиздат, 1991. — 300 с.
3. *Ерошкин И.П.* История государственных учреждений дореволюционной России: Уч. для студ. по спец. «историко-архивоведение». — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Высшая школа, 1983. — 352 с.; *Воробей Р.Б.* Система місцевих органів влади та управління в другій половині XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії). — Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. — 104 с.; *Карлов А.А.* Формирование института местного самоуправления. — К.: Вища школа, 1993. — 114 с.; *Арсеньев К.К.* Сословное начало в местном управлении и самоуправлении // Журнал истории, политики, литературы. — СПб. — Март–апрель 1887. — Т. 2. — С. 802–832; *Дедюлин С.А.* Крестьянское самоуправление в связи с дворянским вопросом. К вопросу о пересмотре законоположений о крестьянах. — СПб.: Тип. «Бережливость», 1902. —

- 192 с.; Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні. IX — початок XX ст. — К.: Україна, 1996. — 269 с.; Шумилов М.М. Местное управление и центральная власть в России в 50-е — начале 80-х годов XIX в. — М., 1991; Зырянов П.Н. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861–1914) // Ист. зап. — 1982. — Т. 107. — С. 226–302.
4. Корнилов А.А. Губернские дворянские комитеты 1858–1859 гг. // Великая реформа (19 февраля 1861–1911). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. В 6 т. — М.: Типогр Т-ва И.Д. Сытина, 1911. — Т. 4. — 280 с. с илл.
 5. Вишняков Е.И. Главный комитет и редакционные комиссии // Великая реформа (19 февраля 1861–1911). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. В 6 т. — М.: Типогр Т-ва И.Д. Сытина, 1911. — Т. 4. — 280 с. с илл.
 6. Положение о губернских по крестьянским делам учреждениях // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 36. — Изд. 1863 г. — № 36660.
 7. Корелин А.П. Дворянское дело в пореформенной России. 1861–1904. Состав, численность, корпоративная организация. — М.: Наука, 1979. — 303 с.
 8. Речь Черниговского губернатора С.П.Голицина // Черниговские губернские ведомости. — 1861. — № 12.
 9. Черниговские губернские ведомости. — 1861. — №№ 12–41.
 10. Отмена крепостного права. Доклады м-ров внутренних дел о проведении крестьянской реформы. 1861–1862 / Отв. ред. С.Н. Валк. — М.-Л.: Академия наук СССР, 1950. — 311 с.
 11. Обзор проведенной работы // Черниговские губернские ведомости. — 1861. — № 26.
 12. Циркулярное предписание Г. Управляющего МВС // Черниговские губернские ведомости. — 1861. — № 32.
 13. Указ Правительствующего Сената от 31 июля 1861 г. № 37525 // Черниговские губернские ведомости. — 1861. — № 40.
 14. Державний архів Чернігівської області. — ФФ. 189; 277–278; 438; 617; 1153–1155.
 15. Джанишев Г.А. Эпоха великих реформ: Т. 1. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. — 480 с.
 16. Беляев И.Д. Судьбы земщины и выборного начала на Руси: Изд. Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете. — М.: Тип. о-ва Р.П., книг, аренд. В.И.Воронцовым, 1906. — 136 с.
 17. Корнилов А.А. Крестьянская реформа. — СПб.: Типо-Литография Ф. Вайсберга и И. Гершунина, 1905. — 271 с.

ЗАСТОСУВАННЯ РУЧНОЇ ПРАЦІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В 20-ті рр. XX ст.

Тема раціоналізації сільськогосподарської праці та ширшого застосування механізації у виробничих процесах є досить важливою з огляду на актуальність проблеми продовольчої безпеки держави. Важливо визначити, за рахунок яких чинників відбувалося зростання виробництва сільськогосподарської продукції у схожі із сучасністю періоди вітчизняної історії.

Історіографією питання, пов'язані з розвитком трудових відносин у сільському господарстві України періоду непу практично не виокремлювалися із загального річища досліджень аграрної історії України. Праці попередніх десятиліть, за окремими винятками, стосуються тих чи інших аспектів проблеми, хоч і не позбавлені конкретних висновків та узагальнень.

У 1920-ті роки тему трудових відносин досліджували головним чином економісти-аграрники. Широка розробка теми розпочалася лише після офіційного дозволу застосування найманої праці селянськими господарствами у 1925 р. Студії періоду непу цінні перш за все через тим, що автори були сучасниками досліджуваного періоду та могли використовувати власні спостереження процесів, вводити до наукового обігу оригінальні джерела — статистичні дані, соціологічні опитування тощо. Тема трудових відносин розглядалася головним чином як складова частина питань соціального розвитку радянського села [1–5].

Вивчення раціонального використання робочої сили у сільському господарстві активізувалася з другої половини 1950-х років. До її осмислення звертаються не лише економісти та статисти, але й професійні історики. Однак, перебуваючи у суворих рамках радянської цензури, вони не могли неупереджено викладати матеріал та оприлюднювати окремі документи. Між тим з'являються праці таких істориків, як М.М. Шумилов [6], В.П. Данилов [7], С.В. Кульчицький [8].

Серед сучасних вітчизняних дослідників аграрної історії на особливу увагу заслуговує монографія В.В. Калініченка [9]. У цьому змістовному дослідженні подано характеристику майнових груп селянства, умови заможності господарств, а отже і їхньої участі у наймі-продажі робочої сили.

Автор статті ставить за мету проаналізувати причини поширення ручної праці у сільському господарстві України у 1920-х рр.

Період непу характеризувався всебічним підйомом сільськогосподарського виробництва України. Заміна продрозкладки продподатком, дозвіл вільної торгівлі, зняття заборони на оренду землі та найм робочої сили стали активними факторами розвитку продуктивних сил села. Головним джерелом існування типового селянського господарства було рільництво. В умовах загальної від-

сталості аграрного сектору економіки, примітивності його технічного забезпечення від того, як забезпечене господарство землею вирішальною мірою залежала ефективність сільськогосподарського виробництва, здатність селянина забезпечити родину необхідними продуктами харчування та грошовими прибутками для задоволення всіх інших потреб сім'ї та двору. Перехід переважної частини поміщицьких земель після революції в руки селян не ліквідував земельний голод в Україні. Прирізки, які селяни отримали в результаті націоналізації земель та наступних аграрних перетворень, у цілому мало збільшили селянське господарство.

Слід також зазначити, що перехід земель поміщиків та частини найбільш заможних селян у руки бідноти та нижчих прошарків середняцтва протікав паралельно з помітною аграризацією країни, викликаною спадом розвитку промисловості та поверненням частини населення з міста в село. Як наслідок, досить значна частина землі в Україні в 1917–1923 рр. була поділена між безземельними селянами та прийшлими з міст, що викликало посилене зростання кількості господарств. Унаслідок цього на середину 1923 р. господарства із посівом від 1 до 3 дес. складали 58,02% від загальної кількості селянських господарств України. 33,95% — господарства, що володіли земельними наділами від 3 до 9 дес. Безпосівних налічувалося 3,17% від загалу. Решту (4,86%) склали найзаможніші господарства, що засівали понад 9 дес. ріллі [10, 88; 11, 104]. У наступні роки, незважаючи на скорочення кількості малопосівних господарств, їхня частка залишалася значною. Попри певні зрушення у справі ліквідації селянського малоземелля, ситуація із землезабезпеченістю принципово не змінилася. Можна констатувати лише незначне зменшення частки господарств без посіву та з посівом до 2,09 дес. Разом із тим, частка середняцьких господарств зросла всього на кілька відсотків, а частка заможних навіть зменшилася [12, 5].

Дрібне селянське господарство без гарантованого мінімуму придатної для хліборобства землі мало настільки низьку пересічну прибутковість, що часто втрачало свою рентабельність. За підрахунками ЦСУ, у 1923 р. господарства з посівом до 0,75 дес. на одного члена по Волинській губернії та до 0,5 дес. по Подільській були абсолютно дефіцитними. Екстраполюючи це на загальну кількість господарств вказаних губерній, отримуємо по Волині 64,7% усіх господарств і на Поділлі — 61,3% [13, 46]. На Черкащині, наприклад, до збиткових майже автоматично потрапляли господарства, що мали земельний наділ менше 2,5 дес. орної землі [120, 39]. Вони склали 59% усіх господарств регіону [підрах. за 14, 11]. У степовій зоні прибутковими були господарства, що мали понад 9 дес. посіву [15, 43; 16, 4].

Потреба селянства у хлібі лише для харчування в середньому по Україні у розрахунку на одну душу (плюс корм худобі) складала 22 пуди на рік. Якщо прийняти середній розмір сім'ї в 5 осіб, необхідно буде 110 пудів. Для вирощування такої кількості хліба, при середньому чистому зборі у Степу в 34 пуди і у Лісостепу в 47 пудів, потрібно було 3,2 дес. у першому випадку і 2,5 дес. у другому [11, 104]. Можна зробити висновок про існування в Україні в 1920-ті

роки близько 26% господарств, які не могли забезпечити себе навіть продуктами харчування.

Отже, незважаючи на безперечний факт соціального вирівнювання селянських господарств після революції 1917 р., значна їх частина продовжувала потерпати від малоземелля. Так, у 1927 р. в Україні нараховувалося до 5 млн селян, або 22,5% від їх загальної кількості, яким не вистачало землі до норми [9, 37].

Важливу роль у диференціації селянських господарств відіграла також наявність у них робочої худоби та сільськогосподарського реманенту. Основною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві України у докол-госпний період були коні та воли. Селянин, який не мав їх, втрачав можливість вести самостійне господарство. Довготривалі військові дії та неврожай 1921 р. призвели до різкого скорочення чисельності робочої худоби. Особливо постраждали селянські господарства Степу. За весняним опитуванням 1922 р., тут не вистачало для обробітку наявної земельної площі 265 тис. коней [17, 2]. Дефіцит тяглової сили у Степу був таким значним, що повністю відновити поголів'я коней відносно рівня 1916 р. не вдалося навіть до 1929 р. [9, 58], хоч і спостерігалось поступове збільшення поголів'я худоби. Разом із тим, відбувається поступова відмова селян від використання у господарстві волів через їх відносно вищу вартість утримання при невеликій земельній площі господарства.

Слід, однак, підкреслити, що наявна худоба розподілялася між господарствами нерівномірно. Значною була частка господарств, що не мали її взагалі. Чисельність безтяглових господарств різко зросла в 1923 р., що пояснюється катастрофічними наслідками посухи 1921 р. та викликаним нею загальним збіднінням господарств. Деяко краще були забезпечені робочою худобою господарства Лівобережжя (у 1924 р. — 35% безтяглових), потім Степ (47%), найгірше — Правобережжя (55%) [18, 13; 19, 53]. По Україні на одного робочого коня припадало в середньому 6 десятин, тобто або коні мусили працювати з перевантаженням до 50%, або робота широко доповнювалась застосуванням молодняка та корів [20, 58]. Останнє особливо було поширене у Степу. Згідно даних ЦСУ, біля 17% корів у Степу використовувались як тяглова сила [21, 13]. Група безтяглових господарств поповнювалась головним чином за рахунок маломісних груп з посівом до 1 дес. [22, 17 зв.]. Анкетне обстеження, проведене в Україні у 1922 р., зафіксувало чисельні випадки скупки заможними господарствами худоби у бідноти, що спродувала її через нестачу хліба [23, 8, 19, 22, 45, 77, 104, 105, 122, 130; 24, 27]. Так, на Чернігівщині господарству неможника із зібраного врожаю, не рахуючи побутових витрат і податків, не вистачало 3,5 пудів хліба для споживання. Ці нестатки селянство долало, ліквідуєчи худобу [25, 125, 132]. Лише починаючи з 1925 р. кількість безтяглових господарств починає скорочуватись.

Інша причина високого відсотку безтяглових господарств полягала у неефективності використання худоби у малопосівному господарстві. Ця ефективність визначається мінімальним навантаженням на одну робочу одиницю, менше якого худоба не виправдовує свого утримання в господарстві (її годівля

і догляд стають збитковими для власника). Так, на Поліссі і Правобережжі мінімальним навантаженням одного коня або пари волів були 3 дес. посіву, на Лівобережжі і в Степу — 4 дес.; оптимальним навантаженням були 5 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, 6 дес. в Степу; 10 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі та Лівобережжі і 12 дес. в Степу були максимальним навантаженням на одного коня або пару волів. З огляду на ці норми 41,7% власників худоби не могли забезпечити їй і мінімального навантаження. Тобто утримання навіть одного коня при наявній малій посівній площі було для них збитковим, якщо тільки вони не займалися додатковими заробітками поза власним господарством. 51,66% селянських господарств, що мали робочу худобу, могли забезпечити своїм коням або волам тільки мінімальне навантаження. І лише 6,64% господарств-власників худоби забезпечували оптимальне навантаження для своїх коней або волів [9, 59–60]. Так, на Поділлі, щоб працю однієї голови робочої худоби використати повністю у власному господарстві, необхідно було володіти 5,7 дес. посіву, натомість 84% господарств було забезпечено посівною площею нижче вказаної норми [26, 237]. На Волині, де для повного використання селянського коня необхідна була затрата 210 робочих днів, в середньому використовувалось 100–150 днів. Як наслідок, селяни не позбулися збиткових в утриманні коней лише в тих районах, де їх можливо було використати на промислах від 20 до 40 днів на рік. Двох і більше коней вигідно було тримати лише в районах широкого використання тягової сили (наприклад, у районах лісорозробки). У тих же районах, де взагалі неможливим було використання коня на заробітках, багато господарств, які мали одного коня і того продали [27, 10–11]. Найпродуктивніше робоча худоба використовувалась у Степу, найкраще забезпеченому ріллею. Існувала закономірна залежність наявності робочої худоби від розміру посівної площі господарства. Як правило, ті господарства, що не мали землі, не володіли й тяговою силою [28, 24; 11, 107].

Отже, коні та воли розподілялися серед селян дуже нерівномірно. В силу малої площі своїх земельних наділів малопосівні господарства не могли утримувати худобу або використовували її неефективно. І все ж селяни намагалися мати власну робочу худобу. У протилежному випадку вони мусили її наймати, внаслідок чого часто потрапляли у кабалу, адже умови найму диктував не бідний наймач, а багатий здавець худоби. Так, у підсумках анкетування 1922 р. зазначалося, що «...зберігши інвентар, кулацтво на небачено тяжких умовах допомагає безінвентарним обробити землю» [28, 21]. Цими умовами була плата підвищеним відсотком врожаю, здача частини земельного наділу або відробітки [9, 63].

Стосовно сільськогосподарського реманенту, то у 1920-х роках склалася ситуація, за якої існував високий відсоток безреманентних господарств, а інша частина господарств мала його у надлишку. В Україні було дуже мало спеціальних причіпних машин: кількість дискових борін, культиваторів, сіялок, букерів, плугів, снопов'язалок не перевищувала у 1927 р. 250–300 штук, молотилок — 600 штук [29, 197]. Тому ручна праця відігравала домінуючу роль у виробництві усіх сільськогосподарських культур.

Технічні культури вимагали більшого вкладення ручної праці. Трудомісткість соняшника, льону, цукрового буряка набагато перевищувала трудомісткість зернових. Наприклад, у Стеблівському районі на Черкащині наявність цукроварень приваблювала навколишніх селян до бурякосіяння, задля отримання більших прибутків від власної ріллі. Але лише більші, забезпечені реманентом господарства були спроможні сіяти буряк. Біднота, малоземельна й безкінна, буряку майже не сіяла [30, 24–25].

У Степу, що вирізнявся найбільшою товарністю господарств з-поміж інших районів, аналіз прибутків від галузей землеробства свідчить про їх розбіжності у різних посівних групах. У нижчих групах спостерігався нижчий порівняно з вищими групами прибуток від рільництва, що компенсувалося вищим відсотком прибутків від інших галузей, особливо від городу, який не вимагав складного реманенту для обробітку й міг дати більше продуктів з одиної площі. Навпаки, вищі групи майже всі займалися виключно рільництвом, прибуток же від городу був настільки незначним, що вочевидь був призначений для задоволення лише потреб сім'ї. Щодо складу культур, то у нижчих груп був найвищий відсоток жита — культури переважно споживчої і такої, що вимагала менше затрат праці і була простішою у виробництві порівняно з пшеницею. Більш висока агрокультура передбачала додаткові вкладення капіталів і праці, а вже тому ставала недоступною для незаможного селянина. Вищі ж групи господарств Степу характеризувалися підвищеним відсотком посіву озимої пшениці, яка була товарною культурою [15, 36–37].

Подібна ситуація склалася і у лісостепових губерніях України, хіба що з меншою різницею у прибутках між посівними групами [31, 17]. Загалом по Україні господарства бідніших верств селянства на 60% були представлені споживчими культурами, тоді як середняцькі — на 36,7%, а вищі — на 20,6%. Так само і серед нехлібних культур: у незаможників переважала споживча картопля, тоді як найбільш ринковий цукровий буряк сіявся більш забезпеченими групами, головним чином середняками [32, 9 зв.].

Високий відсоток застосування ручної праці пояснюється відсутністю у значної частини селянства складного сільськогосподарського реманенту. Показники частки використання ручної праці та забезпеченості господарств реманентом свідчать, по-перше, про крайню примітивність сільськогосподарської техніки, і, по-друге, про незабезпеченість нею більше третини селянських господарств. При такій організації виробництва були неминучими низька продуктивність і товарність господарства [52, 64–65]. Як правило, селянин, що не володів достатньою площею ріллі, не мав худоби, не мав і реманенту. Господарства, що не мали землі, не могли собі дозволити, чи вважали за непотрібне, вкладати гроші у засоби праці.

Зменшення забезпеченості реманентом пояснюється його сильною зношеністю за воєнні та повоєнні роки [27, 8; 25, 9]. Купівля нової сіялки, жнивварки, віялки, не кажучи вже про складніший реманент, у дрібному господарстві не окупалася, а частіше навіть була неможливою через відсутність вільних коштів. Головним покупцем, як за кількість машин, так і за сумою витрачених коштів

були заможні господарства. До того ж, вони купували більш крупні (складні) машини [33, 116]. Посуха 1921–1922 рр. та недорід 1924 р. змушували селян для купівлі хліба продавати, крім худоби, і реманент. Так, за анкетними даними 1922 р., у Степу серед способів закабалення бідноти заможниками у 42% випадків вказувалася скупка худоби, реманенту та власності [28, 24]. Можна сказати, що за рахунок втрати реманенту з господарств малопосівних груп збагачувалися господарства заможні.

Проблема відсутності у господарстві реманенту вирішувалась шляхом його купівлі у кооперації, прокату у земельних органів та у сусідів. Часто потреба в реманенті вирішувалася шляхом супряги. На селі поширюються відносини найму знарядь праці, як правило, на умовах оплати відробітками [34, 55]. Таким чином їх отримували безреманентні господарства, а для здавачів це стало засобом відшкодувати вартість реманенту та додаткового заробітку. Досить високий відсоток (40%) селянських господарств України мусили вдаватися до найму сільськогосподарського реманенту. Найбільше поширення обробітку землі найманим реманентом набуло на Правобережжі, а найкраще забезпечення засобами праці було у господарств Лівобережної України [35, 65].

Стулення «ножиць цін», кредити та пільги в машинопостачанні з боку держави, накопичення певних коштів у селян призвели до зменшення частки безреманентних господарств у 1925 р. Однак уже у травні 1928 р. Політбюро КП(б)У прийняло резолюцію, якою заборонявся продаж сільськогосподарських машин одноосібникам, а довгострокові кредити дозволялося видавати лише кооперативним покупцям. Заможні селяни не кредитувалися взагалі, а реманент їм відпускали лише за готівку і в останню чергу [9, 65]. Крім того, тиск на селянство під час хлібозаготівель 1928–1929 рр. призвів до погіршення його матеріального становища. Наслідком стало, зокрема, й збільшення кількості безреманентних господарств, головним чином за рахунок заможної верстви селянства, яке позбувалося складного реманенту, щоб не потрапити до категорії «куркулів» [36, 226].

Селянське господарство ґрунтувалося головним чином на особистій праці селянина і членів його родини. Зважаючи на перевагу ручної праці, для життєздатності одноосібного господарства потрібно було залучати до праці максимальну кількість робочих рук. За переписом 1926 р., 65,5% дітей 10 років і старші вже вважалися самодіяльними [7, 39]. Загалом самодіяльне сільське населення України складало 67,85% від його чисельності [9, 19]. Зі зростанням заможності господарства у ньому зменшувалася кількість працездатних членів, хоч заможна родина пересічно складалася з більшої кількості осіб. Натомість посівної площі на одного робітника у багатому господарстві припадало набагато більше, ніж у незаможному [9, 25; 2, 5].

Таким чином, у 1920-ті роки ручна праця була основною виробничою силою селянського господарства, яка визначала як низький рівень сільськогосподарського виробництва, так і його дрібний приватновласницький характер. Витрати ручної праці селянина та його сім'ї в десятки раз перевищували затрати праці, уособлені в техніці.

1. *Гуревич М.Б.* К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк второй. — Х.: ЦСУ УССР, 1925.
2. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины. — Х., 1926.
3. *Колесников Б.* Деревня: Куда она идёт: Очерки. — Х.: Пролетарий, 1925.
4. *Плешков П.* Наёмный труд в крестьянском хозяйстве. — М.-Л.: ГИЗ, 1928.
5. *Хрящёва А.И.* Группы и классы в крестьянстве. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Изд-во ЦСУ СССР, 1926.
6. *Шумилов М.Н.* Октябрьская социалистическая революция и исторические судьбы батрачества. — М.: Мысль, 1967.
7. *Данилов В.П.* Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. — М.: Наука, 1977.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917–1937 / С.В. Кульчицкий, И.К. Рыбалка, Ф.Г. Турченко и др.; АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. С.В. Кульчицкий. — К.: Наукова думка, 1987.
9. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). — Х.: Основа, 1991.
10. *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання в Україні (1917–1923 рр.). — К.-Донецьк: Вища школа, Головне вид-во, 1975.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1888.
12. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2750.
13. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1746.
14. Матеріали до опису округ УСРР. Черкаська округа. — Х.: ЦСУ УСРР, 1926.
15. *Рвач И.Ф.* Характеристика социальных групп крестьянских хозяйств Степной Украины // Пути сельского хозяйства. — 1928. — № 8.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ). — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 756.
17. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 234.
18. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 2801.
19. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 112.
20. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 1428.
21. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 1434.
22. ЦДАВОВУ. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 20 (1927 р.).
23. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1072.
24. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1073.
25. Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р-944. — Оп. 1. — Спр. 113.
26. Державний архів Вінницької області. — Ф. Р-40. — Оп. 1. — Спр. 928.
27. Державний архів Житомирської області. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 1103.
28. ЦДАВОВУ. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 16 (1929 р.).
29. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 4356.
30. *Тимченко О.* Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. — 1928. — № 2–3.
31. *Якиманский В.А.* Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. — Х.: ЦСУ УССР, 1924.
32. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5729.
33. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6948.
34. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 1441.
35. ЦДАВОВУ. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 756.
36. ЦДАВОВУ. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 45.

**ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ПОДАТКОВОЇ
ПОЛІТИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (жовтень 1917 — грудень 1918 рр.)**

Важливим елементом економічної політики держави є податки. Тому вивчення історичного досвіду, набутого за часів діяльності Центральної Ради та Гетьманату є важливим для сучасного стану справ у податковій сфері. Окреслена нами тема цікавила науковців [1–2; 4–5; 7–9; 11]. Однак спеціальної розвідки, присвяченої становленню нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату на селі у жовтні 1917 — квітні 1918 рр. досі немає. Цим і зумовлено актуальність обраної для статті теми.

Автори статті ставлять за мету розкрити еволюцію нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату в українському селі у жовтні 1917 — грудні 1918 рр. Об'єктом вивчення є законодавче оформлення податкової політики Центральної Ради та Гетьманату, предметом — закони Центральної Ради та Гетьманату щодо оподаткування селянства.

В ніч з 25 на 26 жовтня 1917 р. в Петрограді до влади прийшли більшовики. За таких умов Українська Центральна Рада відмовилася від попередньої тактики та стратегії в економічній та зовнішній політичній діяльності. 7 листопада 1917 р. Центральною Радою було проголошено III Універсал, змістом якого передбачалася трансформація Генерального Секретаріату в реальний виконавчий орган влади в Україні.

Державні органи Тимчасового уряду на території України припинили своє існування. Жовтневі події в Петрограді українськими політиками були засуджені, відповідно більшовицькі ради, діючі на території УНР, не визнавалися за легітимні. Тому перед Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом постало нагальне питання формування власної фінансової, податкової системи, налагодження фінансового та податкового апарату, законодавчого оформлення їхньої діяльності [1, 102].

III Універсалом Центральна Рада оголосила встановлення контролю над фінансами УНР та запропонувала кроки щодо врегулювання економічної кризи. На початку грудня 1917 р. відбулися кадрові зміни в Міністерстві фінансів, які позначилися на практичних заходах цього відомства з реалізації задекларованих у III Універсалі принципів формування національної податкової політики. Так, зокрема, якщо на початку листопада 1917 р. секретар фінансів М. Туган-Барановський лише окреслив механізм реалізації економічних засад III Універсалу, то В. Мазуренко, що очолив секретарство фінансів після відставки М. Туган-Барановського, запропонував конкретну програму дій. Насамперед відбулася кадрова ротація у відомстві. Ним на ключові посади було запрошено професійних і відповідальних людей: Андрія Гуменного було призначено дирек-

тором відділу посередніх податків, Аполінарія Маршинського — директором відділу прямих податків, Михайла Кривецького — радником міністерства і керівником відділу державної скарбниці [2, 185–187].

Розпочавши вироблення проекту державного бюджету на 1918 р., Секретаріат фінансів зіткнувся з проблемою відсутності механізму його наповнення та законодавчого забезпечення діяльності фінансових інституцій та податкової системи. Через це 2 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат звернувся до населення з проханням всіх небайдужих до національної справи сплачувати податки на користь новопосталої української державності [3].

9 грудня 1917 р. Центральною Радою прийнято закон «Про заснування замість Київської губернської скарбниці та Київської контори Держбанку Української Головної Скарбниці та Українського Державного Банку», який став стрижнем фінансової системи. 20 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат УНР ухвалив постанову, за якою прибутковий податок за 1917 р. повинен бути сплачений до 15 січня 1918 р. Практика була іншою. Через політичну нестабільність забезпечити податкові надходження до бюджету у такі короткі терміни виявилось неможливим. Кошти від податків, які все ж надходили, законом, прийнятим Центральною Радою 22 грудня 1917 р., визнавалися прибутком державного скарбу УНР і вносилися до Головної Скарбниці [4, 107].

Важливим кроком у формуванні нормативно правової бази фінансової та податкової систем УНР було ухвалення 6 січня 1918 р. закону про випуск державних кредитних білетів УНР. Однак цей документ викликав неоднозначну реакцію українського суспільства. Промислові та фінансові кола УНР, більшість яких становила інонаціональна буржуазія, а також селянство з недовірою поставилися до випуску нової валюти. Такий суспільно-політичний резонанс можна, на наш погляд, пояснити тим, що буржуазія боялася втратити зв'язок із російською фінансовою системою, а селяни тримали на руках значну кількість імперських рублів. Крім того ні ті, ні інші не дуже вірили у стабільність фінансової системи нещодавно проголошеної УНР [4, 108].

Черговим документом, спрямованим на формування нормативно-правової бази податкової політики Центральної ради та Генерального Секретаріату в українському селі, став «Земельний закон» від 18 січня 1918 р. [5, 16]. Відповідно до статті 12 другого розділу, за користування землею селяни податків не сплачували. Однак у примітці до цієї статті йшлося про те, що оподаткуванню підлягають тільки надлишки землі або надзвичайні прибутки, які залежать від природних якостей угідь, її віддаленості від торговельних шляхів та від інших соціально — економічних умов, незалежних від праці господарів [6, 129–130].

До евакуації з Києва під тиском більшовицьких військ 25 січня 1918 р. Малої Ради і Ради Народних Міністрів УНР податки за 1917 р. зібрати не вдалося.

З другої декади січня до першої декади березня 1918 р. у процесі становлення Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом нормативно-правової бази податкової політики на селі була перерва. Її причиною стало різке

погіршення зовнішньополітичної ситуації для УНР у зв'язку з війною проти Радянської Росії [7, 135].

Ситуація змінилася після підписання Брестського миру та укладання додаткового договору, в пунктах якого передбачалося надання УНР з боку країн Четвертного союзу військової допомоги в боротьбі з більшовиками в обмін на продовольство та сировину [8, 781]. Після повернення до Києва уряд, не маючи коштів у скарбниці, 6 березня 1918 р. вдався до командно-адміністративних заходів управління економікою. Він вніс на розгляд Центральної Ради «Закон про одноразовий примусовий податок» [9, 98].

14 березня 1918 р. було видано Постанову міністерства внутрішніх справ про збір податків. Нею пропонувалося комісарам вжити заходів «аби всі громадяни, жителі міст і сіл внесли податки, які числяться за минулий рік». Особи, які ухилялися від сплати податків, притягувалися до кримінальної відповідальності [10].

До питання формування нормативно-правової бази податкової політики на селі, уряд УНР звернувся в квітні 1918 р. 6 квітня 1918 р. було створено комісію при департаменті простих податків для розробки нових законодавчих основ податкової політики УНР, але свої висновки ця комісія зробити не встигла.

Прорахунки Центральної Ради у внутрішньо-економічній політиці, її нездатність виконати умови економічного договору з країнами Четвертного союзу вплинули на активізацію опозиційних сил. 29 квітня 1918 р. в Україні П. Скоропадського було проголошено Гетьманом всієї України [11, 28].

Після зміни державного устрою і приходу до влади Гетьмана перед ним постало завдання — налагодити розбалансоване народне господарство та відродити фінансову сферу держави. Новий уряд, розпочавши роботу, відразу зіткнувся з проблемою відсутності механізму наповнення бюджету та законодавчого забезпечення діяльності податкової системи, особливо на селі.

29 квітня 1918 р. було затверджено «Закон про тимчасовий державний устрій України». В одному з його пунктів йшлося про створення Фінансової Ради — вищої інституції у контролі за фінансовою системою [12]. Одним із перших законів, виданих гетьманською адміністрацією, був закон «Про підвищення ставки кріпосної оплати» від 25 травня 1918 р. Згідно з цим нормативним документом, кріпосна оплата мала становити 6% від вартості маєтності, що переходить по акту, або з суми вказаної в акті, незалежно від чисельності осіб, які беруть участь в угоді [9, 143].

Важливим кроком у формуванні нормативно-правової бази податкової політики на селі став «Закон про право на врожай 1918 р.». У пункті 2. цього закону наголошувалося, що право на врожай ярини, засіяної навесні 1918 р., відповідно до наказу генерал-фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р., належить тим особам, які засіяли ці землі. За це такі особи мають повернути власникам землі, або ж орендаторам, якщо землі були в оренді, всі господарські витрати, зроблені власниками чи орендаторами землі після збору урожаю 1917 р. Також вони повинні сплатити всі державні збори і повинності, що збираються з землі за 1918 р. [13]. Таким чином, селяни повинні були спла-

чувати двічі: і орендну плату за землю, яку вони отримали за часів Центральної Ради як безкоштовну, і податки.

Одним із законів що безпосередньо стосувався селян став закон «Про передачу хліба урожаю 1918 р. державі», ухвалений на засіданні Ради Міністрів 9 липня 1918 р. [14, 96]. Такий крок гетьманським урядом був зроблений для того, щоб виконати зобов'язання перед країнами Четвертого союзу із забезпечення хлібних поставок. Відповідно до закону, зерно урожаю 1918 р., окрім кількості необхідної для потреб власника та його господарства, переходило до власності держави і могло відчужуватися тільки державними продовольчими установами. Увесь хліб, що потрапляв у розпорядження держави підлягав здачі за твердими цінами у визначений строк. У разі нездачі хліба за твердою ціною, державою проводилася реквізиція із зниженням твердих цін на 30%. Якщо у власників хліба знаходили приховані запаси продовольства, яке підлягало реквізиції, то його вилучали зі зниженням на половину твердої ціни. Також в законі вказувалось, що власник до здачі хліба державі повинен зберігати цей хліб за власний кошт і нести пов'язані з цим зберіганням витрати [15, 193]. Цей закон викликав невдоволення селян. Фактично тверді ціни на хліб, встановлені урядом, були нижчі за ринкові. Також на плечі селян лягали витрати зі збереження хліба, а у разі його псування або знищення, ще й кримінальна відповідальність перед гетьманською адміністрацією, а у гіршому випадку — перед німецьким військово-польовим судом.

За часів Гетьманату, як і у часи діяльності Центральної Ради, продовжувалася практика реквізицій, контрибуцій та різного роду поборів, які набули законності з прийняттям деяких нормативно-правових документів. Насамперед Гетьман за підтримку австрійсько-німецьких військ погодився на прийняття ряду умов окупаційного командування. Однією з таких умов стало впровадження контрибуцій: «До тих пір, поки на Україні не існує закону про контрибуції, будуть примінені закони діючі на батьківщині оперуючих армій» [16, 137]. Черговим законом, що вводив практику реквізицій, став ухвалений Радою Міністрів закон «Про наділення губерніяльних старостів, та столичного і міських отаманів правом реквізиції військового обмундирування та снаряження» [17]. Часто під визначення «військове майно та снаряження» потрапляли коні з селянських господарств. У більшості випадків реквізиції, які здійснювались в українському селі, у своїй основі не мали нормативно-правового забезпечення. Їхні ставки не були чіткими.

Зі зміною історичних умов уряд, здійснюючи перегляд податкової системи держави, ухвалив постанову про скасування «Уставу 19 квітня 1915 р. про військовий податок». Його дія скасовувалася з 1 січня 1918 р. [18]. Для забезпечення ефективнішого наповнення державного бюджету Рада Міністрів прийняла постанову «Про перегляд губерніяльних і повітових земських сміт», за якою ставки земських платежів за перше півріччя 1918 р. дорівнювали ставкам повного річного оподаткування 1917 р. [18]. Так можна побачити, що, скасовуючи один податок, держава фактично компенсувала втрати підвищенням ставок іншого або запроваджуючи новий. Також постановою Ради Міністрів з

13-го вересня підвищувався відсотковий збір з промислової худоби та птиці строком на 1 рік [19].

Великі видатки у бюджеті і зростання його дефіциту змусили уряд ухвалити «Закон про підвищення окладу державного поземельного податку», його ставки підвищувалися у двічі [20].

Механізм збору податків значних змін не зазнав. Податки збиралися податковим інспекторами, яким підпорядковувалися волосні зборчі. Діяльність останніх визначалася «Правилами про волосного зборчого», прийнятими 17 червня 1917 р. Поряд із цим, Радою Міністрів була ухвалена постанова про доповнення «Правил про волосного зборчого». До обов'язків скарбових зборчих, встановлених законом, належало: виконувати доручення розпорядчих установ про збирання податків, приймати гроші від платників податків і зборчих, та вчасно здавати їх у встановлені каси, а також вести грошові книги і здавати рахунок. До обов'язків скарбового розсильного належить допомагати скарбовому зборчому та виконувати доручення податкових установ. Цією ж постановою регулювався порядок діяльності скабових зборчих та розсильних [21].

Отже, підводячи підсумки вищезазначеному, констатуємо, що з 25 жовтня 1917 р. по 29 квітня 1918 р. Українська Центральна Рада провела кропітку роботу зі створення фінансової та податкової систем. За окреслений нами період Центральна Рада зробила спробу налагодити бюджет, запровадила національну валюту, почала самостійно реформувати податкову систему і збирати податки. На жаль, як внутрішні, так і зовнішні чинники стали на заваді цьому процесу. Заходи з оподаткування селянства були не досить продумані, інколи носили характер поборів і провокували недовіру селян до влади, яка була непослідовною у своїх діях.

За часів діяльності Гетьманату нормативно-правова база з оподаткування селянства зазнала несуттєвих змін. За її основу було взяте старе імперське законодавство, частково доповнене рядом законів та постанов, ухвалених урядом та затверджених Гетьманом. Деякі з цих законів хоч і не безпосередньо, але все ж закріплювали різного роду грошові чи хлібні побори та повинності українського селянства. Особливістю діяльності цих двох державних утворень було те, що частина законів приймалася і вводилася в дію австро-німецьким військовим командуванням.

1. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Т. 1. — Нью-Йорк.: Видавництво Чарториських, 1921.
2. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: В 2 т. — Т. 1. — К.: Темпора, 2002.
3. Вісник Волинського Губерніального комісара. — 1917. — 2 грудня.
4. Симоненко Р.Г. Нариси історії виконавчої влади в Україні 1917–1918 рр. — К., 2000.
5. Мицюк О. Земельні реформи на Україні. — Львів, 1921.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К.: Наукова думка, 1997.

7. Ярошенко П.О., Мельник П.В. та ін. Історія оподаткування: Навчальний посібник. — Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004.
8. Велика історія України до 1923р. / Ред. М. Голубець. — Львів, Вінніпег, 1948.
9. Гай-Нижник П.П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УССР (1917–1930 рр.). — К.: Цифра-друк, 2006; Велика історія України до 1923р. / Ред. М. Голубець. — Львів, Вінніпег, 1948.
10. Вісник Ради народних міністрів УНР. — 1918. — 24 березня.
11. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: В 2 т. — Т. 2. — К.: Темпора, 2002.
12. Державний вісник. — 1918. — 16 травня.
13. Державний вісник. — 1918. — 31 травня.
14. Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф 1064. — Оп. 1. — Спр 6.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 5. — Оп. 5. — Спр 106.
16. ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 5. — Спр 104.
17. Державний вісник. — 1918. — 6 вересня
18. Державний вісник. — 1918. — 20 червня.
19. Державний вісник. — 1918. — 14 вересня.
20. Державний вісник. — 1918. — 3 жовтня.
21. Державний вісник. — 1918. — 8 жовтня.

ДІЯЛЬНІСТЬ СТАТИСТИЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ПОРЕФОРМЕННОГО СЕЛА

Земські установи Чернігівської губернії відіграли помітну роль в активізації соціально-економічного та культурного життя регіону. Відчутну допомогу їм надавала статистична служба, створена при Чернігівській губернській земській управі. Деякі аспекти розвитку чернігівської земської статистики знайшли відображення у публікаціях А.А. Гапієнка [1, 59–65] та О.Я. Рахна [2, 26–32]. Втім, узагальнююча праця, присвячена ролі статистичної служби Чернігівського губернського земства у дослідженні пореформеного села, до сьогодні відсутня. Автор статті ставить за мету усунути цю прогалину.

Зазначимо, що земські установи в Російській імперії, запроваджені на підставі реформи 1864 р., одразу ж зіткнулися з проблемою справедливого й рівномірного оподаткування населення. Не становила винятку й Чернігівська губернія, яка, до того ж, періодично зазнавала неврожаїв і потребувала продовольчої допомоги. Отже, існувала нагальна потреба у достовірних статистичних даних для об'єктивного розподілу земських повинностей та визначення потреб населення у продовольстві. Щоб з'ясувати стан справ, Чернігівське губернське земське зібрання в 1874 р. створило відповідну комісію для дослідження економічного стану губернії, члени якої дійшли висновку, що «без собрания более точных статистических сведений о землевладении и доходности земель и городских имуществ, а особенно о ценности и доходности фабрик и заводов, правильная раскладка земских сборов не может быть вовсе сделана» [3, 105]. Відтак губернська земська управа 21 листопада 1875 р. ухвалила створити статистичне відділення у складі члена управи та двох спеціально запрошених співробітників по найму: «Все статистические данные, необходимые для отделения, собираются членами его, по возможности, лично и на местах от учреждений и частных лиц, которые обязаны давать требуемые от них сведения» [3, 111]. Чернігівське губернське земське зібрання рішення управи підтримало і 12 грудня того ж року виділило на потреби статистичного відділення 4200 крб. Водночас відділенню було доручено підготувати детальну програму майбутніх статистичних досліджень [4, 177].

7 лютого 1876 р. новостворений земський статистичний осередок приступив до виконання покладених на нього обов'язків. До його складу увійшли технолог В.Є. Варзар та агроном П.П. Червінський — високоосвічені спеціалісти з народницькими поглядами. Керував роботами член губернської земської управи М.О. Константинович — історик за фахом, людина ліберальних поглядів [5, 132–149]. У стислий термін статистичне відділення встановило зв'язки з аналогічними установами інших губерній, Російським географічним товари-

ством, громадськими і державними установами та організаціями. Були розроблені програми майбутніх досліджень. У зв'язку з тим, що М.О. Константинович був зайнятий у губернській управі і не міг виконувати у повному обсязі роботу в статистичному відділенні, було вирішено збільшити штат. На вакантну посаду статистика було запрошено випускника історико-філологічного факультету Київського університету, українофіла за поглядами О.О. Русова [5, 150–185], який 5 липня 1876 р. приступив до роботи.

У серпні 1876 р. вийшли друком підготовлені відділенням програми статистичних досліджень промисловості та сільського господарства. Статистичне відділення визначилося і з методикою обстежень, обравши так званий географічний або описовий метод [6, 398]. Особливістю чернігівської земської статистики, на відміну від «московської», було те, що тут вивчалися паралельно господарства селян і приватних власників, а також їх взаємодія, тоді як у Московській губернії це були два різні дослідження, які проводились навіть неодноразово [7, 383]. Крім того, чернігівські статистики використали й порівняльний метод: зібрані дані порівнювались із результатами попередніх ревізій та переписів. Їм також належить пріоритет у складанні таблиць, в яких господарства групувались не за поселеннями або станами, а за економічними ознаками (розміром наділу або оранки, кількістю робочих душ, худоби тощо). З часом ці два напрямки статистики — «чернігівський» та «московський» — злилися, доповнюючи один одного.

Визначившись із методикою та програмами, отримавши дозвіл губернатора на проведення попередніх статистичних робіт, 5 жовтня 1876 р. відділення почало обстеження окремих місцевостей Чернігівського повіту. Проводячи його, статистики радилися з фахівцями. Зокрема, О.О. Русов отримав консультації у професора політекономії Київського університету св. Володимира М.Х. Бунге [8, 1]. Не пропускаючи жодного поселення чи навіть хутора, статистики записували дані зі слів поміщиків, священників, селян, козаків і орендарів. Ці відомості поповнювались даними з урядових та земських установ. Протягом місяця були досліджені Довжицька, Редьківська і Салтиково-Дівицька волості. Результати цих студій були оприлюднені на сторінках «Трудов Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе» [9]. Значний інтерес становило, зокрема, дослідження О.О. Русова «Кашовка. Статистико-экономическое описание деревни Кашовки Довжицкой волости Черниговского уезда, сделанное на основании подворной описи этой деревни». Порівнявши статистичні відомості з даними так званого Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр., автор дійшов висновку, що за останні сто років економічний добробут мешканців села не тільки не покращився, а навіть погіршився. Головну причину цього дослідник вбачав у низькому рівні агрокультури, який за вказаний період практично залишився незмінним. Вихід з такого становища О.О. Русов вбачав у створенні в Чернігівській губернії сільськогосподарської школи [9, 117–118].

Не менш цікавим було дослідження П.П. Червінського «Землевладение в Салтыково-Девицкой волости Черниговского уезда», в якому автор особливу

увагу звернув на козацьке землеволодіння, оскільки на відміну від колишніх поміщицьких та різних категорій державних селян Російської імперії, козаки задовго до селянської реформи 1861 р. були власниками своїх земельних наділів. Автор запропонував звернути увагу на процеси диференціації у середовищі козацтва, визначити, на які категорії розподіляється козацьке землеволодіння за розмірами, оскільки видозміни у землеволодінні козацького стану, на думку П.П. Червінського, могли б слугувати свідченням напрямку подальшої еволюції селянського землеволодіння [9, 15–16].

Третій член відділення В.Є. Варзар поряд із роботами з підготовки програм та вивченню земельної власності підготував доповідь про способи і прийоми оцінки міських нерухомих маєтностей. Проаналізувавши досвід оціночних робіт Вятського та Херсонського земств, він дійшов висновку про необхідність обкладати пропорційним земським податком продажну вартість будівлі, яка визначалася її прибутковістю, а не вартість будівництва [10, 120–148].

Уже в перших працях чернігівські статистики визначали завдання земської статистичної науки: не лише рахувати, але й розуміти явища господарського життя, відмовляючись від усереднених показників.

Провівши пробне дослідження трьох вищеназваних волостей Чернігівського повіту, статистичне відділення прийшло до висновку: якщо губернське земське зібрання збільшить асигнування, то при трьох членах відділення та трьох помічниках роботи будуть прискорені майже вдвічі і «весь труд описания губернии и даже обработки полученного материала, будут окончены в течение трех лет, начиная с 1877 года» [11, 200].

Однак поява перших публікацій чернігівських статистиків неабияк занепокоїла великих землевласників, оскільки своїми матеріалами вони викривали механізм експлуатації селянства та засвідчували необхідність збільшення земських податків з поміщицьких земель, виявляли також численні кріпосницькі пережитки на селі. Особливо дошкуляли селянам умови орендних відносин. Зокрема, за оренду землі селянин мав віддавати її власнику половину врожаю, був зобов'язаний також доставити до клуні власника зібраний і зв'язаний у снопи врожай, перш ніж вивезе з поля свою частину. Крім того, селянин мусив відпрацювати певну кількість днів на полі землевласника [9, 106]. Не дивно, отже, що діяльність статистичного відділення тривала за умов жорсткого протистояння консервативних поміщиків, які не хотіли сплачувати земські податки у повному обсязі й робили усе можливе для припинення статистичних робіт у губернії. Гостра полеміка з цього приводу розгорнулася вже на засіданнях губернського земського зібрання у січні 1877 р. під час обговорення кошторису статистичного відділення. Гласний від Городнянського повіту Л.І. Жданович намагався довести, що статистичні дослідження переслідують шкідливу мету, програми мають тенденційний характер на тій підставі, що в них не розглядаються проблеми поміщицьких господарств, а у статистиків відсутня відповідна освіта. Виступаючи на захист програм і статистиків В.Є. Варзара, О.О. Русова та П.П. Червінського, один з ініціаторів створення відділення гласний О.Ф. Ліндфорс, зокрема, зазначив: «Правда, нет статистического фа-

культета, где бы можно было приобрести специально статистические знания, но нельзя забывать и того, что члены статистического отделения окончили высшие учебные заведения: один — университет, другой — лесной институт, третий — технологический. Люди эти, занимаясь статистикой, несомненно, приобрели надлежащие сведения, что и видно из составленной ими программы» [12, 183]. На засіданні губернського земського зібрання 12 січня того ж року, відповідаючи на закиди опонентів, голова відділення М.О. Константинович, зокрема, відзначав: «Странно обвинять отделение в том, что оно сделало больше, чем ему поручено; обвинение, подчеркнутое особенным образом у Л.И. Ждановича, основано на неверной передаче им постановления земского Собрания прошлого года об учреждении статистического отделения» [12, 337]. Супротивники статистики домоглися створення спеціальної комісії для перегляду програм, представник якої О.Ф. Ліндфорс 17 січня того ж року доповів зібранню про удосконалення програм досліджень. Програми [13] мали на меті водночас дві цілі: по-перше, надати точні дані для правильної і зрівняльної розкладки земського податку, і, по-друге, всебічно з'ясувати стан сільського господарства губернії з його потребами, що дало б можливість здійснювати заходи для його покращення. Прихильникам земської статистики незначною більшістю голосів (26 проти 22) цього разу вдалося зберегти відділення і внести у кошторис на 1877 р. 8000 крб на його функціонування [14, 223–226].

Відділення було зобов'язане «в текущем году собрать сведения по трем типическим уездам: Черниговскому, как центральному, Новозыбковскому, как северному, и Борзенскому — как южному. Сведения эти в обработанном виде приготовить к будущему земскому собранию» [12, 354–355]. За рік роботи статистичне відділення підготувало і опублікувало два томи «Материалов для оценки земельных угодий» по Чернігівському та Борзнянському повітах [15, 16]. На жаль, у січні 1878 р. склад губернських гласних змінився, і на засіданнях земського зібрання супротивники статистичних робіт об'єднали свої зусилля. Обговорення долі статистичного відділення тривало у складних дискусіях 17 та 18 січня. Врешті-решт зібрання незначною більшістю голосів (36 проти 33) ухвалило рішення надалі не фінансувати статистичне відділення [14, 232]. «Выход в печатном виде наших трудов был концом нашей деятельности, — констатував статистик В.С. Варзар. — Помещики обиделись, ... статбюро было закрыто» [17, 37].

Дослідник історії земської статистики Д. Ріхтер з цього приводу писав: «Черниговское статистическое бюро было закрыто самим земством после двух-летнего его существования, несмотря на то, что за этот короткий промежуток времени оно выпустило в свет ряд работ, замечательных по новизне приемов и по тщательности выполнения, так что работы эти явились прототипом так называемого черниговского метода земельно-статистического описания. Из протоколов Черниговского губернского земского собрания 1877 года видно, что суть всех нападок на статистику заключалась собственно не в самом исследовании, а была выражением партийной борьбы, причем одержала верх не партия, к которой принадлежала губернская земская управа, главным образом защищавшая

статистику, а противоположная; состав управы совершенно переменялся и с ним были приостановлены и самые статистические работы, пользы которых ставшая у кормила партия хотя и не отрицала, но находила их для земства черезчур дорогими и сложными» [18, 324].

Хоча на губернському рівні земські статистичні дослідження були припинені, потреба рівномірного оподаткування на повітовому рівні залишалася актуальною. До того ж статистичні описи повітів, здійснені чернігівськими статистиками, дали земству реальні позитивні результати. Зокрема, завдяки проведеному статистичному обстеженню повіту, Борзнянське повітове земство змогло додатково оподаткувати 31,7 тис. десятин наявної, але раніше неоподаткованої землі і зменшити розмір податку із селянських господарств з 8 до 5% [19; 4, 90]. Це спонукало гласних Ніжинського повітового земства 7 жовтня 1878 р. ухвалити рішення провести аналогічний статистичний опис повіту [19, 4–4 зв.], який протягом 1879 р. на договірних засадах здійснив колишній співробітник статистичного відділення О.О. Русов. Результати опису були оприлюднені у Києві протягом січня–травня 1880 р. [20, 140]. Ґрунтовний науковий аналіз стану землеволодіння та землекористування в межах Ніжинського повіту [21], здійснений дослідником, отримав високу оцінку фахівців [22]. Його автор був нагороджений золотою медаллю Російського географічного товариства. Це засвідчувало не лише заслуги О.О. Русова, а й чернігівської земської статистичної школи, одним із засновників якої він був. Незабаром, узагальнивши досвід перших статистичних робіт на Чернігівщині, О.О. Русов розробив і оприлюднив власну програму соціально-економічних досліджень [23]. Українські села, на відміну від російських, де переважало общинне землеволодіння, відрізнялись наявністю значної кількості козацьких та поміщицьких земель. Відповіді на сто питань його програми мали дати всебічну характеристику економічних та суспільних відносин в українському селі. Незабаром, на запрошення Херсонського земства, він розпочав статистичні роботи на Херсонщині.

Водночас у 1878 р. Новозибківське надзвичайне повітове земське зібрання заснувало статистичний відділ при управі на чолі з В.Є. Варзаром для здійснення статистико-економічного опису повіту з метою вдосконалення розкладки земського збору. Матеріали по Новозибківському повіту, підготовлені В.Є. Варзаром, вийшли друком також у 1880 р. [24, 9–10].

Тим часом потреби земського оподаткування змусили гласних Чернігівського губернського земського зібрання у 1881 р. повернутися до питання про відновлення статистичного відділення. На засіданні 20 січня 1881 р. кошторисна комісія запропонувала зібранню поновити земське статистичне відділення для обстеження повітів губернії і «представить в распоряжение Земства полный свод числовых данных, необходимых для раскладки земского сбора. Собрание же прочего статистического материала можно бы было предоставить доброй воле и желанию исполнителя» [25, 524]. Виступаючи під час обговорення питання, гласний О.Ф. Ліндфорс наполягав на тому, що «желательно было — именно поставит статистику вне колебаний и земских партий, которые уже раз успели погубить дело» [25, 117]. Зібрання майже одногосло постановило: «признать в

принципе необхідність збирання статистичних даних для губернської раскладки» [25, 109]. Комісія вважала, що для проведення повного опису 11 повітів необхідно чотири роки. Для завідування статистичним відділенням було вирішено обрати третього члена губернської земської управи з платнею у 1800 крб та асигнувати на утримання цього відділення 8000 крб. Для збирання статистичних даних було прийнято програму, викладену у доповіді кошторисної комісії [25, 121].

26 січня 1881 р. П.П. Червінський більшістю голосів (56 проти 11) був обраний членом губернської земської управи і водночас головою статистичного відділення [25, 208]. Він розробив власну «Земледельческую програму» [26], використавши попередні програми для оцінки земельних угідь губернії. За цією програмою в наступні роки кероване П.П. Червінським статистичне відділення здійснило обстеження решти повітів Чернігівської губернії. Останній 15 том «Материалов для оценки земельных угодий», присвячений Кролевецькому повіту, вийшов друком наприкінці 1887 р.

Здійснення статистичного обстеження Чернігівської губернії, проведене з перервами у 1876–1886 рр. статистичним відділенням, було значним досягненням Чернігівського губернського земства. Результатом роботи статистиків (В.Є. Варзар, М.О. Константинович, О.О. Русов, П.П. Червінський, О.П. Шликевич, А.С. Семяновський, А.Д. Колесников, В.М. Коршунов, Є.С. Філімонов) стали 15 томів «Материалов для оценки земельных угодий», які містять всебічну характеристику стану землеволодіння, землеробства, оренди, способів господарської діяльності у пореформений час. Для всебічного знайомства з селянським господарством у п'яти повітах губернії був здійснений подвірний перепис. Це дозволило здійснити порівняння з даними Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Окрім того, у Чернігівській губернії була проведена робота з оцінки нерухомих маєтностей у містах, що дозволило впровадити їх оподаткування, а сільськогосподарський опис уможливив більш точну оцінку земель. Підбиваючи підсумки діяльності чернігівських статистиків, О.О. Русов писав, що практичні наслідки статистичних робіт полягали в тому, що на основі зібраних даних «в 1886 году была сделана правильная оценка земель для государственного налога, вместе с оценкой фабрик и других недвижимых имуществ» [27, 29].

Загальні видатки губернського земства на статистичні роботи з 1881 р. на збирання матеріалів для оцінки земель, на подвірні переписи та опис фабрик і заводів становили 56 750 крб. З них на опис 11 повітів губернії було витрачено 38 800 крб або пересічно по 3500 крб на повіт. Оскільки Ніжинський та Новозибківський повіти проводили статистичні роботи за власний кошт, губернське земське зібрання 5 грудня 1886 р. ухвалило компенсувати цим повітам по 3500 крб [28, 37].

Слід також зазначити, що з 1876 р. статистичним відділенням при Чернігівській губернській земській управі були розпочаті дослідження ґрунтів Чернігівщини, на підставі яких статистики В.Є. Варзар, П.П. Червінський та О.П. Шликевич склали карту ґрунтів губернії [29, 25].

Праці статистичного відділення Чернігівського губернського земства були високо оцінені науковцями та урядовими установами. Вчений комітет Міністерства державних маєтностей, підбиваючи підсумки конкурсу земських статистичних досліджень, що вийшли друком протягом 1879–1885 рр., на медаль графа П.Д. Кисельова, зокрема, зазначав: «Из земских статистических трудов обращают на себя внимание образцовые исследования Московского и Черниговского земств, послужившие прототипами для таких же работ в других губерниях. Краткий обзор исследований, произведенных этими земствами в области статистики, вместе с тем знакомит как с приемами собирания данных, так и с предметами статистического наблюдения» [30, 111]. Комітет відзначив такі характерні особливості чернігівської земської статистики, як «подробное исследование земледелия в техническом и экономическом отношениях» та «кадастровый и таксационный характер самого исследования». Члени Комітету звернули увагу й на те, що «в изданных описаниях по 14 уездам Черниговской губернии сведения по землевладению и земледелию изложены с такою полнотою и разработаны настолько научно, что по всей справедливости могут быть признаны образцовыми. Кроме вышеизложенных программ, собраны по особым программам также сведения о крестьянских промыслах и ремеслах, о фабриках и заводах, о мелких промышленных заведениях, о торговле, ярмарках и базарах» [30, 116].

Оскільки П.П. Червінський був головним керівником робіт на місцях, редагував майже усі томи «Материалов», особисто склав опис Кролевецького повіту та організував проведення 1884 р. оцінки міст, а наступного — фабрик і заводів, Вчений комітет присудив йому премію графа П.Д. Кисельова [30, 119].

Доробок статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі був узагальнений О.О. Русовим у фундаментальній двотомній праці «Описание Черниговской губернии», опублікованій у 1898–1899 рр. Не можна не погодитися з думкою відомого краєзнавця П.К. Федоренка, який зазначав, що «книжка Русова є найкраща наукова робота, що її написано про Чернігівщину» [29, 29]. Численні праці чернігівських статистиків і сьогодні не втратили свого наукового значення й широко використовуються дослідниками.

1. *Гапієнко А.* З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1–2.
2. *Рахно О.* Олександр Русов — дослідник українського пореформеного села // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України. — Черкаси, 2001. — Вип. 3.
3. О необходимости собирания статистических сведений о губернии / Постановления Черниговской губернской земской управы // Земский сборник Черниговской губернии (далі — ЗСЧГ). — 1875. — № 9–10.
4. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1875 года // ЗСЧГ. — 1875. — № 11–12. — Приложение.

5. Детальніше див.: *Рахно О.Я.* Діячі Чернігівського земства (історико-біографічні нариси). — Чернігів, 2009.
6. Отчёт Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // ЗСЧГ. — 1876. — № 9–12. — Приложение.
7. *Русов А.* Областное начало в земской статистике // Степ. Херсонський белетристичний збірник. Херсон 1886. — СПб., 1886.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. II. — Оп.1. — Спр. 563 г.
9. Труды Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. — Чернигов, 1877. — Вып. 1.
10. О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ (Доклад члена статистического отделения В.Е.Варзара) // ЗСЧГ. — 1876. — № 1–4.
11. Доклад Статистического отделения Черниговской губернской земской управы // ЗСЧГ. — 1876. — № 9–12.
12. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года // ЗСЧГ. — 1877. — № 1–4. — Приложение.
13. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. — Чернигов, 1877.
14. *Холмский А.И.* Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882. — Одесса, 1884.
15. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. — К., 1877. — Т. 1: Черниговский уезд.
16. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. — К., 1877. — Т. 2: Борзенский уезд.
17. *Пирумова Н.М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. — М., 1986.
18. *Рихтер Д.* Земская статистика и ее работы // Вестник Европы. — 1904. — Т. IV, Кн. 7. — С. 315–342.
19. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 342. — Оп. 1. — Спр. 512.
20. ДАЧО. — Ф. 342. — Оп. 1. — Спр. 2702.
21. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. Составил по поручению Уездного Земства при помощи Л.Н. Жебунева и С.В. Зубка Член-сотрудник Императорского Русского Географического Общества А. Русов. — К., 1880.
22. Журнал заседания Отделения Статистики. — 22 декабря 1880 года // Известия Императорского Русского Географического общества. — 1881. — Т. 17. — Вып. 5.
23. *Русов А.* Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южнорусском селе. — К., 1880.
24. *Шрамченко Л.* Український статистик Олександр Русов // Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики. — Львів, 1938. — Т. V.
25. Журналы Черниговского губернского земского собрания сессии 1880 года, состоявшейся в январе 1881 года. — Чернигов, 1881.
26. Земледельческая программа // ЗСЧГ. — 1881. — № 1–4.

27. Русов А.А. Рецензия на книгу П. Червинского «Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XV. Кролевецкий уезд» // Киевская старина. — 1888. — Т. 20. — Кн. 1.
28. Черниговское губернское земское собрание XXII очередной сессии с 4-го по 19-е декабря 1886 года (Журналы собрания и стенографический отчёт). — Чернигов, 1887.
29. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1: Праці історично-краєзнавчої секції. — Чернігів, 1931.
30. О присуждении Ученым комитетом Министерства государственных имуществ премий за статистические работы // ЗСЧГ. — 1887. — № 3–6.

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ В СИСТЕМІ ТОВАРНО-РИНКОВИХ ВІДНОСИН ПОРЕФОРМЕНИХ ДЕСЯТИЛІТЬ

Соціально-економічному становищу селянства другої половини XIX — початку XX ст. присвячений широкий історіографічний комплекс наукових праць [1]. Серед питань, які розглядаються у науковій літературі, процес втягування селянських мас у товарно-грошові зв'язки. В історіографії розглянуті окремі елементи входження селянських господарств у ринковий простір, стверджується про наявність широкої взаємодії хліборобів з системою товарно-грошових відносин, однак бракує цілісної картини їхнього здійснення. Рівень товарності селянських господарств, джерела фінансових надходжень, система купівлі і продажу товарів селянами, користування платними послугами в історіографії висвітлені не достатньо повно. Така ситуація і покликала появу представленої розвідки, метою якої є показати процес взаємодії селянства українських губерній Російської імперії з ринковим простором і акцентувати увагу наукової громадськості на суті цієї проблеми.

Господарське життя селянства другої половини XIX — початку XX ст. несло в собі суттєві риси попередньої феодално-кріпосницької епохи. Сільськогосподарське виробництво відзначалося примітивністю знарядь праці та технології землеробства. В основі селянського обробітку землі були традиційні сільськогосподарські знаряддя — дерев'яні плуги, борони і рала [Див.: 2, 261–262; 3, 123; 4, 212]. Щоправда, з кінця XIX ст. у селянському господарюванні набуває поширення новітня, як на той час, сільськогосподарська техніка [Див.: 5, 35, 52; 6, 31; 7, 69], однак до технологічного переоснащення як такого ще було дуже далеко.

Пореформене село відзначалося й примітивністю агрономічних підходів до вирощування сільськогосподарських культур. Застосування добрив та правильних сівозмін у селянських господарствах фактично не практикувалося. Існуючі перелогові площі використовувалися для випасу худоби, що практично унеможливлювало відновлення їх родючості [8, Отдел II, 1493–1495; 2, 244–245; 9, 30–31; 10, Гл. V, Карта № 1]. Примітивність агротехнологій у селянському господарюванні зумовлювало виснаження землі, засмічення ґрунтів бур'янами, розмноження шкідливих комах та, врешті-решт, падіння родючості.

Не кращою була ситуація у тваринницькій галузі. Селянські господарства тримали так звану «безпородну» худобу, яка мала обмежені фізичні характеристики та високий рівень захворюваності. Зокрема, у Полтавській губернії, за оцінками експертів, «до 1887 р. свиня ... являла собою безпородну, довговуху, на високих ногах, з відтягнутим животом, тварину. Малого росту, з поганим задом, поганою плодovitістю, пізнім дозріванням ...» [11, 15]. Фізично слабкі тварини хворіли, що призводило до високої смертності поголів'я. Тільки у Херсонській

губернії за один лише 1883 рік жертвами різноманітних хвороб стали більше 13,5 тис. коней, 42,7 тис. голів великої рогатої худоби, майже 116,5 тис. овець і кіз та понад 13,5 тис. свиней [Див.: 12, 6–6 зв.].

Ці явища в тваринницькій галузі мали сталий характер. І в першій третині XX ст. селекція домашніх тварин не відрізнялась від попередніх часів. Напередодні Першої світової війни поголів'я селянських коней фахівці відносили «до типу дрібної безпородної коняки» [13, 24]. А в птахівництві впродовж багатьох десятиліть «великий відсоток становить місцева безпородна курка» [14, 21].

Незадовільний стан агротехнічних заходів та селекції рослин і тварин поглиблювався проблемою малоземелля, що в сукупності давало можливість українським хліборобам вести лише самозабезпечуюче господарство. За оцінками тодішніх експертів, для продовольчого забезпечення селянської сім'ї необхідно було 9–15 дес. землі [3, 327–328; 15, 66–67; 16, 115, 121–123, 115]. В українських губерніях Російської імперії станом на 1870–1880-ті роки середній розмір землеволодіння на одне домогосподарство коливалося в межах 4,8–16,3 дес. При цьому у більшості губерній він не досягав 10 дес. А до 1916 року орні площі селянських господарств скоротилися у середньому ще у два рази [17, 28–29; 18, 10–11; 19, 8].

Продукції виготовленої селянськими господарствами не вистачало навіть на задоволення продовольчих потреб. За проведеними в 1870–1880-х роках бюджетними обстеженнями в Київській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях земельні наділи українських землеробів рідко були спроможні дати хоча б мінімально необхідні запаси для прохарчування [20, 185; 21, 123–125; 15, 74; 22, 23–24].

Щоправда, впродовж пореформеного періоду відбувалося зростання врожайності селянських нив. У 1861–1901 рр. у лівобережних губерніях збір різних зернових культур з десятини селянської землі виріс у середньому на 56%, на Правобережжі — на 55%, на Півдні України — на 80% [23, 105–106]. Збір зернових з однієї десятини з 1890-х років до 1901–1908 років зріс з 40,4 до 55 пуд. [Підрах. за: 23, 99; 24, 24]. Однак таке зростання продуктивності селянського господарювання було не достатнім для вирішення проблем продовольчого забезпечення землеробів.

Норма споживання, яка б унебезпечувала від голодної смерті, визначена тодішніми експертами, становила від 16,1 до 18 пуд. на рік у формі борошна. На кінець XIX ст. у «Південно-Західному районі» дефіцит продовольства серед селянства складав 31,5%, а кормів для худоби — 44%, у «Малоросійському» відповідно 32,5% і 70%. Лише в «Новоросійському районі» були надлишки харчових продуктів, які перевищували фізіологічну норму на 89%, але в той же час не вистачало кормів для тварин — селяни вирощували лише 14% від потрібного [25, 28].

У 1890-х роках тільки 11,6% селян Наддніпрянської України виробляли надлишки від мінімальної норми споживання. Менше 20% мали необхідні запаси хліба для харчування та частково — відгодівлі худоби. А на 68,5% хліборобів припадало менше 19 пуд. хліба і вони не мали мінімально необхідних запасів для прохарчування [Див: 26, 25, 93].

Самозабезпечуючий характер мала в селянському господарюванні не тільки землеробська діяльність. У 1860–1870-х роках хлібороби власноруч виготовляли основну масу предметів повсякденного застосування, зокрема, одяг, меблі, посуд тощо [27, Отдел II, 330–331]. Натуральні платежі практикувалися при оплаті найманої праці [Див.: 28, 7; 22, 42–44] та оренді землі [Див.: 29, 517; 30, 117, 134; 31, 258–259, 267].

У той же час, упродовж пореформеної доби поступово відбувався перехід від власноручного виготовлення необхідних предметів споживання до купівлі фабрично-заводської продукції [Див.: 32, Отдел IV, 97; 33, 44–45], який остаточно завершився на рубежі XIX–XX ст. Дослідження бюджетів селянських господарств Пединівської волості Звенигородського повіту в 1890-х роках, Херсонського повіту за той же період, Старобільського повіту Харківської губернії за 1910 рік фіксують поповнення різного домашнього облаштування шляхом придбання товарів на ринку навіть серед самих найбільш бідніших землеробів [Див.: 34, 84–92; 6, 88–91; 7, 41–51].

Крім промислових товарів, сільська місцевість стала ринком збуту продовольства. Цукор, олія, чай, горілка, цукерки, печиво, сіль, оселедці та інше — також стають неодмінними предметами купівлі українських хліборобів [Див.: 34, 86–90; 6, 70–74, 88; 7, 27–41; 35, №43, 8–9].

При цьому селянство забезпечувало процес купівлі товарної маси в умовах спекулятивних цін та фінансового шахрайства. Обміри, обвіси, спекуляція та фальсифікація товарів були невід’ємною складовою матеріального життя [36, 7; 33, 46]. Загальна динаміка цін також була не на користь селян-споживачів. У 1890-х — 1907 рр. ціни на всі товари зросли майже на третину [37, 3], а до 1912 р. — ще на 40% [38, 44].

Значних фінансових ресурсів потребувало вирішення земельного питання. При цьому слід зазначити, що вже за перші пореформені десятиліття купівельні та орендні ціни на землю зросли в рази [Див.: 29, 636; 31, 323; 39, Сводные таблицы, 58, 60], а з 1890 по 1915 рр. — ще в декілька разів [Див.: 18, 20].

Значна частина селянських господарств вдавалася до оренди. Так, у повітах Таврійської губернії від 9,4 до 75% домогосподарств орендували землю, у Херсонській — від 18 до 67%, Полтавській — від 39 до 70%, в окремих регіонах Чернігівщини — від 40 до 59% [40, 76–77, 156–160]. Слід зазначити: орендовані селянами площі мали продуктовий характер, надлишків понад необхідні харчові норми не давали, і з точки зору госпрозрахунку були збитковими [Див.: 40, 145–154, 170; 41, 240; 42, 306–307; 43, 20–21]. Отже, оренда землі, не будучи джерелом грошових надходжень, водночас об’єктивно вимагала їх витрат на своє існування.

Враховуючи натуральний характер селянського господарювання та водночас спроможність хліборобської верстви сплачувати податки, здійснювати викупні та орендні платежі, купувати промислові товари, виникає питання: де ж українські землероби-гречкосії брали гроші?

Пореформена доба породила специфічний механізм взаємодії селянського господарювання з товарно-ринковим простором. «Велика реформа» 1861 року

викликала різке зростання фінансових видатків хліборобської маси. На зміну натуральним повинностям по відношенню до поміщиків прийшли грошові зобов'язання перед державою: викупні платежі за землю, земський збір, подушні податі та інші. Усі вони, порівняно з дореформеними, збільшилися в абсолютних величинах [44, 221, 223].

Загроза опинитися в податковій заборгованості не залишала хліборобам альтернативи — грошові зобов'язання перед державою виконувалися шляхом вимушеної реалізації вирощеної продукції на ринку, незважаючи на те, що її, у кращому випадку, ледве вистачало для прохарчування [Див.: 45, 206–207, 213–217, 232; 46]. Однак навіть продавши весь урожай, селянам не вистачало коштів для сплати податків. На кінець 1899 р. заборгованість селянства з оподаткування складала у Волинській губернії 4% від встановлених обсягів, Катеринославській — 9%, Київській — 6%, Подільській — 7%, Полтавській — 4%, Таврійській — 19%, Харківській — 46%, Чернігівській — 6% [23, Табл. к гл. XIII].

Селянські врожаї спродувалися в період вкрай несприятливої цінової кон'юнктури — восени, коли відбувалося циклічне зниження цін. Покупцями продукції виступали скупники — дрібні торговці та агенти торговельних фірм, які за безцінь забирали результати хліборобської праці і практикували близько 40 способів «дурити на вагах» [Див.: 47, 116–117, 175, 184–188, 237–238, 257, 269–272]. Від селян-виробників до споживачів товарна маса проходила через 5–6 посередницьких структур, які наживалися на селянській праці [48, 54].

Після вимушеного продажу врожаю восени — згодом селянство вже купувало продовольство для свого харчування, але за новими підвищеними, зимовими та весінними, цінами. Щорічні збитки від такої процедури продажу-купівлі для хліборобських мас Російської імперії сягали 90–115 млн руб., що майже дорівнювало сумі подушної і оброчної податі та викупних платежів за рік [45, 232] і збільшувало видатки на хліб та худобу на 200–300% [49, 10].

Селянське господарювання набувало товарного характеру, інтегрувалося в ринкове середовище не внаслідок своєї модернізації, не шляхом упровадження нових агротехнічних методів, а існуванням механізмів нещадного викачування матеріальних ресурсів із землеробського люду, ігноруванням державою елементарних людських прав та інтересів селян.

Система збуту селянами зерна та інших продуктів була механізмом поповнення фінансових ресурсів держави та утримання торговців. Не маючи належних умов для забезпечення самих себе, хліборобська верства шляхом інтеграції в товарно-ринковий простір утримувала інші, у тому числі й паразитуючі прошарки суспільства.

Реалізація продукції селянських господарств на ринок з метою віднайдіння коштів для сплати податків лише посилювала фінансові проблеми — зумовлювала чергову, ще більшу, викликану сезонним коливанням цін, потребу в грошових ресурсах для придбання продовольства.

Віднайдіння коштів на продукти харчування, а також інші видатки відбувалося різними способами. Одним із них було взяття грошей у борг. Найкращими кредиторами виступали родичі, сусіди, друзі тощо, які, як правило, позики

давали безвідсоткові [50, 91; 51, 5]. Ще більш вигідними кредиторами виступали волосні каси, сільські банки та позичкові мирські капітали, яким селяни вважали нормальним не віддавати позичені гроші [Див.: 52, 186–191].

Однак по мірі зростання фінансових потреб, все більший потік селян спрямовувався до лихварів, у ролі яких виступали заможні селяни, поміщики та сільські торговці. Приватні кредитори чинили жорстокий визиск хліборобів як шляхом встановлення високих відсоткових ставок, так і різноманітних маніпуляцій та шахрайських дій. У другій половині XIX ст. кредит для селян під заставу врожаю, землі та рухомого і нерухомого майна коштував від 20 до 240% річних [33, 56; 53, 6–6 зв.; 54, 346 зв.–347; 55, 47, 53–54, 58–59, 75, 133; 56, 19; 57, 19].

На рубежі XIX–XX ст. до позичок вдавалися близько 65% селянських домогосподарств [Див.: 58, 6]. Лихварські ставки коливалися в межах 60–200% і поєднували як фінансові, так і натуральні зобов'язання сторін [59, 1–2]. За неповними даними, наприкінці XIX ст. селянські маси Російської імперії по відсоткам за позики щороку сплачували лихварям 200 млн руб. [60, 440].

Осіння продаж урожаїв та позики приватних кредиторів втягували селянство у сферу товарно-ринкових відносин, але матеріальних ресурсів їм не давали. Найнадійнішим джерелом фінансових надходжень селянства виступали сезонні заробітки по найму, реміснича діяльність та надання різноманітних послуг.

На кінець XIX ст. до 800 тис. українських селян знаходили застосування своїм силам у сфері кустарно-ремісничої промисловості [Підрах. за: 61, 216, 218], а на початок 1910-х років — близько півмільйона. Майже 10% селянських домогосподарств брало участь у цьому виді економічної діяльності [62, 214; 63, 43; 64, 27]. Заробітки селян-кустарів коливались у межах від декількох десятків до ста і навіть більше рублів на рік [Див.: 27, Отдел II, 344, 354–357, Отдел IV, 57–58; 8, Отдел II, 1586–1882; 65, 516].

За різними підрахунками, кустарне виробництво українських губерній напередодні Першої світової війни давало від 27 до 72% промислової продукції Наддніпрянщини [66, 31]. А в межах імперії на долю кустарів припадало 10% щорічних оборотів промислового виробництва [67, 22].

Крім кустарно-ремісничої діяльності, селянство для поновлення грошової частини бюджету займалося й торгівлею, рибальством, візництвом, мисливством, тощо. Відомо, що у 1900 р. грошові надходження середньозаможних селянських сімей Полтавщини від різноманітних занять, не пов'язаних із землеробством, могли досягати 40 руб. [35, №45, 4–5]. У 1910 році селяни Старобільського повіту Харківської губернії від вказаних видів діяльності отримували в середньому 75,5 руб. на одне господарство [7, 128–129].

Найдоступнішим способом грошового забезпечення була робота за наймом. Про динаміку чисельності хліборобів-заробітчани свідчить кількість виданих населенню посвідчень особи, що траплялося в разі відходу за межі постійного місця проживання. У перше пореформене десятиліття в українських губерніях було видано більше 1,2 млн паспортних бланків та відпускних білетів,

у 1870-х рр. — у чотири рази більше — близько 4,4 млн. У 1880-х рр. — майже у вісім разів більше, ніж у 1860-х рр. — понад 8,2 млн [Підрах. за: 61, 222, 226]. Якщо врахувати, що хліборобам для працевлаштування за місцем проживання паспорти були не потрібні, то поширення найманої праці було значно більшим. Очевидно, усі селянські сім'ї тією чи іншою мірою заробляли кошти за межами своїх господарств. Відомо, що наприкінці 1890-х років на Правобережжі до 90% домогосподарств підтримували своє матеріальне становище шляхом праці за наймом, отримуючи в середньому 44 руб. на рік [34, 66]. На початку XX ст. не менше 44% селянських господарств формували ринок найманих робітників [68, 102].

Грошові доходи від роботи за наймом були невеликими. За рік безперервної праці селяни могли заробити 50–80 руб. Але основна маса селян наймалася сезонно і, зазвичай, одержувала мізерні кошти [Див.: 61, 234–237]. У той же час саме це джерело фінансових ресурсів було найдоступнішим для хліборобських мас. Разом із кустарно-ремісничою діяльністю та рештою неземлеробських занять воно давало можливість селянству тією чи іншою мірою задовольняти потреби в грошах.

Реалізація селянськими господарствами продукції власного виробництва, користування кредитними послугам, купівля промислових товарів, робота по найму — невід'ємна частина соціально-економічної дійсності XIX — початку XX ст., яка є свідченням безпосереднього залучення хліборобської маси до системи товарно-грошових зв'язків. Але суб'єктність землеробів у ринкових відносинах забезпечувалася фіскальною політикою держави та поєднувалася з досить архаїчними формами господарювання і нещадною експлуатацією селянства. Сформована на той час інфраструктура економічного життя, яка тільки викачувала ресурси із землеробського люду, практично не давала можливості селянським господарствам перетворитися у повноцінних суб'єктів товарного виробництва. Щоправда, на початку XX ст. проблемами модернізації сільськогосподарського виробництва активно розпочали займатися органи влади і самоврядування та громадськість. Впровадження досягнень агрономії, застосування новітньої техніки, забезпечення ефективного товарного постачання і збуту продукції селян-виробників, їх кредитування шляхом розвитку кооперації почало набувати конкретних обрисів. Однак, воно не змогло ні суттєво вплинути на агротехнічну модернізацію селянського господарювання, ні призупинити наростання невдоволення землеробських мас. Побудований податковою політикою держави та приватними торговельними і фінансовими структурами ринковий механізм викачування матеріальних ресурсів очевидно і був об'єктивною основною революційних виступів селянства на початку XX ст.

1. Див.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) — Київ, 1959; *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). — Днепропетровск, 1960; *Анфимов А.М.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. — Москва, 1984; *Присяжнюк Ю.П.* Соціальне становище

- українського селянства Правобережної України в 60–90 рр. XIX ст.: автореф. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1997; *Сажко В.В.* Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900–1913 роках: історико-політичний аспект: автореф. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2005; *Нечитайло В.В.* Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан: автореф. ... док. іст. наук. — Львів, 2006; *Раєвський С.М.* Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX — на початку XX ст.: автореф. ... канд. іст. наук. — Київ, 2006; *Терещенко В.Д.* Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): автореф. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2006; *Макарець С.В.* Виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст.: автореф. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2009; *Десятников І.В.* Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX — на початку XX століття. — Черкаси, 2010; та ін.
2. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. — Полтава, 1903. — Вып. 2.
 3. *Постников В.Е.* Южно-русское крестьянское хозяйство. — М., 1891.
 4. Из Елисаветградского у. Херсонск. губ. // Сельский хозяин. — 1889. — № 12.
 5. *Книпович Б.Н.* К вопросу о дифференциации русского крестьянства (Дифференциация в сфере земледельческого хозяйства). — СПб., 1912.
 6. *Арнольд В.* Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда // Сборник Херсонского земства. — 1901. — № 4.
 7. *Чаянов А.В.* Бюджеты крестьян Старобельского уезда. — Харьков, 1915.
 8. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб., 1882. — Вып. VIII.
 9. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886–1900 гг.). — Полтава, 1904.
 10. Сельское и лесное хозяйство России. — СПб., 1893.
 11. *Высоцкий и Абросимов.* Очерк состояния животноводства в Полтавской губернии // Хозяйство Полтавщины. — 1923. — № 13.
 12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 442. — Оп. 537. — Од. зб. 150.
 13. Конярство УСРР (За даними воєнно-кінського перепису 1924 р.) // Українське скотарство. — 1927. — № 2.
 14. *Аліфонов П.* До питання як поліпшувати селянську курку на Україні // Українське скотарство. — 1927. — № 8–9.
 15. *Янсон Ю.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. — СПб., 1877.
 16. *Осадчий Т.И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. — Херсон, 1894.
 17. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. — СПб., 1902. — Вып. 1.
 18. Статистический справочник по аграрному вопросу. — М., 1917. — Вып. 1.
 19. Сільське господарство України. — Одеса, 1921.
 20. *Чубинський П.П.* Инвентарь крестьянского хозяйства // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. — К., 1875. — Т. II.
 21. *Липский В.Я.* Бюджет и инвентарь крестьянского хозяйства // Харьковский сборник. — 1887. — Вып. 1.

22. *Базилевич И.А.* Опыт подворно-статистического исследования Супруновской волости. — Полтава, 1881.
23. *Бехтеев С.С.* Хозяйственные итоги, истекшего сорокапятилетия. — СПб., 1906. — Т. II.
24. *Рклицкий М.В.* Статистический справочник по Югу России. — Полтава, 1910.
25. *Мануилов.* Поземельный вопрос в России // Аграрный вопрос: Сб. ст. — Изд. 2-е. — М., 1906.
26. *Маресс Л.Н.* Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Статьи. — СПб., 1897.
27. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб., 1880. — Вып. V.
28. Извлечения из сведений собранных для комиссии и других источников. Системы и способы ведения хозяйства // Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. — СПб., 1873.
29. *Васильчиков А.* Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. — СПб., 1876.
30. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. — Полтава, 1900. — Вып. 1.
31. *Карышев Н.* Крестьянские внаемные аренды. — Дерпт, 1892.
32. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. — СПб., 1881. — Вып. VII.
33. *Рева И.М.* Киевский крестьянин и его хозяйство. — К., 1893.
34. *Осадчий Т.И.* Земля и землевладельцы в Юго-западном крае (на Украине, Подолии и Вольни): Опыт статистико-экономического исследования. — К., 1899.
35. *Падалка Л.* Про вжитки полтавських хліборобів // Рідний край. — 1906. — № 42, 43, 45, 46.
36. *Бойков Н.С.* Потребительная кооперация в Киевской губернии. — К., 1910.
37. *М.И.* Кооперация и дороговизна жизни // Наше дело. — 1909. — № 1.
38. Обзор текущей литературы. К вопросу о возрождении жизни // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 4.
39. Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. — СПб., 1894.
40. *Мануилов А.А.* Аренда земли в России в экономическом отношении // Очерки по крестьянскому вопросу: Сб. ст. — М., 1905. — Вып. II.
41. *Каблуков Н.* Об условиях развития крестьянского хозяйства в России: Очерки по экономии землевладения и земледелия. — Изд. 2-е. — М., 1908.
42. *Косинский В.А.* К аграрному вопросу. Вып. 1. — Одесса, 1906.
43. *Кущенко Г.А.* Крестьянское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии по двум переписям — 1882 и 1911 гг. — Чернигов, 1916.
44. *Лященко П.И.* Очерки аграрной эволюции России. — Т. I. — СПб., 1908.
45. *Голубев П.* К вопросу о причинах экономического упадка сельского населения и помещичьего хозяйства // Юридический вестник. — 1892. — Т. XII, кн. 2.
46. *Голубев П.* Подать и народное хозяйство // Русская мысль. — 1893. — Кн. VI. Отдел 2; Кн. VII. Отдел 2.

47. *Сазонов Г.П.* Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865–1890 гг.). — СПб., 1891.
48. *Григорович М.* Гуртовий продаж хліба // Народний календар «Село» на 1911 р. — К., 1911.
49. *Катаев Н.* Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России. — М., 1902.
50. *Осадчий Т.И.* Щербатовская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. — Херсон, 1891.
51. *Киниский И.* Заметки о нашей сельской жизни // Основа. — 1862. — Жовтень.
52. *Бородаевский С.В.* Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Кредит. — СПб., 1904.
53. ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 711. — Спр. 94.
54. ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 534. — Од. зб. 282.
55. Сельский кредит в Полтавской губернии. — Полтава, 1895. — Вып. II.
56. *Соколовский П.А.* Судо-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы. — СПб., 1889.
57. *Осадчий Т.И.* Крестьянское товарищеское землевладение в Херсонской губернии. — Одесса, 1897.
58. *Бородаевский С.В.* Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей. — СПб., 1904.
59. *Анциферов А.М.* Мелкий кредит, его организация и значение в России. — Харьков, 1903.
60. *Герцеништейн М.Я.* Мелкий кредит // Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Сб. ст. — СПб., 1904. — Т. II.
61. Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. — Ч. 1. — СПб., 1903.
62. *Буриштейн Е.* До питання про стан кустарної промисловості на Україні // Червоний шлях. — 1926. — № 4.
63. *Зарудний С.* Кустарно-промислова кооперація України у 22 році // Українська кооперація. — 1923. — № 3.
64. *Платонов И.* Современные производственные возможности кустарной промышленности // Українська кооперація. — 1923. — № 4–6.
65. *Морачевский В.* Кустарная промышленность // Россия к концу XIX века. — СПб., 1900.
66. Кустарная промышленность на Украине // Вестник кустарной промышленности. — 1922. — № 3–4.
67. *Зарудний С.* Кустарна промисловість // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УРСР. Праці. — Харків, 1927.
68. *Десятников І.В.* Чисельність найманих робітників у сільському господарстві Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. — Черкаси, 2003. — Вип. 50.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

Положення від 19 лютого 1861 р. започаткувало низку реформ у різних сферах життєдіяльності Російської імперії [1, 85]. Під тиском громадськості, котра вимагала лібералізації та децентралізації в управлінні, з одного боку, та, враховуючи обтяжливість для держави фінансувати соціальні запити периферії, з другого, царат дозволив сформувати муніципальне управління. Його складовими стали дві інституції — земське (з 1864 р. [2, 262]) і міське (з 1870 р. [3, 14]) самоврядування.

У Чернігові виборне управління обрали у грудні 1870 р. [4, 1]. Воно було представлене розпорядчою структурою — думою та виконавчою — управою, очолюваних міським головою. Протягом пореформеної доби, з 1871 по 1892 рр. (11 червня 1892 р., з огляду на зміну суспільно-політичного клімату в країні, уряд запровадив нове Міське положення [5, 1]), гласні (депутати) Чернігівської думи націлювали свої зусилля на вирішення нагальних господарсько-побутових проблем. Формат їхньої діяльності багатовекторний й неодноразово привертав увагу дослідників. Науковці та краєзнавці, зокрема Л. Раковський, Ю. Нікітін, С. Леп'явко, В. Леус, В. Руденок та інші [6], аналізували практичні здобутки самоврядних структур у контексті вивчення історії Чернігова другої половини ХІХ ст. Утім, дана тематика лишається актуальною й потребує комплексного дослідження на основі поглиблення й розширення джерельної бази. Мета презентованої розвідки полягає у тому, щоб проаналізувати господарську діяльність чернігівського самоврядування у пореформену добу (70-і — початок 90-х рр. ХІХ ст.). Враховуючи її різноаспектність, увагу акцентуємо на тому, аби реконструювати процес наповнення бюджету Чернігова та використання коштів на розвиток комунального господарства.

Згідно з Положенням 1870 р., формування міського бюджету здійснювалося за рахунок законодавчо визначених джерел. До них належали доходи від оподаткування нерухомості, експлуатації комунальної власності, продажу торгово-промислових документів, місцеві збори [3, 21]. Фінансова діяльність виборного управління, що видається цілком логічним у форматі централізаторської політики російського уряду, контролювалася місцевою державною адміністрацією в особі губернатора і чиновників губернського правління. Вони мали повне право загальмувати прийняття міського бюджету, якщо він, на їхню думку, порушував діюче законодавство або винести позитивний вердикт, після чого бюджет набував чинності [3, 22].

З-поміж загалу доходних статей першу позицію посідали прибутки від муніципальної власності — землі, природних ресурсів, рухомого і нерухомого майна, громадського банку. Ці джерела були нерівнозначними за прибутковістю,

значною мірою залежали від уміння виборних інституцій ефективно їх використовувати. Скажімо, земельні ділянки, що різнилися за рівнем родючості, експлуатувалися господарським або орендним способом, відводилися під орні площі, пасовища, сінокоси. Так, городи поблизу Красного мосту здавалися в оренду. У 1871 р. місто отримало 80 руб. [4, 48], через три роки — вже 224 руб. [4, 218] або втричі більше, піднявши ціну з урахуванням співвідношення попиту і пропозиції на ринку землі.

Рента бралася і в натуральній формі: восени користувачі міської землі віддавали управі частину зібраного врожаю. Малородючі ґрунти утримувалися господарським способом. Управа наймала посезонних робітників, які проводили необхідні сільськогосподарські роботи (зазвичай, на таких землях садили городину). Отриманий врожай збували на місцевому базарі й мали з того непоганий прибуток: 1879 р. — 600 руб. [4, 39], 1887 р. — 1200 руб. [7, 204].

Частина міських земель відводилася під сінокоси і пасовища. Сінокоси орендувалися, щорічно приносячи понад 5 тис. руб. в якості доходу. Пасовища використовувалися для випасу худоби, яка належала мешканцям Чернігова. Оскільки кількість поголів'я збільшувалася, то лише з 1871 по 1886 рр. бюджет поповнився на 18 698 руб. [4, 218].

Природні ресурси, зокрема риболовні озера, та об'єкти культурно-рекреаційного фонду також орендувалися. У 1870–1880-х рр. рента від міських озер становила від 500 [8, 536] до 900 руб. [9, 125] на рік. У таких же обсягах надходила оплата за оренду Костянтинівського парку [10, 98].

Важливою статтею доходів до бюджету Чернігова була комунальна власність: крамниці, скотобійні, водогін, переправи. У 1880 р. з ініціативи та за рахунок виборної влади на Базарній площі спорудили торгові ряди, розділені поперечними стінками на 35 однакових за розміром приміщень. Експлуатація кожної з крамничок коштувала 40 руб. щорічно, відтак, сумарний показник ренти сягав 1400 руб. [4, 970]. За користування бойнями підприємці сплачували 3500 руб. на рік. Скажімо, за забій бика брали по 85 коп., корови — по 50–70 коп. [4, 65]. Функціонування водогону давало в середньому понад 3 тис. руб., з 1882 по 1886 рр. загальна сума доходів сягнула 18 900 руб. [11, 12]. У власності міста знаходилися переправи, прибутки з яких з 1871 по 1886 рр. склали 18 344 руб. або в середньому по 1146 руб. кожного року [4, 218].

До найприбутковіших об'єктів комунальної власності належав громадський банк, відкритий 19 лютого 1875 р. [4, 276]. Відповідно до його Статуту, наприкінці року до бюджету асигнувалося по 2/3 доходів [7, 224]. Особливо вдалими у фінансовому плані виявилися три роки — 1878, 1879 та 1880, коли виборне управління отримало відповідно 40 027 [12, 3], 49 500 [13, 4] і 40 000 руб. [14, 4].

Щоб продемонструвати динаміку прибутків від комунальної власності, наведемо дані за 1871–1891 рр. з вибіркою у чотири роки. У 1871 р. до бюджету надійшли 8484 руб., 1875 р. — 13 727 руб., 1879 р. — 20 341 руб., 1883 р. — 34 611 руб., 1887 р. — 75 642 руб., 1891 р. — 65 305 руб. [7].

На другому місці серед міських доходів за показником питомої ваги були податки від нерухомості, що знаходилася у межах Чернігова, перебувала

у приватному володінні, належала громадським або державним установам. Виборне управління організувало оцінку майна, на підставі якої встановлювалися сума податку і термін його сплати. Робилося це в достатньо прозорій формі. Обиралася спеціальна комісія, до складу якої в обов'язковому порядку залучалися мешканці Чернігова [3, 21]. Щороку, протягом травня–червня, нерухомість оцінювалася: визначалася її цінність, прибутковість, ставка оподаткування і час оплати. Дані фіксувалися, перевірялися і затверджувалися думою, потім дублювалися у так звані оціночні листи та розсилалися власникам. Якщо останні мали конкретні претензії, то могли оскаржити лист упродовж місяця з часу його отримання, у разі відсутності таких — сплачували податок. Цей процес тривав до жовтня, потім за кожен місяць нараховувалася пеня у розмірі 1% від суми податку [3, 22].

Обсяги податкової ставки залежали від форми власності. З приватної нерухомості стягували по 1% від її цінності чи по 10% від прибутковості. Малозабезпечені родини або власники малоприбуткового майна повністю звільнялися від податку. Нерухомість громадських і державних установ оподатковувалася за окремою тарифною шкалою, яка була значно вищою (приблизно в 10 разів), аніж із приватної власності. Не стягувався податок із майна імператорської родини, державних залізничних станцій, науково-освітніх і благодійних закладів, духовних відомств. Якщо ж воно здавалося в оренду, то оподатковувалося на загальних засадах [3, 21].

Темпи зростання надходжень за цією статтею залежали від кількох факторів, передусім, від демографічних змін та забудови міста цегляними будинками, цінність яких перевищувала дерев'яні. У 1875 р. наприклад, місто отримало 20 743 руб., через п'ять років — 23 225 руб. [8, 17].

Різноманітні місцеві збори посідали третє місце за доходністю. Встановлювалися вони відповідно до ст. 128 Міського положення і включали відрахування від реалізації торгових і промислових посвідчень, ліцензій на утримання трактирів, візницький промисел тощо. Так, у 1871 р., продавши підприємцям ліцензії на відкриття трактирів, до бюджету надійшли 593 руб. (разом з оплатою дозволів на утримання заїжджих дворів), 1875 р. — 688 руб., 1880 р. — 1455 руб. [4, 59], 1885 р. — 1090 руб. [15, 277]. Торгівля міцними напоями пов'язувалася з акцизним збором, що сплачувався виробником при переміщенні підакцизного товару від виробника до продавця — гуртового чи роздрібного. У 1872 р. прибутки за цією статтею склали 882 руб., 1875 р. — 1154 руб., 1880 р. — 2139 руб. [4, 59], 1885 р. — 1200 руб. [15, 277]. Реалізація посвідчень на торгово-промислову діяльність чи білетів для роздрібної торгівлі приносила місту по 10–25% від їхньої вартості [3, 21].

Органами самоврядування стягувалася також плата за торгові місця на ярмарках і базарах. У 1870 р., наприклад, бюджет поповнився на 1223 руб., а в 1889 р. — на 3720 руб. [7, 181]. Оподатковувалися міський візницький промисел і проведення аукціонів, щоправда, обсяги зборів були невеликими. Скажімо, у 1874 р. візники сплатили — 197 руб., у 1880 р. — 588 руб. [4, 42]. Доходи від торгів на аукціонах варіювалися з урахуванням кількості й ціни проданого

майна, але податковий тариф був фіксованим — 2% від загальної суми реалізованого товару [16, 5]. Якщо зробити вибірку по чотириріччях, з 1871 по 1891 рр., то матимемо наступні показники: у 1871 р. до бюджету надійшли від міських зборів і податків 4970 руб., 1875 р. — 20 372 руб., 1879 р. — 20 067 руб., 1883 р. — 20 675 руб., 1887 р. — 20 678 руб., 1891 р. — 21 880 руб. [7].

Існували також не передбачувані надходження, такі як заощаджені кошти, добровільні пожертвування, прибутки від реалізації виморочного майна, застави підприємців після порушення умов контракту, різноманітні штрафи, державні дотації на пенсії військовослужбовцям, чиновникам місцевої державної адміністрації; дума брала цільові державні та приватні позики. Так, у 1871 р. державні дотації склали 326 руб., позики — 2458 руб., інші джерела — 5755 руб., через двадцять років бюджет поповнився на 17 539 руб. від державних дотацій, на 13 105 руб. — позиками, на 7999 руб. — іншими джерелами [7]. Динаміка загального обсягу доходної частини бюджету Чернігова мала тенденцію до зростання: 1870 р. — 24 282 руб., 1875 р. — 78 313 руб., 1880 р. — 98 922 руб., 1885 р. — 115 341 руб., 1890 р. — 112 723 руб. [7].

Відповідно до наповненості бюджету, збільшувалися витратні статті. Зауважимо, що, згідно з діючим законодавством, виборне управління мало чітко розподіляти обов'язкові видатки (утримання поліції, в'язниць, виконання військової повинності і т.п.), які вважалися першочерговими, та необов'язкові — на місцеві потреби. Попри такий поділ, що апріорі звужував можливості фінансування господарсько-побутової і соціальної сфер, протягом 70-х — початку 90-х рр. XIX ст. гласні думи реалізували проекти, які стали підмурками сучасної комунальної інфраструктури Чернігова. Передусім, заслуговує на увагу і вдячність нащадків будівництво водогону. Централізована система водопостачання була вкрай необхідною. Жодних проблем із наявністю водних ресурсів не існувало, існувала проблема з їхніми якісними характеристиками. Зазвичай, мешканці губернського центру споживали воду з Десни і Стрижня. Вода з Десни мала кращі хіміко-біологічні показники, ніж зі Стрижня, що протікав вздовж міста. На його береги, та безпосередньо у водойм, скидали усілякі нечистоти, сміття, спускали відпрацьовану воду з лазень. У стінах думи неодноразово лунали заклики ухвалити рішення про категоричну заборону будувати на берегах водоймищ лазні і хліви. Однак далі закликів справа не йшла, оскільки самі гласні були власниками тих будівель. Єдине, на що спромоглися думці — видавати обов'язкові розпорядження про заборону звальовати на береги річок й озер сміття, для того відводилися спеціальні місця.

Безперервне постачання деснянської води утруднювалося віддаленістю річки. У разі, якщо ґрунтова дорога розмивалася дощем, місто лишалося без води [17, 5]. Малозабезпечені родини не могли постійно купувати воду з Десни через фінансові міркування. Їм доводилося споживати брудну рідину зі Стрижня, яка слугувала «чудовим» провідником збудників різноманітних інфекційних захворювань.

У лютому 1872 р. нарешті «визріла» ідея будівництва водогону [4, 69]. Певно, поштовхом став факт відкриття централізованої системи водопостачання

у Києві (1872 р. [18, 18]). Водночас, гортаючи сторінки «Свода постановлений Черниговской городской думы», упевнюємося, що дана ідея, до речі озвучена гласним П. Карпінським, була не спонтанною, а добре обмізкованою. Думці ознайомилися з досвідом прокладання водогону в російських містах Калузі та Владимирі. Передусім, вони зацікавилися фінансовим аспектом, оскільки реалізація такого проекту — недешево задоволення. На жаль, відсутність грошей, та пошук кваліфікованого інженера-будівельника, здатного втілити задумку при мінімальних витратах, призвела до того, що епопея будівництва водогону розтяглася на 8 років. Лише у жовтні 1880 р. у Чернігові відкрили три водозабірники: на Красній площі, бульварі, біля Єпархіального жіночого училища [4, 976].

Цікаво, що з нагоди такої події управа дозволила усім мешканцям міста брати воду безкоштовно. Звісно, спрацював принцип «задарма й оцет солодкий». Населення споживало щоденно по 15 тис. відер. Коли ж кілька днів тому встановили плату, то забір води скоротився втричі. Надалі вирішили запровадити продаж спеціальних марок на придбання води та водопій худоби. Їхня ціна була меншою реальної вартості води на 50%, за умови оптової купівлі марок на 3 руб. сума оплати зменшувалася на 5%, на місяць — на 10%. З цими марками жителі йшли до водозабірників, де працювали найняті управою наглядачі, набирали необхідну кількість води, а марку віддавали як плату. Наглядач погашав марку, кидаючи її у скриньку. Потім у кінці кожного місяця перевірялися кількість марок і проданий об'єм води [4, 902].

Прокладання водогінної сітки дозволило провести воду до приватних будинків. У 1887 р. абонентами стали 9 власників, а в 1892 р. — вже 27 [18, 6].

Варто наголосити, що водопостачання сучасного Чернігова здійснюється з джерел у Ялівщині, місцини, де бере свої витoki Стрижень. З ініціативи гласних зробили хіміко-біологічний аналіз води, результати якого стали визначальними в процесі пошуку місця забору води, незаперечні вони й донині [18, 4].

Паралельно з будівництвом водогінної магістралі дума взялася за вирішення ще однієї нагальної справи — брукування вулиць. «До 70-х рр. XIX ст., — згадував В. Хижняков, — через місто проходило лише єдине казенне шосе, на решті вулиць спостерігалось непрохідне болото» [19, 170]. Косметичний ремонт на кшталт закладання вибоїн хмизом, засипання піском, замощення фашинником, будівництво на центральних вулицях мостових і тротуарів із дубових пластин, суттєвого покращення не давав. Тому у вересні 1878 р. дума створила комісію, яка розробила план замощення Базарної площі (сучасна місцевість поблизу церкви Святої Параскеви П'ятниці [20, 129]), Богоявленської (відтинок теперішньої вул. Шевченка від вул. Кирпоноса до Красного мосту [20, 89]), Богуславської (тепер частина вул. Гетьмана Полуботка [20, 98]) та П'ятницької вулиць, загальною площею 6418 кв. сажнів [4, 798]. У результаті виконаних робіт за два роки (1879–1880) тверде покриття з'явилося на Богоявленській вулиці, Базарній площі, частково забрукували Богуславську, Борисоглібську (сучасна вул. Серьожнікова [20, 85]) та П'ятницьку вулиці, підготували до вимощування дорожнє полотно на Миколаївській (землі між теперішніми

вул. Серьожнікова і Горького [20, 126]), Воздвиженській (сучасна вул. Родимцева [20, 86]), Богуславській вулицях, здійснили попередні роботи для упорядкування тротуарів на Богоявленській, Богуславській, Борисоглібській, П'ятницькій вулицях і Базарній площі. Тверде покриття, загальною площею 6172 кв. сажнів, обійшлося бюджету в 48 564 руб. 12 коп. (40 195 руб. 33 коп. — купівля каменя і піску, 8368 руб. 79 коп. — планувальні роботи та брукування) [4, 390].

Надалі активність упорядкування вулиць і площ Чернігова уповільнилася, так як, з одного боку, бракувало грошей, з іншого — гласні вважали за ліпше спочатку провести водогінні труби, а потім брукувати дороги. Лише у 1888 р. зібрали гроші і продовжили заощення вулиць, упорядкувавши ділянки П'ятницької, Стрітенської (сучасний проспект Перемоги [20, 55]), Сіверянської (теперішня вул. М. Коцюбинського [20, 75]), Мстиславської, Воздвиженської вулиць. Бюджет, закладений на 1889 р., дозволив вимостити по 1 кварталу на Олександрівській (тепер частина вул. Кирпоноса [20, 59]) і Стрітенській вулицях, окрім того, відремонтували мостові.

Прибирання вулиць і площ організовувалося й фінансувалося Чернігівським самоврядуванням. Для цього наймалися робітники, залучалися з дозволу начальника місцевої в'язниці арештанти (праця ув'язнених обходилася значно дешевше — по 15 коп. за день, тоді як поденних робітників — по 20–50 коп.) або шукався пірядник, з яким укладалася письмова угода з означенням терміну, обсягу виконаних робіт, суми оплати. Прибирання проводилося не менше 2 разів на місяць, якщо ж площа за своїм функціональним призначенням використовувалася для здійснення торгових операцій, то бруд вивозився кілька разів на тиждень. Наприклад, на Базарній площі очисні роботи здійснювалися тричі: вівторок, четвер, субота [9, 196]. Сумарний показник річних витрат на прибирання вулиць і площ коливався з року в рік: 1871 р. — 170 руб. 08 коп., 1873 р. — 46 руб. 13 коп., 1875 р. — 162 руб. 76 коп., 1877 р. — 200 руб., 1879 р. — 1414 руб. 86 коп., 1880 р. — 1200 руб. [8, 409]. Чистота на вулицях і тротуарах перед садибами підтримувалася силами городян.

Невід'ємною ланкою у системі комунального господарства є освітлювальна мережа міста. Наприкінці 1870 р. новообране виборне управління взяло на баланс 97 ліхтарів, встановлених ще за часів шестигласної думи. Упродовж наступного десятиріччя кількість освітлювальних пристроїв збільшилася до 178. Це були гасові ліхтарі, що працювали упродовж 9 місяців. Запалювали їх із настанням темноти: у зимові місяці з 5–6 год., весняні — з 7–8 год., осінні — з 5–7 год., гасили — близько другої години ночі [21, 26]. Місто не освітлювалося улітку та 12 днів поспіль, коли місяць був повним (економили). На експлуатацію ліхтарів асигнували: 1870 р. — 420 руб. [8, 380], 1871 р. — 1323 руб. [4, 48], 1880 р. — 1430 руб., 1884 р. — 1280 руб. [8, 398], 1885 р. — 1322 руб. [22, 52], 1886 р. — 1554 руб. [23, 54]. У 90-х рр. ХІХ ст. у Чернігові розпочалася електрифікація, гасові ліхтарі виконували допоміжну функцію, освітлюючи передмістя.

Таким чином, відповідно до Миського положення 1870 р., у Чернігові сформували нові інституції самоврядування — думу та управу. Діючи в рамках

чинного законодавства, виборне управління націлювало свої зусилля на збільшення надходжень до бюджету, загальний обсяг яких зріс у 4,6 рази (з 1870 по 1890 рр.). Левова доля необов'язкових видатків асигнувалася в царину комунального господарства, передусім на будівництво централізованої системи водопостачання, брукування та освітлення вулиць і площ міста. Окремими аспектами для подальшого вивчення можуть бути такі нюанси господарської діяльності думи, як підтримання санітарно-гігієнічного стану в Чернігові, його електрифікація, озеленення, вирішення різноманітних соціально-побутових проблем тощо.

1. *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. — К., 2008. — 95 с.
2. *Герасименко Г.* Земское самоуправление в России. — М., 1990. — 301 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 127. — Оп. 21. — Спр. 1819.
4. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. — Чернигов, 1883. — 1270 с.
5. Земский сборник Черниговской губернии. — 1892. — № 8–9. — 292 с.
6. *Раковський Л.* Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста у II половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. — Чернігів, 1995. — № 3; *Нікітін Ю.* Вибори до органів міського самоврядування та їхня діяльність в Чернігівській губернії у 70-х рр. XIX ст. // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2005. — Вип. 28; *Леп'явко С.* Коротка історія Чернігова. — К., 2009. — 62 с.; *Леус В.* Чернігів. Погляд через століття. — К., 1990. — 164 с.; *Руденок В.* Наш Губернский хутор (Чернигов в XIX столетии). — Чернигов, 2002. — 47 с. та інші.
7. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления: 1870–1900 гг. — Чернигов, 1901. — 1245 с.
8. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 14460.
9. Отчёт о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. — Чернигов, 1900. — 216 с.
10. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. — Чернигов, 1905.
11. *Верзилов А.* Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. — Чернигов, 1899. — 13 с.
12. Черниговские губернские ведомости (дальше — ЧГВ). — 1878. — 5 сентября.
13. ЧГВ. — 1879. — 16 мая.
14. ЧГВ. — 1880. — 15 апреля.
15. Свод постановлений Черниговской городской думы. 1883–1887 гг. — Чернигов, 1896. — 311 с.
16. ЧГВ. — 1875. — 25 мая.
17. *Пухтинский В.* Дней минувших были и анекдоты. Воспоминания черниговского старожилы // Черниговский полдень. — 1997. — 23 октября.

18. *Петімко П., Царік М., Кобзар В., Кириченко О.* Водопостачання Києва. 1872–1997 рр. — К., 1997. — 358 с.
19. Хрестоматія з історії СРСР. — Т. 3. — К., 1953. — 837 с.
20. *Сапон В.* Вулиці старого Чернігова. — Чернігів, 2007. — 127 с.
21. ДАЧО. — Ф. 146. — Оп. 1. — Спр. 8.
22. Обзор Черниговской губернии за 1885 г. — Чернигов, 1886.
23. Обзор Черниговской губернии за 1886 г. — Чернигов, 1887.

РОЗДІЛ ІV

ВИРІШЕННЯ «СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ» В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ТА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ — першої третини ХХ ст.

М.В. Доросевич

ЛІБЕРАЛЬНА ІНТЕРПРИТАЦІЯ НАСЛІДКІВ РЕФОРМИ 1861 р. ДЛЯ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Реформа 19 лютого 1861 р. не сприяла позитивному вирішенню селянського питання; вона не стільки дозволила вирішити старі проблеми, скільки породила нові. У Росії з перевагою сільського населення, яке становило понад 85%, де наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. експорт відбивався майже виключно у продукції сільського господарства, а землеробство не позбавилося неврожаїв, земельне питання набуло надзвичайної гостроти. Незавершеність селянської реформи і подальша аграрна криза в Росії на межі ХІХ–ХХ ст. стали об'єктом пильного вивчення представників громадськості як засіб вирішення селянського питання, в першу чергу, дослідження впливу того чи іншого способу розподілу землі на добробут землеробського населення.

Дореволюційними істориками, економістами, правознавцями, діячами земств розглядалися питання, пов'язані з народним господарством російського села, досвідом ведення землеробства, його агротехнічної оснащеністю. Відповідна історіографія представлена в своїй більшості роботами істориків та публіцистів, для яких властиві описовий характер і часта відсутність економічного аналізу. Тим не менш, сформувалася відповідна система уявлень про характер і особливості проведення земельної реформи 1861 р., а селянству була відведена провідна роль в аграрній еволюції. На початку ХХ ст. малоземелля, яке стало серцевину аграрного питання, стало центральною соціально-економічною проблемою в російській ліберальній громадській думці. У працях таких авторів, як Г.А. Джаншиєв, Я.Е. Ліberman, К.К. Вебер, М.Я. Герценштейн, М.О. Толмачов, Г.М. Каблуков та ін, наведено значний фактичний матеріал, найчастіше тенденційного характеру, з питань громади, форми власності, характеру сільського господарства та шляхів його розвитку. Сформульовані положення щодо розвитку сільського господарства пореформеного періоду заклали основу для подальших досліджень в історії аграрних відносин.

У центрі радянської історіографії (П. Зайончковський, Л. Захарова, Б. Литвак, К. Тарновський, І. Гуржій, М. Лещенко, Ф. Лось, В. Теплицький та інші)

стояло вивчення характеру аграрного ладу Росії, особливостей її капіталістичної еволюції, рівня розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, співвідношення різних соціально-економічних укладів. При цьому треба відзначити, що визначення «самодержавство», «поміщик», «реформа» як протилежність «революції» отримали негативне значення, звинувачення в буржуазному характері. Інтерпретація фактів на основі марксистсько-ленінської методології часто виглядала як передумова революцій 1905–1907 рр. і 1917 р., селянських рухів, формування робочого класу.

Що стосується сучасних українських авторів з цієї проблематики, то видно роботи О. Ресента, В. Бондаря, Я. Бойка, С. Борисевича, П. Захарченка, В. Марочка, В. Шевченка, І. Фаренія та багатьох інших. Вітчизняні вчені, аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX ст., виробили новий, концептуальний підхід у вивченні історії селянства, заснований на вивченні, передусім, її регіональних особливостей.

Не зважаючи на критичне сприйняття дореволюційної наукової думки в сфері аграрної проблематики, в сучасній історичній науці залишається цілий ряд проблемних питань, пов'язаних з розробкою нових дослідницьких парадигм вивчення усталених поглядів та концепцій щодо цілого комплексу соціально-економічних перетворень пореформеного періоду. Наукове усвідомлення цілого ряду явищ ні в концептуальному, ні у фактичному плані ще не можна вважати завершеним. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба на науковому рівні виробити нові концепції процесів, пов'язаних з історією селянства другої половини XIX — початку XX ст.

Мета даного дослідження — показати найважливіші аспекти поглядів істориків дореволюційного періоду на аграрну кризу і шляхи її розв'язання.

Джерельним підґрунтям статті стали роботи, присвячені вивченню соціально-економічного становища російської села кінця XIX — початку XX ст. К.К. Вебера, М.Я. Герценштейна, М.О. Толмачова, Г.Н. Каблукова, Я.Я. Полфєрова, Д.М. Бородіна, В.А. Косинського, Н.В. Шахаєва, П. Лохтіна.

Оцінюючи загальний стан сільського господарства в Росії, П.Лохтін, автор праці «До питання про реформу сільського побуту селян», заявляв, що воно поставлене в такі технічні умови, за яких вигідне, раціональне ведення його для селянина було абсолютно неможливо. Він прийшов до висновку, що в Росії існували дві основні причини невідповідності екстенсивного господарства, що з плином часу прирікають його на загибель: віддаленість полів і спосіб прогонування худоби через випас його загальним стадом на общинних землях [1, 13].

Негативним наслідком середньовічної системи сільськогосподарського побуту селян П. Лохтін бачив у виснаженні ґрунту і неможливості для селян достатньо її удобрювати і добре обробляти, і як наслідок цього — часті неврожаї, що розоряло селян. Що стосується малоземелля, то порівняльний аналіз з іншими країнами показує, що його в Росії не було, і що при можливості інтенсивної культури селянське населення могло б збільшитися вдвічі чи втричі, і жило б безбідно. Селянам потрібно було не переселення, вважав П. Лохтін, а розселення і створення умов життя, що допускають можливість плідної сільськогосподарської праці [1, 42].

У своєму дослідженні П. Лохтін зупиняється на питанні про причини, що перешкоджають переходу селян до особистого землеволодіння. Уважний розгляд питання показує, що прихильність селян до громади не мала вирішального значення, а що вказане явище відбувалося тому, що селяни не мали можливості переходити до особистого володіння землею. Не можливо було виділити окрему ділянку землі в особисте володіння біля селища або посередині общинних полів, оскільки в такому випадку була б знищена можливість рутинного способу прогонів і випасу худоби [1, 57]. З числа перешкод для селян до поділу землі на окремі ділянки, П. Лохтін зупиняється на двох: на нерівномірній вартості ділянок у різних місцях земельної площі селищ і на невігідний віддалених полів. Поділ землі повинен був пов'язаний з її оцінкою, з компенсацією або з вирівнюванням цінності ділянок. Тільки за такої умови поділ землі не зустрів би протидій з боку селян, зрівнявши їх у правах [1, 59].

К.К. Вебер, автор книги «Потреби нашого народного господарства», характеризує причину тяжкого становища в Росії як наслідок частих неврожаїв, звертає увагу на «нерозвиненість в Росії інтелектуальних сил усіх верств землеробського населення, що знаходиться в повній залежності від стихійних сил природи і залежного цілком від продуктивних сил ґрунту ...» [2, 1]. У Росії ж застій землеробства приписували нестачі дешевого кредиту, що, на його думку, було помилкою. Він вказував на той факт, що багатоземелля і кредит навіть за пільгових умов самі по собі ще нічого не дають народному господарству, якщо в ньому не дістає головного важеля — інтелектуальної продуктивності. Поземельний кредит, писав К.К. Вебер, тільки тоді впливає сприятливо на добробут позичальника, коли останній має індивідуальну продуктивну силу; тільки тоді цей зайнятий і витрачений капітал може дати відомий відсоток на погашення капіталу і чисту вигоду. Інакше він буде впливати ще більш розкладаючим чином на народне господарство, що і відбулося зі значною більшістю поміщиків і селян, давши в результаті повну заборгованість і розорення. Таким чином, проблема малоземелля селян у Росії, на переконання К.К. Вебера, де поміщики масами втікали від своїх господарств, а селяни за допомогою селянських банків були в змозі придбати землю на вигідних умовах, не відображала реальних кроків щодо поліпшення економічного становища селянського господарства.

М.Я. Герценштейн у роботі «Націоналізація землі, Селянський банк і Випускна операція» також критично оцінював можливість за допомогою банкового кредиту правильно вирішити питання про малоземелля: платежі селянського банку були вище не тільки дворянського, а й акціонерних банків. Між тим, як вважає М.Я. Герценштейн, позитивний момент у діяльності банку повинен був укладатися, якщо б він прагнув до розширення землеволодіння не окремих осіб, а малоземельних селянських товариств, чого він міг би легко досягти видачею позик в розмірі повної вартості купованої землі, без будь-якої доплати від селян [3, 103].

Г.М. Каблуков у роботі «Про умови розвитку сільського господарства в Росії» розглядав розвиток Селянського поземельного банку як наслідок швидкого зростання заборгованості землеволодіння. Це суперечить існуючому по-

гляду в історії, що потреба в ньому виросла саме з недостатності земельного забезпечення селян, і, отже, заснування його відповідало їхнім інтересам. Г.М. Каблуков підкреслює при цьому, що численний клас покупців складали самі селяни, і зі збільшенням числа останніх, Селянський банк сприяв, у першу чергу, полегшенню їм можливості купувати, вигідніше збувати землі [4, 297]. При цьому продаж землі селянам при посередництві банку являла зовсім не невивідну угоду, і згодом, як стверджує Г.М. Каблуков, селяни взагалі є покупцями землі, готовими дати найвищу ціну на землю [4, 299].

Г.М. Каблуков звертає увагу не тільки на високі продажні ціни, але і на високі оцінки, вироблені Селянським банком при зіставленні з оцінками земель, які закладаються в Державний дворянський земельний банк. За період з 1899 по 1904 рр. оцінка землі, прийнятої в заставу дворянським банком, була значно нижчою від оцінки землі, купленої селянами за допомогою Селянського банку. Так само і земля була куплена Селянським банком майже за всі роки за ціною дешевшою, ніж вироблена тим же банком оцінка землі, що купується селянами.

За спостереженнями Г.М. Каблукова, ситуація виглядала так, як нібито селяни купували найкращу землю. Селянський же банк купував гіршу, та й дворяни наче залишали собі гіршу землю для застави її в Дворянський банк. З зіставлення цих даних Г.М. Каблуков приходять до іншого висновку. Поясненню цього він знаходить в тому, що покупки за допомогою банку виробляються, так само, як і оренда, з потреби, тому селяни готові дати за цю землю більш високу ціну. Це при тому, що ці покупки здійснювалися не найбільш заможними селянами. Протягом 1885–1891 рр. з 695,521 тис. душ, які скористалися позиками, було безземельних і мали до 11,3 дес. 230,778 тис. або 33,1%, тих, які мали від 11,5 до 3 дес. — 275,716 тис. або 39,6%; інші мали понад 3 дес. [4, 303]. На основі цих даних Г.М. Каблуков прийшов до висновку, що і при покупці землі, як і при оренді, перевага знаходився на боці середніх по забезпеченості землею, і це призводило до зміцнення саме селян-хліборобів, які мали землі достатньо для правильного ведення господарства.

Не слід, однак, думати, що такі високі ціни виплачувалися селянами-покупцями легко і завжди. Недоїмки за внесками в банку доходили до 27% річного оподаткування, а по окремих губерніях складали багато вище. А між тим, зазначає Г.М. Каблуков, що втрата такої землі означала для селян, які її придбали, фактичне розорення [4, 304].

При общинному ж володінні землею чи при отриманні її в користування для обробки особистою працею, на думку Г.М. Каблукова, позбутися її не можна. Він навів доводи, що підтверджують позитивний момент існування громади. Таке користування буде пов'язане зі щорічним платежем, але, по-перше, він повинен бути не вищим за невелику частину того, що можна витягти з землі, тобто вона буде проводитися вже з доходу, по-друге, з власної землі не можна не платити податку, а якщо вона заставлена, то ще й відсоток по позичках. По-третє, і це, на його переконання, головне — коли земля є приватною власністю, то або її доводиться орендувати у приватного власника за зростаючим безперервно цінами, або купувати. У тому і іншому випадку, перш ніж

взятися за обробку землі, потрібно витратити чималу суму на придбання землі, тоді як за відсутності приватної власності ці гроші спрямовувалися б на витрати по обробці землі. Більше б могло затратитися коштів на поліпшення господарства. Звідси Г.М. Каблуков критично оцінює можливості приватної власності щодо сприяння підвищенню виробництва землеробства і поліпшенню сільського господарства [4, 305].

На відміну від Г.М. Каблукова, Д.М. Бородін у роботі «Селянське питання напередодні скликання народних представників» розглядав зв'язок між формою володіння землею (общинної або подвірної) і технічним укладом господарства як досить слабкий. Він відзначав, що перехід до подвірного володіння, як більш культурна та економічно вигідна форма землекористування, становив досить помітну течію у селянському житті. На чолі вирішення селянського питання Д.М. Бородін ставив рішучі заходи щодо поліпшення економічного становища сільського населення. Для піднесення економічного добробуту народу, стверджував він, необхідно перенесення податкового тягара незаможних класів на маєтні, витрачання народних коштів на задоволення нагальних народних потреб. Тримаючи сільське населення на рівні напівголодного існування та роблячи неможливим технічний прогрес селянського господарства, бюрократичний режим призвів Росію до кризи: населення збільшилося вдвічі, продуктивність ж країни зросла в незначних розмірах. Хронічне малоземелля перетворилося на гостру аграрну кризу, для подолання якої, був переконаний Д.М. Бородін, необхідні радикальні заходи [5, 44].

Питання про селянське малоземелля, писав Д.М. Бородін, розуміється в Росії умовно, а саме через некультурність селянина, трипілья і черезсмузжя. У зв'язку з цим він критично оцінював висунуті урядовим актом від 30 березня 1905 р. практичні заходи — забезпечення землею сільського населення потребує можливості переселення, розширення селянського землеволодіння за сприяння Селянського банку, збереження недоторканності приватного землеволодіння від усяких на нього посягань [5, 45]. Таким чином, на переконання Д.М. Бородіна, з урядової програми цілком і безумовно виключалося питання про аграрну реформу в широкому сенсі. Земельний голод, на його думку, повинен був подоланий за рахунок земель, що знаходяться в розпорядженні уряду, шляхом купівлі та викупу приватновласницьких земель та експлуатації їх в інтересах трудящого населення [5, 54]. Але, крім збільшення площі селянського землеволодіння, для всебічного вирішення селянського питання Д.М. Бородін вважав за необхідне включити такі питання: 1) впорядкування орендної справи; 2) скасування викупних платежів, як несправедливого пережитку, 4) полегшення податкового тягара для селянського населення, для якого він ставав непосильним і перенесення цього тягара на інші класи населення шляхом запровадження прогресивного прибуткового податку [5, 81].

Проблему малоземелля та шляхи її розв'язання розглядали й інші автори. Так, В.А. Косинський у роботі «До аграрного питання» підкреслював, що для зменшення гостроти малоземелля, для серйозного поліпшення сільськогосподарської промисловості необхідна енергійна мобілізація землі у бік селянства,

щоб ліквідувати існуючі орендні відносини, які ставили працю селянина у набагато гірше становище, ніж кріпосне право [6, 496].

У зв'язку з цим розглядалося питання про націоналізацію. У Росії, писав Д.М. Бородин, питання про націоналізацію виникло самостійно, незалежно від наукових теорій, в середовищі селянського населення. Воно корінилося у важких умовах народного життя, що склалися в епоху після звільнення селян від кріпосної залежності.

М.Я. Герценштейн у роботі «Націоналізація землі, Селянський банк і Викупна операція» доходить висновку про необхідність позитивного вирішення питання про націоналізацію землі, щоб таким шляхом з'ясувати, чи відповідає вона пов'язаних з нею очікуванням, чи можна її розглядати, як практичну пропозицію, що задовольняла тогочасні господарські потреби [3, 10]. М.Я. Герценштейн підкреслював, що в Росії саме поняття націоналізації ототожнювали в більшості випадків не зі збільшенням площі селянських земель, а як скасування приватної земельної власності і передачу всіх приватновласницьких земель в руки держави [3, 73]. На питання, чи бажана така радикальна зміна всього складу поземельних відносин, він зазначав, що такий перехід в Росії можливий не інакше, як з викупом. Розглядаючи в цілому позитивно питання про збільшення державного земельного фонду, він одночасно виступав за збереження приватновласницького господарства. Автор при цьому підкреслював, що площа приватновласницьких земель усіх станів у 1900 р. в Росії становила 100 млн дес. Щоб викупити їх, потрібно було б затратити капітал, який становив би кілька мільярдів рублів [3, 82].

М.Я. Герценштейн паралельно торкався проблеми націоналізації селянських земель, площа яких у 1900 р. досягала 130 млн дес., яка б за своєю грандіозністю мала відрізнялася від викупу поміщицьких земель. Автор дослідив загальноприйнятий погляд на сильні обцинні інстинкти російського села, на те, що селяни до кінця не освоїлися з початками приватної власності і що для них важливо мати доступ до землі, а чи буде ця земля дана на засадах власності або на засадах оренди, це байдуже [3, 85]. Таким чином, щодо націоналізації землі, М.Я. Герценштейн дійшов висновку, що незалежно від теоретичної оцінки, вона не може служити практичною програмою аграрної політики в Росії.

На малоземелля і безземелля, як основну причину сільськогосподарського відхожого руху вказує М.В. Шаховський у роботі «Землеробський відхід», в якій він проаналізував цілий ряд економічних причин, що сприяють цьому. За умов малоземелля, стверджував він, зменшення кормових засобів призводило за собою недолік у кількості худоби, такого необхідного для одного селянського господарства. Між тим, кількість селянських дворів без всякого худоби складає в середній чорноземній смузі 14,5%, а по північній — 12,4% загального числа дворів. Разом з тим, вказує М.В. Шаховський, на його думку, штовхали сільських робітників у відхід неврожаї. Неврожаї і падежі худоби перетворювали цілком заможних господарів на жебраків. Наслідком їх ставала заборгованість за позички уряду і приватним особам, що ставило селян перед необхідністю шукати заробітків [7, 55].

Якщо селян спонукала шукати відхожих заробітків незадоволеність їх господарства, то самий відхід сприяв його занепаду. Віддаленість ринків і затрудненість збуту землеробських продуктів знижували виручку його від продажу цих продуктів до такого рівня, що цим ви торгом не могли бути задоволені потреби селянської сім'ї [7, 57]. До зазначених причин відходу робітників з центральних губерній на сільські заробітки приєднувалися причини, пов'язані з невисокими місцевими цінами на працю (зокрема поденна плата робітникам, у центральних губерніях не перевищувала 50 коп. для чоловіків і 30 коп. для жінок), не вигідні умови оренди приватновласницьких земель, особливо для найбідніших дворів з поганим і недостатнім інвентарем.

Водночас Я.Я. Полфьоров відзначає в роботі «Сільськогосподарські робочі руки» ті прогресивні течії, що впливали на відхід сільськогосподарських робітників, які міцно вималювалися в народногосподарському житті російського села передреволюційного періоду. Поступове впровадження інтенсивних культур, хутірське господарство, кооперативний рух — все це серйозні моменти до утримання робітників на місці, до заняття вільних рук вигідною працею. Все це прямо вказувало, на його переконання, як на головну причину скорочення відходу, на перехід господарства до інтенсифікації та індустріалізації [8, 7].

Аграрна програма становила важливу частину суспільно-політичного життя. Д.М. Бородин представив наступні підстави для її реалізації: 1) поліпшення економічного становища землеробського класу шляхом обов'язкового викупу з приватновласницьких земель необхідних прирізків в інтересах малоземельних груп усіх категорій; 2) визнання державним земельним фондом казенних і частини удільних земель: збільшення цього фонду шляхом купівлі та викупу приватновласницьких земель та експлуатації його в інтересах трудящого населення тощо. У свою чергу, праця М.О. Толмачова «Селянське питання за поглядами земства і місцевих людей» містить короткий огляд думок місцевих діячів земства з селянського питання: 1) усунення малоземелля і різних незручностей землекористування; 2) зміну фінансової політики у сприятливому сенсі для землеробства: полегшення податного тягаря та більш справедливий розподіл його, усунення шкідливої односторонньої протекційної системи, збільшення продуктивних державних витрат [9, 144].

Таким чином, дореволюційні автори розглянули особливості побуту селян, які зумовлювали погіршення стану останнього, до регресу селянського сільськогосподарського побуту. У Росії на початку XX ст. в сільському господарстві і правовому побуті селян у чистому вигляді можна було спостерігати середньовічні порядки.

Зупиняючись на проблемі общинної форми землеволодіння, переважала дискусія про те, наскільки серйозне значення не тільки в інтересах селянського населення, а й розвитку сільського господарства мала ця форма землеволодіння.

Малоземелля та культурно-правове убожество всього населення Росії називалися основними причинами занепаду селянського господарства. Знаходження шляхів виходу з аграрної кризи в кінці XIX — на початку XX ст., передусім, сприймалося в Росії як основоположний принцип майбутнього економічного

піднесення селянського господарства. У зв'язку з цим політична реформа і енергійна мобілізація землі на користь селянства розглядалися як найголовніші на шляху вирішення земельного питання. Причини, що викликали аграрну кризу в середовищі селянського господарства, не зв'язувалися органічно з природою селянського підприємства. Сільськогосподарська криза на початку ХХ ст. була викликана історичними умовами, властивими Росії: 1) успадкованим від реформи 1861 р. малоземеллям, підтримка фінансово-поліцейською політикою бюрократії; 2) культурно-правове становище Росії, що перебувала далеко позаду розвинених європейських країн.

Намагаючись виявити окремі моменти, що стосуються концептуального бачення у вивченні окремих проблем аграрної історії, автори поступово переходили у мікроісторичну перспективу, вивчаючи, в першу чергу, економічні фактори, що обумовлювали аграрну кризу в Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Питанням, пов'язаним з наслідками земельної політики держави по відношенню до селян, общинним землеволодінням, малоземеллям, аграрним перенаселенням, підвищенням агротехнічної культури, історики надавали в основному теоретичного значення для побудови державної моделі економічного розвитку в рамках ліберальної традиції. У багатьох аспектах розглянутих проблем не враховувалися регіональні особливості, відсутнє цілісне уявлення про життя російського села у її соціально-економічній багатогранності, не реконструйований процес модернізації селянського господарства протягом другої половини ХІХ ст. Немає критичного аналізу статистичних джерел, які дуже однотипні за своїм характером і походженням. Таким чином, виникає потреба з нових позицій і без застарілих стереотипів, на основі комплексного аналізу джерел, відтворити цілісну картину соціально-економічного становища селянства в аграрній галузі.

1. *Лохтин П.* К вопросу о реформе сельского быта крестьян. — М.: Типография А. Васильева, 1902. — 156 с.
2. *Вебер К.К.* Нужды нашего народного хозяйства. — СПб.: Типография императорской академии наук, 1892. — 120 с.
3. *Герценштейн М.Я.* Национализация земли, Крестьянский банк и Выкупная операция. — М.: Т-во «Общественная польза», 1905. — 190 с.
4. *Каблуков Г.Н.* Об условиях развития крестьянского хозяйства в России. — М., 1908. — 400 с.
5. *Бородин Д.Н.* Крестьянский вопрос накануне созыва народных представителей. — СПб.: типография Ц. Крайз, 1905. — 137 с.
6. *Косинский В.А.* К аграрному вопросу. Крестьянское и помещичье хозяйство. — Одесса: Экономическая типография, 1906. — 352 с.
7. *Шаховский Н.В.* Земледельческий отход крестьян. — СПб.: типография В.О. Киршбаума, д. М-ва финансов, 1903. — 463 с.
8. *Полферов Я.Я.* Сельскохозяйственные рабочие руки (статистический экономический очерк). — СПб.: типография Редакции период. Изд. Министерства финансов, 1913. — 54 с.
9. *Толмачев М.О.* Крестьянский вопрос по взглядам земства и местных людей. — М.: Типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К⁰, 1903. — 171 с.

ЛЕВ МИКОЛАЙОВИЧ ЛІТОШЕНКО ПРО ВІДРОДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

13 лютого 1886 року в родині земського службовця Миколи Літошенка, яка мешкала у Нижньо-Дуванській волості Куп'янського повіту Харківської губернії, народився син Лев. Згодом він стане відомим ученим економістом-аграрником. Після 1917 року — він прибічник поміркованих ліберальних аграрних реформ, вільного ринку — важливої умови нормального функціонування селянського господарства. Брав участь у складанні балансу народного господарства. Разом із колишнім земським статистиком П.І. Поповим керував створенням першого міжгалузевого балансу. Репресований; реабілітований посмертно.

У 1922 році з-під його пера вийшла праця, наповнена унікальними статистичними даними, зібраними під час роботи в ЦСУ, Наркомфіні та Тімірязевській сільськогосподарській академії (де він працював на посаді професора), а також у науково-дослідному інституті сільськогосподарської економіки і політики. Назва цієї роботи «Соціалізація землі у Росії». Рукопис представляв широкий опис процесу формування аграрної політики більшовиків, який би він ніколи не наважився опублікувати в Радянській Росії. Текст цього дослідження за відомих обставин дії комісії АРА у Росії потрапив до американців і до кінця 1980-х років перебував у Гуверовському архіві Стенфордського університету. Згодом американські колеги звернуть увагу на її існування доктора історичних наук, видатного ученого-аграрника В.П. Данилова, який посприяв її виданню, власноруч написав вступну статтю [1, 6]. Робота Л.М. Літошенко вирізняється ґрунтовним критичним аналізом та власною позицією, яка суперечила аграрній політиці більшовиків.

Поглиблення кризи сільськогосподарського виробництва, погіршення продовольчого становища у 1919–1921 рр., скорочення вільних надлишків сільськогосподарської продукції внаслідок упровадження більшовиками продовольчої політики призвело до масового зубожіння населення. У відповідь селяни про-тиставляли як відкриту збройну, так і пасивну боротьбу. А.М. Літошенко зазначав, що «розруха сільського господарства набирала розмірів всенародного лиха» [2, 291], а також збіднення села «означало скорочення фондів для утримання соціалістичного господарства» [2, 291]. Для нього «воєнний комунізм» сам по собі був головним чинником розорення селянського господарства і загальної сільськогосподарської кризи. Вплив війни на селянське господарство не вичерпується прямою розрухою від воєнних дій. Варто враховувати і мобілізацію людських ресурсів, і постачання армії продовольством — продуктами селянської праці. Однак, як вважає В.П. Данилов, «найбільш руйнівною для селянського господарства ... була тоді продрозкладка, яка визначалась із

розрахунку вилучення харчів у нормі, які не перевищували надлишків..., а на практиці вилучала стільки, стільки потребувала держава» [3, 41].

Л.М. Літошенко дійшов висновку, що «боротьба з розрухою могла йти тільки у двох напрямках: або потрібно було відмовитися від примусових розкладок і вільним оборотом сільськогосподарських продуктів залікувати рани селянського господарства. Або, навпаки, потрібно було розширити методи примусу і розповсюдити їх на організацію виробництва» [2, 292]. Автор — знавець селянської психології та способу життя селянина-виробника: «Рядовий селянин кожен захід хто б його б не організував, розцінює перш за все з точки зору впливу на його господарство. Все, що скорочує виробництво і обмежує самодіяльність, є зло, все, що дає йому безпосередню матеріальну вигоду, є благо. Селянин — природний фритредер і крайній індивідуаліст» [2, 315].

Впроваджені принципи нової економічної політики змінювали основи регулювання всіх галузей народного господарства. Щодо принципів нової продовольчої політики, автор наголошує, що прийняті партійні та радянські директиви устанавлювали мінімальний податок і його сума не повинна перевищувати «самих необхідних потреб армії, міських робітників і неземлеробського населення» [2, 325–326]. Розмір податку визначався для кожного господарства окремо і вираховувався по кількості орної землі, числу їдаків у господарстві і по урожаю у даній місцевості. Одночасно із впровадженням податків спеціальними декретами була створена система адміністративно-правових гарантій, яка мала б, з одного боку, забезпечувати безперерйне надходження податків, а з іншого — забезпечити права платників податків. Порівнюючи два підходи в забезпеченні надходження податків, Л.М. Літошенко приходить висновку: «Така була в загальних рисах організація податкової системи, що змінювала систему загальних реквізицій. Різниця між двома системами, звичайно, велика, хоча ті поверхневі переваги, які надавав селянину податковий принцип, і не були в дійсності такими, як це може здаватися на перший погляд.

Нове вино, — констатує автор, — значною мірою було влито у старі міхи. Кількома декретами неможливо було змінити звички і методи дій створених і вихованих в інших умовах продовольчих органів... Мало змінилися і форми збору податків. Правові гарантії нового законодавства значною мірою залишались на папері. За несвоєчасну сплату податку без усіякого суду і слідства відбиралася худоба, конфісковувався інвентар, здійснювались обшуки, відбувалися арешти. Безграмотний селянин не знав декретів і продовжував залишатися в руках дрібних адміністраторів. Останні змінили свою назву, але зберегли всі звичаї і методи епохи реквізицій» [2, 331; 332].

Лише навесні 1922 року продовольча політика набуває «податкоподібного вигляду»: замість чисельних податків запроваджувався «єдиний натуральний податок». Але все ж таки головне значення податкової системи полягало, як вважає автор, «не в упорядкуванні методів вилучення продуктів селянського господарства і не у пом'якшенні морального обличчя продовольчих органів. «Нова» політика в галузі продовольчого питання принесла свободу торгівлі продуктами сільського господарства, і у цьому полягала її принципова відмінність

від політики попередніх років» [2, 334]. Залишалася все-таки та межа, яку не вправі переступати держава, тоді селянин міг на власний розсуд розпоряджатися лишками. По суті, відроджувалось право власності на продукт свого господарства. Перший крок у напрямку до покращення становища селянина має полягати в заміні комуністичних розкладок продовольчим податком, з наданням селянину права вільного обміну тих лишків, які залишаються у нього після сплати податків. «Без сумніву, що поворот продовольчої політики був крупним, — констатує автор, — він означав капітуляцію перед індивідуалістичним принципом і пробивав перший пролом у замкнутому колі позбавленому обміну усупільненого соціалістичного господарства» [2, 335].

Стосовно земельної політики автор вважає, що протягом 1921–1922 рр. це був суцільний ланцюг відступів від позицій, зайнятих у попередні роки. «Вона полягала у значних поступках індивідуалістичному принципу, у непрямому визнанні більшої продуктивності індивідуального господарства порівняно з колективним і у мовчазній відмові від продовження досвіду негайного усупільнення сільськогосподарського виробництва» [2, 343].

Л.М. Літошенко приходить до висновку, що теорія і практика нової політики у сільському господарстві «означає відмову від негайного здійснення соціалізму. Ідеал усупільненого виробництва відсувається надалі. Між другим прищестям соціалізму і першим намаганням його втілення виступає невизначено довгий період відновлення і розвитку продуктивних сил... Після чотирьох років безплідних намагань заволодіти сільським господарством і підкорити його соціалістичному керівництву, Радянська влада повинна була схилитися перед приватногосподарським інтересом селянина. Нова земельно-продовольча політика означає відмову від безпосереднього усупільнення сільськогосподарського виробництва. Залишається врахувати результати цього безпрецедентного в історії людства соціального досвіду» [2, 352].

У 1926 році професор Л.М. Літошенко прибув до США у Стенфордський університет з метою участі у спільному проекті для досліджень «соціально-економічних заходів» радянського уряду, починаючи з 1917 року. Через рік він закінчив працю «Аграрна політика в Радянській Росії до прийняття п'ятирічного плану» (593 стор.), присвячену аграрній політиці більшовиків з 1917 р. по 1927 р. (рукопис міститься в Інституті Гувера Стенфордського університету) [4, 52]. Через рік Л.М. Літошенко повернувся в Росію. Наступне його відрядження до США, на яке сподівались американські колеги і сам Л.М. Літошенко, залишиться нездійсненим через різкі зміни у суспільно-політичній ситуації і формуванні сталінського командно-репресивного режиму [3, 40]. Відносно сприятливий період для наукової діяльності як Л.М. Літошенко, так і інших, зокрема А.В. Чайнова, М.Д. Кондратьєва і багатьох інших обірвався з початком сталінської «революції зверху» у 1929–1930 рр. Вони усі попадуть у лабети ОДПУ, їх звинуватять в організації і керівництві «антирадянської і контрреволюційної» трудової селянської партії. Відбувши трирічне покарання, у 1932 році Л.М. Літошенко повернувся до Москви. Однак його не оминув сталінський «великий терор». У 1938 році його арештовують, звинувачують у прагненні відтворити

трудова селянська партія. Особлива нарада НКВС постановила на підставі ст. 58-10 і 58-11 КК РСФСР ув'язнити його на вісім років у виправно-трудова табір. В одному із таборів Колими 27 листопада 1943 року Л.М. Літошенко помер [3, 44].

-
1. *Теренс Эммонс*. Предисловие // *Литошенко Л.Н.* Социализация земли в России. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001.
 2. *Литошенко Л.Н.* Социализация земли в России. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001.
 3. *Данилов В.П.* Литошенко и его исследование аграрной революции в России // *Литошенко Л.Н.* Социализация земли в России. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001.
 4. *Бертранд Патернауд*. Лев Литошенко и дело Русского института // *Литошенко Л.Н.* Социализация земли в России. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001.

ЛІБЕРАЛЬНІ ПРОЕКТИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розбудова української державності, формування політичної системи незалежної України зумовлюють необхідність створення нових праць, у яких на основі неупередженого аналізу фактів політичної історії, з використанням нових документальних матеріалів, обґрунтовувались виважені оцінки подій та явищ історії ліберально-демократичного руху.

Національні інтереси України на початку ХХ ст. вимагали виведення визвольного руху на якісно новий політичний рівень. Політичний етап національно-визвольного руху означав створення політичних партій трьох основних напрямів: ліберально-демократичного, соціал-демократичного, самостійницького. Ліберально-демократичний спектр у визвольному русі був представлений «Союз 17 жовтня» (октябристи), Конституційно-демократичною партією (з квітня 1906 р. — Партія народної свободи (кадети), Українською демократичною партією (УДП), Українською радикальною партією (УРП) і Українською демократично-радикальною партією (УДРП), які становили органічну частину суспільно-політичного життя на поч. ХХ ст.

Без всебічного і неупередженого дослідження історії ліберально-демократичних партій не можна відтворити цілісну картину суспільних процесів того переломного етапу вітчизняної історії. Адже здобутки і невдачі лібералів, специфічні форми та загальна спрямованість їх практичної діяльності відобразили як наявні на той час політичні, соціальні, національні та інші суперечності, так і загальний стан політичної культури населення, рівень його національної свідомості.

Із проголошенням незалежності України розпочався процес переосмислення історії ліберальних партій. У цей період здійснено спроби висвітлити окремі сторони діяльності ліберальних партій у працях присвячених історії загальноросійських та українських партій, окремим діячам ліберального руху. Оpubліковано значну кількість статей, монографій, присвячених досліджуваній проблематиці. Їх авторами є Г. Касьянов [1], С. Телешун [2], О. Голобуцький і В. Кулик [3], А. Павко [4], В. Стрілець [5] та ін.

Нетрадиційністю підходів до розв'язання багатьох важливих проблем історії українських ліберально-демократичних партій відзначається праця В. Стрільця [5]. Дослідженню з вказаної проблематики присвячено ряд дисертаційних досліджень, зокрема П.С. Юра [6], О.Г. Шишка [7], Л.П. Могильного [8], С.П. Донченко [9].

Аналіз вітчизняної історіографії свідчить, що багатьма авторами закладена ґрунтовна основа для предметного комплексного вивчення історії ліберальних партій, що діяли на поч. ХХ ст. Проте, недостатньо дослідженими залишаються

питання розробки та змісту програмних вимог, політична та парламентська діяльність ліберально-демократичних партій.

У зв'язку з цим, автор статті прагне дослідити програмні засади ліберально-демократичних партій у контексті вирішення ними аграрного питання та зміни соціально-правового статусу українського селянства.

Аграрне питання, без перебільшення, було найгострішим, а його вирішення надзвичайно необхідним і надзвичайно болючим, оскільки перебувало в колі інтересів переважної більшості населення. А вкрай низький рівень політичної культури в Російській імперії поч. ХХ ст. значною мірою ускладнював правове вирішення соціальної проблеми. Гострота соціальних протиріч, помножена на класовий, груповий та індивідуальний егоїзм, зумовила радикалізм вимог, які нарощувалися з посиленням революційного процесу [10, 27].

Зрозуміло, що жодна з партій не могла обминути у своїй програмі це питання, яке вимагало обов'язкового вирішення.

Так, зокрема «Союз 17 жовтня» мав свої пропозиції щодо аграрного питання: «Регулювання дрібної земельної оренди, визнання державних та удільних земель можливим фондом для задоволення земельної потреби селян та інших розрядів дрібних землевласників, при недостатності цих заходів можливо у випадках державної значимості примусове відчуження частини земель із приватного володіння на справедливих умовах винагороди, що встановлюється законодавчою владою». Далі передбачалось: «зрівняння селян у правах з іншими громадянами, відміна виключних законоположень про податні стани, розкріпачення общин і знищення адміністративної опіки» [11, 482].

Слід зазначити, що саме цей розділ програми неодноразово обговорювався і перероблявся на партійних з'їздах. Провідною тенденцією еволюції аграрної програми октябристів було її поступове зближення зі столипінським аграрним курсом. Після видання Указу 9 листопада 1906 р. аграрна програма октябристів фактично збігалася зі столипінською політикою. У своєму остаточному варіанті програма зводилась до наступних положень: насамперед, октябристи вважали за необхідне зрівняти селян у правах з іншими громадянами, ліквідувати архаїчну систему землеробства, підвищити продуктивність землеробства, а на цій основі — добробут селянства. Насамкінець, у разі недостатності цих заходів збільшити розмір селянського землеволодіння. Тож, основний акцент було зроблено не на збільшення селянського землеволодіння, а на громадянську рівноправність селян і «підвищення продуктивності землі», а необхідною умовою мало стати саме селянське землеволодіння, засноване не на общинній, а на приватній власності.

На думку октябристів, для підвищення продуктивності землеробства і покращання економічного стану селян потрібно було в законодавчому порядку запровадити таку систему заходів: «1) створити дрібну земельну власність на відрубних або хутірських ділянках; 2) розселити селян селищами для зниження шкідливого впливу довгоземелля їх наділів; 3) ліквідувати черезполосицю; 4) сприяти широкому розвитку селянських кустарних промислів; 5) сприяти організації дрібного селянського кредиту; 6) заохочувати сільськогосподарську промисловість і пов'язані з нею сільськогосподарські технічні виробництва;

7) широко поширювати в народі сільськогосподарські знання; 8) передати для землеустрою місцевих селян землі казенні, удільні, кабінетські та інші, що знаходяться в розпорядженні держави, на умовах, які будуть встановлені в законодавчому порядку; 9) сприяти купівлі селянами земель у приватних власників за взаємною угодою при посередництві Селянського поземельного банку; 10) організувати переселення надлишкового населення на вільні казенні, кабінетські, удільні і на придбані для цього державою землі на пільгових для селян умовах; 11) при недостатності вищеназваних заходів і у «випадку державної важливості» допустити примусове відчуження для цілей землеустрою частини приватновласницьких земель для наділення виключно місцевих безземельних селян з винагородою власників, на умовах, встановлених законодавчою владою. У висновках програми зазначалося, що перелічені заходи спрямовані не лише на селян, а й на інші розряди дрібних землевласників і землеробів [12].

Таким чином, перед нами вірець буржуазного вирішення аграрного питання, за своєю сутністю і спрямованістю подібний до столипінської аграрної реформи.

Октябристи добре розуміли необхідність вирішення аграрного питання. Розроблена ними система заходів була розрахована на деяку, хоч би й тимчасову, стабілізацію економіки країни, певну збалансованість між рівнем розвитку сільського господарства і капіталістичної промисловості, на створення на селі соціальної опори «конституційному» режимові в особі заможного селянства.

Без сумніву, октябристи бачили, що без певного збільшення селянського землеволодіння практично неможливо підвищити продуктивність праці в сільському господарстві, покращити матеріальний стан селянства, призупинити класову боротьбу на селі.

Проте аграрну програму октябристів не підтримали не тільки широкі маси, а навіть селяни — члени цієї партії [13, 66].

Конституційно-демократична партія вимагала: «Збільшення площі землекористування населення, яке обробляє землю власною працею, а саме: безземельних і малоземельних селян, а також інших розрядів дрібних хазяїв-землеробів державними, удільними, кабінетськими й монастирськими землями, а також шляхом відчуження для цієї ж мети за рахунок держави в необхідних розмірах приватновласницьких земель з винагородою нинішніх власників за справедливою оцінкою» [12, 6]. На другому з'їзді конституційно-демократичної партії П. Долгоруков пояснив: «Оцінювати землю будуть особливі комісії, сформовані із селян, власників землі, в них будуть і чиновники» [14].

Далі в програмі записано: «Відчужені землі надходять до державного земельного фонду. Засади, на яких землі цього фонду підлягають передачі населенню (що потребує володіння або користування особисте або общинне і т.п.), мають бути встановлені відповідно до особливостей землеволодіння й землекористування в різних регіонах Росії» [12].

Крім того, кадети передбачали: широку організацію державної допомоги для переселення, розселення, облаштування господарського побуту селян: реор-

ганізацію межової справи, закінчення розмежування та інші заходи для підвищення добробуту сільського населення і покращання сільського господарства; впорядкування законом орендних відносин шляхом забезпечення права відновлення оренди, права орендатора, у разі передачі оренди, за винагороду за проведені, але невикористані в обумовлені терміни заходи на поліпшення земель; створення арбітражних органів для регулювання орендної плати та розгляду суперечок і неузгоджень між орендарами й землевласниками; відкриття законного шляху в судовому порядку для зниження непомірно високих орендних цін і знищення кабальних угод у сфері земельних відносин. Передбачалося також «скасування діючих правил про наймання сільських робітників і поширення робочого законодавства на робітників сільського господарства, стосовно технічних особливостей землеробства. Заснування сільськогосподарської інспекції для спостереження за правильним застосуванням законодавства з охорони праці в цій галузі і введення кримінальної відповідальності сільських хазяїв за порушення ними законодавчих норм з охорони праці» [12].

На другому з'їзді партії народної свободи знову розглядалося аграрне питання. На цьому з'їзді ухвалили: «Домагатися, щоб з казенних, монастирських і удільних земель, а також земель приватних власників, які буде викуплено у них, був встановлений державний земельний фонд, якого не можна ні продавати, ні оддавати на приватну власність, а тільки в оренду селянам» [13].

Ще докладніше положення аграрної програми були розроблені на третьому з'їзді партії народної свободи, де враховані побажання місцевих організацій: «Що аби задовольнити всіх безземельних селян, прийдеться викупити для державного фонду всю, або майже всю поміщицьку землю» [15].

Щоправда, так далеко вони не пішли, але певні зрушення порівняно з попереднім періодом відбулися. Передбачалося, зокрема, «...довести розмір землезабезпечення до споживчої норми, тобто до такої кількості земель, яка за місцевих умов і беручи до уваги міцні промислові прибутки, де такі існують була б достатньою для покриття середніх потреб у харчах, одязі, помешканні і несінні державних повинностей». Планувалося також «...відчуження без усяких обмежень земель, що здаються в оренду за гроші; земель що експлуатуються переважно найманим селянським інвентарем; пусті землі та такі, що перевищують вищий розмір володіння, встановлений для окремих місцевостей» [16].

Таким чином, кадети вважали, що без часткового примусового відчуження поміщицької землі вирішити аграрне питання неможливо. Наполягаючи на збереженні поміщицької власності буржуазного типу, кадети висловлювали готовність пожертвувати великими латифундійним землеволодінням — економічною основою авторитарної влади і постійним джерелом невдоволення селянських мас. Водночас кадети розуміли, що лише латифундіями від селянського руху відкупитися буде складно. Тому вони припускали можливість відчуження частини землі у тих поміщиків, які вели самостійне господарство. Але в обох випадках відчуження поміщицької землі передбачалося за викуп — половину за рахунок держави, половину — за рахунок самих селян. Окрім того, кадети мали намір передати вирішення земельного питання до місцевих комітетів, які мали складатися з поміщиків, селян і чиновників.

Напередодні і в час першої російської революції в Україні завершилося формування національних ліберально-демократичних партій — УДП та УРП. В одному із документів особливого відділу департаменту поліції вони названі «типу ка-де» [17, 4]. Справедливості ради зауважимо, що з російською конституційно-демократичною партією їх поєднував послідовний демократизм, а з ряду питань УДП і УРП стояли на радикальніших позиціях.

Навіть побіжний розгляд платформи УДП і УРП свідчить про ідейну близькість цих партій. В умовах революції 1905–1907 рр. пройшла їх консолідація. Наприкінці 1905 р. в Києві зорганізувалась Українська демократично-радикальна партія. Найвидатнішими її представниками були Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, В. Науменко, Є. Чикаленко та ін. Прийнята з'їздом програма виділялась гармонійним поєднанням змісту і форми. Автором цього документу був Б. Грінченко, який умів свої погляди на справи викладати «розумно і логічно» [17, 5].

Соціально-економічні питання, відповідно до програми УДП, повинні вирішуватися крайовим сеймом. Пропонувалося закріпити серед повноважень крайового парламенту пункт про здійснення самостійної національної фінансової та економічної політики, окрім питань загальнодержавного значення. Крайовий уряд повинен отримати повноваження щодо організації: а) доступного всім народного кредиту і широкого сприяння кооперативним формам праці з матеріальною допомогою народного банку; б) торгівлі, а також різного роду монопольних підприємств, які повинні бути муніципалізовані і усупільнені [18, 148–150]. Програма демократів передбачала, що вирішувати питання внутрішньої фінансової та економічної політики буде український парламент. Демократи вважали за доцільне, щоб загальноросійський парламент не втручався у внутрішнє економічне життя української автономії. Про це свідчать положення про організацію народного кредиту, сприяння кооперативним формам праці, торгівлі, монопольне становище підприємств. Демократи вважали, що прибуткові підприємства і заклади торгівлі потрібно, для блага України, оголосити загальнокрайовою власністю і усупільнити. На переконання лібералів держава не повинна використовувати монопольне становище окремих підприємств і не має права наживатися за рахунок народу.

УРП у соціально-економічних питаннях стояла між УДРП і РУП, займаючи позицію, близьку до народних соціалістів. Невипадково у праці Б.Д. Грінченка проголошувалось: «До соціалістичного ладу тягне увесь хід нашого життя. Навіть сам капіталізм до його наближає, бо хоч підвалиною у нього приватна власність, але він потроху сам ту підвалину ... руйнує», «зрозуміймо, що тільки соціалістичний лад дасть нам спокій і щастя й робімо все, щоб йому шлях уторувати...» [19, 45].

Аграрні вимоги програми УДП містили кілька важливих положень, які передбачали прийняття Сеймом низки законодавчих актів з аграрного питання. Демократи вважали, що розпоряджатися землею можуть тільки ті, хто сам її власноруч обробляє. Програма вимагала: а) землі державні (казенні), удільні, кабінетські, та монастирські на території України відібрати у власність авто-

номного крайового Сейму; б) викупити у власність краю всі приватні землі на умовах, вироблених майбутнім українським законодавчим органом (Сеймом) [20, 81; 21, 359–360]. Українські демократи, розробляючи аграрні вимоги, спирались на тодішні обґрунтування науковців, про те, що при рівномірному розподілі землі між усіма селянами її на кожного припадатиме незначна частка. При тому, що сільське населення буде зростати, всеодно виникне безземелля. Тому, УДП пропонувала націоналізувати всі землі в Україні і надавати їх у тимчасове користування лише тим, хто бажає сам на них працювати.

Український Сейм повинен, за задумом УДП, видати закон, який би забороняв купівлю землі понад установлену норму, протягом періоду викупу усіх земель у власність краю. Іншим аграрним законом передбачалося врегулювати орендні відносини у відповідності до місцевих природних умов [20, 359–361]. Викуп усіх земель мав здійснюватися протягом тривалого часу. Сейм мав встановити визначену норму площі землі, яка переходила у власність однієї особи. Орендні відносини пропонувалось регулювати, враховуючи родючість ґрунту.

З метою запобігання несправедливому збагаченню землевласників під час викупу земель друга редакція програми УДП вимагала, щоб приватні землі викуплялися за помірними цінами. Право розпорядження викупленими землями надавалось органам місцевого самоуправління. Ці органи повинні їх розподілити між окремими особами і підприємствами, які займатимуться землеробством. Демократи вважали, що під час проведення земельної реформи місцевим органам влади потрібно надати спеціальні повноваження. Проте, органи самоврядування могли не тільки здійснювати викуп земель, вони мали й правомочність надавати їх у оренду.

Є. Чикаленко так обґрунтував свою політичну позицію в часописі «Сын Отечества»: «Я впевнений, що в нашій хліборобській країні коли-небудь земля має перейти в руки народу, то краще передати її за викуп, чим потім її повинні відібрати безоплатно, як радять соціалісти» [22, 151]. Саме цими словами й пояснюється те, що Є. Чикаленко схилився до кадетсько-демократичної програми викупу землі.

Враховуючи прорахунки УДП у аграрному питанні, УРП розробила його детальніше і передбачила прийняття українською крайовою Радою спеціальних аграрних законів. Окрім вже згаданих аграрних вимог УДП, програма УРП також передбачила: 1) забезпечення безземельних або малоземельних господарів наділами з крайового земельного фонду; 2) скасування викупної плати та інші спеціальних податків; 3) знищення «черезполосиці»; 4) переведення на крайовий кошт витрат на утримання доріг і шляхів; 5) запровадження ґрунтової сільськогосподарської освіти; 6) здійснення державної підтримки товариського використання землі [23, 12–13].

З метою кращого регулювання аграрних відносин, у період викупу земель і передачі у державну власність, платформа УРП вважала за доцільне створити посередницькі бюро, які б регулювали плату за землю та розбирали можливі спори між власниками і орендарями. Закони про регулювання праці промислових робітників повинні застосовуватися і до сільськогосподарських працівників [24, 135 д].

Таким чином, аграрне питання у програмі радикалів обґрунтовано і розроблено краще ніж у програмному документі демократів. Повніше висвітлені питання оренди землі, окрім того, передбачено утворення посередницьких бюро для врегулювання трудових суперечок. Розробки радикалів з аграрного питання згодом майже повністю увійшли до програми УДРП. У тогочасних умовах вимоги українських ліберал-демократів з аграрного питання були надзвичайно радикальними. І незважаючи на поміркований характер аграрних реформ, які пропонували програми УДП, УРП і УДРП, владні органи сприймали їх як революційні.

Кожен раз доповнюючи свою програму, українські демократи орієнтувалися в першу чергу на соціально-економічні і політичні зміни в країні, розробки інших партій у цій сфері, досвіду інших країн. Прикладом для наслідування стала добре розписана програма УРП, особливо її економічна частина. Після утворення УДРП економічні положення програми УРП з деякими незначними змінами увійшли до її програмного документу.

УДРП для вирішення аграрного питання, зокрема, домагалася: а) щоб усі державні (казенні), удільні, монастирські й церковні землі стали крайовим земельним фондом під підпорядкуванням самоврядних громад чи округ і той фонд використовувався за для хліборобів; б) щоб до того ж фонду, коштом краєвим, викуплено примусово землі приватних власників і поперед усього ті землі, які не експлуатуються власною працею; в) щоб води і ліси стали власністю краю [17, 150].

Окрім того, необхідно було прийняти законодавчі акти, що сприяли б: а) спільному, колективному господарюванню на землі; б) отриманню землі з крайового земельного фонду безземельними та малоземельними селянами; в) стимулюючому регулюванню орендної плати та інших натуральних повинностей; г) розвитку спеціального сільськогосподарського та професійного навчання [17, 150].

Таким чином, гострота аграрного питання у Російській імперії на початку XX ст. вимагала від ліберальних партій обґрунтування в їхніх програмних документах вимог щодо вирішення проблеми земельної власності, організації сільськогосподарського виробництва, кооперування дрібних власників. Проте, програмні вимоги ліберально-демократичних партій були надзвичайно зважені й помірковані. Ліберальні партії не вдавалися до бездумного копіювання іноземних зразків і запозичення закордонних теорій, а намагалися виробити власні форми й методи політичної організації держави, створити оригінальну ідеологію національного і соціального визволення, мотивували доцільність першочергового вирішення соціально-економічних питань.

1. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: Соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993.
2. *Телешун С.О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст.: Монографія. — К., 1996.

3. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX ст.: Дослідження / Ред. Л. Білик. — К.: Смолоскип, 1996.
4. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX — поч. XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець XIX ст. — лютий 1917 р.: Монографія / Б.І. Андрусишин (відп. ред.). — К., 1999; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. — К.: Плеяди, 2002.
5. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 р.): Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002.
6. Юр П.С. Ліберальні та революційно-демократичні партії в революції 1905–1907 рр. в Росії: Порівняльний аналіз їх стратегії і тактики: Дис... канд. іст. наук. — К., 1994.
7. Шишко О.Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. — березень 1917 року: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський університет ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 1998.
8. Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук. — К., 2002.
9. Донченко С.П. Ліберальні партії України: 1900–1920.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. — Дніпропетровськ, 2006.
10. Медушевський А.Н. П.Н. Милюков: ученый и политик // История СССР. — 1991. — № 4.
11. Воззвание «Союза 17 октября» и других партий. — ЦДІА України м. Київ. — Ф. 1335. — Оп. 1. — Од. зб. 568.
12. Программы политических партий в России / Под ред. и с предисловием И.В. Владиславлева. Вып. I. — М., 1919.
13. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. — М.: Наука, 1987.
14. Громадська думка. — 1906. — 12 січня.
15. Громадська думка. — 1906. — 17 січня.
16. Бюллетень III общеимперского делегатского съезда партии народной свободы. — 1906. — № 5. — 27 апреля.
17. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. / Упор. О. Федьков. — Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991.
18. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. — Т. 1. — Мюнхен: Сучасність, 1983.
19. Яворенко Л. Чого нам треба? — Львів: Видання Української радикальної партії, 1905.
20. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / Упорядник В.Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.
21. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907). — Нью-Йорк: Видавництво Української Вільної Академії Наук у США, 1955.
22. Чикаленко Е. Голос земледельца // Сын Отечества. — 1905. — № 12.
23. Платформа Української Радикальної Партії. — Львів: Видання УРП, 1905.
24. ЦДІА України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 1049.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ
1861 р. В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М.П. ДРАГОМАНОВА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИДАНЬ «ГРОМАДИ»)**

Наукова актуальність статті зумовлена потребою комплексного аналізу широкого кола проблем соціально-економічного розвитку українського села другої половини ХІХ ст. на основі виявлених джерел. Сучасна історіографія і джерелознавство лише започатковує вивчення теоретичної спадщини М.П. Драгоманова, особливо тієї її частини, що знайшла відображення в українській збірці «Громада». Переосмисленню історичної спадщини М.П. Драгоманова присвячено роботи А.М. Катренка, В.М. Мордвінцева, І. Андрусяка, Я.Р. Дашкевича, А.М. Круглашова, Р.П. Іванової. Авторами запропонованої статті вперше зроблено спробу переосмислення аргументів, фактів, подій, авторських висновків, наведених М.П. Драгомановим у роботі «Життя по селах», опублікованій 1882 р., і на цій основі відтворено зміни в сільському життєвому просторі.

М.П. Драгоманов, як людина з неординарно широким творчим мисленням, піднявся вище існуючої політичної практики, глибинно пізнав природу абсолютистсько-монархічного ладу, європейського конституціоналізму і лібералізму, пропонував варіанти реформаційного шляху суспільно-політичного розвитку Російської імперії — альтернативного революційному тероризму. У цьому контексті цілком логічним було його постійне звернення до узагальнення наслідків Великої реформи, яка ознаменувалася відміною кріпацтва та спричинила «рух» російського суспільства. Перші наукові оцінки реформи 1861 року базувалися деякою мірою на соціалістичних ідеологічних поглядах вченого. Розглядаючи реформи як позитивний акт, вельми корисний для суспільства, він підкреслював її антиселянську спрямованість. На його думку, вона проводилася в інтересах поміщиків, капіталістів і самодержавства, а самі селяни одержали волю без землі, відбулася заміна феодальних форм експлуатації капіталістично-чиновницькими. Він писав, що реформа не лише не наділила селян малими ділянками землі з тієї, що колись була захоплена панами, а ще й відібрала ту, яка вважалася за власну батьківщину. Наслідком цього він вважав погіршення становища селянства, оскільки при збереженні феодальних форм експлуатації збереглися, але до них додалися капіталістичні. Селяни, позбавлені землі, змушені були «йти в найми». На його думку, погіршенню становища широких верств сільського населення сприяло і поширення лихварства і суборенди.

М.П. Драгоманов, мислячи інноваційно та постійно вболіваючи за «українську національну справу», намагався привернути увагу громади, політиків, «освітніх людей» до драматичного розвитку українського села в пореформені роки. Тема села і селянства практично постійно була присутня у його статтях та

матеріалах, підготовлених для різного роду видань, що бачили світ протягом 1860–1880-х років.

Опубліковані у виданні «Громада» (1882 р. № 5) матеріали «Життя по селах» і «Українські селяни в неспокійні роки» (1880–1882 рр.), мали за мету ініціювати широку наукову та громадську дискусію з питань особливостей економічного розвитку українських земель як у складі Росії, так і Австро-Угорщини, закликати таким чином своїх нечисельних кореспондентів звернутися до нерозроблених тем, надавати до редакції не лише готові аналітичні розвідки, але й інші відомості, статистичні матеріали, що могли б дати відповідь на низку питань розвитку українських земель. Їх значення для української історичної науки є особливо вагомим, оскільки містять багатий фактологічний матеріал — неоціненний для наукової реконструкції особливостей розвитку українського села в добу капіталістичної модернізації другої половини ХІХ ст.

М.П. Драгоманов мету селянської реформи розумів передусім у тому, аби в її наслідки забезпечили вимоги селянства і не хотів помічати мету, яку ставив царський уряд — захист загальнонаціональних інтересів, вболіваючи за інтереси опори влади в особі поміщиків. Ним підтримувалися небажання селян прийняти маніфест, а також і заворушення, що широко розгортались і були однією з радикальних протестних форм боротьби селян за свої права проти експлуатації. Корінь проблем пореформеного села М.П. Драгоманов убачав у збереженні землі у власності поміщиків, недостатності особистих прав селян.

У першому розділі «Життя по селах» названому «Здирство» вчений з'ясував причини, які стримували соціально-економічний розвиток села, проаналізував зміни в соціальній структурі селянства, наслідки розширення джерел їх існування тощо. Мислитель чи не найпершим серед громадсько-політичних діячів розлого показав руйнівні наслідки для села («сільського багатирства») регулярних спроб держави якомога повніше поексплуатувати село в інтересах інших суспільних верств та з'ясував значення нерозвинутості відносин власності.

Розуміючи, як велике досягнення здобуття селянами особистої свободи, хай навіть частково обмеженою чиновницькою опікою, М.П. Драгоманов справедливо був переконаним в обмеженості реформ, зазначаючи, що без вирішення селянського питання, тобто передачі землі в «осібну власність», тому хто на ній реально працює, українські селяни і далі будуть піддаватися «здирству» з боку держави, а село перебуватиме у соціально-економічній стагнації.

Діячі, приділяючи значну увагу проблемі невід'ємності права на власність, як одного з важливих економічних прав людини, неодноразово зауважував, що рівень розвитку, якого досягла Європа, був зумовлений насамперед «упорядкованою зтяжною працею» — «тихою і гострою», а також послідовним зростанням громадського життя; саме на таких шляхах, спираючись на «верстви громади», можна забезпечити історичний поступ «державного, громадського, розумового життя суспільства» [4, 127].

Виступаючи за розширення форм власності та формування соціально-економічної категорії — землероба-власника, М.П. Драгоманов пропонував ви-

знати святим і непорушним порядок набуття приватної власності, як такий що «вийшов, коли не від Бога, то все таки дуже розумної причини, наприклад, від того, що розумніші, більш трудящі, чесніші люди нажили собі багатство і передали його в спадок дітям і внукам. Так було, кажуть, так і далі буде» [2, 163–164]. Водночас слід зазначити, що ці роздуми дослідника, як активного прихильника соціально-економічного реформування і оборонця громадян від нерівності антагонізмів, стосувалися здебільшого розв'язання проблеми перерозподілу поміщицької власності, що постала на тлі посилення господарського егоїзму поміщиків, наростання невдоволення селян, яке переростало навіть у сутяжництво. Проблема безземелля, малоземелля селян та прихована концентрація землі у заможної сільської верхівки, що мали місце після реформи, цілком природно викликала обурення у М.П. Драгоманова, який вбачав у цьому односторонність розвитку аграрного сектору.

Перипетії змін у системі землеволодіння і землекористування у вказаній публікації, дослідником ілюструвалися значною кількістю матеріалів наративного характеру (записи розповідей селян повітів Наддніпрянської України). Очевидно, автором це робилось свідомо, аби яскраво проілюструвати причини конфліктних ситуацій між поміщиками і селянами, які на Правобережжі виникали стосовно сервітутів — спільних місць випасу худоби, вигонів, водопоїв, сінокосів, місць риболовлі, а також показати неадекватність реакції селян на пропонувані зверху новації, що часто зовсім не відповідало їх усталеним уявленням і стереотипам мислення.

Цінність цих матеріалів у тім, що вони М.П. Драгомановим підібрані і систематизовані так, аби довести до уваги читача, як кажуть, з перших вуст мотиви опозиційності хліборобів до «панства», «начальства», а також до держави як інституту та нав'язаних нею реформ «зверху». Вони дають досить точні і місткі дані також для вироблення наукового розуміння соціального життя села України другої половини XIX ст., зокрема, такого масового явища, як наймитування. За наведеними свідченнями селян з Миргородщини, дізнаємося, що селяни були змушені відсилати з дому на заробітки всіх, спроможних виконувати будь-яку роботу, платня за роботу в цілому була мізерною, значно нижчою ніж «до волі», тобто відміни кріпосництва. Так, орендар земель графа Кочубея, Дервініс платив за роботу п'ятим снопом жита і четвертим пшениці, що давало змогу заробити за період жнив 20–30 крб. Часто селяни самовільно залишали таку економічно не вигідну роботу і поверталися до домівок [2, 79–80].

Селяни-відхідники, з одного боку, несли собою в містя, де вони знаходили заробіток, засвоєні з дитинства культурно-побутові навички, там засвоювали нові, а з іншого — вони найбільше відчували на своїх плечах тягар матеріальних труднощів. М.П. Драгоманов проілюстрував як «живеться тим, котрі ходили 1976 року на заробітки» листом надісланим до редакції «Громади» «товариша» з Миргородщини. Наведемо частину його дослівно: «Цілими сотнями, цілими селами пішли люди на заробітки. Водночас небагато часу минуло як пішли, а вже багато з них назад повернулися: бліді, хворі, хмурі і голодні, не знайшовши ніякої роботи. Сумні ледь-ледь шкутильгають до дому. Народу скрізь набилосся,

кажуть, сила, а роботи немає нікому. Поробиш там якийсь день-два, заробиш копійок тридцять і знову сидиш — сподіваєшся, що хтось найме. Те, що було з дому — все попродали. Он вони ледь дибають по дорозі, гляньте! Бліді, тижнів по скільки і сорочок не переміняли. Той шкандибає в одному лише чоботі, інший іде з головою обернутою в ганчірку. Деяких привели зовсім хворих — тепер лежать у гарячці. От тобі і заробили на свою шию» [2, 85].

В селах Наддніпрянщини зустрічались поодинокі випадки, коли орендарі, прагнучи зібрати врожай лише силами відробітчан та відхідників, втрачали багато врожаю (зерно просто перестигало і осипалось через брак робочої сили).

Подані М.П. Драгомановим селянські свідчення також дозволяють поглянути і на таку складову капіталістичної еволюції світобачення хліборобів, як зміна сприйняття їх чиновництва, торгівців, посередників, дрібних комісіонерів, найпідприємливіших односельців. У прикутих думками до землі селян ці посадовці викликали негативне сприйняття, яке часто переростало у самоправство. Найменш популярною серед селян була посада збирача податків. Справді, у 1860–1870-х роках селянам доводилось сплачувати, крім зборів до держскарбниці і земств, велику кількість платежів — судові, церковні та інші послуги, штрафи тощо. М.П. Драгоманов розумів значення громад у нових реаліях українського села, бачив її передусім не лише соціальним механізмом регулювання життя селян, а й структурою з широкими правами і обов'язками. Водночас він змушений був ілюструвати проблеми, які стояли на шляху утвердження цих самоврядних органів, що впливали з намагання державної влади використати їх з метою попередження дедалі зростаючих селянських правопорушень.

У вміщених в «Життя по селах» листах ідеться про окремі випадки зловживань, порушень органами громад своїх функцій, зокрема, показані конкретні приклади свавілля з боку сільських старост, старшин і волосних писарів. Так, сільські старости Поділля самовільно вводили кінську і людську рекрутчину, аби догодити вищому начальству (посередникам тощо), порушуючи право селян самовільно визначати свою долю, рід занять. У вказаній публікації наводяться багаточисельні приклади розбазарювання громадських коштів, хабарництва старшин, волосних писарів, бажання unikнути контролю за їх витрачанням. Окремий сюжет М.П. Драгоманов присвячує характеристиці інституту сільського писаря, який був третім в ієрархії самоуправління. «Лист товариша з Звенигородщини» ілюструє часте моральне розтління цієї категорії чиновництва. У ньому риторично ставиться проблема зміни практики їх призначення та робиться спроба виявити причини цього явища. Селянами бачилася причина хабарництва передусім не у низькому рівні оплати праці писарів (за наведеними даними, вони одержували немало зарплатню — від 700 до 2000 крб), а у їх соціальному походженні, коли вони «від мужиків відстали, а до панів не пристали», а також у правовій безграмотності селян (незнанні повітового, сільського, військового статутів), що дозволяло писарям за певні хабарі навіть змінювати вироки судів.

М.П. Драгоманов у цій публікації торкається проблеми діяльності земств. У цілому позитивно розглядаючи їх значення і роль, називаючи «багатона-

дійними», автор критично ставився до тієї суспільно-політичної дійсності, що мала місце в Російській державі в кінці 60–70 років XIX ст. і стримувала розвиток місцевого самоврядування. Водночас він, розглядаючи несприятливу атмосферу, в якій доводилося працювати земським органам, з обуренням говорить про багато в чому малопродуктивність їхньої роботи, часте тяжіння до розв'язання власних організаційних питань, регулярні пошуки джерел фінансування земських управ, поліції, суддів тощо. Мислитель засудив право обкладати податком торгіві та промислові підприємства, особисте майно громадян. М.П. Драгоманов, аналізуючи роботу Миргородської земської управи, доходить висновку про дискримінаційні методи оподаткування селянства. Характерними для всієї України, на його думку, було уніфікування оподаткування поміщицьких будинків і селянських осель, звільнення від сплати платежів власників (поміщиків) парових винокурень та обкладання селянської власності (олійниць і кузень).

Друга частина «Життя по селах» називається «Темнота» і присвячена особливостям освітнього і духовного життя українського селянства. Як і перша частина, містить авторські узагальнення, має вигляд упорядкованого матеріалу (листів, замальовок) дописувачів «Громади». Чималий обсяг тексту стосується сільської церкви та релігійності селян. М.П. Драгоманов, розмірковуючи над такою важливою проблемою, як значення православ'я в житті українства, бачить його передусім ознакою ідентичності. Водночас він критикує його за те, що воно поховало ті надії на поступ, які подавала Україна у XVI ст. Україна того періоду для М.П. Драгоманова — це країна, яка мала для європейського рівня духовні і культурні можливості, але які не реалізувала саме через православну церкву. Воно відривало Україну, на думку М.П. Драгоманова, від прогресивнішої, західноєвропейської традиції. Через православ'я Україна не змінила панські церковні порядки на громадські, не звільнила розум від «путів попівської науки». М.П. Драгоманов відкрито говорить про занепад порядків в церкві [2, 120]. Ці спостереження вченого підтверджуються фактологічним матеріалом, наприклад про «штуки, які в селі витворяв батюшка», зібрані дописувачами «Громади» у селах Ісаківці Каневського повіту Київської губернії; Митьках Золотоніського повіту, містечка Варви Лохвицького повіту Полтавської губернії та інших сільських поселеннях.

У четвертому розділі «Життя по селах» названому «Марні надії», М.П. Драгоманов ставив за мету показати межі соціальної інертності селянства та наслідки, що випливали з цього у напрямку поліпшення матеріального становища, соціального самоствердження тощо. Селяни насправді, розуміючи свою злиденність, незахищеність, безправність, упереджене до себе ставлення поміщиків, чиновників, священників, час від часу шляхом протестів, конфліктів, виступів самотужки відстоювали свої інтереси.

У п'ятому розділі «Проби повстань і товариських порядків» М.П. Драгоманов зробив спробу показати політичну поведінку селянства, довести нездатність ставити перед собою загальнодержавні завдання, обґрунтувати тезу про те, що вони найчастіше поводитись так, нібито сторонні, спостерігаючи навіть у

вирішенні питань, що безпосередньо торкалися їхніх інтересів. Через мало-земелля, голод, сімейні та громадські конфлікти, причетність до злочинів багато селян мігрувало у міста, до сусідніх губерній, а не знайшовши там відповідного прихистку, вдавалися до жебракування і бурлакування тощо.

У травні 1882 р. М.П. Драгоманов у відповідь суспільно-політичним обставинам, що склалися в Російській державі після вбивства терористами Олександра II (березень 1881 р.), підготував статтю «Українські селяни в неспокійні роки 1880–1882 рр.» (опубліковану у № 5 (1882 р.) «Громади»), в якій закликає своїх читачів пригланутися до «порядків навколо себе» та «пильніше задуматися над тим: хто це, і за що, і для чого виступив проти царя?».

М.П. Драгоманов доходив висновку, що хоча б «яким-небудь чином царський уряд надумався взятися за націоналізацію землі в Росії, то головні труднощі полягали б не в переділі землі, як вважали народники, а в тому, «чи єсть яка-небудь можливість ... побудувати систему загального користування землею... поза самоуправлінням дрібних і великих груп і союзів». Не більш обгрунтованими вважав корифей і надії «нелегальних землепередільців, які чекають скорого переходу землі в руки землеробів шляхом повстання народу», а міфічні чекання селян розв'язуться «переселенням і покупкою землі селянами, більш багатими, які складуть клас власників, більш супротивний ідеї націоналізації землі, ніж поміщицький...». Тому М.П. Драгоманов покладав великі надії на виробничу кооперацію, часто переоцінюючи її можливості. Він бачив досить широкий спектр її застосування, в тому числі у кредиті, збуті, переробці тощо. Розглядаючи її засобом сприяння переходу до усупільнення, в 1892 р. він писав: «... панове індивідуалісти-націоналісти, певні форми общинності і комунізму, то виростаючи знову в гору через асоціації, то спускаючись з гори через державну регламентацію економічних відносин, будуть дедалі більше насуватися» [3, 109–110]. Отже, М.П. Драгоманов не бачив іншого принципового вирішення економічних проблем села, аніж розвиток громадського, колективного господарювання: «Нема інакшого способу спинити збіднювання селян, як тільки одібрати всі ґрунти на сільські громади та й не управляти громадами».

Тверезо розуміючи тенденції еволюції економічних відносин на селі, він зміг прогнозувати соціальні наслідки будь-якого поділу та ринкового використання землі. Вчений писав: «Вони бачились передусім в неодмінній диференціації селянства. Самими завзятими пропагандистами ідеї відібрання землі від панів є в селах багаті мужики. Ця обставина посилює буржуазну ноту земле-розподільчих мрій селян». Єдиною можливою дорогою переходу «до ідеї соціалізації землеробського господарства від нинішнього розкладання ... наділів за «податними душами» вбачав в переході селянськими громадами, яка окремо, являє собою вузьких власників» через «школу більш широкої солідаризації зусиль у волостях... в повітах...» [1, 130–131].

Бурхливі та невпинні зміни в країнах Європи та Америки, в Україні в 70–90 рр. XIX ст. справили вплив на соціально-економічні погляди М.П. Драгоманова. Вони постійно трансформувалися у нерозривному зв'язку з намаганням загального поліпшення становища найширших верств українського суспільства,

підпорядкуванню завданням боротьби (в тих формах, які здавались йому найбільш слушними і оптимальними на кожному етапі) за звільнення від соціального, політичного, національного гноблення народу. Для цього він вимагав в «освічених українців», «поклястися собі не кидати українську справу... усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу». До того ж безповоротною.

-
1. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії України. — К., 1994.
 2. Драгоманов М.П. Життя по селах // Громада. — 1882. — № 5.
 3. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2001.
 4. Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїчковський. — К., 2005.

ІНІЦІАТИВИ З. СЕРАКОВСЬКОГО У СФЕРІ РЕФОРМ 1860-х рр.

Однією із знаменних фігур «епохи великих реформ» був видатний революціонер Зигмунт (Сигізмунд, Сигізмунд) Сераковський, чию вражаючу масштабністю постать не обминув у своїх працях увагою цілий ряд авторів, котрі були його сучасниками, — Олександр Герцен, Микола Чернишевський, Броніслав Залеський, Ян Савицький, Ян Станевич, Бенедикт Дибовський, Микола Цилов. Він — чи не найяскравіший приклад особистості, нескореної попри знегоди, звідані за життя в координатах тодішніх національних реалій і соціальних практик.

Уже те заслуговує на особливу пошану до нього, що «во дні фельдфебеля-царя», за часів Миколи I, цей молодий поляк, сам репресований відданням у рядові Оренбурзького корпусу, не злякався заприязнитися з жорстоко уярмленим Тарасом Шевченком. За скрутної для обох пори, на багаторічному засланні між Європою та Азією — в степу безкраїм за Уралом», ледь не першим повеличав опального Кобзаря «батьком».

Виразний символ доби визвольних рухів XIX ст., він себе безбоязно рекомендував «українцем» (так би мовити політичним українцем — за сьогоднішньою термінологією), коли на подібне не наважувалися, за рідкісним винятком, етнічні «малороси». Йому стелилася доля провісника польсько-української співпраці, піонера згуртування революційних сил поневолених Російською імперією народів, вождем повстання проти абсолютистської влади. За рідкісну духовну красу Шевченко йменував його «любим», «добрим», «справжнім поетом», «натхненним Сигізмундом».

Вияв найщиріших почуттів Сераковського до України як землі цілого народу по обох берегах Дніпра зумовився не тільки походженням з Волині, постійним синівським потягом до батьківщини, а й твердими ідейними переконаннями. Полум'яний патріот, поборник вільності та незалежності різних країн, він успадкував традиції свого земляка Тадея Косцюшка (Костюшка) вбачати у свободі «найсолодше благо, що людина на землі скуштувати може».

У всеросійському визвольному русі — вирішальному для долі мільйонів покалічених кріпацтвом душ і багатьох підім'ятих під царат народів — Зигмунтовими соратниками були росіянин Михайло Бакунін, українець Андрій Потебня, білорус Кастусь (Вікентій, Костянтин) Калиновський, литовець Антанас (Антін) Мацкявічюс, поляк Зигмунт Падлевський та інші герої повстання 1863 р. Великий італієць Джузеппе Гарібальді засвідчив свою дружбу, адресувавши йому слова щирої поваги до виявлених ним «особливої мужності та відваги».

О.І. Герцен у статті-некролозі «Сигізмунд Сераковський», першій великій публікації про цього героя, 1 серпня 1863 р. на сторінках знаменитого «Коло-

кола» дав розгорнуту оцінку чоловіка, непохитного у гуманістичних переконаннях, в ідеалах рівноправності, братерства, свободи. Вказував, що Сераковський «за політичними поглядами був найближче до переконань суто соціальних» (тобто соціалістичних. — П.У.). Характеризував «чоловіком діяльності непомірної», «палким», «найблагороднішим та найчистішим».

М.Г. Чернишевський, під час ув'язнення і страти свого польського друга перебуваючи під арештом в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці, за ґратами створив для журналу «Современник» роман «Що робити?», наділивши у ньому могутню символічну фігуру Рахметова певними рисами Зигмунта. Пізніше, коли автор, закинтий Олександром II до Сибіру, працював над романом «Пролог», присвяченим петербурзьким колізіям напередодні скасування кріпацтва, прототипом образу Соколовського — ключової постаті цього твору — прислужився Сераковський, «один із найкращих людей на світі».

Передові діячі Росії та України з повагою й теплотою згадували Зигмунта. Відомо, що Михайло Драгоманов, попри певне упередження до проявів польських визвольних змагань, почасти підточених зашкарублюю зверхністю тих чи інших учасників їхнього руху щодо корінного населення «кресів», назвав його «безперечним демократом», позитивно відзначивши дружбу з М. Чернишевським і Т. Шевченком.

Перед ним відкрилася блискача кар'єра, коли наприкінці 1859 р. закінчив академію за першим розрядом, став штабс-капітаном із відрядженням до департаменту Генерального штабу — одного з провідних у військовому міністерстві. Та військо складалося переважно з селян, на що не могли не звернути уваги демократи (досить згадати хоча б вірш Шевченка «Не спалося, — а ніч, як море», де військова служба визначена як «солдатське нежитіє»). Селянин, ставши шереговцем, звільнявся від кріпацтва, проте у казармі на нього чекала нова кабала — абсолютна залежність од офіцерів, більшістю яких він сприймався нижчою істотою. Роки і роки витрачалися на вдосконалення з ніяк не потрібних за бойових умов плац-приймів. Безпосередні виконавці охоронних функцій страждали від безглуздої системи і примх своїх начальників. Щоденниковий запис 14 червня 1857 р. Тарас Шевченко майже цілком присвятив армійському побуту: йдеться про солдатів як про «найбіднішу, найжалюгіднішу верству», в котрої «відібрано все, чим тільки життя красне: родина, рідний край, свобода, одним словом, все», та про офіцерів, «яким дано все, всі людські права й привілеї».

Зі своїми підлеглими З. Сераковський поводився гуманно й чемно. В одному з жандармських донесень його навіть звинувачено у тому, що «казенному» денщику Олексію Кузнецову за найменшу послугу він дружньо тиснув руку і неодмінно казав: «Дякую Вам!». Це було настільки унікальним, що виглядало не просто дивним, а ледь не крамольним. За спогадами сучасників, Зигмунт плекав ідеї докорінних змін у російській армії, пропонував, аби військові служили в рідних місцевостях, спілкувалися між собою рідною мовою. Такі національні формування, на його думку, мали б вищу боєздатність, тенденцію до модернізації.

Бенедикт Дибовський, діяч визвольного руху і визначний вчений-біолог, через усе своє життя пронісши благоговійну пам'ять про Сераковського, на схилі літ надрукував у Львові одну з його праць про взаємовідносини збройних сил зі суспільством. Почавши з того, що даремно шукати в армії цвіт моральної та розумової сили народу, що утримання її — тягар для держави, пов'язаний з людськими втратами продуктивної фізичної та розумової праці, що слово «військовий» стало означати неосвічену чи напівосвічену людину, автор радив трансформувати військо у «велику школу, велетенський розплідник освіти», де б готувалися щороку десятки тисяч народних вчителів. «На нашу думку, — зазначав Зигмунт, — кожний полк, кожна корпусна квартира — це свого роду університет, вони повинні поширювати освіту на прилеглий край... Ми не збираємося наполягати, що наші офіцери повинні бути спеціалістами хіміками, ботаніками тощо, але література й галузь наук моральних досить широка, у ній достатньо простору. Ми бажаємо мати серед офіцерів сподвижників на цій ниві».

Не ліберальному князю М.О. Орлову, і тим паче не Олександрю II, як офіційно тоді стверджувалося, а Зигмунтові Сераковському належить ініціатива вимоги негайного скасування армійських катувань — у поданні військовому міністрові, зробленому за три місяці до того, як російський посол у Брюсселі Микола Орлов підготував свою записку «Про скасування тілесних покарань у Російській імперії та у Царстві Польському».

Не міг обмежитися лише теоретичними розвідками — це не відповідало б ані його вдачі, ані суспільним потребам. Гучним виявився резонанс участі Зигмунта у публічній дискусії, що проходила в Петербурзькому університеті на початку 1860 р., коли його приятель Бальтазар Калиновський захищав дисертацію про фритредерство — течію в економічній політиці з особливим пріоритетом вільної торгівлі без втручання держави. Опоненти подали для годиться кілька другорядних зауважень, головуючий професор-юрист П.Д. Калмиков звернувся до публіки з формальним запитанням, чи немає заперечень, і по паузі збирався оголосити Калиновського гідним магістерського ступеня. Та раптом слово взяв офіцер у драгунській формі. Він нічого не мав проти концепцій вільної торгівлі, але гаряче напосів на Калмикова: «Ось тепер готуються проекти визволення селян з наділенням землею, і я знаю, що ви цьому співчуваєте: між тим це наділення є прямим порушенням вашого основного принципу». Йшлося про те, що в будь-якому прогнозованому урядом випадку колишніх кріпаків ошукають, оскільки земля не буде передана їм безкоштовно і продаватиметься не вільно, а примусово.

То гаряче промовляв Зигмунт Сераковський. Як згадував присутній на засіданні мемуарист Лонгин Пантелєєв, «Калмиков жажнувся... й поспішив закрити диспут». Чи з переляку, чи з іншої причини професор захворів, і коли його відвідав колега Костянтин Кавелин, пожалівся, що після несподіваної дискусії ніяк не може отямитися: «Цей жажливий офіцер, що він собі дозволив!»

Аби мати побільше можливостей участі в публічних заходах, Сераковський увійшов до імператорського Російського географічного товариства. Засно-

ване 1845 р., воно протягом десятиліть залишалося закладом, що привертав до себе увагу передових діячів науки і культури. Сприймалося ледь не як аналог політичного клубу. Серед його засновників були видатні мореплавці Ф.П. Літке, Ф.П. Врангель, П.І. Рікорд, вчені К.І. Арсен'єв, П.І. Кеппен, Г.П. Гельмерсен, В.Я. Струве, В.І. Даль. З товариством співпрацювали представники різних галузей знань — географи, біологи, статистики, етнографи, а також літератори і митці. В його лавах перебували, зокрема, художник-мариніст І.К. Айвазовський, письменники М.Є. Салтиков-Шчедрін та П.О. Куліш, мандрівники П.П. Семенов і Чокан Валіханов.

Очолив інституцію другий син Миколи І, молодший брат Олександра II — генерал-адмірал великий князь Костянтин Миколайович. Як керівник морського міністерства з середини 50-х рр. він виступав за невідкладне реформування збройних сил. Рупором його далекосяжних намірів перебудови військового флоту Росії став журнал «Морской сборник», в якому раніше за будь-який інший урядовий орган одбилася «криза верхів» і була здійснена спроба накреслити шляхи до розв'язання назрілих проблем модернізації не тільки кораблів, а й сухопутних частин.

На відміну від товаришів по службі, прийнятих до товариства за направленням командування, Зигмунт вступав за рекомендацією трьох визначних учених В.П. Безобразова, Ф.Г. Тернера та І.В. Вернадського (батька майбутнього першого президента Української Академії наук Володимира Вернадського). Вони заявили: «Маємо честь запропонувати до обрання у члени-співробітники імператорського Російського географічного товариства зарахованого до Генерального штабу штабе-капітана Сераковського (Сигізмунда Гнатовича), який за дорученням свого начальства провадить дослідження в галузі статистики моральної і карної у російських та іноземних військах. Пан Сераковський бажав би повідомляти результати своїх досліджень Відділенню статистики і користуватися науковими посібниками товариства».

28 березня 1860 р. З.Сераковського було обрано до складу Географічного товариства, що засвідчив одержаний ним відповідний диплом із супровідним повідомленням віце-президента товариства Ф.П. Літке. Дякуючи за це, 9 квітня Зигмунт відписав: «Я мав честь отримати відгук, яким Ваше високопревосходительство благоволило повідомити, що мене удостоєно обрання до членів-співробітників Імператорського Російського географічного товариства. Звання це покладає обов'язок працювати для розвитку землезнання й наук суспільних, що мають тісний з ним зв'язок. У міру сил моїх я прагнутиму виправдати це покликання».

Невдовзі дістав запрошення на засідання створеного при Відділенні статистики Політико-економічного комітету. На багатолюдному зібранні 11 квітня 1860 р. під головуванням помічника президента Географічного товариства, екстовариша міністра внутрішніх справ Олексія Левшина було обговорено, «яка система податку з торговельного класу найбільше пасує засадам народного й державного господарства». У Російській імперії існувала патентна система, що з торгівлею пов'язувала різні стани привілеї та обмеження громадянських прав.

Після дебатів, в яких активну участь узяв Зигмунт Сераковський, присутні дійшли висновку, що прибутковий податок необхідно поширити, в разі його введення, на всіх без винятку громадян держави незалежно від чиїхось станових привілеїв чи прав, що заняття комерцією мають бути доступні «всім без винятку підданим держави».

Того ж року до товариства географів, на відділення етнографії, вступав М.І. Костомаров, який досить емоційно розповів у своїй «Автобіографії» про зустрічі та бесіди з новим знайомим: «Його політичні переконання викликали у мене справжній захват... Він виглядав палким поборником демократичних ідей, прагнення дарувати простому народові волю й підносити його розумовий та майновий рівень шляхом правильної освіти. Він говорив саме те, чого не було за старої Польщі. Ніхто, здавалося, так неупереджено не ставився до темних сторін минулого і ніхто, здавалося, так не оцінював їх. Мої щирі слов'янські устремління знайшли, вочевидь, у цій людині найзавзятішого поборника».

Зигмунт мав змогу звернутися за підтримкою до значної частини авторитетних учених у полеміці з тими, хто вперто відстоював необхідність зуботичин, ляпасів, на загал жостокостей у війську. Не дивно, що поміж паперів професора Платона Павлова, близького до Харківсько-Київського таємного товариства, жандарми під час трусу виудили візитку штабс-капітана Сераковського, рукою якого було написано: «Я бачився з Костомаровим і говорив з ним; натурально, що він із цілковитою повагою та співчуттям дивиться на все».

Діставши у військовому міністерстві дозвіл вивчати історію військового законодавства, З. Сераковський працював самостійно, але під наглядом одного з найвищих міністерських «тузів» — начальника департаменту Генерального штабу В.К. Лівена. За кілька місяців було розглянуто «всі варті уваги справи в архівах канцелярії військового міністра, інспекторського та аудиторіатського департаментів, що стосуються досліджуваного ним предмету, а також переглянуто найважливіші матеріали, що містяться у бібліотеках імператорській публічній, Генерального штабу та деяких інших». Докладно вивчав документи царювання Петра I, коли в російській армії та на флоті кару на горло було замінено на покарання палицями, різками тощо.

1700 р. з'явилися укази про страту на шибениці дезертирів, «аби надалі не кортіло». Менш ніж за п'ять літ цей порядок змінився: життя позбавляли лишень одного з трьох спійманих, а решту належало «побивши батогами, заслати довічно на каторгу». Адже значну кількість таких відстрочених «смертників» потребувало зведення інженерних споруд на півдні — в Азові та «у новозбудованому місті в Санкт-Петербурзі». По тому першорядними застосовувалися шпіцрутени. Царський указ од 20 грудня 1717 р. геть скасовував смертну кару за втечі з полків, оголошуючи її перейнятою із чужоземних армій.

Як оцінював Вільгельм Лівен, його підопічний діяв «вправно і сумлінно», досліджуючи «найважливіші військові реформи та більший чи менший їхній вплив на дух армій у головних державах Європи». Зигмунт Сераковський знайшов у Петербурзі раритетні зводи військових законів кількох європейських країн. «Ніхто досі не знав або принаймні не згадував про існування цих зводів», —

доповів барон Лівен військовому міністру Миколі Сухозанету. Спираючись на цю знахідку, можна було доводити, що покарання військових, за законодавством Росії, колись були м'якшими від тих, що існували в Західній Європі, а потім сталося навпаки. На тлі минулого виразно проявилися брутальні риси системи, яка в огидному вигляді зберегла архаїчні покарання.

Склав дві статистичні таблиці, ретельно накопичивши інформацію про дезертирство. В одній наводилися дані початку XVIII ст., у другій — середини XIX ст. Таким чином, як пізніше зазначав Олександр Герцен, «наочно доводилося, що число злочинів у різних арміях перебуває не у зворотній, а у прямій залежності від люті покарань, особливо тілесних, отож, де більше покарань і де вони лютіші, там і злочини лютіші й численніші». Маючи це на увазі, Герцен відзначив, що «якобинська думка» Зигмунта й «невпинна його праця» переконували в необхідності повністю відмовитись од тілесних покарань. «Ми страшенно відстали, ми керуємося петровськими законами XVIII ст.», — аргументовано бив на сполох Сераковський.

Докази виглядали переконливими, висновки — чіткими, та втілити далекосяжний задум у життя було надзвичайно важко. Той департамент Генерального штабу, до якого належав З. Сераковський, не відав юридичними питаннями. Сподіватися на корпоративну солідарність фахівців не доводилося, адже в Росії на той час ніхто не переймався порівняльною військово-юридичною статистикою. Виявляти власне зацікавлення видавалося вкрай небезпечно, бо тим порушувалася б «найвища воля» Олександра II, за якою проектувати військово-карне судочинство зобов'язувались орудар аудиторіатського департаменту військового міністерства дійсний статський радник В.Д. Філософов та сенатор І.Х. Капгер. Випадало, зважаючи на цю обставину, вишукувати шанси поза військовим міністерством.

У географічному товаристві стало відомо, що до столиці Великобританії запрошено делегатів чергового Міжнародного статистичного конгресу, на якому влітку 1860 р. планувалося серед іншої проблематики розглянути питання військової та морської статистики. Зигмунт вирішив узяти участь у тому форумі й виступити на ньому. Доклав властивої йому наполегливості та винахідливості, внаслідок чого у травні 1860 р. військове міністерство розглянуло справу «Про відрядження зарахованого до Генерального штабу штабс-капітана Сераковського за кордон на Лондонський статистичний конгрес для збирання матеріалів про утримання арештантських рот і взагалі про становище у судовій частині». З листування генерал-квартирмейстера Лівена з генерал-аудитором Філософовим видно практичну мету: результати намічалось застосувати при перегляді російського військово-карного судочинства.

Обидва генерали узгодили вимогу до відрядженої особи мати знання як у галузі статистики, так і на ниві юриспруденції. Альтернативи кандидатурі Сераковського не виникало: ерудиція Зигмунта була настільки вражаючою, що у Генштабі його вважали дослідником найважливіших військових перетворень, а в аудиторіатському департаменті, який патрунував військові суди, визнали, що він неабиякий правник. Після кількох зустрічей з ним Володимир Філософов «ціл-

ком переконався скільки у відмінних його здібностях, стільки й у ґрунтовному знанні ним військово-карного законодавства», після чого висловив побажання, щоби з Англії Зигмунт вирушив до деяких інших держав Західної Європи для поглибленого вивчення в їхніх збройних силах судочинства, щоб «і надалі застосував набуті знання для підготовки офіцерів Генерального штабу на посади презусів військових судів або доповідачів».

16 травня 1860 р. генерал-ад'ютантові М.О. Сухозанету було підготовлено спеціальну доповідну записку про відрядження штабс-капітана Сераковського на шість місяців «для участі у Лондонському статистичному конгресі, вивчення форм військового судочинства й збирання історично-статистичних відомостей про армії найголовніших держав Європи». Одначе, незважаючи на спільну думку двох департаментських сановників про доцільність підтримки Зигмунта, міністр не квапився затверджувати пропоновану кандидатуру. Лише коли Лівен (не без ініціативи свого підлеглого) подав 25 травня 1860 р. рапорт про те, що за існуючими правилами кожен випускник академії Генерального штабу може й без особливого дозволу виїхати за кордон у тривалу відпустку, бюрократична машина зрушила: вже наступного дня сталося «найвище повеління про відрядження Сераковського за кордон». Було підписано всі потрібні супутні папери, причому із щонайбільшим врахуванням його незavidного матеріального становища. Оскільки він мав, як зазначалося в інструкції, «дуже незначні грошові кошти», то йому дозволялося після закінчення конгресу мешкати в Австрії та Німеччині там, де він визнає за краще, щоб було «зручніше та дешевше», а також окремо надавалося право раніше визначеного терміну повернутися до Петербурга або пробути якийсь час у рідних на Волині. «Ця ідея (йдеться про закордонне відрядження. — П.У.) належала Зигмунтові і йому ж доручили її втілити», — резюмував Я. Станевич, тодішній помічник бібліотекаря у Генштабі. До речі, 30 травня були виділені особливі кошти на реалізацію супутнього задуму, вивершеного такою розробкою:

«Головними матеріалами для порівняльної моральної статистики європейських армій є, крім праць фахівців, звіти міністерств військового та юстиції різних держав.

Такі звіти видаються, наприклад, у Франції з 1826 року. У Петербурзі в усіх бібліотеках ледве вдалось одшукати звіти французького міністра юстиції за 2 роки та військового за 10 років. Необхідно мати ці звіти за всі роки, починаючи з 1826 року, проте придбання тільки французьких звітів за 34 роки коштуватиме приблизно 100 крб сріблом.

В інших державах звіти почали видаватися значно пізніше, та все ж у сукупності вони становлять значну кількість видань.

До того вельми бажано дібрати звіти про військові в'язниці, видавані вже у Франції й Англії багато років: у Франції інспектором тюрем Відалем, в Англії інспектором полковником Джебом.

Вельми бажано придбати також твори найславетніших юристів (особливо тих, хто писав про порівняльне карне законодавство).

Бібліотека Генерального штабу майже зовсім не має таких творів, необхідних задля поширення юридичної освіти в корпусі офіцерів і дослідження моральної статистики взагалі та європейських армій зокрема.

... Нарешті, конче потрібно придбати всі чинні нині військово-карні кодекси в Європі; так, наприклад, німецькі юристи вважають кращими військово-карними кодексами в Німеччині баденський та шлезвіг-голштинський, проте в Петербурзі абсолютно ніде немає їх жодного примірника; в Англії щороку видаються особливі біллі (Huting Bills), де містяться військово-карні закони на новий рік; у Петербурзі за останні роки немає таких біллів і уривки з них треба вишукувати в газетах чи в *Annals of British Legislation* [збірниках «Літописи британського законодавства». — П.У.].

Про швейцарські військові закони, дуже оригінальні та цікаві з багатьох сторін, ми уявлення не маємо.

Все це змушує бажати, щоб одпущено було Сераковському хоча б 300 крб сріблом на придбання книг і звітів за кордоном для бібліотеки Генерального штабу.

На статистичному конгресі будуть учені представники всіх європейських держав, а тому, керуючись їхніми порадами, на ці гроші можна придбати саме те, що заслуговує найбільшої уваги.

Ще корисно було б просити міністерство закордонних справ, аби дало відкритий лист Сераковському до наших місій при європейських дворах про надання йому можливого сприяння у виконанні покладеного на нього доручення, й аби йому було дозволено свої звіти та додатки до них пересилати через наші посольства.»

Розпочався важливий період діяльності Зигмунта Сераковського. Він розгорнув прямий неприхований наступ на систему адміністративного мордування селян і солдатів батогами та киями. У червні 1860 р. відбув за кордон. При цьому вдалося настільки блискуче виконувати урядові директиви, що у вересні «за успішні дії» Олександр II номінував його капітаном і продовжив відрядження ще на півроку.

Ліквідація тілесних покарань, яку офіцер-демократ уперто впроваджував, не могла обмежитися реформою самодержавного ладу, навпаки — за своєю суттю неминуче обрушувалася проти царату. Її проведення вчиняло пролом у прогнилій системі, набагато розширювало коло потенційних учасників визвольного руху, насамперед за рахунок підключення тих «нижніх чинів», які хоч і самі страждали й мучились, але, залякані загрозою кари за непослух, залишалися слухняними виконавцями охоронних функцій у феодальному суспільстві. Кріпосне право трималося на солдатських багнетах, а над самими солдатами — на випадок їх непокори — нависали разючі шпіцрутени.

На Міжнародному статистичному конгресі Зигмунт виклав свої пропозиції «порівняльного дослідження військово-карних кодексів головних європейських армій та порівняння військово-карних звітів армій різних держав». У доповідній записці царю Сухозанет наголосив: «Розумні й енергійні дії капітана Сераковського викликали до нього з боку англійського військового міністерства

увагу, співчуття та сприяння... Англійський військовий міністр сер Сідней Герберт виявив капітану Сераковському повну прихильність».

За участі цього делегата Росії на Лондонському конгресі рідну мову було визнано за найсуттєвішу ознаку національності в переписних кампаніях. На його високі ділові якості, вміння налагоджувати потрібні контакти вказував Герцен: «Одразу по приїзді своєму на конгрес Сераковський втиснув своє питання про тілесні покарання солдатів. Вимагав цифри, процеси, всі подробиці. Спочатку в самій Англії на це дивились із незадоволенням: їм не подобалося порівняння з французькою каральною системою. Військовим секретарем або міністром був тоді благородний та розумний Сідней Герберт; нервовий, жвавий, палкий Сераковський захопив холодного британця, sir Herbert звелів надавати йому всі відомості, по-дружньому приймав його, познайомив зі своєю родиною тощо».

У серпні 1860 р. Зигмунт вирушив до Парижа. У столиці Франції побачився з прибулим туди Едвардом Желіговським (який тільки-но емігрував до Франції), іншими польськими емігрантами. Дістав «повне сприяння» французького військового міністра маршала Рандона, директора паризьких військових в'язниць Лартига, начальника військово-юридичного бюро Шеньє, а також повноважного посла Росії у Парижі графа П.Д.Кисельова.

Затримавшись «у чужих краях», Зигмунт переконував, що знищення тілесних покарань, як і кріпацтва, має здійснюватися найшвидше. Покладався на уповання «величезної людської маси». Взірцевим чоловіком, на кого посилався, був «волею народу, солдат Франції» — громадянин країни, де революція 1789–1794 рр. зруйнувала феодальну патріархальність. Такий солдат — ідеал Сераковського, котрий стверджував, що «тілесне покарання, підтримуючи зовнішню дисципліну, вбиває натомість оту істинну дисципліну, яка народжується з розуміння своїх обов'язків, розуміння важливості свого покликання».

Прецінь неможливо було службовою запискою відверто боронити інтереси селян, одягнених у військові однострої, З. Сераковський усе таки не проминув нагоди опосередковано апелювати до потреб «нижніх чинів». Констатував: «Між солдатами нашими все більше та більше поширюються відомості про військові закони європейських армій; багато полонених, як мені розповідали французькі офіцери, були свідками у Франції слухання кількох військово-судних справ, виявляли при цьому велику зацікавленість і усвідомлювали всі переваги словесного та гласного суду».

У петербурзькій канцелярії манускрипт «зарахованого до Генерального штабу Малоросійського драгунського полку капітана Сераковського» фігурував як документ «із предмету скасування у нас тілесного покарання», протегований генерал-ад'ютантом Павлом Кисельовим і представлений генерал-ад'ютантом Вільгельмом Лівеном військовому міністрові 1 грудня 1860 р. Трактат Орлова на цю тему датований березнем 1861 р. Пріоритет польського революціонера у порушенні драгливої проблеми очевидний. Московський історик В.А. Дьяков припускав, що сама поява матеріалу з-під пера князя «якось пов'язана з діяльністю Сераковського». Певне підтвердження — у факті Зигмунтових відвідин Брюсселя, де М.О. Орлов виконував посольську місію (сталосся це восени

1860 р.). Так чи інакше міг передати високопоставленому дипломату відповідні пропозиції.

Прикметно, що сакраментальна записка була складена після лондонської зустрічі відрядженого з Олександром Герценом, до якого він «кілька разів приїздив попоночі» читати ту чи іншу свою працю. «Ім'я офіцера Сераковського настільки ж мало має забуватись у справі скасування тілесних покарань в армії, як ім'я князя Орлова», — вважав редактор «Колокола».

Зигмунт також одвідав Відень та Берлін, подорожував Італією, налагодив дружні стосунки з Дж. Гарібальді, Дж. Мадзіні та іншими непересічними діячами Європи. Його переговори в політичних колах залишилися таємницею, а до Петербурга він регулярно надсилав депеші про виконання покладених доручень, про наукову роботу. Олександр II читав їх, удостоївши резолюції: «Вірогідно звіт цей уже було представлено великому князю Михайлові Миколайовичу (брат царя, генерал-фельдцейхмейстер, головний начальник над військово-навчальними закладами. — П.У.) й отож сподіваюсь, що у нас зуміють скористатися з того, що нам придатне».

По поверненні Зигмунта до Санкт-Петербурга В.К. Лівен спільно з генерал-ад'ютантом Е.І. Тотлебенем — героєм Севастопольської оборони 1854–1855 рр. зробив спеціальну доповідь по очолюваному департаменту, відзначивши, що розвідки Генерального штабу капітана Сераковського, присвячені знищенню тілесних покарань, введенню словесного й гласного суду та влаштування військово-робочих в'язниць, «за найвищим повелінням» спрямовувалися до «найвищих військових управлінь».

Попит у міністерстві викликала його «Стисла записка про заснування військово-юридичної кафедри у Миколаївській академії Генерального штабу». Нею закладався один із наріжних каменів судової реформи, проекти якої розроблялись і у «власній його імператорської величності канцелярії», і в морському міністерстві, і в Державній раді. Сераковський пропонував перевести той процес на практичні рейки, забезпечити правничими кадрами. Таким чином стимулював військово-юридичну освіту.

Зигмунт дбав, аби вчинки солдатів оцінювали їх товариші по зброї, належно підготовлені: «Нині наші військово-судні комісії складаються: по-перше, з презуса та асесорів, призначених з військових штаб- і обер-офіцерів, які є судьями й на яких покладено обов'язок обмірковувати справу та виголошувати судження; по-друге, з аудиторів, що призначаються для провадження справи як військові знавці законів, обізнані з формами судочинства... В результаті виходить, що аудитори — здебільшого рутинери, безвідповідальні чиновники, не приналежні до числа військових офіцерів, ті, кому не важлива думка товариства військовослужбовців, й до того не знайомі ні з буттям військ, ні з його вимогами, — здійснюють величезний вплив на хід військово-судних справ і на визначення долі звинувачених; головні ж і найближчі судді — військові офіцери, сильні за правами, по суті, зовсім безсилі через своє незнання справи. Цей надзвичайно важливий недолік складу наших військово-судних комісій конче вимагає нововведень. Для його усунення необхідно до складу військово-судних

комісії призначати офіцерів, попередньо підготовлених для прийдешніх обов'язків, із юридичною освітою, знайомих із військовими законами та з формами військового судочинства. Крім того, членами військово-судних комісій мають бути обрані кращі офіцери армії, котрі служили в її лавах, пізнали умови та вимоги військового буття в мирний і воєнний час, цілком осягнули високе призначення армії, здобули відмінну всебічну військову освіту. Офіцери Генерального штабу й узагалі офіцери, що успішно закінчили курс освіти у Миколаївській академії Генерального штабу, здебільшого відповідають вище наведеним вимогам. Проте оскільки для самостійного й цілком свідомого виконання обов'язків членів військово-судних комісій необхідна військово-юридична освіта, то для цього корисно готувати офіцерів іще в самій академії. З тією метою було б вельми корисно у Миколаївській академії Генерального штабу заснувати кафедру з військово-юридичної галузі, маючи на меті читати лекції всім узагалі офіцерам, що є в академії, та дозволивши відвідувати їх усім бажаним. Безперечно, офіцери, і насамперед ті з них, хто виключно присвятить себе військово-юридичному поприщу, крім академічних студій, можуть доповнювати свою освіту читанням юридичних творів, за вказівками професора, відвідинами у вільний час університетських лекцій з юриспруденції та практично знайомитись із ходом військового судочинства, перебуваючи при провадженні військово-судних справ».

Такий підхід дозволяв переходити до етапного поширення правових засад: «Питання про спеціальну військово-юридичну освіту офіцерів, на яких покладається важливий обов'язок судити звинувачених, од правильної та неупередженої думки яких залежить життя й честь підсудних, постало нині одним із найважливіших питань, обговорюваних у різних європейських арміях. Але попри необхідність ґрунтовно готувати офіцерів для виконання обов'язків у військово-судовій частині, військово-юридична освіта необхідна всій масі армії. Ґрунтовне вивчення духу та характеру військового законодавства та знання основних законоположень складає важливу потребу для кожної добре впорядкованої армії. З цими знаннями пов'язано саме буття і характер армії, знання ці неминуче відбиваються на душі армії. Офіцери, закінчивши курс освіти у Миколаївській академії Генерального штабу та здобувши ґрунтовну військово-юридичну освіту, по поверненні на службу до військ можуть принести велику користь у поширенні військово-юридичних відомостей у всій масі військ... Цим шляхом можуть поширюватись і вкорінюватись у масі військ відомості про права й обов'язки, надані кожному, та про важливу і невідворотну відповідальність перед законом у разі перевищення перших або ухилення від останніх. На закінчення необхідно додати, що, незалежно від підготовки офіцерів Генерального штабу до обов'язків членів військово-судових комісій та для поширення в масі армії військово-юридичних відомостей, юридична освіта їм необхідна вже тому, що, приналежні до числа найкращих і найосвіченіших офіцерів армії, ці офіцери надалі, в міру своїх заслуг, можуть посісти найважливіші місця не лишень у військовому управлінні, а й у сфері загальнодержавної адміністрації».

3. Сераковський навіть подав розрахунок: «Наша академія Генерального штабу має тепер приблизно 200 слухачів. Щороку 80–100 осіб іде на службу. Тож, заснуванням при ній кафедри військово-карного законодавства найлегше найближчим часом підготувати потрібну кількість людей до обіймання посад військових прокурорів, а з часом — презусів військових судів».

Його рапорти — в основі публікації «Витяг з листів про військово-карні законодавства та військові установи найголовніших європейських держав» у журналі «Морской сборник» протягом січня–квітня 1862 р. (за підписом «С.С.»). Уже від першої із чотирьох статей (написаній у Пруссії) простежується аналогія зображених подій з російською дійсністю. Так автор повідав про «страшне й огидне» явище кари шпіцрутенами: «Якщо покараний пройшов одного разу (вірогідно, крізь 500 душ), шматки закривавленого м'яса вже відривалися від спини». Читачеві цього журнального тексту ставало зрозумілим, що подібне мало місце в Росії — у Пруссії ж такі езекуції було припинено. Зокрема, вони траплялися в Оренбурзькому Окремому корпусі, коли там потерпав на засланні Зигмунт.

Вірогідно, публікація «французького» матеріалу опинилося під загрозою. В усякому, разі у січні 1862 р., починаючи друкування «Витягу» з порушенням хронології його частин, редакція подала тому примітку: «Витяг із листів із Франції ми згодом сподіваємось умістити (не «вмістимо», а тільки «сподіваємося» на те. — П.У.)». Коли у березневому номері з'явилась стаття, у ній не вистачало шматків тексту. Пропуск рядків позначено там, де згадувалася варварська відсталість Росії. «Кожна система гарна, поки може розвиватись у певному напрямі», — цій досить красномовній тезі передує прочерк, а між тим є підстави вважати, що в оригіналі фігурувала «прив'язка» цієї думки до російського ґрунту. За прокресленою ризикою йшли слова: «Зовсім інші результати дає радикальна зміна системи покарань...». Але те, з чим можна було порівняти «інші результати», не з'явилось у місячнику.

Скориставшись перебуванням у Відні, капітан Сераковський обнародував своє давнє співставлення втеч у різних арміях: «Узагалі до 1855 р. кількість утеч та самовільних виходів було близько 4000, після 1855 р. близько 2000 щороку. — Відносно — це дуже добре, та порівняно, наприклад, із французькою армією, вельми кепсько. Там 1858 р. кількість утеч дорівнювала всього 294. Щоправда, у Франції солдата віддають до суду за втечу після 15-денної відсутності. Тож, припустимо, що треба збільшити вдвічі кількість 294; припустимо, що кількість утеч у Франції 600. Усе ж оце у 3–4 рази менше, ніж у австрійській армії, за однакової майже чисельності обох (за довідками, котрі я зібрав у Франції, рахуючи всі триваліші самовільні відлучки, які караються дисциплінарно, кількість утеч дійсно не більше 600)».

В Австрії проходи «крізь стрій» було скасовано, в середині 1850-х рр. найвищою мірою залишилося призначення судом 75 ударів кийками. Габсбурги прагнули «переконати Європу, що тілесне покарання в їхній армії знищене й залишається тільки як виняток». Натомість Зигмунт дорікав, що віденські нововведення «не надто вже обмежили його застосування». Викривав: «Сміливо

можна сказати, що в Австрії тілесне покарання ще існує великою мірою». Помітив в імператорському декреті 1855 р. пункт: «Військово-карне судочинство буде визначено окремим законом. До видання цього закону залишається чинним існуючий порядок». Обіцяне забарилося, нового так і не було. Зосталася «Терезіана» 1768 р., хоча «з деякими вимушеними силою часу та обставин змінами». Шпіцрутени цинічно призначалися не тільки «нижнім чинам», а й їхнім дружинам і дітям.

«Якщо закон вважає корисним і необхідним утримати тілесне покарання, нехай говорить це ясно й відверто, — підкреслював Сераковський. — А навіщо в кодексі зазначати, що тілесне покарання може бути застосоване у певних випадках, а циркуляром диктувати, що воно взагалі повинно призначатися, після чого начальники частин мають розглядати, чи застосовувати його, чи замінити ув'язненням, — навіть у тому разі, коли йдеться про жінок». Обурювався, що «опис покарання жінок доходить до гидкої брутальності».

Він дослідив і псевдодемократичність слідства та суду в австрійській армії, інквізиційність процесуальних норм. Іронізував: «Я переконався, що в Австрії між законом і реальністю пролягає величезна прірва». З приводу лицемірного включення шереговців до юридичних органів висвітлив, чим воно обернулося: «Нижні чини вважають відрядження до суду дуже неприємним і тяжким. Їх б'ють киями, мордують...і після того новий Dienst-Reglement (D.R. [службовий статут. — П.У.]) пишномовно вчить їх, аби вони самостійно голосували у військовому суді, і що вони не для того його [суду] члени, щоби наосліп погоджуватись із думкою аудитора ... Чи не жарт оце?»

В Австрійській імперії, куди почасти входили польські та українські землі, від 1820 р. було запроваджено регламент, яким дозволялося для досягнення зізнань підозрюваного у злочині три дні тримати на хлібі та воді, а потім бити кийками, кожні три дні збільшуючи кількість ударів — од 11 до 30. У цивільних справах цар Фердинанд скасував застосування кийків, а війська надалі практикували ті тортури, причому катованих ще й кували в кайдани.

У британській армії 1859 р. усталився поділ солдатів на два класи; в одному тілесні покарання ліквідувались, у другому — зберігались. На практиці англійський солдат аж ніяк не був забезпеченим: тілесно карали коли не за одне порушення військової дисципліни (за нього могли перевести до нижчого класу), то за два. В Англії, як у Росії, З. Сераковський виступав проти того, щоб «усілякими частковими заходами підсобляти загальним недолікам», вимагав «цілковитого знищення тілесних покарань». В його «Витягові» є такий пасаж: «По-перше, вважаю обов'язком звернути увагу на питання, котрим переймаються тепер англійські вчені та найосвіченіші військовики в англійській армії. У засіданнях статистичного конгресу та у вітальнях його членів, усюди я стикався з цим питанням. *Це питання про тілесні покарання.* Англійці самі не відають, здається, як упоратися з цим питанням. Вони соромляться зізнатися перед іноземцями, що у них існує таке покарання. Так, наприклад, мене публічно запевняли на засіданні V відділення статистичного конгресу лорд Стенгон, Грем, Register-General та інші, що тілесне покарання знесене минулого року в

англійській армії. На щастя, я мав під рукою накази герцога Кембридзького, де прямо сказано, що 2-й клас солдатів підлягає тілесному покаранню й ці пани, прикусивши губи, повинні були замовкнути».

Обік власних реляцій пересилав додатки, підготовлені однодумцями. Відтак до військового міністерства Росії потрапили листи та довідки професора віденського військово-адміністративного училища, підполковника-аудитора М. Дам'янича, котрий себе називав «ворогом тілесних покарань». Цей правник наполягав на введенні «публічного та гласного судочинства з обвинуваченням і якнайкращим захистом», наголошуючи, що «палиця у слідстві — не що інше як різновид тортур і тому є неприпустимою», що «інквізиційний процес ставить суддю у вельми скрутне становище: він втрачає довіру». В його меморіалі, перекладеному З. Сераковським, — факти з історії європейських країн:

«В Австрії існували (до останнього часу) кийки і покарання крізь стрій. Останнє покарання знищене 1855 р. Кийки ще існують.

Коли 1814 р. Ломбардію та Венецію було віддано Австрії й італійські полки приєднано до австрійської армії, гофкрігсрат затвердив у січні 1815 р. розпорядження губернатора (Ломбардо-Венеції) графа Бельгарда, за яким тілесне покарання у цих полках знищувалось, та вже у травні того самого 1815 року велено, щоби з італійськими полками поводитися так само, як і з іншими полками австрійської армії, себто тілесне покарання знову було введено.

Поступово, особливо у новітній час, коли все гучніше та гучніше почали лунати голоси, що тілесне покарання дуже шкодить здоров'ю, знову з'явився гуманніший напрямок. 1835 р. знову наказано застосовувати тілесне покарання тільки як дисциплінарний захід там, де це за законом допускається, а нижчі начальники мали доповідати полковому командирові не лише про кожне тілесне покарання, а й щотримісяці подавати рапорти про застосовані в їхній частині тілесні покарання. Бригадним командирам доручено було наглядати за штрафними екстрактами та штрафними протоколами. Ці постанови принесли свою користь: тілесне покарання відносно зменшилося.

Настав 1848 рік. 2 червня військове міністерство видало розпорядження, що надалі тілесне покарання може трапитися лише внаслідок судового вироку. Виключаючи випадки під час маршу, коли зчинено такий проступок, по якому для відновлення порядку й утримання суспільної безпеки гуманніших заходів недостатньо.

Проте навіть у цьому разі тілесне покарання може призначити тільки комісія, утворена начальником загону, що перебуває в русі. Цю комісію мають складати принаймні 1 офіцер, 1 унтер-офіцер і 1 рядовий. Вона укладає своє рішення після словесної наради більшістю голосів. Начальник загону має право затверджувати чи пом'якшувати рішення комісії, але в жодному разі не може його посилити.

Ця постанова військового міністерства відчутно прагнула до того, щоби поступово тілесне покарання в австрійській армії геть ліквідувати. Це був гуманний закон.

За кілька років виявився протилежний напрямок. У 1854 році закон 1848 року скасовано й лише збережено постанову про подання рапортів про тілесні покарання та ревізія штрафних екстрактів бригадними командирами.

Відтоді (з 1854 р.) зросла кількість покарань тілесно в армії, та не поліпилася дисципліна.

Призначати покарання не складно — складно так керувати своєю частиною, щоб моральність і почуття честі розвинути в ній. Аби того досягти, варто докласти турботу, потрібні освіта і справжнє людинолюбство.

Нарешті, з мого власного досвіду наведу такий приклад. Я служив у минулому, коли тілесне покарання існувало у жахливих розмірах, в одному галицькому полку (у піхоті, № 2). Діяльно ми прагнули обмежити тілесне покарання, частково це вдалося. В одній роті, якою командував розумний капітан, за рік було всього 2 чи 3 тілесних покарання. Солдати найвищою мірою шанували свого капітана, вони самі стежили один за одним, утримуючи один другого від учинення якогось проступка, й одного разу навіть самі, самосудно, покарали свого товариша, котрий, попри їхні застереження, знову в чомусь завинив і, як вони висловлювалися, «засмутив капітана».

Створена на початку 1860-х рр. російським урядом військово-кодифікаційна комісія розглянула питання судової реорганізації. Опонуючи проекту Капгера, З. Сераковський запропонував, що «голова та члени полкових судів повинні призначатися за черговим списком усіх офіцерів полку», домагався включення до сонму суддів «нижніх чинів», мінімізації термінів попереднього слідства, розширення можливостей апеляції на судові рішення, значного зменшення покарань за пом'якшуючих провини обставин.

Зигмунтові виступи набули гучного громадського розголосу. Цікаво, що публікація згаданих статей у «Морском сборнике» співпала з появою на сторінках «Военного сборника» контрверсійних «Кавалерійських нарисів», автор яких, флігель-ад'ютант Емілій Вітгенштейн, вихваляючи наявну систему забезпечення військової дисципліни, безцеремонно твердив: «Тілесні покарання за своєю швидкістю і зручністю застосування мають величезні переваги: проти впертості, люті й свідомого невиконання обов'язків вони надають радикальний засіб. Їх можна призначати на бівуаках, на короткочасній зупинці та під самим ворожим вогнем, уникаючи надто повільної процедури й затримок».

Такі одкровення обурили багатьох офіцерів. У столичній газеті «Северная пчела» відгукнувся полковник Окремого гвардійського корпусу М.І. Лелюхін, який зіпершись на останні статті З. Сераковського, сміливо заявив: «Отож, хоробрий захисник вітчизни, на думку князя Вітгенштейна, різки так само необхідні для тебе, як сіль до борщу, як масло до каші. Та ми впевнені, що на твій захист прозвучить могутнє слово у нашій літературі».

Невдовзі в «Северной пчеле», «Морском сборнике», а згодом у «Колоколе» з'явився гнівний протест 106 офіцерів різних родів військ та різних національностей. Ці хоробрі люди, ігноруючи заборону військовослужбовцям «діяти колективно», шпарко кинули докір, що «Военный сборник» прищеплює неuczтво і декларує «погляди, які доводять обурливе нерозуміння духу російського солдата та потреб суспільства».

Завершився цей епізод вражаючою перемогою прогресивних сил: у тому журналі, що, здавалося, повністю підпав під демено реакціонерів, штабс-капітан Ян Станевич за погодженням із Зигмунтом надрукував у кількох номерах виклад статей Сераковського з «Морского сборника». Оскільки «Военный сборник» як офіційний орган військового міністерства мав звільнення від цензури, то у цих рефератах удалося вмістити те, що не втрапило у «Витяги з листів про військово-карні законодавства та військові установи найголовніших європейських держав» на сторінках «Морского сборника». Станевич обнародував порівняння: «Деякі механічні закони цілком застосовуються у світі моральному. Відомо, що всяке тіло має межу стискання, за яким збуджується вже або реакція, котра протидіє силі, або руйнація тіла». Аж після того, як ці нотатки вже побачили світ, цензура здійняла тривогу. Її чільний «стражник» Людвик Штюрмер угледів значні порушення «найвищих повелінь» і поскаржився безпосередньо новому військовому міністрові Дмитру Мілютіну, своєму давньому знайомому, з яким замолоду разом навчався в академії. Ян Станевич ще раніше потрапив у поле зору III відділення — за доносом про його участь навесні 1861 р. у нелегальній нараді з петербурзькими студентами Владиславом Хорошевським, Євгеном Міхаелісом, Миколою Утиним, Павлом Чубинським та іншими.

Ситуація, що складалась у Росії наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст., змусила царизм піти на поступки. 19 лютого 1861 р. було скасовано кріпацтво, а «найвищим» указом від 17 квітня 1863 р., попри деякі застереження, ліквідовано тілесні покарання в армії.

РОЗДІЛ V

КУЛЬТУРНІ ТА ДУХОВНІ АСПЕКТИ ВЕЛИКОЇ РЕФОРМИ

О.О. Драч

ВЕЛИКА РЕФОРМА ЯК ЧИННИК ПРАГНЕНЬ ЖІНОЧОЇ МОЛОДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ВИЩОЇ ОСВІТИ

Побудова незалежної соціальної демократичної держави в сучасній Україні надзвичайно актуалізує проблеми молоді, котра є основною рушійною силою перетворень, носієм нових ціннісних орієнтацій. Довготривалий період реформування всіх сфер суспільного життя в країні надзвичайно актуалізує історичний досвід оновлення економічного та соціокультурного життя в період «Великих реформ» у Російській імперії. З огляду на це важливим є вивчення та осмислення наслідків потужних соціальних трансформацій на долю жіноцтва та формування прагнень до вищої освіти.

Питання історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Цікаві джерелознавчі та історіографічні підходи використовує німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер для вивчення російських «емансипе» [1]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих монографій [2]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій в провідних часописах [3]. Першою спробою узагальнення досвіду роботи вищих жіночих курсів у Києві стала монографія К. Кобченко [4]. Науковці розширюють напрямки дослідницького пошуку, активно вивчають роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, втім переважно на регіональному рівні. У цьому контексті доцільно комплексно, застосовуючи антропологічний підхід, проаналізувати безпосередні наслідки «Великої реформи» 1861 р. для долі жіноцтва освічених прошарків.

Метою статті є з'ясування соціально-економічного впливу селянської реформи 1861 р. на становище жінок-дворянок та спектр мотиваційних чинників молоді до вищої освіти в умовах суспільної модернізації в Російській імперії, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

На фоні загального піднесення духу в очікуванні реформ саме повітря в країні було просякнуте жадобою розвитку та просвітництва. Осмислюючи право «слабкої статі» на загальнолюдські знання, видатні педагоги та публіцисти Російської імперії піддали критиці традиційну модель дівочого інститутсько-

пансіонного виховання та визнали важливість серйозної підготовки громадян до реального життя незалежно від станової, конфесійної та майнової належності батьків. Актуальність такого інноваційного підходу до жіночої освіти підтвердилась кризою старої системи. Дворянська заборгованість та зубожіння все більше вибивали ґрунт у становій закритій школи, що виявлялася занадто дорогою; її не було на що утримувати. У прекрасних столичних інститутах шляхетних дівчат, за зізнанням попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу, могли навчатися лише доньки заможних поміщиків, переважно з провінції, представниці ж бідних дворянських родин вступали чи за щасливим жеребом, чи на державне утримання за заслуги батьків, чи на стипендії імператорської родини [5, 124]. Організація загальнодоступних відкритих дівочих гімназій у Російській імперії з кінця 1850-х рр. ознаменувала суттєвий крок уперед на шляху формування нової освіти «слабкої статі» модерного часу. Жіноча гімназія, що ґрунтувалася на принципі загальнолюдського виховання, надавала певну суму знань, формувала світоглядні засади, пробуджувала в учениць допитливість та прагнення розширяти свій кругозір. Крім того, практика функціонування дівочих гімназій зруйнувала упередження про суттєву відмінність освіти чоловіка та жінки.

Відміна кріпацтва загострила проблему руйнації дрібних дворянських господарств та зростання їх заборгованості через неможливість конкурувати з крупними маєтками на капіталістичних засадах, наслідком чого стала посилена мобілізація земельної власності та перехід землі до рук інших станів. Безпосереднім виявом цих процесів стало банкрутство та зубожіння більшості дворянства, що залишилося без засобів до існування, витіснення його в міста, формування прошарку «поміщицького пролетаріату» [6, 2]. Провінційний дворянин, звиклий жити на всьому готовому, виявився невідповідним до економічної боротьби, що загострилася в пореформений період. Багато з них відчували себе вибитими з усталеного способу життя; щоб вижити за нових умов, вони хлинули до Петербургу і посіли всі можливі місця в столичних структурах [7, 113]. Якщо чоловіки-дворяни певним чином розв'язували проблему вступом на службу, то для жінок освіченого прошарку можливості самостійного заробітку були вкрай обмеженими, в тому числі й корпоративними моральними нормами. У дореформеному соціумі окрім праці гувернантки та вчительки, всі інші заняття вважалися принизливими для шляхетних панянок та дам [8, 202]. Але молоде покоління жінок-дворянок в умовах кардинальних соціально-економічних змін енергійно освоювало нові соціальні практики. Як згадувала сучасниця, звільнення селян змінило всі сфери імперського соціуму, спричинило переворот не тільки в економічній сфері, а й у моралі, поняттях та звичаях, тобто «духовне переродження всього суспільства» [9, 289]. Моральні вимоги в нових умовах життя кардинально змінилися: праця, яка до того часу вважалася ганьбою для шляхетної людини, особливо жінок, тепер стала обов'язковою для кожної порядної людини. Осмислення незворотності змін усталеного способу життя дореформеною генерацією підтверджує щоденник Олени Олексіївни Кравченко 1835 року народження: «Минеться наше покоління, люди стануть розумніше, самі собі будуть заробляти, до того йде» [10, 72].

Особиста праця задля власного добробуту стала невід'ємною складовою нового етосу молоді. Які професії на початок 1860-х рр. були доступні жінкам? Тяжка, залежна професія гувернантки та вузька спеціальність акушерки. Перша дослідниця політекономічних аспектів жіночої праці М. Вернадська констатувала обмеженість соціальних можливостей для благородної дівчини, якщо вона не вийшла заміж і небагата, — тільки в гувернантки [11, 101]. Але поширена серед жіноцтва професія гувернантки за однаковості вимог набагато нижче оплачувалася: жінка отримувала від 150 до 400 крб на рік, чоловік — гувернер від 350 до 700 крб. Навіть у Санкт-Петербурзі оплата праці гувернантки, підданої імперії, іноді перевищувала 200 крб через конкуренцію з іноземками та чоловіками [12, 161]. Вельми негативно впливала на конкурентоспроможність домашніх учительок на ринку освітніх послуг їх невисокий рівень науково-педагогічної підготовки. «Кому потрібна гувернантка, котра майже нічого не знає?» — з біллю за жіночу долю констатувала М. Вернадська [11, 115]. Крім того, в аналізований період попит на професію гувернантки суттєво зменшився через організацію відкритих загальнодоступних середніх жіночих навчальних закладів. З гіркотою зізналася О.О. Кравченко, немолода дипломована випускниця одного з першокласних інститутів, про неможливість застосувати знання 1850-х рр. у пореформеному соціумі за фахом гувернантки чи шкільної вчительки («метода не та»), оскільки життя значно змінилося [10, 72]. Все це змусило освічене жіноцтво шукати професію, що забезпечила б незалежне існування, для чого потрібні були знання та підготовка до праці. Отже, радикальні суспільні зміни «пробудили жінок від багатвікового сну». Суть цього явища, на думку сучасників, полягала в прагненні «слабкої статі» за допомогою чесної праці забезпечити собі більш самостійне становище в суспільстві [13, 44]. Але водночас прийшло й усвідомлення, що для успішної та самостійної праці недостатньо однієї старанності та бажання працювати, а необхідне ґрунтовне знання і спеціальна освіта, щоб власною працею підтримувати себе і родину в часи негараздів. Тому прагнення дівочої молоді Російської імперії до вищої освіти досить швидко стає нагальною життєвою потребою для випускниць інститутів шляхетних дівчат, а пізніше і загалом середньої школи, у зв'язку зі зміною добробуту більшості дворянських родин. Як визначила кредо власного життєвого шляху колишня інститутка Анна Енгельгардт, змушена працювати заради «шматка хліба»: «Переконання зводяться до одного: вірую, сповідаю та люблю тільки працю та знання. Тільки в них сила, тільки вони врятують світ і людей» [14, 23]. Оскільки навчальні заклади ніяких спеціальних знань окрім середньої освіти не надавали, а курси акушерок для колишніх інституток уважалися низьким рівнем, то більшість із них мріяла про університети.

Навіть у тих маєтках, яким вдалося уникнути розорення, жінки виявилися позбавленими звичного кола обов'язків з управління домашнім господарством і опинилися «поза справами». Така ситуація бездіяльності призводила до незадоволення своїм соціальним становищем та посилювало їх чутливість до популярних ідей про служіння суспільству. Куди ж подіти молоді сили? Чим зайняти

допитливість розуму, що прокинулася? Служба, уроки, література могли стати заняттям для небагатьох: заробітків потребувала дворянська біднота. Ось як згадувала одна з лідерів жіночого руху Анна Павлівна Філософова про своє залучення до нього: «Мені було томно, все чогось бракувало. Життя «метелика» не задовольняло. Я не розуміла в чому справа. Друг чоловіка підказав, що скучно без справи. А я навіть не розуміла, яка може бути справа» [15, 109]. Поділилася власною мрією в листі до В.С. Соловйова на той час (початок 1870-х рр.) студента його кузина К. Романова, що визначила метою свого життя заснувати народну школу і задля цього піддалася загальному захопленню більше навчатися [16, 64]. Жінки з ентузіазмом приєднувалися до гуртків, де розробляли соціальні та політичні питання, йшли на будь-яку живу справу, шукали собі місця та визначеної ролі в громадському житті, добивалися можливостей справжньої наукової освіти. Уже в 1873 р. у Києві створилася комуна «інтелігентної молоді», куди входили студенти та курсистки акушерських курсів [17, 15]. У такий спосіб формувалися як активістки суспільного руху за вищу жіночу освіту, так і перший контингент слухачок публічних університетських курсів. Крім того, заможні випускниці середньої школи, приречені вдома на гнітючу бездіяльність, сприймали продовження навчання на Вищих жіночих курсах як справжній порятунок. Саме вони й формували контингент інтелектуально підготовленого, діяльного жіноцтва, котре прагнуло вищої освіти, та мало до цього фінансові можливості.

Лібералізація економічного життя та переорієнтація країни на ринкову модель господарювання означала відмову від державної монополії в цій сфері. «Казенна» служба перестала бути єдиним заняттям для освіченої людини, відкрився простір для різноманітної суспільно-корисної діяльності в громадських та приватних установах, розширювалася сфера інтелектуальної праці. Модернізація суспільного й державного ладу, що відбувалася в Російській імперії, вимагала «нових» людей: знаючих, енергійних, обізнаних у питаннях управління, науки, матеріального виробництва. Жінки так само прагнули взяти активну участь у цих процесах, оскільки велика конкуренція на педагогічній ниві змушувала до пошуку нових сфер застосування власної праці [18, 7]. Але сфера інтелектуальної праці потребувала гарної підготовки, а саме наукового ступеню чи в крайньому разі університетської освіти. Саме тому представниці «слабкої статі» в імперії прагнули до вищої освіти.

Поряд зі зміною звичного способу соціально-економічного та культурного життя в пореформений період в умовах пристосування до ринкових умов господарювання реаліями стає і руйнація традиційних форм соціальної організації, а саме великої патріархальної родини, як правило обтяженої непрацюючими членами. Дорослі доньки, які по виході з гімназії чи інституту зазвичай залишалися вдома, чекаючи заміжжя, швидко опинилися на положенні «зайвих ротів». За свідченням сучасниці, компаньйонки теж виявилися непотрібними, оскільки «барські» прибутки суттєво зменшилися [10, 72]. Крім того, переживав кризу сам споконвічний принцип патріархальності, адже чоловік і батько перестали бути єдиними годувальниками, оскільки не могли самостійно забезпечити добробут родини, обтяженої непрацюючими членами.

Занепад панських маєтків поставив перед жінкою-дворянкою проблему подальшого існування і навіть виживання. Погоджуємося зі слушною думкою російської дослідниці І.І. Юкіної, що традиційна стратегія життя — заміжжя та перехід з дому батька до чоловіка — ставала проблематичною через збереження уявлень про ідеального партнера — поміщика-землевласника та відсутності таких у реальному житті [19, 60]. Заміжжя та виконання ролей дружини та матері в іншому соціальному середовищі, наприклад купецькому чи міщанському, мало наслідком психологічні проблеми та оцінювалося громадською думкою як мезальянс. Тим більше, що чоловіча дворянська молодь розв'язуючи проблеми власної адаптації до умов модерного середовища не поспішала створювати сім'ї. За оцінками дослідників, економічний прогрес змінив звичне переконання, що сімейне життя єдина можлива форма людського життя.

Помітною тенденцією у пореформений час стала зміна демографічної поведінки населення Російської імперії: у другій половині XIX ст. почалося поступове зниження шлюбності. Головними факторами цього були: аграрне перенаселення, падіння рівня добробуту та еволюція демографічного менталітету населення, котре стало поблажливо ставитися до безшлюбності, відкладання шлюбу та поява розлучень. У кінці XIX ст. частка людей, котрі ніколи не були в шлюбі збільшилася, проте все ж залишалася невисокою: серед сільських мешканців 3% у чоловіків та 4% у жінок; у містах відповідно 11% та 12% [20, 172]. Проте у великих містах безшлюбність прогресувала значно швидше. Наприклад у Санкт-Петербурзі в 1900 р. 15% чоловіків та 21% жінок у віці до 50 років ніколи не перебували у шлюбі. Лідерами змін демографічної поведінки виступали освічені верстви населення, першочергово дворянство. Так як саме у столиці імперії концентрувалися освічені люди і перебувало багато іноземців, то зміни шлюбної моделі там особливо помітні. Вже у 1864 р. у Санкт-Петербурзі частка холостих та дівочь сягала 35%. Середній вік вступу у перший шлюб суттєво підвищився і становив у чоловіків 30,5 років, у жінок — 25,5 роки [20, 177]. На початок XX ст. вже з'явилися перші сотні розлучених, котрі у всьому населенні міст склали 0,18%. У зв'язку з цим помітно еволюціонувала і суспільна мораль, що більш поблажливо ставилася до жіночої самотності. Освічена емансипована москвичка Катерина Андрєєва-Бальмонт зізналася, що у 22 роки не боялася залишитися старою дівою, хоча всі знайомі постійно цікавилися у матері щодо заміжжя її та сестри [21, 235].

Нова демографічна ситуація спонукала молодих представниць освічених верств до отримання вищої освіти з метою забезпечення себе «шматком хліба», оскільки, жінці, яка не мала спадкових статків і не отримала серйозної освіти, навіть заміжжя не гарантувало надійний захист від життєвих катастроф. Через роки М. Морозова осмислила непросту долю матері з багатого купецького роду Мамонтових, що отримала домашню освіту в оточенні гувернанток, у 18 років вийшла заміж, а вже в 25 років по смерті чоловіка залишилася з двома малими дітьми на руках без будь-яких засобів до існування [22, 181]. Тільки надзвичайна працьовитість, на думку доньки, дала змогу матері при повній невідповідності до самостійного життя та небажанні жити на кошти деспотичної бабусі вижити

і дати гарну освіту власним дітям. У зв'язку зі смертю чоловіка і необхідністю самостійно виховувати семеро дітей зверталася до міністра народної освіти І.Д. Делянова мешканка м. Новозибкова Чернігівської губернії Н.В. Булацель з проханням дати посаду начальниці жіночої гімназії у столиці чи губернському місті [23, 8–9]. Зачепила нелегка доля жіноча доля вдови без засобів до існування і доньку академіка М. Коркунова А.М. Платонову, яка, маючи диплом домашньої вчительки, клопотала про посаду в освітньому відомстві [23, 10]. Перепис 1897 р. засвідчив, що жінок, які самостійно заробляли на прожиття, нараховувалося 6 260 967 осіб чи 10% їх загальної чисельності, отже кожна десята сама себе утримувала [24, 19]. Непоодинокую була життєва ситуація, коли донькам доводилося годувати матір, батька чи підтримувати всю родину своєю працею. Тому освіта, в тому числі і вища, ставала для дівочої молоді самою нагальною життєвою потребою.

Широкий спектр міського жіночого населення до реальних дій спонукало усвідомлення власних інтересів. Бажання частини «слабкої статі» отримати вищу освіту означало не тільки прагнення підвищити свій науковий рівень, але й отримати доступ до висококваліфікованої праці, визначеного місця служби, доходу та соціального становища. Життєвий успіх окремого індивіда в Російській імперії визначався соціальним походженням, матеріальною забезпеченістю, службою, освітою та випадком. Як виявив російський дослідник Б.М. Миронов, у першій половині XIX ст. кар'єра на 31% залежала від освіти, на 18% — від соціального походження, на 12% — від багатства та решти чинників [20, 145]. Отже, роль соціального походження для кар'єри порівняно з іншими факторами була невеликою і поступалася освіті. Цю тенденцію можна поширити і на пореформене суспільство, що відрізнялось від дореформеного, головним чином, більшою інтенсивністю вертикальної соціальної мобільності і тим, що ще більшу роль у життєвому успіху почали відігравати освіта, соціальна активність та багатство. Активними учасниками динамічних процесів соціальної диференціації і часто низхідної як колективної (групи бідного дворянства. — О.Д.), так і індивідуальної мобільності виявилися жінки. Для того, щоб зберегти свій попередній соціальний статус та втримати попередні суспільні позиції в соціальній структурі за умови падіння добробуту дворянства в пореформений період та зниження його престижу в соціумі жінки освіченої верстви прагнули використати новий більш дієвий канал для цього — освіту та власні здібності. Оскільки в Російській імперії саме вища освіта надавала переваги у соціальній ієрархії, ті ж самі чини за табелем про ранги, та визначалася в певній мірі особистими здібностями людини, то амбітні молоді дворянки чи представниці інших заможних родин першими заявили про свої прагнення до її отримання, а отже і власного соціального статусу. Омріяним зразком для більшості юні стала життєва доля першого в імперії доктора медицини представниці «слабкої статі» Надії Прокопівни Суислової, успіх якої, за оцінкою професора Розе, ґрунтувався на одному лише покликанні та особистій праці [25, 67]. Публіцистика та практика життя все більше підказували молоді потурбуватися про набуття освітнього капіталу, що зможе забезпечити визначене матеріальне становище та

суспільний вплив. На початку ХХ ст. потяг до отримання вищої освіти став колосальним, оскільки вона давала молодому поколінню можливість змінити свій соціальний статус, самореалізуватися та досягнути матеріального добробуту.

Отже, проблема доступу слабкої статі до вищої освіти актуалізувалася у зв'язку зі змінами соціально-економічної моделі суспільного розвитку та правового становища громадян в контексті реформ 1860-х рр. Руїнація старого способу життя для жінок освічених верств означало неможливість витримати життєві стандарти попередніх поколінь, повторити їх соціальний досвід. В умовах зміни демографічної поведінки населення перспективи реалізації традиційної дамської стратегії заміжжя та виконання функцій виключно дружини й матері скоротились. Реформа середньої освіти, створюючи освічену та діяльну сучасницю, підготовляла її для вищої освіти, пробуджувала потяг до неї і ставила на порядок денний розширення сфери інтелектуальної праці для слабкої статі. Внутрішня енергія молоді все більше скеровувалася на інтелектуальне вдосконалення та отримання наукових знань задля професійної реалізації, що уможлилювала автономність у житті.

1. *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. — М.: РГГУ, 2005.
2. *Перова Н.* Смолянки, мариинки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. — СПб.: ИД «Петрополис», 2007; *Юкина И.* Русский феминизм как вызов современности. — СПб.: Алетейя, 2007; *Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII — начало XX века. — 2-е изд. — М.: ООО «ТИД — Русское слово — РС», 2008.
3. *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX — початок XX ст.) // Историчний журнал. — 2005. — № 5; *Нижник В.В.* Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2005. — № 5; *Петрова З.П.* Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института // Международный медицинский журнал. — 2006. — № 2.
4. *Кобченко К.А.* «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. — К.: МП Леся, 2007.
5. Док. № 60. Докладная записка попечителя Петербургского учебного округа М.Н. Мусина-Пушкина министру народного просвещения С.С. Уварову — о необходимости учреждения Высшего училища для девиц // Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX — начало XX века: Сборник документов. — СПб.: Лики России, 2000.
6. *Сватиков С.* Русская студентка. (1860–1915) // Русский архив. — 1915. — № 8.
7. *Поликарпов В.С.* История нравов России. Восток или Запад? — Ростов-на-Дону: Феникс, 1995.
8. Воспоминания Марии Константиновны Цебриковой: двадцатипятилетие женского вопроса 1861–1886 г. // Звезда. — 1935. — № 6.

9. Шабанова А.Н. Из первых лет женского медицинского образования в России. (Воспоминания женщины-врача 1-го выпуска) // К свету. Научно-литературный сборник / Под ред. Е.П. Летковой и Ф.Д. Батюшкова. — СПб., 1904.
10. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. — Ф. 601. — Од. зб. № 1195.
11. Вернадская М.Н. Женский труд // М.Н. Вернадская. Сочинения. — М.: Изд-кий дом ТОНЧУ, 2007.
12. Женский труд в Санкт-Петербурге // Женский календарь-альманах на 1869 год / Изд-ние Э.К. Фосса. — СПб., 1869.
13. Об отличительных свойствах мужского и женского типов в приложении к вопросу о высшем образовании женщин: Речь на Университете Св. Владимира 9 января 1874 г. профессора А. Шкляревского. — К., 1874.
14. Мазовецкая Э. Анна Энгельгардт (Санкт-Петербург второй половины XIX века). — СПб.: Академический проект, 2001.
15. Тыркова А. В. Анна Павловна Философова и ее время. — Пг, 1915. — Т. 1.
16. Лукьянов С.М. О Вл.С. Соловьеве в его молодые годы // Журнал Министерства народного просвещения. — 1916. — № 1.
17. Брешко-Брешковская Е. Скрытые корни русской революции. Отречение великой революционерки. 1873–1920. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006.
18. Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы. — СПб., 1903.
19. Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности. — СПб.: Алетейя, 2007.
20. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в). — СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. — Т. 1.
21. Андреева-Бальмонт Е.А. Воспоминания / Подг. текста Л.Ю. Шульман. — М.: Изд-во им. Сабашкиновых, 1997.
22. Морозова М.К. Мои воспоминания // Московский альбом — книга воспоминаний о Москве и москвичах XIX–XX веков. — М.: Изд-ние журнала «Наше наследие», 1997.
23. Російський державний історичний архів. — Ф. 733. — Оп. 191. — Спр. 814, ч. 2.
24. Кильчевский В. Необходимые сведения женщинам о них самих. — СПб., 1908.
25. Защищение докторской диссертации г-жою Сусловой // Архив судебной медицины и общественной гигиены. — 1868. — № 3. — Кн. 1.

МЕДИЧНА ДОПОМОГА СЕЛЯНАМ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРІОД, ЩО ПЕРЕДУВАВ ЗЕМСЬКІЙ МЕДИЦИНІ

Історія доземської медицини в Російській імперії мала важливий попередній період під назвою «приказна медицина». Цей період незаслужено отримав виключно негативну оцінку як діячів земської медицини, так і, особливо, радянських істориків медицини. Таке ставлення було дещо упередженим, адже приказна медицина, при всіх її недоліках (матеріальна бідність і управлінська слабкість, недостатність медичного персоналу і невисока його кваліфікація, низька культура медичного обслуговування тощо), являла собою першу організовану форму державної медицини і стала певною основою для розвою наступної, досить прогресивної, форми охорони здоров'я сільського населення — земської медицини.

Після прийняття у 1775 р. закону про установи для управління губерніями у Російській імперії була створена нова державна система допомоги бідним і нужденним, яка об'єднала заклади громадської опіки і медичної допомоги. Основою цієї системи стали спеціальні державні установи — прикази громадської опіки. У кожній губернії при створенні приказу йому державою надавався капітал в 15 тис. руб., який можна було збільшувати власною фінансово-господарською діяльністю. Таким чином, прикази, покриваючи витрати на утримання підпорядкованих їм закладів, мали можливість накопичувати залишки, завдяки чому сумарний капітал усіх губернських приказів у 1803 р. складав 5 млн руб., а у 1854 р. уже досягав суми майже у 100 млн руб. [1, 109].

Згідно із законом, прикази громадської опіки повинні були влаштовувати і утримувати народні школи, сиротинці, богоугодні заклади, перш за все — лікарні, аптеки, будинки для невиліковних хворих і для божевільних. Створення приказів і організація ними медичних закладів започаткували в історії медицини період так званої «приказної медицини». Особливе місце в цій системі відводилось лікарням. У них передбачалось лікувати і опікувати «всякого звання бедных и неимущих безденежно, прочих же больных и господских служителей только тогда принимать, когда порожние места случатся, и класть особо, а плату за излечение сих установитъ умеренную» [2].

Вищий нагляд за наказами і видання обов'язкових для виконання ними інструкцій покладали на Міністерство внутрішніх справ, а нагляд за діяльністю лікарень доручався генерал-штаб-лікарю цивільної частини. Одночасно з приказами громадської опіки були запроваджені також посади повітових лікарів. У 1797 р. був здійснений ще один важливий захід — у кожній губернії створювались лікарські управи. Вони, представляючи державне управління, також видавали «надлежащие правила и постановления, соответственные местным условиям каждой губернии», підтримували діючі заклади «соответственно мест-

ним надобностям» та надавали можливість використовувати для цього місцеві кошти [3, 48–49]. Таким чином здійснювався крок до децентралізації управління медичною справою, досить самостійної діяльності медиків відповідно до місцевих умов і на базі місцевих ресурсів, що пізніше з успіхом розвинула і здійснила земська медицина [4, 132–134].

Херсонська губернія була утворена в 1803 р. шляхом переведення губерньського управління з Миколаєва у Херсон, з цього часу і починається тут громадська опіка. Губернський приказ громадської опіки складався з головуючого — губернатора і трьох дійсних членів (називались засідателями, або депутатами) — по одному від дворян, купців та поселян. У діяльності попечительської ради приказу брали участь губернський або повітовий предводитель дворянства, військовий начальник місцевого гарнізону, один із дійсних членів приказу, лікарський інспектор, старший лікар лікарні та міський голова.

У Херсонській губернії було два прикази громадської опіки — в Одесі та Херсоні. Одеський приказ завідував богоугодними закладами Одеського градоначальства, а Херсонський — рештою таких закладів у губернії, за винятком міста Миколаєва, де громадською опікою займалось військово-морське відомство.

Губернський приказ завідував закладами, що знаходились у Херсоні і в 6 повітових та заштатних містах. У 1828 р. приказ вирішив збудувати нові приміщення для богоугодних закладів у Херсоні. Але кошторис будівництва був поданий Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору аж у 1832 р. У січні 1834 р. генерал-губернатор повідомив «Высочайшее соизволение»: «построить приказу здания для больницы на 60 человек, богадельни — 80 человек, для неспособных к ссылке в Сибирь на поселение — 60 человек, для домов: умалишенных — 20 человек, рабочего и смиренного — 60 человек, по исчисленной смете 361 287 р. ассигн. (103 224 р. 85 5/7 к. серебром), — производя оную из ежегодного остатка от доходов приказа, а в случае недостатка — из капитала в течении 3–4 лет» [5, 166]. Будівництво почалося у середині 1835 р. і на кінець наступного, 1836-го, року було майже здійснене, та остаточно не завершене: закінчились виділені кошти. Почалася неспішна переписка по складанню додаткових кошторисів, ревізія витрат раніше виділених коштів, розгляд і затвердження додаткових кошторисів, а тим часом новобудова стала руйнуватися. І тільки у 1851 р. були виділені додаткові кошти на будівництво, яке і було врешті закінчено у 1859 р. — у липні цього року в нові приміщення переїхали чоловіче та жіноче відділення лікарні. Такий більш ніж 30-річний строк тривалих канцелярських формальностей та надто повільного будівництва лікарні свідчив про бюрократичний стиль діяльності приказів громадської опіки, що суттєво гальмувало вирішення поставлених перед ними завдань.

У 1828 р. «Высочайшим повелением» на міські думи було покладено обов'язок опіки хворих військових службовців, що започаткувало утворення повітових лікарень. У 1851 р. затвердженим статутом лікувальних закладів діяльність міських лікарень була регламентована, при цьому питання влаш-

тування і управління ними були зосереджені у наказах громадської опіки. У Херсонській губернії повітова приказна медицина складалася з лікарень: в Олександрії — на 30 ліжок, Бериславі — на 24, Бобринці — на 17, Ананьєві — на 16, Дубоссарах — на 13 і в Очакові — на 10 ліжок [5, 724]. Головними джерелами утримання цих лікарень були кошти міських управлінь, плата за лікування заможних громадян, а також за нижчих військових чинів різних відомств. У разі нестачі цих надходжень витрати покривав наказ зі своїх коштів. Приказні лікарні слугували переважно інтересам міст та військового відомства, сільські жителі в них майже не лікувалися. Цими лікарнями завідували городові лікарі, які були в кожному повітовому і заштатному місті. Також у кожному повіті був повітовий лікар, а при ньому один-два фельдшери або лікарські учні і кожному місті — бабка-повитуха. Головним завданням городових і повітових лікарів було виконання судово-медичних і медико-поліцейських обов'язків. Міський і повітовий медичний персонал підпорядковувався Херсонській лікарській управі. У губернії всього було: лікарів — 20 (8 городових, 6 повітових і 6 при міських лікарнях), фельдшерів при міських лікарнях — 11, лікарських учнів — 9 (2 — при міських лікарях і 7 — при повітових), повитух — 9 [6, 193, 195].

Слід зазначити, що Херсонська губернія, попри недоліки в організації медичної допомоги, уже на початку свого існування посідала помітне місце в медичній справі Російської імперії. Так, у розпорядженні Медичної колегії імперії для виготовлення ліків знаходились (через лікарські управи) 4 ботаничних сади і 7 садових закладів, у тому числі один заклад — у Херсоні. Також у Херсоні знаходився один з чотирьох заводів з виготовлення хірургічних інструментів та перев'язувальних засобів [4, 135].

Характерним для Херсонської губернії було те, що у доземський період медичну допомогу її населенню крім приказної медицини і медичного персоналу лікарських управ надавали ще й медичні працівники різних категорій кількох відомств: палати державних маєтностей, управління військових поселень та попечительського комітету у справах іноземних поселенців Південної Росії [5, 718–724; 6, 195–197].

Відомство державного майна повинно було піклуватись наданням медичної допомоги державним селянам, яких у Херсонській губернії налічувалось більше 90 тис. (всього населення у Херсонській губернії було 1 083 000 душ обох статей) [6]. Відомство не мало своїх лікарень у губернії. За всією медичною справою цього відомства наглядав губернський лікар, також було ще два лікарі — старший окружний лікар у Тирасполі і молодший окружний лікар у Ананьєві. У волостях усіх повітів знаходились 9 приймальних покоїв, 14 фельдшерів та 10 віспощеплювачів. Покої утримувались натуральною повинністю, а вся медична справа відомства — з коштів особливого громадського збору — по 2 коп. із селянина.

Відомство управління військових поселень налічувало 275 тис. казенних селян у 36 волостях Олександрійського, Єлизаветградського, Ананьївського і Херсонського повітів. Усі волості цих повітів були розділені на три лікарські

дільниці. Дільничні лікарі знаходились у посаді Нова Прага і містах Новомиргороді та Вознесенську. Також у відомстві працювали 36 фельдшерів (по одному в кожній волості, де були військові поселення) і 147 віспощеплювачів. Кожна волость мала приймальний pokій на 4 ліжка, який знаходився або при волосному правлінні, або в особливому будинку управління військового поселення. Витрати на медицину цього відомства здійснювалися з мирських капіталів громад поселенців.

Попечительський комітет у справах іноземних поселенців (їх у губернії проживало 53 тис. чол.) і євреїв-землеробів (16 тис. чол.) завідував медичною справою у 6 округах і 5 окремих колоніях Тираспольського, Одеського і Херсонського повітів. Головний нагляд за медичною частиною здійснював колоніальний лікар, який знаходився при попечительському комітеті в Одесі. Безпосередній догляд за цією справою входив у обов'язок окружних і сільських старшин. Лікарня у поселенців була тільки одна — у єврейській колонії Великий Нагартав (Херсонський повіт). Тут знаходився і другий лікар попечительського комітету. На утримання цієї лікарні євреї щорічно вносили 15-копійчаний збір з душі, що давало їм право лікуватись безплатно, а інші хворі платили 70–80 коп. за день лікування. Обов'язки фельдшерів у колоніях виконували віспощеплювачі, їх було 30–32. Утримувались вони за рахунок громадських коштів. Повитух не було, допомогу при пологах надавали письменні жінки-колоністки, що навчались своєї справи одна в одній і мали спеціальні книги з малюнками і описами пологів, утримувались вони коштом добровільних винагород від сім'ї породіллі.

Для поміщицьких селян-кріпаків, яких у губернії нараховувалось більше 321 тис., не було ніякої медичної організації. Тільки деякі поміщики-одиначки влаштували у своїх маєтках невеличкі лікарні, наймали лікарів або фельдшерів та віспощеплювачів, що обслуговували і селян.

Єдиного медичного управління в губернії не було — усі відомства у медичній справі діяли цілком самостійно, кожне на свій розсуд. «Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства...» стосовно доземського періоду також повідомляв: «Следует присовокупить, что заботы о принятии мер при эпидемиях и вообще по охране народного здоровья были вверены еще губернскому и уездным комитетам общественного здравия. Однако, для выполнения намеченных санитарных задач комитеты не располагали положительно никакими средствами. Единственными исполнителями их распоряжений и постановлений являлись городские и уездные врачи, обремененные... еще и другими сложными обязанностями. Поэтому совершенно понятно, что санитарная деятельность этих учреждений... сводилась по преимуществу к обширной бумажной переписке с различными инстанциями и выражалась почти исключительно в представлении высшему начальству полугодовых отчетов» [7, 198]. Такий незадовільний стан охорони здоров'я сільського населення у Російській імперії був повсюди, що підтверджував у свій час Медичний департамент: «...штатное число врачей не рассчитывалось сообразно массе народонаселения, а налагаемые на врачей обязанности — их физическим силам. Один и

тот же врач должен был исполнять в уезде все, что ему предпишут; средств к исполнению предписанного не полагалось, содействия врачу почти никто не оказывал, а ответственности и взысканию он подвергался» [8, 12].

На той період у губернії було всього 28 лікарів, переважна більшість з них працювала у містах, а медичну допомогу безпосередньо селянам могли надавати тільки 8 лікарів. Про них відомий земський лікар М.С. Уваров писав: «Врачи не были врачевателями, да и не могли быть по своему ничтожному числу; они были контролерами деятельности фельдшеров. По уездам они разъезжали ради вскрытий и других судебно-медицинских целей, ради практики у помещиков и ради надзора за фельдшерами. Весьма понятно, что это был призрачный контроль» [5, 722]. Якщо із 102 фельдшерів усіх відомств вирахувати лікарських учнів при лікарях та віспощеплювачів на фельдшерських посадах, то для губернії залишався 61 практикуючий фельдшер; акушерок не було зовсім. Про фельдшерів того часу Херсонське повітове земство згадувало так: «Врачевание сельского населения находилось таким образом всецело в руках фельдшеров или чаще — производилось знахарями и бабками, уже без всякого отношения к научной медицине. Фельдшера того времени, лишённые образования и специальной подготовки, также были вполне невежественны в медицине» [9, 57]. Віспощеплювачами ставали місцеві сільські жителі: «Малограмотные и не подготовленные для этого дела, они действовали однако на своем медицинском поприще самостоятельно и безконтрольно, прививая «с ручки на ручку» оспу и вместе с нею разные заразные болезни» [9, 54]. Приймальні покої були у жалюгідному стані. Лікарні налічували всього 180 ліжок, селяни їх боялись і уникали. Ось як констатував Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор у своєму відношенні від 31 жовтня 1860 р. стосовно типової для Херсонської губернії Дубоссарської лікарні: «Пользовавшихся в городской больнице отправляли по выздоровлении в полицию для взыскания следуемых приказа за лечение денег. Подобных лиц полиция задерживала до уплаты долга приказа, или до представления благонадежного поручительства, или, наконец, до окончания формального и присяжного удостоверения в действительной их бедности. Таким образом, если получивший в больнице облегчение от болезни не в состоянии был тотчас уплатить следуемых с него денег, то помощь, оказанную ему в больнице, он покупал тягостным арестом в полиции в течении нескольких дней, даже недель, до приискания поручителя или до окончания следствия о его недостаточности» [7, 200]. А Херсонський губернатор Клушин, який відвідав приказну Бериславську лікарню перед прийняттям її земством, так описав побачене: «...больница содержится грязно, воздух невыносимо тяжел и душлив, белье на больных дурно вымыто и частью вовсе не мыто. Тюфяки залежалые с перебитой соломой, пропитанные нечистотами, заражают воздух в палатах. Нет внимания, ни сострадания к больным как от самого доктора, так и от смотрителя вместе с фельдшерами» [9, 54].

Констатуючи в цілому незадовільний стан організації охорони здоров'я населення у дореформений період, слід зазначити, що на момент утворення земств у Херсонській губернії їм не довелося починати з нічого, адже на цей час

все ж склалася деяка система медичної допомоги селянам, яка стала певним підґрунтям для створення в подальшому нової, досить прогресивної земської медицини. Розгалужена мережа хоч і небагатьох лікувальних закладів, розміщений в усіх повітах різного ґатунку медичний персонал, деякий досвід медичної діяльності кількох відомств дозволили земському самоуправлінню з самого початку, при всій його критиці стану попередньої медичної справи, все ж фактично визнати набуте приказною та відомчою медициною як позитив і на певний початковий час навіть задовольнитися отриманим. У перший же рік свого існування губернська земська управа у поданій доповіді запропонувала: «принимая во внимание, что для повсеместного по губернии правильного устройства медицинской части потребовались бы от земства большие затраты, можно ограничиться тем, что уже сделано в уездах» [5, 724].

-
1. *Осипов Е.А., Куркин П.И., Попов И.В.* Русская земская медицина. — М., 1899.
 2. Полное собрание законов Российской империи. — СПб. — Т. XX. — № 14392.
 3. *Чистович Я.* Очерки из истории русских медицинских учреждений XVIII столетия. — СПб., 1870.
 4. *Мирский М.Б.* Медицина России XVI–XIX веков. — М.: РОССПЭН, 1996.
 5. *Уваров М.* Обзор состояния земской медицины в Херсонской губернии // Земская медицина Херсонской губернии. — Херсон: Издание Губернской Земской Управы, 1888.
 6. Кількість різних категорій населення Херсонської губернії взята з матеріалів X ревізії 1858 р., розміщених у кн.: *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. — Ч. I. — 1863.
 7. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 гг. Вып. II. — Херсон: Издание Херсонской Губернской Земской Управы, 1906.
 8. Архив судебной медицины и общественной гигиены. — 1865. — № 2.
 9. Деятельность земства в Херсонском уезде за 50-летие 1864–1913 гг. Составлено земскими служащими под редакцией управы. — Б.м., Тип. преобр. О.Д. Ходушиной, Б.г.

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ СЕЛЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Селянство і селянська культура постають як один із базисних факторів історії українських земель як у рамках Російської імперії і Радянського Союзу, так і сучасного етапу розвитку. Більшість населення сучасної України має селянське походження і в тій чи іншій мірі зберегла елементи селянської ментальності та культури. Саме «селянськість» України може стати ключем до розуміння багатьох явищ та процесів як у її минулому, так і в сьогоденні.

Історія селянства України традиційно вивчається в соціально-економічному чи політичному аспектах, соціокультурна проблематика рідко потрапляє в поле зору істориків. Соціокультурною проблематикою займаються, головним чином, філософи, соціологи, психологи, представники інших гуманітарних наук. Не можна сказати, що історики взагалі її не торкаються, але, як правило, лише фрагментарно. Ю.П. Присяжнюк чи не перший в українській історіографії робить спроби аналізу селянської ментальності та культури другої половини ХІХ — початку ХХ ст. [1]. Втім, на наш погляд, він дещо спрощено трактує саме поняття «традиціоналізм», схильний до певної абсолютизації етноіндивідуальних ознак українських селян.

Серед праць сучасних російських істориків, які безпосередньо торкаються селянської культури пореформеного періоду варто виділити праці В.Б. Безгіна, А.В. Буганова, А.В. Гордона, М.М. Громико, Л.В. Мілова, Б.М. Миронова [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Метою даної статті є аналіз селянської культури пореформеного періоду, зокрема, такої її риси, як традиціоналізм.

Поняття «традиціоналізм» в одному зі своїх значень трактується як особливість світогляду дописемних і офіційна ідеологія традиційних суспільств, що полягає в ідеалізації і абсолютизації традиції [9, 786]. В рамках модернізаційної парадигми зазвичай протиставляється «традиційне» («аграрне») і «сучасне» («модерне», «індустріальне») суспільства. Тут йдеться скоріше про ідеально-типові конструкції, а не про емпірично представлені історичні чи сучасні реалії. Теорія модернізації розглядає основний зміст епохи нового й новітнього часу як поступовий і нерівномірний перехід окремих країн і культур від традиційного, аграрного, холістського, соборного, орієнтованого на незмінність суспільства до суспільства сучасного типу — торгово-промислового, індустріального (а зараз — постіндустріального), міського й індивідуалістського, що сповідує ідею постійного розвитку. Модернізація розглядається як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади, зростання просторової і соціальної мобільності тощо, — процесів, які ведуть до формування «відкритого суспільства», на противагу «закритого традиційному» [10, 10].

К. Маркс називав селянство «представником варварства всередині цивілізації» [11, 42], селянський спосіб життя — «ідіотизмом сільського життя» [12, 28]. Основною рисою доіндустріальних суспільств, на думку М. Вебера, була відсутність у них формально-раціонального начала, тобто раціональності, яка не тільки присутня на індивідуальному рівні людської поведінки, а ще й інституалізується у всіх сферах життя [13]. Стереотипи первісного мислення багато в чому визначають специфіку світосприйняття й моделі поведінки традиціоналістських мас, перш за все селянства. Ряд фундаментальних рис селянського буття обумовлює специфічний характер історичної еволюції архаїчного типу світосприймання, що відбувається на власній основі [3, 45].

Світогляд селянина визначала, перш за все, «влада землі». «Влада землі» задає ритм селянського життя. Ритм формує уявлення про час, переборює межу між минулим і майбутнім на користь минулого. Ритм проявляється у всьому, формуючи циклічність життя. Уявлення про свободу волі й активність індивіда несумісне з ритмом. У ритмізованому бутті немає відповідальності за мету. Будь-яке порушення ритму здатне викликати руйнування життєвого устрою, порядку — як у світоглядному, так і в практично-виробничому плані. Опора на «старовину», довіра «старовині», сліпе слідування «старовині» створювали феномен психологічної стійкості селянського миру, а сам пріоритет «старовини» як зразка для наслідування впливали з рутинного укладу життя з його сезонною циклічністю, «круговоротом» днів і років. Селянин усвідомлював, що вчора повториться завтра. Загнаний у рамки природного плину господарського циклу, обмежений одиничними формами практики, він прагнув до непорушності, повторюваності.

Селянин орієнтувався на великий і складний комплекс традицій землеробства, заповіданий йому попередніми поколіннями. Він постає перед кожним поколінням селян в імперативній формі традиції і звичаю, котрі безжалісно відмітають з народної землеробської практики всі індивідуальні починання і новації як такі, що не пройшли багатовікової перевірки практикою землеробства взагалі і механізмом коливань погодних умов зокрема. Форма цього досвіду у вигляді непорушної традиції, незмінного звичаю і правил диктувала беззаперечність їхнього дотримання. Вбачається, що саме цими обставинами багато в чому пояснюється несприйнятливність селянина до нових прийомів агрокультури, до модернізації знарядь праці і т.д. Для селянства характерна перевага інстинктивних (нелогічних) форм опору господарським і соціальним інноваціям [14, 21].

Традиціоналізм виходить з переконання, що практична мудрість посправжньому втілена в справах, а не в писаних правилах, і ставить традицію вище за розум [15]. Логіка селян була проста: «Ми люди темні, де вже нам, старі так робили». Традиціоналізм агрокультури в очах передових сучасників межує з консерватизмом, відсталістю і навіть відсутністю здорового глузду. Але цей традиціоналізм стійкий не лише в силу своєї консервативності, а й в силу необхідності. В її основі лежав критерій, який можна кваліфікувати як практичну доцільність, обумовлену, в свою чергу, критерієм раціональності трудових

зусиль безпосереднього виробника для одержання життєво необхідних засобів існування і натуральним характером селянського господарства. Страх перед голодом спонукував дотримувати традиційної агрикультури. Прийоми обробки землі і вибір сільськогосподарських культур були підпорядковані прагненню мінімізувати ступінь господарського ризику.

У діяльнісному підході в культурології діяльність розглядається як головний системоутворюючий фактор, відносно якого і культура, і мислення постають вторинними, «веденими» елементами системи. Символічні форми, звичаї, ритуали тощо є породженими практичною діяльністю і пов'язаними з нею. Тому символізм мислення, властивий селянинові, був не засобом поетичного бачення світу, не естетичним явищем, а виконував утилітарну функцію. Як пише П. Бурдє, мова може йти не про свідомо безперспективні спроби з — ясування того, наскільки усвідомлено чи неусвідомлено детермінується людська діяльність прийнятими правилами, а про те, щоб зрозуміти: правила виконуються тоді, коли це відповідає практичним потребам, і створюються лише як найповніше вираження цих потреб, котрі можуть вимагати, а можуть і не вимагати послідовної кодифікації. Технічні чи ритуальні практики визначаються матеріальними умовами життя, що сприймаються соціальними агентами за допомогою перцептивних схем, які й самі — принаймні негативно — детерміновані цими умовами (перетвореними в ту чи іншу форму виробничих відносин) [16, 180–193].

Ті сфери діяльності, які традиційно відносять до культури, та суто практична виробнича діяльність тут тісно переплітаються. Свідомість не розділяє ідеальне й практичне, отже, не існує протистояння між моральними настановами і практичними, утилітарними цінностями. Культуру такого типу називають симпрактичною. Кожному з основних видів традиційної діяльності притаманні свої особливі суб'єктивні регулятори поведінки (уявлення для ритуалу, сюжет для фольклору, предметні схеми дій для технічної активності), але всіх їх ріднить одна загальна властивість — усі вони органічно вплетені в саму діяльність і зовсім не протистоять їй як явища «чистого», абстрактного вербального мислення [17, 49].

Міфо-ритуальна система — це єдність сакрального «слова» і сакральної «дії». Ритуал постає як найдавніший спосіб збереження інформації в безписемному суспільстві. Ритуал виконує комунікативну функцію, він не тільки фіксує, але і транслює передавані традицією жорсткі культурні структури, забезпечуючи тим самим безперервність культури [18]. Інформація, яка фіксувалася і зберігалася в системі ритуалів, містила в собі, по-перше, певну картину світу, а, по-друге, певну модель, стереотип, зразок поведінки людей в особливо значущих ситуаціях. Сенс ритуалу — саме в повторенні, у відтворенні картини світу, що склалася, і уявлень про адекватну поведінку. «Традиційному суспільству» взагалі притаманна ритуалізація всіх сторін життя, диктат ритуалу. Ритуал тут — одна з основних форм соціального контролю.

В архаїчному суспільстві процес практичної, предметно-почуттєвої діяльності та її міфологічне осмислення нерозривні між собою. Ще з часів Е. Тайлора

і Дж. Фрезера затвердився поділ явищ традиційної культури на раціональні, задовольняючі матеріальні потреби, та ірраціональні символічні цінності. Перші з них знаходяться на культурній периферії, другі — у її сакральному центрі. Саме символічні цінності найбільш важливі в такого роду культурах. Більше того, за словами Р. Генона «профана» діяльність, тобто діяльність, відірвана від сакральних принципів, чи яка їх ігнорує, була просто неможлива навіть у тій області людського існування, що сьогодні називають «повсякденним» життям, чи, точніше сказати, у тій області, що тоді відповідала цьому чисто сучасному поняттю [19, 61–62]. Простір життя в «традиційному суспільстві» організовано, з погляду сучасної людини, надзвичайно жорстко, і в ньому фактично не залишається місця для жодного з екзистенціалів, що заповнюють і навіть насичують його повсякденне життя [20, 304].

Культурологи (М. Еліаде, Дж. Кемпбел, В. Тернер та ін.) у своїх дослідженнях традиційних культур не раз звертали увагу на таку річ, як одночасне перебування архаїчної людини нібито в двох вимірах — сакральному і профанному. Внаслідок пов'язаності з природою селянство зберігає міфологічну свідомість, міфологічно-поетичне сприйняття світу. Селянин живе в певному міфологізованому ритуалізованому просторі. З іншого боку, він живе в світі тілесності та предметності. Релігійні символи та політичні ідеологеми сублімували селянську «приземленість» й освячували її мовою культурної традиції [3, 37].

У докапіталістичних суспільствах характер масової свідомості визначається зрощенням суб'єктивних і об'єктивних, матеріальних і духовних, індивідуальних і колективних засад і сторін життєдіяльності. Така злитість веде до величезної значимості символу (частіше всього неусвідомленого, прихованого) — слова і жесту, — нерозривно пов'язаного зі світосприйняттям у цілому, внутрішніми установками і поведінкою людей. Символи, понад своє інформаційне значення, сакралізовані, вони втілюють соціальні зв'язки людей і служать засобом магічного впливу на навколишній світ (символіка культур релігійно детермінована). Символ, насамперед слово, з'єднуючи раціональні й емоційні початки, втілює не тільки світорозуміння колективу, а і його єдність, цілісність, його підвалини. Тому все, що може бути чи навіть здаватися зазіханням на недоторканність символу, розцінюється в «традиційному суспільстві» як зазіхання на підвалини, традиції, установлений порядок — на саму світобудову. Тому одним з головних завдань громадського життя в «традиційному суспільстві» стає захист символу рядом заборон і комплексом регламентуючих звичаїв, підкріплених системами жорсткого духовного контролю і навіть морального терору.

Усна передача досвіду націлювала селян на спадкоємне відтворення певних навичок, умінь, орієнтацій і, в кращому випадку, забезпечувала дуже повільну еволюцію устояних знань і уявлень. У «традиційному суспільстві» основною формою навчання є особиста участь дітей у продуктивній праці дорослих. Прагматичний і інформаційний аспекти діяльності злиті воедино, внаслідок чого транслювання відповідних поведінкових норм значною мірою досягається

безпосередньо в процесі самої конкретної діяльності, минаючи стадію їхньої мовної артикуляції [17, 11]. Потрібна для життя інформація засвоювалася як стереотипи поведінки, що ставали зразками, моделями, наслідування яким було обов'язковою умовою соціального життя колективу. Такі програми поведінки мали нерозчленований (синкретичний) характер, і тому були й образом світу, без якого неможливе функціонування культури. Такий культурний конгломерат засвоюється носієм культури як ціле і, очевидно, ніколи не рефлексується. Передача знань, здійснювана через учнівство у всіх сферах діяльності, йде поруч із залученням до певних стереотипів і моральних цінностей, вірувань і звичаїв. Сама природа знань, заснована на нагромадженні досвіду попередніх поколінь, і механізми його передачі перевантажені традиціями і складають основу консерватизму в селянському способі життя.

У процесі соціалізації індивід одержував чіткі уявлення про норми і правила поведінки в різних місцях і ситуаціях. Згодом зовнішній контроль, здійснюваний з боку старших за правильністю поведінки переходив у внутрішню потребу. Разом із жорсткою релігійною регламентацією поведінки вироблялася звичка до підпорядкування старшим, смиренності і слухняності. Селянська культура — це «культура сорому», побудована на зовнішньому стримуванні. Патріархальні регулятивні системи відрізняє відсутність у індивідів права вибору, досить обмежені можливості виходу їх за межі заданих зразків.

Традиційна культура, за виразом Ю.М. Лотмана і Б.А. Успенського, це «культура текстів» а не «культура граматик» [22]. «Культура текстів» означає, що нормативні системи і їх ціннісні обґрунтування існують ніби у вигляді сукупності прецедентів. Життя людини традиційної культури — це перш за все виконання одвічного ритуалу.

Досвід предків має характер абсолютного аргументу і не потребує критичної перевірки або аналізу. Там, де починається критика і перевірка, там первісне цілісне світосприйняття стає проблематичним. Тому традиційна народна культура — культура довіри, культура, яка забезпечує відтворення усталеного — тобто того, що, пройшовши випробування не одним поколінням, набуло статусу ритуалу. Це культура закритого типу; будь-які новації врешті-решт ведуть до розмивання її цінностей, а слідом за цим призводять до втрати окремих фольклорних жанрів, збіднення обрядовості і утворення більш-менш стійких гібридних форм культури [23].

Численні матеріали вказують на трансформацію масової свідомості й тенденції ментальних зрушень, які були проявом кризи традиційної системи цінностей селянства під впливом модернізації. Глибокі протиріччя пронизують усю структуру і зміст культурних цінностей, саме розуміння умов, засобів і цілей людського життя. Вбачається, що ці зрушення значною мірою впливали з самого укладу селянського життя та особливостей селянської ментальності. Елементи нового у свідомості сполучалися як з видозміненими, так і з ізоморфними соціальної архаїці формами традиційного менталітету. При цьому зберігається стійкість архетипів селянської ментальності, тому нові тенденції були не здатні зруйнувати традиціоналістські парадигми свідомості, існували паралельно й у взаємодії з ними.

1. *Присяжнюк Ю.П.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. — Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. — 640 с.
2. *Безгин В.Б.* Крестьянская повседневность (традиции конца XIX — начала XX века) / В.Б. Безгин. — М.-Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. — 304 с.
3. *Гордон А.В.* Крестьянство Востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность / А.В. Гордон. — М.: Наука, 1989. — 222 с.
4. *Гордон А.В.* Хозяйствование на земле — основа крестьянского мировосприятия / А.В. Гордон // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX в.): Материалы международной конференции. Москва, 1994. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 57–74.
5. *Громыко М.М.* О воззрениях русского народа / М.М. Громыко, А.В. Буганов; Ин-т этнологии и антропологии РАН. — М.: Паломник, 2000. — 541 с.
6. *Милов Л.В.* Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса / Л.В. Милов. — М.: РОСПЭН, 1998. — 573 с.
7. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода Империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 1. — 548 с.
8. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода Империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — 566 с.
9. *Макаров А.И.* Традиционализм / А.И. Макаров, А.И. Пигалев // Всемирная энциклопедия: Философия XX век / главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. — М.: АСТ, Мн.: Хрвест, Современный литератор, 2002. — 976 с.
10. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.
11. *Маркс К.* Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. — 2-е изд. — Т. 7. — С. 5–110.
12. *Маркс К.* Манифест Коммунистической партии / К.Маркс, Ф.Энгельс // Соч. — 2-е изд. — Т. 4. — С. 19–459.
13. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / М.Вебер // Избранные произведения: пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 61–272.
14. *Булдаков В.П.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В.П. Булдаков. — М.: РОСПЭН, 1997. — 376 с.
15. Традиционализм и антитрадиционализм [Электронный ресурс] // Философия: энциклопедический словарь / Под. ред. А.А. Ивина. — М.: Гардарики, 2004. — 1072 с. — Режим доступа: <http://elibrus.lgb.ru/sci.shtml>.
16. *Бурдьё П.* Практический смысл / П. Бурдьё; пер. с фр.; общая ред. перевода и послесловие Н.А. Шматко. — СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. — 562 с.
17. *Романов В.Н.* Историческое развитие культуры. Проблемы типологии / В.Н. Романов. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. — 192 с.
18. *Лоренц К.* Обратная сторона зеркала. Опыт естественной истории человеческого познания [Электронный ресурс] / К. Лоренц; пер. с нем.; под ред. А.В. Гладкого; сост. А.В. Гладкого, А.И. Федорова; послесловие А.И. Федорова. — М.: Республика,

1998. — 493 с. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/loren4/04.php
19. *Генон Р.* Очерки о традиции и метафизике / Р. Генон; пер. с фр. В.Ю. Быстрова. — СПб.: Азбука, 2000. — 320 с.
 20. *Быстров В.* Комментарии / В. Быстров // Генон Р. Очерки о традиции и метафизике / пер. с фр. В.Ю. Быстрова. — СПб.: Азбука, 2000. — С. 296–316.
 21. *Бэйли Ф.* Представление крестьян о плохой жизни / Ф.Бэйли // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: хрестоматия: пер. с англ. / сост. Т. Шанин; рус. ред. А.В. Гордона; предисл. к рус. изд. В.П. Данилова. — М.: Прогресс-Академия, 1992. — С. 211–228.
 22. *Лотман Ю., Успенский Б.* О семиотическом механизме культуры / Ю. Лотман, Б. Успенский // Учен. зап. Тартуского ун-та. Труды по знаковым системам. — Тарту, 1971. — Т. 5. — Вып. 284. — С. 144–166.
 23. *Красиков М.* Філософія буття слобожанського селянина / М. Красиков [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://etno.webua.org/index.html>.

РОЗДІЛ VI

«СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

В.І. Марочко

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КОЛИШНІХ ПОМІЩИКІВ В УСРР 1920-х рр.

Формування поміщицького соціально-економічного укладу тривало протягом п'яти століть, вирізняючись періодами піднесення та занепаду, залишивши помітний слід в історії України. Господарство і побут поміщиків висвітлювався засобами художньої літератури, сучасниками, етнографами, істориками, поетиками. Були центрами культурного дозвілля місцевої еліти, а латифундії — джерелом економічного розвитку краю.

Радянська історіографія досліджувала поміщицьке землеволодіння в контексті марксистської парадигми соціальних відносин, спираючись на класово-формаційну теорію, відтак з'являлися монографії про селянські повстання, про жорстоке поводження поміщиків з селянами, про згубні наслідки реформи 1861 р. для дворянства та про становлення селянської «чумазої» буржуазії, тобто нового класу землевласників з числа колишніх кріпосних. Дослідники, незважаючи на ідеологізацію методологічних засад наукового пізнання, використовували досить вичерпну статистику промислового та сільськогосподарського виробництва [1, 2], відтворюючи реальний сегмент економічного життя суспільства. Так, історик та архівіст М.А. Рубач, аналізуючи революційні аграрні перетворення в Україні, згадав про еволюцію поміщицького землеволодіння, починаючи з перших років реформи 1861 р. [3]. Він показав наявність великих латифундій, середніх і дрібнопомісних власників, виокремлюючи дворянське, купецьке, селянське («куркульське»), інколи ототожнюючи дворянське та поміщицьке землеволодіння. Вони вирізнялися між собою не обсягами землеволодіння, а соціальним походженням, спадковою давністю родоводу, службовим становищем, а після аграрної реформи 1861 р. соціально-економічними особливостями формування. Дворянський титул можна було швидше здобути на полях військових баталій, ніж на земельних аукціонах. Селянин, придбавши землю після реформи, міг стати поміщиком, але дворянське соціальне походження не продавалося, а набувалося.

Дворянське землеволодіння за півстоліття після реформи, судячи із статистики 1905 та 1909 рр., якою користався М.А. Рубач, втратило 53% власних земель — 10 053 млн десятин, а селянське приватне виросло з 818 тис. у 1877 р.

до 8147 млн десятин напередодні Першої світової війни [3, 15]. Занепад дворянського укладу життя художньо відображений А.П. Чеховим («Вишневий сад»), а зростання селянського приватного землеволодіння у гротескній формі висвітлив І. Карпенко-Карий («Хазяїн»), але соціально-економічні причини цих процесів виявилися значно глибшими, які не можна пояснити лише зростанням капіталістичних відносин в сільському господарстві, адже селяни одвічно прагнули землі, беручи за взірць місцевого дідича. Налякані революційними подіями 1905–1907 рр. в українському селі, дворяни та поміщики продавали або здавали угіддя в оренду, переселяючись в міста. Столипінська аграрна реформа додала приватної землі селянам, але не зруйнувала дворянського та поміщицького землеволодіння. Вони використовували оренду, заставу та інші форми підприємництва. Застава приватної поміщицької землі, а вона охопила майже дві третини приватновласницького землеволодіння, давала, за підрахунками історика Р.Д. Ляха, 1,3 млрд рублів [4], тобто вони жили з процентів. Обидва дослідники вважали, що в Україні у 1917 р. було 33,6 тис. поміщицьких господарств.

Сучасна українська історіографія, хоч і позбулася марксистської класово-формаційної теорії вивчення аграрної історії, однак не завжди звертає увагу на соціально-економічне та правове походження дворянського і поміщицького землеволодіння. Зокрема, В.М. Шевченко, досліджуючи земельний ринок України 1861–1917 рр., фактично ототожнює «дворян» та «поміщиків» [5]. Протягом 1862–1914 рр., за його підрахунками, дворянськими родинами було продано 24,4 млн десятин землі, з них на Лівобережжі 23,7%, на Правобережжі 31,1%, на півдні України 45,2% [5, 204]. Він називає пересічну питому вагу втрат дворянського землеволодіння за 1862–1917 рр., яка становила 53,2%, тобто цей показник залишається незмінним для істориків. Першим науково-історичним дослідженням, яке розкриває внутрішню організаційно-господарську побудову поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, їх соціально-психологічний портрет, на моє переконання, є монографія Н.Р. Темірової [6]. Термін поміщик походить від назви «помістя», а початок його станового формування, на думку Надії Романівни, припадає на XV ст. Вона не ставить знаку рівності між соціальними групами «дворяни» і «поміщики». Згідно Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. поміщиками вважали тих, які мали 50 і більше десятин придатної землі, а в Україні налічувалося 14,2 тис. дворянських та 7,4 тис. недворянських маєтків, тобто 21,6 тис. володінь, у яких мешкало разом з членами родин 275 тис. осіб [6, 58]. Дослідниця вважає, що зарахування до поміщиків селян — землевласників, як це робить Ф.Г. Турченко, збільшує їх кількість до 35,2 тис., але для встановлення їх справжнього соціально-економічного походження та статистичного відтворення маємо визнати оптимальною загальну кількість 21,6 тис. з розмежуванням на дворянські та недворянські маєтки.

Підсумовуючи короткий історіографічний аналіз наукової літератури, зазначу спільну для неї дату завершення існування дворянського, поміщицького, купецького, церковного землеволодіння — 1917 рік. Вона пов'язана з жовт-

невим переворотом та проголошенням більшовицького «Декрету про землю». Приватна власність на землю скасовувалася, але де-факто приватне землеволодіння продовжувало існувати в Україні протягом 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського, а почасти на звільнених від радянської влади землях. Перманентна форма існування поміщицького та особливо селянського приватного землеволодіння була нетривкою і перехідною, яка залежала від встановлення тієї чи іншої форми політичного правління в Україні. Для лівих партій, у тому числі УПСР, приватна власність на землю вважалася злом, джерелом соціальних конфліктів та економічної нестабільності. Більшовицька націоналізація землі та згодом соціалізація, тобто так званий «трудоий розподіл земель» за нормами трудового користування, крім радикальної зміни соціально-економічних відносин в українському селі, ліквідували поміщицьке землеволодіння, але залишили для значної частини маєтки та урізані примаеткові землі сільськогосподарського призначення згідно радянського законодавства. Колишній російський есер в Україні В.М. Качинський, який був членом колегії Наркомзему УСРР, зазначив у 1921 р., що саме революція радикально порушила усталений лад сільськогосподарського виробництва, «...повністю ліквідувавши поміщицькі економії та куркульські господарства» [7]. Він критично оцінив соціально-економічні наслідки революційних перетворень в сільському господарстві України, підкресливши спад урожайності на 30%. Ліквідація поміщицького землеволодіння, за його підрахунками, призвела до зменшення виробництва хліба на 250 млн пудів, а цукру з 85,3 млн у 1914/15 р. до 4 млн пудів у 1919/20 р. [7, 15]. Залишаючись прихильником активної соціалізації землі, тобто заміни приватного селянського господарства колективним, В. Качинський визнав, що 35% українських селян одразу не сприйняли соціалізації, позаяк до «класу поміщиків» відносилися ті з них, які мали 50 і більше десятин землі [8]. Трудове селянство перебувало в межовому діапазоні землекористування від 3 до 18 десятин, відтак до 50 десятин представляли куркульську верству. Він згадав про 30 тисяч поміщицьких господарств, які діяли в Україні до 1917 р., маючи пересічно 115 десятин, а половина з них, особливо в галузі цукрового виробництва, мала «загальнодержавне значення», тому виступив за збереження їх матеріально-технічної бази та самого функціонування. До соціалізованого фонду мало надійти лише 2,9 млн колишньої поміщицької та 14,3 млн десятин селянської землі [8, 23], відтак решта потрапила до цукроварень, радгоспів та державного земельного фонду. Вона належала приватним особам, які придбали її за власні кошти та банківський кредит, а більшовики її відібрали, залишивши так звану «трудоу норму», що вирізнялася по губерніях обсягами наділу.

За роки Першої світової та громадянської воєн значна частина дворян та поміщиків, особливо серед чоловіків, загинула або емігрувала, відтак їхні маєтки стали об'єктом пограбування «революційно налаштованих мас». Однак, як свідчать архівні документи, значна частина поміщиків залишилась на території України, господарства яких зазнали руйнівного впливу більшовицької аграрної революції, а їх самих цілими родинами та групами виселяли за межі родових маєтків та місць проживання.

Радянське законодавство обмежувало соціальні права колишніх дворян та поміщиків, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Згідно закону 5 лютого 1920 р. право користування землею мали лише трудящі, а інструкція про його застосування від 25 квітня 1921 р. юридично обґрунтовувала механізм конфіскації поміщицького майна. «Усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі конфісковані ще у минулому році Радянською владою, — наголошувалося в ній, — переходять без викупу у користування усього трудового народу. Усі колишні нетрудові власники (поміщики) і нетрудові орендарі підлягають негайному виселенню з їхніх економій» [9]. Інструкція Раднаркому УСРР «Про закріплення землі в трудове користування» була ухвалена 2 квітня 1921 р. [10], на підставі якої відбувалося реальне позбавлення землі колишніх поміщиків. На початку 20-х рр., коли у південних губерніях шаленів голод, чимало поміщиків, особливо з числа німців-колоністів, покинули Україну, переселившись до Канади та США.

Проголошення непу, з його відносною лібералізацією економічних відносин та реставраційними сподіваннями, до певної міри стримувало самовільне переселення колишніх дворян та поміщиків у міста, а також їх виїзд поза межі України. Офіційно їх позбавили землі, але вони залишалися платниками податків, що було важливо в умовах голоду. Формально залишаючись громадянами, тому що виконували радянські закони та були об'єктом їхньої дії, колишні поміщики у повсякденному житті виявилися діючою соціальною групою, позаяк брали участь у правових відносинах. З політично-ідеологічних принципів радянської влади, особливо партійних органів, їх вважали ізгоями радянського суспільства, але в реальному житті вони залишалися громадянами, позаяк підлягали дії нормативно-правових актів, були учасниками судових процесів, зверталися зі скаргами до виконавчих органів влади тощо. 11 вересня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів» [11], відтак до радянського законодавства потрапив термін «дідичі», тобто поміщики. Земельними «зайвинами» вважалися лишки землекористування, які перевищували трудові норми, затверджені телеграфним розпорядженням Раднаркому від 24 березня 1920 р., які вирізнялися по губерніях. Формуванням списків дідичів займалися сільські ради та Комітети незаможних селян (КНС), які подавали відповідні справи про вилучення лишків до окружних земельних судових комісій, а сама кампанія мала завершитися до 5 лютого 1924 р. Конфіскації не підлягали сади, виноградники, цінні культури, ділянки із штучним зрошенням, відокремлені від громадської землі та поліпшені трудові господарства. «Земля, — наголошувалося в законі ВУЦВКу, — що є в трудовому користуванні бувших дідичів і куркулів, не відображена в порядку правил цієї постанови, залишається в їхньому користуванні і може бути від них відібрана на загальних засадах в порядку, встановленому Земельним Кодексом (арт. 17)» [11]. Отже, радянська влада «тимчасово» дозволила існування поміщицьких господарств, обмеживши їх землекористування «трудовими нормами», але не позбавила юридичного права працювати на землі, дотримуючись Земельного Кодексу. Попередні зако-

ни про виселення поміщиків ніхто не скасовував, які діяли, тому цей процес, хоч і був уповільнений, однак тривав.

20 березня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР видав постанову «Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою революцією» [12], яка була обов'язковою згідно порядку про надання чинності загальносоюзному законодавству на території України від 22 серпня 1923 р. [13]. ВУЦВК та Раднарком УСРР, спираючись на відповідні норми, ухвалив 9 вересня 1925 р. постанову «Про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади» [14]. Отже, судячи з тексту постанови, в Україні залишалися три соціальні групи — колишні поміщики, великі землевласники та «нетрудові орендарі», яких не лише позбавляли права землекористування, а також права проживання у власному маєтку. Перші дві соціальні групи могли бути «нетрудовими орендарями», але до категорії великих землевласників могли потрапити і заможні селяни та «колишні дворяни». Подібні процеси відбувалися також і на території РСФРР, де у вересні 1925 р. на обліку перебувало 7818 колишніх поміщиків, з них 3600 підлягали негайному виселенню [15]. Постанова зобов'язувала президію окрвиконкомів створити «міжурядницьку комісію» в складі голови (завідувач земельним відділом ОВК) та членів — представника ДПУ і Прокурорського нагляду. Вона мала «... розглядати справи про виселення колишніх дідичів і їхніх родин, великих землеволодільців недворянського походження й їхніх родин, а також великих нетрудових орендарів і їхніх родин» [14]. З постанови стає зрозумілим, що протягом 1921–1925 рр. колишні дідичі використовували націоналізоване майно, тобто цукроварні, економії, млини, а також оренду землі, перебуваючи у «майнових відносинах» з органами радянської влади. Виселенню підлягали колишні дідичі із дворян разом з їхніми родинами, колишніх великих землевласників не дворянського походження, а також великих нетрудових орендарів, «...якщо вони проживали нині в маєтках, що належали їм, або з яких вони користали перед 1 січня 1919 року» [14]. Дата появи цієї радикальної постанови, тобто 1925 р., а також обмеження 1919 роком, на моє переконання, засвідчували певні політично-економічні процеси в суспільстві. Середина 20-х рр. вирізнялася досягненням певної соціально-економічної стабільності, а також остаточного юридичного оформлення унітарної радянської держави, тому необхідно було визначитися стосовно існування «чужого елемента» в суспільстві. Постанова підтверджує той факт, що протягом жовтня 1917 — січня 1919 р. поміщицьке господарство продовжувало функціонувати довкола маєтку, якщо не було пограбоване місцевими селянами, бандами, військовими частинами різних політичних сил. Перше січня 1919 р. мало силу початку календарного року, а не будь-які політичні чинники. Привертає увагу те, що законодавець виокремив дворян і не дворян з когорти великих землевласників, тобто вбачав між ними соціальну відмінність. «За великих землеволодільців дворянського походження, — підкреслювалося в постанові від 9 вересня, — вважаються всіх тих, яких землі

своїми розмірами надавали право брати участь на виборах гласних земських виборчих зборів (а не з'їздів)» [14]. Виселяли і нетрудових орендарів «не дворянського походження», якщо комісії встановили факт кабальних відносин. Заборонялося обробляти частину землі у маєтках, проживати ближче 50 км до них, тому видворяли за межі округи.

«Непівська демократія», тобто дотримання принципу економічної доцільності, певною мірою позначилася на окремих статтях постанови. Зокрема, заборонялося виселяти колишніх дідичів, «... незалежно від їхнього походження трудового і напівтрудового типу, що набули свого часу землю через посередництво земельних банків або іншим способом, шляхом закабалення себе виплатили за землю в розстрочення й працювали на землі із своїми родинами, вживають тільки додаткової найманої праці» [14]. Влада поступилася, хоча і частково, власними класовими принципами, але фактично визнала власність поміщиків, набуту свого часу через земельний банк, а також дозволила їхню трудову діяльність в умовах непу. Збереження колишнім поміщикам родинного походження та маєтку з трудовою нормою землекористування гарантувала їхня участь в частинах Червоної армії, активна революційна боротьба за радянську владу, особливі заслуги, відзначені ЦВК та Раднаркомом. Легітимність колишнього дворянського походження завойовувалася тепер на фронтах громадянської війни та революційних барикадах, тобто активно виражена форма лояльного ставлення до нової влади. Не підлягали виселенню «... землеволодільці, хоч би й дворянського походження, що провадили перед революцією трудове або напівтрудове господарство й не відрізнялися своїм побутом від околишньої сільської людності (як-ось: однодворці, дрібна шляхта), якщо відносини їхні до околишньої людності не носили кабального характеру» [14]. Правова норма, яка зафіксована фразою «хоч би й дворянського походження», крім його фактичного визнання, спиралася на класовий принцип більшовицької ідеології про експлуататорські і трудові елементи суспільства, відтак була підставою для тимчасового перебування колишніх дворян у їхньому маєтку.

Власність на будівлі і майно, набуте колишніми поміщиками після 3 січня 1922 р., позаяк на цей термін не поширювалася дія декрету РНК УСРР від 15 листопада 1921 р. «Про порядок реквізиції й конфіскації майна приватних осіб і товариств» [16], також зберігалася за ними. Не підлягали конфіскації врожай озимини 1924 р. та яровини 1925 р., хатнє майно. Ті колишні поміщики, яких виселили за рішенням окрвиконкомів та затверджених президією ВУЦВКу, мали підписати відповідні постанови і назавжди залишити родові маєтки, але вони мали право на отримання землі в межах трудової норми, однак за адміністративними кордонами округи. Скарги про незаконне виселення приймалися до 30 серпня 1926 р., а згодом президія ВУЦВКу заборонила їх розгляд, зобов'язавши окрвиконкоми передати їх в архів [17, арк. 23]. 4 лютого 1927 р. президія ЦВК СРСР постановила, що справи по виселенню колишніх поміщиків мали розглядати винятково ЦВК союзних республік, а не місцеві органи влади. Дійсно постанова «Про виселення колишніх поміщиків з належних їм до Жовтневої революції господарств і за межі відповідних губерній» була ухвалена ЦВК СРСР [18, арк. 23], хоча губернії в Україні були ліквідовані у серпні 1925 р.

Для виселення необхідно було мати обґрунтовану мотивацію, яка випливала з чинного законодавства, хоча списки осіб, які підлягали адмінвиселенню поміщиків, формували їхні вчорашні односельчани, які були колись кріпосними, тому діяв суб'єктивний фактор (зведення рахунків, соціальна помста). Враховували соціальне походження, ставлення до влади, участь у її військових формуваннях. Наприклад, 1 березня 1926 р. Вінницький окрвиконком розглядав справу П.Г. Барановського, особи «дворянського походження», який особисто мав 25 десятин землі та десятину саду, чотири сини якого служили у Червоній армії, а сам він працював в радянських установах, однак 16 селян с. Полева Лосоївка написали колективного листа, у якому наводили факти про «знущання над селянами» [19, арк.12]. Пригадали також його батька, якому належало 1905 р. 125 десятин землі. Рішення окрвиконкому було категоричним: виселити як «соціально-шкідливого елемента». Колишню дворянку Калиновського району Вінницької округи О.Д. Тихомирову, яка мала 75 років, а серед п'ятеро дорослих дітей сина-есера, що помер, доньку вчительку, сина — професора Київського політехнікуму, міжурядницька комісія не виселила, хоча до 1917 р. їй належало 150 польової, 60 лісу та 25 десятин садибної землі і 14 різних будівель, а сама вона була дружиною царського офіцера. Радянська влада залишила їй 5 десятин землі трудового користування та 1,5 десятин саду, врахувавши її вік та соціальне становище дітей. Землевласницею «поміщицького типу» була визнана дворянка С.А. Гротто — Слепаковська, яка мешкала в с. Андріївка Криворізької округи, тому що до революції мала 500 польової та 10 десятин садибної землі, відтак за земельним цензом «... мала право обирати та бути обраною» до представницьких органів влади, експлуатувала місцеве населення, використовувала найману працю [19, арк. 43]. Рішення про її виселення було одноголосним. Президія ВУЦВКу дозволяла виселеним колишнім дідичам зібрати врожай, тому що поле було засіяне до рішення про їх депортацію. 2 листопада 1927 р. до секретаріату президії ВУЦВКу надійшов лист від Криворізького окрвиконкому з викладом скарги громадянки М.Є. Шишко з с. Тихий Став. «Вона зазначає, — підкреслювалося в офіційному листі окрвиконкому, — що її чоловік і брат чоловіка ніколи не були поміщиками — брат чоловіка й зараз мешкає в своїй садибі, а її чоловіка виселяють через особисті рахунки колишнього голови сільської ради Перепелиці, якого зараз між іншим заарештовано за хабарництво» [20, арк. 48]. Справа розглядалася у вищому законодавчому органі республіки, котрий звертався до «громадянки» Шишко, тобто розглядав її суб'єктом правових та майнових відносин.

24 червня 1926 р. міжурядницька комісія Могилівської округи розглянула справу «титулярного советніка» М.А. Думанського, який мешкав в с. Копестирне. До революції йому належало 270 десятин землі, два будинки на 17 кімнат, 4 будівлі господарського призначення, який здавав тоді землю в оренду місцевим селянам. На час розгляду заяви йому належало 5,5 десятин, стосунки з населенням були загострені, з сільською радою постійно судився. Комісія винесла рішення: «Колишнього дідича з с. Копестирне Думанського, разом з дружиною та дітьми позбавити права землекористування й перебування в межах

Могилівщини, з заборонаю перебування в інших місцевостях ближче 50 кілометрів від колишнього господарства» [21, арк. 289]. Громадянка А.І. Рубцова-Кравченко, яка мешкала на хуторі Петропавловському Яготинського району Прилуцької округи просила президію ВУЦВКу не виселяти її з маєтку, тому що «... батько її зовсім не був поміщиком, хоч і мав багато землі, а був кріпаком у князя Долгорукого, від якого й дісталась йому частина землі, кількість якої він потім збільшив за допомогою банку» [20, арк. 47]. 17 серпня 1926 р. Прилуцький окрвиконком просив ВУЦВК залишити Є. Домонтовичу маєток, садибу, будівлі, тому що він був колишній командир 12-ої бригади Червоної армії, а заодно продовжити термін виселення до 1 вересня колишнім дідачам Б.І. Ремінцю, О.К. П'явці та Ф.І. Івницькому [17, арк. 5].

Індивідуальні справи про виселення колишніх поміщиків, які розглядали земельні відділи окрвиконкомів, міжурядницька комісія та президія ВУЦВКу, демонстрували завершальний акорд багатовікової епохи поміщицького землеволодіння, яке упродовж 1917–1927 рр. існувало у формі землекористування довкола маєтку. Доля поміщиків і дворян, представники яких полягли на фронтах Першої світової та громадянської воєн, а також на початку 20-х рр., перебуваючи у повстанських загонах, склалася по різному: одних виселили, інших з соціально-політичних мотивів залишили. Наприклад, секретар ВУЦВКУ О. Бученко звернувся 26 червня 1928 р. до Прокуратури УСРР з листом про те, що в Могилівській окрузі не виселили шість поміщицьких родин: О. Кульчицького, О.А. Рушинського, Ю.З. Стругалевича, М.Г. Новицького, В.В. Левковича, М.А. Думанського, а іншого мешканця округи М.Г. Левицького, сина колишнього поміщика, що мав до 1917 р. 120 десятин, не виселили. Він продовжував жити в маєтку батька, користувався угіддями понад 12 десятин землі, тому що із матеріалів було видно, що він «... по народженню є син селянина, з 1912 по 1914 року був вчителем, з 1914 до 1917 року був в лавах царської армії, після демобілізації знов був вчителем до 1920 року, з 1920 року по липень 1923 року був на посаді нарсудді, з 1924 року до сучасного моменту працює членом правління сільськогосподарської кооперації» [21, арк. 6]. Соціальне походження і його повсякденне становище, незважаючи на власність землі, мали значення, але враховувалося також і ставлення оточуючого населення, особливо односельчан. Його дружина працювала вчителькою, а її брат був у політичному засланні з 1907 р., тому Могилівський окрвиконком, враховуючи позитивну характеристику з боку сільської ради, визнав М.Г. Левицького «бажаним і корисним селянином».

Кожна справа про виселення — це окрема мікроісторія повсякденного життя колишніх поміщиків в умовах радянської влади. Так, починаючи з липня 1924 р. і до червня 1925 р. включно, мешканка с.Красноіванівка П'ятихатського району А.М. Коншіна оскаржувала її виселення з флігеля власного будинку, отриманого у спадок від мами разом з десятиною саду, що мав 200 фруктових та 100 інших видів дерев, розташований біля дороги с.Саксагані у напрямку станції Жовті Води. Вона жила винятково з саду, але 14 травня 1926 р. її виселили з родинного будинку [19, арк. 16]. Не виселяли тих дідачів, які були одружені на

селянках-наймичках, що належали до КНС. Селянське походження українських поміщиків, тобто набуте за пореформені роки не титуловане, але «гонорове дворянство», інколи впливало на рішення комісій по виселенню. Якщо у дореволюційний час працьовитий селянин прагнув бути схожим на місцевого поміщика, дбаючи про землю, то за радянської влади доводилося відмовлятися від колишнього соціального походження. У зв'язку з цим є показовою справа мешканця с.Носовка Ніжинської округи Л.Г. Власенка. «Будучи селянином за походженням та за укладом життя, — писав він 29 червня 1927 р. до президії ВУЦВКу, — я мав необережність придбати з допомогою колишнього Земельного Банку близько ста десятин землі, яку я хоч і не сам особисто, однак брав безпосередню участь разом зі своєю родиною в її обробці і місцеві селяни, мої земляки та сусіди, вважали мене своїм співчленом, завжди і в усьому був рівним з ними і мав подібний спосіб життя, як і вони, хоча матеріальні блага минулого нас до певної міри розділяли: поміщиком, як таким, ніколи і ніхто мене не вважав, а після жовтневої революції я добровільно здав свою землю своїм селянам-сусідам, з якими зберіг добрі стосунки, але при ліквідації поміщиків я незрозуміло чому потрапив до них і мене з родиною виселили з мого колишнього хутора, що знаходився на Конотопщині і всі мої клопотання ні до чого не привели, я вигнаний звідти і тепер зубожію у визначеному місці проживання» [18, арк. 46]. Отже, його переселили з Конотопської округи до Ніжинської. А колишній поміщик Г.Б. Мартиненко, котрий мешкав в с. Нероновичах (тепер с. Великі Сорочинці) Миргородського району Лубенської округи просив повернути йому власні будівлі, тобто він та сотні йому подібних мали з радянською владою майнові стосунки.

Статистику реєстрації та виселення колишніх поміщиків і дворян вели окружні земельні суди та окрвиконкоми, яка трапляється в архівних фондах відповідних органів влади, але має специфіку, позаяк торкалася не заготовель мільйонів пудів хліба, а долі сотень людей з титулами, званнями, нерядовим соціальним походженням, відомих родин і родоводів (М. Маклая, М. Аркоса, М. Гоголя тощо). Так, 5 січня 1926 р. Миколаївська прокуратура звернулася до прокуратури УСРР з протестом на рішення окрвиконкому про виселення поміщиків А.Р. Томасовича, Я.С. Мошковича, Т.Ф. Булінгера, В.І. Антона, Р.Ф. Баумана, Л.І. Бенса, І.І. Вебера, Я.Х. Окснера, М.М. Еллі, Й.Й. Фохта, яких виселили 30 грудня 1925 р. [22, арк. 10]. Виселенню мали підлягати лише ті, що мешкали у маєтках, а вони уже були депортовані. Серед них були великі у минулому землевласники, які мали від 800 до 2000 десятин ріллі, представляючи різні національні групи — поляків, німців, євреїв. До їхнього списку додали інших «бувших» і за рішенням окрвиконкому від 4 січня 1926 р. виселили колишніх поміщиків разом з родинами: Г.В. Дуриліна, Я.Я. Вольфа, Г.Я. Зеєля, П.Т. Ткаченка, Т.І. Ковальова, М.М. Святого, Я.С. Щербака, З.Д. Святого, К.І. Черненко, С.М. Саєнка, Є.Л. Центнера, В.К. Вернигору, М.Н. Ракула, Р.Т. Антона, Т.І. Гельмана, Е.З. Мироненка, Я.М. Усенка, Я.С. Мошкова, С.А. Чикуня, П.А. Чикуня, М.А. Чикуня та інших. Вважає мотивація до виселення: «експлуатація робочої сили та закабалення селянства», «втерся в склад

артілі», «утворює антагонізм», «настрою контрреволюційного», «особа зловредна». Вони, судячи з характеристик, були справді великими землевласниками, але у минулому, а на десяту річницю жовтневого перевороту операція з ліквідації поміщицьких господарств ще не завершилася.

В Одеській окрузі виселяли цілими родинами, особливо німців колоністів, серед яких було чимало землевласників, хоча за роки соціалізації у них було відібрано багато землі, що і стало причиною їх масового виїзду до Америки. 1 лютого 1927 р. виселенню підлягали колишні поміщики К.А. Заріцький, Г.Х. Енер, А.І. Оксер, М.К. Фішер, Я.А. Енер, С.І. Хитриченко, Я.Я. Гус, Д.С. Розмариця, П.М. Фришикін, Н.С. Прокопенко, Х.К. Рот, І.І. Рот, Я.Я. Рот, А.Я. Рот, П.В. Рот, М. Рот, Т.М. Постарниченко, С.М. Постарниченко, тобто 18 родин одразу [18, арк. 9]. Деякі з перелічених осіб намагалися заявити про своє лояльне ставлення до влади, щоб уникнути виселення. «Вважаю, — писав Генріх Енер 24 лютого 1927 р. до ВУЦВКу, — що протягом 9 років, що пройшли після революції, я встиг зарекомендувати себе, як абсолютно лояльний громадянин, нічим сумнівним непомічений, чесно виконуючи усі веління робітничо-селянської влади» [18]. Він належав до категорії заможного німця-колоніста, тому цурався статусу колишнього поміщика. Його підтримали понад 250 мешканців села Іраклівки, засвідчивши хороше поводження з ними, визнаючи Генріха Христофоровича «звичайним землеробом».

Узагальнюючі дані про кількість конфіскованої землі та господарств, які підлягали виселенню за ознакою «колишні поміщики», зустрічаються в листі президії Наркомзему УСРР до президії ВУЦВКу від 10 березня 1927 р., у якому зазначено, що від вересня 1923 по березень 1927 рр. судово-земельними комісіями розглянуто 24 478 окремих справ щодо вилучення земельних лишків «від колишніх дідичів та куркулів», торкнувшись 215 500 господарств, відтак у них було конфісковано 460 600 десятин землі [23, арк.13]. Якщо припустити, що земельні органи переважно переймалися куркульськими дворами, то, однак, вагому частку серед вилучених «земельних зайвин» посідали і поміщицькі господарства, для яких конфіскація землі супроводжувалася з одночасним виселенням за межі округи. Архівні документи свідчать про факти їх масового виселення, тому що у списках були десятки і сотні колишніх поміщиків. Наприклад, до списків на виселення у Старобільській окрузі потрапило 262 родини, у тому числі родина Поліщуків, серед якої опинилися брати Федот, Василь, Савка, Семен, та Макар [19, арк. 23]. У грудні 1925 р. виселенню підлягав Д.Миклуха-Маклай, племінник відомого громадського діяча та етнографа Миклухи-Маклай, але Коростенський окрвиконком, довідавшись про його заслуги, скасував своє рішення, проте його земля була націоналізована. В селах Можари, Велика Фосня, Яцковічи Овруцького, Кацовщина Народницького району виселяли поміщиків польського та українського походження, які володіли землями від 200 до 1200 десятин землі, що для поліського регіону було надзвичайно багато. 31 серпня 1926 р. Президія ВУЦВКу розглянула 411 справ про виселення, які географічно охоплювали усі округи УСРР [24, арк.60]. Виселення тривало до кінця 1928 р., тобто контингент поміщиків-виселенців

зростав, а за сумарними підрахунками, які можливо було здійснити за різними списками по даним губвиконкомів та окружних комісій, процедуру виселення пройшли станом на 1 серпня 1927 р. 3166 колишніх поміщиків [25, 199], тобто половина їх «недворянського» складу та 15% дворянського, якщо брати до уваги загальну їх чисельність на 1917 р., отже маємо підстави говорити про масове явище.

Таким чином, судячи з архівних документів та законодавства радянської держави, в Україні протягом 20-х рр. залишалися поміщицькі господарства. Враховуючи соціальне походження колишніх «землеволодільців», які в умовах радянської влади стали землекористувачами згідно трудової норми земельного наділу, можна констатувати той факт, що в селах перебували особи дворянського і недворянського статусу. Вони були громадянами УСРР, тому що не залишали територію України від 1917 р., відтак колишнього громадянство Російської імперії автоматично ставало радянським. Громадянський статус колишніх поміщиків підтверджує факт їх безпосередньої участі у майнових та правових відносинах з владою стосовно повернення маєтків, а також судові рішення про виселення чи залишення. Нормативно-правові акти, які стосувалися соціально-економічного та політичного обґрунтування про виселення колишніх поміщиків, фактично легалізували їх офіційне існування, тому що визнавався їх дворянський або недворянський соціальний статус в умовах непу.

Політично-економічне обмеження та адміністративне виселення земле-власників тривало протягом 20-х рр., тому з історичної точки зору 1917 р. є умовною датою остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння. Декрет про землю лише констатував ліквідацію приватної власності на землю та її соціально-економічних форм, але вони залишалися функціонувати. Націоналізація землі означала зміну форми власності, тобто земля ставала державною, а соціалізація запроваджувала колективні господарства, але не заперечувала існування приватного землекористування за трудовими нормами. Їхні розміри, за деяким винятком, не досягали мінімальної межі (50 дес.), яка свідчила про ознаки поміщицького господарства, але в Україні збереглися їхні маєтки з будівлями, садами, а також урізаними колишніми угіддями, що мали від 5 до 15 десятин. Отже, поміщицьке господарство продовжувало діяти довкола маєтку, не маючи дореволюційного статусу, але залишалось суб'єктом та об'єктом економічних і правових відносин в умовах непівської відлиги.

Остаточна ліквідація поміщицьких маєтків та належної землі відбулася наприкінці 20-х років, а не одразу після жовтневого перевороту у 1917 році. В Україні, особливо за гетьмана П. Скоропадського, навіть спостерігалось від-родження поміщицького землеволодіння, існування якого залежало від встановлення того чи іншого політичного режиму. Перманентність функціонування поміщицьких господарств, крім пограбованих і безнадійно зруйнованих та покинутих економій, тривала до кінця громадянської війни, а після реального здійснення націоналізації та соціалізації на початку 20-х рр. вони діяли в межах маєтку та трудової норми землекористування.

1. *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О.Гуржій. — К.: Держполітвидав, 1954. — 451 с.
2. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. — К.: Наукова думка, 1968. — 192 с.
3. *Рубач М.А.* Очерки истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. — К.: Изд-во УССР, 1957. — 455 с.
4. *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р.Д. Лях. — Київ–Донецьк, 1975. — 116 с.
5. *Шевченко В.М.* Земельний ринок України (1861–1917 рр.): Монографія / В.М. Шевченко. — Ніжин: Аспект–Поліграф, 2010. — 344 с.
6. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. — Донецьк: ДонНУ, 2007. — 319 с.
7. *Качинский В.* Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. Очерк и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15–23.
8. *Качинский В.* Социализация сельского хозяйства на Украине / В. Качинский. — К.: Борьба, 1919. — 29 с.
9. Приложение к инструкции от 25 апреля 1921 г. по применению Закона о земле и о порядке производства работ по социалистическому землеустройству на Украине. — Х.: НКЗ, 1921. — 18 с.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗУ України). — 1921. — № 6. — Арт. 172.
11. ЗУ України. — 1923. — № 33. — Арт. 486.
12. ЗУ України. — 1925. — № 21. — Арт. 136.
13. ЗУ України. — 1923. — № 32. — Арт. 470.
14. ЗУ України. — 1925. — № 68–69. — Арт. 387.
15. *Лозбенев И.Н.* Выселение бывших помещиков из мест их проживания в регионах Центральной России в 1925–1927 годах // Российская история. — 2010. — № 1. — С. 81–86.
16. ЗУ України. — 1921. — № 23. — Арт. 687.
17. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 36.
18. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 142.
19. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 331.
20. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1878.
21. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 330.
22. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 132.
23. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2044.
24. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 332.
25. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія в 2-х частинах. Частина 1. / Ред. кол.: В.М. Литвин (голова). — К.: Наукова думка, 2006. — 652с.

РЕАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

За доби Української революції 1917–1921 рр. земельне питання набуло першочергового значення, оскільки в умовах переважаючої більшості сільського населення практично вирішувало долю самої революції. Підхід національних урядів до аграрної справи вимагав урахування системи соціально-політичних і соціально-психологічних властивостей селянства, мотивів його поведінки, нехтування якими зумовило крах проєктів національно-демократичних сил у 1917–1918 рр.

Гетьманат Павла Скоропадського залишається найбільш дискусійним періодом революційної доби 1917–1921 рр. Сучасні дослідники активно займаються розробкою економічної політики Української Держави, частково відчуваючи на собі вплив історіографічної традиції, що поділялася на консервативно-державницького та республікансько-демократичний напрям, але намагаючись позбутися стереотипних оцінок [1]. Огляд наявної історіографічної спадщини та новітніх студій аграрної політики Гетьманату зробив Р.Я. Пиріг, він же розглянув концептуальні засади земельної реформи, її гальмівні чинники та причини невдач [2]. Реакцію українського селянства на заходи влади в аграрній сфері досліджує В. Лозовий [3].

Однак, ставлення селянства до земельної політики гетьмана Української Держави ще потребує подальшого дослідження. Автор ставить за мету розгляд даної проблеми у регіональному аспекті, на матеріалах однієї з найбільших губерній України, крізь призму ментальних, правових, політичних поглядів сільського населення краю.

Гетьманат Скоропадського успадкував невирішеність земельного питання, що виступало джерелом протиріч в українському суспільстві напередодні революції і вкрай загострилось за доби Центральної Ради. Гетьманський уряд повинен був забезпечити експорт сільськогосподарської продукції з України до Німеччини та Австро-Угорщини за економічною угодою, яка була підписана попереднім урядом. У такій ситуації він взяв лінію на відновлення великої земельної власності, що затверджувалося гетьманською «Грамотою до всього Українського народу» (29 квітня 1918 р.) та «Законом про право на врожай 1918 р. на території Української держави» (27 травня 1918 р.) Цей закон розсівав останні надії селянства на отримання врожаю із засіяних ними поміщицьких земель: право зібрати урожай 1918 р. надавалося за умови сплати державних податків та орендної плати за землю, а також відшкодування власникам витрат на підготовку угідь до посіву [4, 58].

На зміну центральної влади та вектору аграрного реформування швидко відреагувала влада Конотопського повіту Чернігівської губернії. Стався безпре-

цедентний випадок: представники всіх повітових органів влади (комісаріату, земської та міської управ, земельного комітету) на чолі з повітовим комісаром Бойком та місцеві комітети найбільш впливових соціалістичних партій (українські та російські есдеки та есери, єврейський робітничий союз «Бунд» та соціал-демократична партія «Поалей-Ціон») на спільному засіданні затвердили доповідну записку, яку подали німецькій військовій владі. В ній виступили проти відновлення поміщицької власності на землю, а переворот у Києві назвали «змовою купки реакційно налаштованих поміщиків та німецьких властей, що йшов у розріз з настроями широких народних мас». Свої переконання представники місцевої влади аргументували тим, що «розподіл захопленої колись польським та російським дворянством у українських селян землі є актом історичної справедливості стосовно селянства». Майбутнє Гетьманату цей документ окреслював досить влучно: «У селянства знайдеться сотня способів не допустити поміщиків до їх колишніх маєтків, завести обробці земель, або врешті-решт, знищити посіви. Влітку ми можемо стати свідками моря вогню на наших широких полях та, як наслідок, широкого голоду. Це селянин зробить без будь-якої агітації, йдучи за інстинктом самозахисту [5, 2–3].

Ця доповідна записка практично презентує селянський світогляд. В правосвідомості основної маси селянства переважала ідея відміни приватної власності на землю. Право на користування землею в свідомості селянства було нерозривно пов'язане з правом на працю. У 1917 р. селянськими сходами та з'їздами всіх рівнів приймалась одна й та ж формула: «земля має бути передана тим, хто її обробляє» із заборонаю її купівлі-продажу. Цю ж формулу взяли на озброєння есери, які спромоглися об'єднати переважаючу більшість селян Чернігівщини у «селянські спілки» на півдні губернії, та «крестьянские союзы» — на півночі. Перші тяжіли до національних урядів, очікуючи отримати землю від них, другі орієнтувалися на загальноімперські політичні сили. Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя, і не повинна використовуватися окремими особами для наживи.

Особливістю Чернігівської губернії було те, що на відміну від інших українських губерній, община охопила тут понад 50% селянських господарств. Общинного землекористування трималися північні повіти Чернігівщини (Мглинський, Стародубський, Суразький та Новозибківський) з бідними ґрунтами та частими неврожаями, для населення яких це була єдина можливість вижити. А столипінська аграрна реформа, що була певним взірцем для гетьмана Скоропадського, мала успіх в центрі та півдні губернії, де кращі ґрунти та давні традиції подвірного землекористування проклали їй дорогу. Однак кількість селянських дворів, що закріпили землю в приватну власність і відокремились на хутори чи відруби, була зовсім незначною, за розрахунками Г. Клуного — 7,1% господарств губернії [6, 3–4]. Наслідком цієї реформи став земельний голод півдня Чернігівщини та ненависть до односельців відрубників, «які скориставшись згубним царським наказом про вихід на відруби, пограбували все село» [7, 6].

Тому декларування приватної власності на землю не могло знайти відгуку серед основної частини селянства Чернігівщини, яке впродовж 1917 р. розділило між собою майже всю поміщицьку землю та відчуло себе самостійної політичною силою, прагнення якої змушені були, всупереч власним переконанням, легітимізувати спочатку більшовики Декретом про землю, а потім, і Центральна Рада з III Універсалом та земельним законом від 18 січня 1918 р.

Вже в травні агітатори Городнянського повіту переконували селян, що потрібно виганяти німців, інакше вони влаштують панщину і заморять голодом [8, 8]. Брати Прохор та Михайло Кучери з с. Липів Ріг Ніжинського повіту закликали селян не припиняти розподіл землі та майна, не визнавати нову владу, та погрожували розправою односельцям-їудам, що їздили на з'їзд хліборобів-власників [9, 17–18]. На сільському сході с. Безуглівки цього ж повіту 6 травня Юхим Сутула, Іван Щербак та Іван Чернеча також відкрито закликали до вбивства місцевих землевласників, що брали участь у виборах гетьмана Української Держави [22, арк. 6]. У повіті були випадки підпалів господарств учасників з'їзду хліборобів у Києві 29 квітня [10, 1]. Член земельного комітету с. Мутин Кролевецького повіту В. Суходуб закликав не підкорятися розпорядженням гетьманського уряду та чинити спротив німецьким військам, які, на його думку, прийшли не надовго [11, 32]. Отже, селянство не погоджувалося втрачати вже здобуте право на зрівняльний розподіл землі і коритися владі, що намагалася повернути дореволюційні порядки у землеволодінні.

Проте не варто перебільшувати єдність селянства, особливо заможного, у його ставленні до нової влади. Заможна частина населення схвально сприйняла зміну влади: «коли дізналися з грамоти про стан справ — посмішка освітила багато облич, та чутно було як губи шепотіли: “Слава Богу, слава Богу!”» [12, 6–7] Ліквідація поміщицького землеволодіння не розв'язувала земельну проблему в Чернігівській губернії, оскільки тут у власності поміщиків перебувало лише 17,3% земельного фонду [13, 36], а селянство складало 85% населення. Тому на Чернігівщині справа швидко дійшла до переділу земель заможного селянства, яке вже на початку 1917 р. разом з поміщиками гуртувалися у місцеві Союзи землевласників, але були стероризованими есерівськими спілками та союзами. Тобто заможна меншість селянства поклала на прихід нової влади надії відновити свої господарства і правовий порядок на селі.

Поміщики з перших тижнів окупації використовували німецькі та зібрані з місцевого населення загони для повернення розграбованого майна і землі, а також для покарання більшовиків. Далеко не завжди каральним загонам вдавалося знайти представників місцевих рад і ревкомів, активних революціонерів, натомість часто репресіям піддавались їх родичі і навіть сусіди. Так, після втечі більшовика Т. Гайдука з с. Олбін Остерського повіту німці побили його батьків, арештували брата [14, 24]. Визволившись з в'язниці, більшовик П. Кураш дізнався, що його батько та дружина померли від німецьких побоїв [15, 177]. Німці разом з гайдамацькими загонами, організованими поміщиками, нищили по Городнянському повіту із задалегідь заготовленими списками не лише більшовиків, а й революційно налаштованих селян. Місцеві загони своєю жор-

токістю перевершували німців: селян нещадно били, розстрілювали без суду і слідства. Подібні езекуції зазнали м. Добрянка, села Перепис, Макошин, Вербівка та інші [16, 116]. Пізніше більшовицький революційний трибунал засудив до смертної кари приватного повіреного Ісаака Шварца, який навесні 1918 р. у селах Чернігівського повіту (Шибириновка, Рогощі, Плехово, Левоньки, Скугарі) погрожував забрати у селян все майно, прислати каральний загін, який «і шкіру зніме, якщо не здадуть контрибуцію протягом доби». У супроводі 12-ти озброєних німців він з'явився у с. Рогощі, змусивши селян у сльозах повзати перед ним навколішки [17, 3]. Однак нерідко вчорашнім більшовикам і червоноармійцям вдавалося швидко перетворитися на «гайдамаків» і продовжувати безчинства в складі каральних загонів [12, 7].

Отже, в часи Гетьманату відновлення приватної власності на землю здійснювалося репресивними методами, на що влада закривала очі. Правовий порядок так і не було встановлено, екстремізм незаможного селянства 1917 р. замінила помста поміщиків за допомогою німецьких властей. Лише в серпні 1918 р. гетьманський уряд розгледів беззаконня на селі, і новий міністр внутрішніх справ П. Кістяківський наказав губернським старостам припинити діяльність утримуваних на приватні кошти каральних загонів, які «без потреби тільки дратують людність» [18, 8].

Замість земельних комітетів створювались гетьманські тимчасові земельні комісії, яким доручалося повернути колишнім землевласникам їх експропрійовані господарства. Вони змушували селян виплачувати грошові компенсації за зруйнування поміщицьких господарств. Так, у Сосницькому повіті посади в земельній комісії отримали в основному колишні поліцейські. Вимоги власників повіту перебільшували розміри пограбованого у кілька разів: щоб виплатити контрибуції, селяни мали позбутися половини власних господарств [19, 5]. На жителів с. Шабалинова наклали контрибуцію в 7 тис. рублів, при цьому врахували навіть 800 рублів на вимушений переїзд землевласника до Сосниці. Поміщик додатково стягнув 200 пуд. жита, що було реквізоване за твердими цінами волосною продовольчою управою ще у вересні 1917 р., потім прибув з командою німців і наказав старості зжати жито до 16 липня. Староста вигнав на панщину 20 женців [20, 6] на основі закону «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» (від 8 липня 1918 р.), який санкціонував примусове залучення (за розпорядженням земельних комісій) сільського населення для виконання сільськогосподарських робіт у маєтках. Селянину с. Андріївки Чернігівського повіту Адріану Ячменику тимчасова земельна комісія призначила виплатити 2 тис. рублів на користь поміщиці Л. Фон-Галь за те, що його 14-річного сина Стефана бачили біля гуральні під час погрому. Селян зобов'язали виплатити поміщиці 162 тис. рублів, а великий розмір контрибуції, розверстаний на кожного селянина, глузливо пояснили малочисельністю осіб, що брали участь у погромі маєтку [21, 2]. Чернігівська земська газета зазначала, що для багатьох поміщиків пограбування їх майна перетворилось на відверту спекуляцію та спосіб наживи.

Не став винятком серед поміщиків Чернігівської губернії і гетьман Павло Скоропадський. Жителі с. Дунайці Глухівського повіту звернулись до нього з

проханням зменшити контрибуцію. Було з'ясовано, що Дунайцівська економія гетьмана майже не постраждала: всі будівлі залишились неушкодженими, живий, мертвий інвентар і худоба повернуті, але пограбовані зернові та кормові запаси, інструменти, підлога, екіпажі тощо. Фактично збитків завдано на 40 тис. руб. З цієї суми жителі с. Дунайці повинні сплатити 22 200 руб., а громада Дунайцівської Слобідки 11 100 руб. Залишок суми селянам дозволено відпрацювати, але подальше зменшення платежів, на думку глухівського старости, могло шкідливо вплинути на населення сусідніх сіл, яке завдало маєткам більшої шкоди і відмовлялося від сплати контрибуції [22, 1–4].

Отже, ні про яку класову співпрацю, передбачену правилами про діяльність земельних комісій, не йшлося. На вимогу земельних комісій селянство повертало захоплені поміщицькі землі та майно під страхом репресій та тиском німецьких гарнізонів, а не через визнання власної провини. Тимчасові земельні комісії не бачили різниці у тому, хто реквізував худобу чи продовольство власників: ограни Тимчасового уряду, прийшли червоноармійці, збільшовичені банди чи місцеве населення — всю відповідальність поклали на селян, при чому методом кругової поруки, не доводячи провини кожного з них. Декларуючи боротьбу з анархією та побиваючись за порушеним правом власності на землю, нова влада не помічала катувань селянства. Так, намагаючись нашвидкуруч розкрити кримінальну справу про вбивство священника у с. Карибутів, Конопського повіту, керівник волосної міліції Орлов наказав вартовим вишикувати селян у чотири шеренги та бити кожного десятого, вимагаючи видачі винних. Все вище вказане дискредитувало не лише владу Української Держави гетьмана П. Скоропадського, а й саму ідею національної державності. Адже селяни осмислювали події з притаманною їм безпосередністю: «були більшовики, ми їх боялися, прийшли українці — змушені боятися ще більше» [23, 21–22].

Відчуваючи невдоволення селянства і безлад у питаннях відшкодування збитків землевласників, гетьманський уряд законом від 15 липня створив земельно-ліквідаційні комісії. На початок жовтня в Чернігівській губернії були утворені лише губерньська і 7 повітових земельно-ліквідаційних комісій (при існуванні 18-ти повітів). До них звертались не лише поміщики, а й селяни з проханням припинити стягнення з них контрибуцій, бо прохач не брав участі в погромі маєтку. Після ряду таких заяв Остерська комісія просила повітового старосту призупинити подібні стягнення [24, 4]. Звертались селяни і з проханням повернути їм забраних німецькими властями коней. Але справи не вирішувалися позитивно. Так, на початку грудня, коли німці спішно розпродували коней, Чернігівська повітова земельно-ліквідаційна комісія розглянула 18 подібних справ. В більшості випадків прохачам відмовляли в поверненні відібраних коней або грошей, бо вони були не в змозі довести свої права на них [25, 4]. Почастішали звернення лісництв, і з селян стягували гроші за самовільні порубки лісу. На з'їзді земельно-ліквідаційних комісій губернії в листопаді підкреслено прихильне ставлення до них сільського населення через зменшення контрибуцій у порівнянні з тими сумами, що стягувалися за посередництвом адміністрації [26, 3]. Але окремі запізнелі спроби розглянути поземельні конф-

лікти у правовому полі, а не силовими методами в жовтні — листопаді вже не могли змінити ситуацію на користь гетьманського уряду, який поступово втрачав контроль над селом в Чернігівській губернії.

Продавати землі Державному банку за фіксовані ціни поміщики не поспішали, натомість розпродавали їх дрібними часками, при цьому ціни на землю зросли до 10 тис. руб. за десятину. Цікавим є той факт, що в багатьох випадках селянство намагалося купити землю в колективну власність, а не в приватну. Отже, сподівань на природне перетікання земель від поміщиків до міцних селян-фермерів не залишалося.

Однією з причин обурення селянства стала продовольча політика гетьманського уряду та окупаційної влади. З досвіду Тимчасового уряду було відомо, що в Чернігівській губернії впровадження державної хлібної монополії прямо вело до голоду значної кількості населення, оскільки за валовим збором зернових вона посідала останнє місце серед 9-ти губерній та була єдиною в Україні, до якої з інших регіонів щорічно ввозили понад 3 млн пудів жита і пшениці [27, 27]. В Українській Державі гетьмана П. Скоропадського продрозкладку продовольства для заготівлі в фонд поставок до Німеччини та Австро-Угорщини проводили на Чернігівщині також шляхом контрибуцій, з погрозами взяти подвійну кількість, якщо хліб не буде здано вчасно. Для викачування хліба використовувались німецькі загони. Приміром, такий загін вимагав хліб від старости с. Хотивля Городнянського повіту в час, коли селяни цього повіту просили повітову продовольчу управу врятувати їх від голоду [28, 3]. Губернський староста М. Висоцький скаржився, що німці самовільно забирають у населення продовольство, фураж, худобу, коней, чим підбурюють селянство не лише проти себе, а й проти Української Держави. А в цей час, за даними продовольчої наради, губернія потребувала ввозу 9280 тис. пуд. хліба і 1813 тис. пуд. вівса та ячменю для запобігання голодних ексцесів [29, 505].

У відповідь на всі репресивні заходи влади та окупаційних військ на Чернігівщині поширювався аграрний рух, постійним джерелом підживлення якого була «нейтральна зона», встановлена у травні 1918 р. між Радянською Росією та Українською Державою гетьмана П. Скоропадського по лінії Сураж–Унеча–Стародуб–Новгород–Сіверський–Глухів. За демаркаційною лінією опинились 43 волості Чернігівської губернії, де продовжувались більшовицькі перетворення. Кореспондент газети «Черниговская земля» називав цю територію «більшовизією, таємничою країною прифронтової смуги, краєм спалених сіл, канібальської ненависті нащадків Пугачова, областю найбільш відчайдушної каторжної потлочі, від якої наполовину відхрестилася навіть сама радянська влада» [30, 4]. Місцева преса 1918 р. рясніла повідомленнями про панування повної анархії на цих територіях, про розбої банд, які складались як з місцевих жителів, так і з прийшлого кримінального елемента, і мало не щодня робили набіги на територію Української Держави. Німецькі війська не виявляли наполегливості у захисті її північно-східного кордону.

Ситуація виходила з-під контролю влади практично за сценарієм доповідної записки конотопських соціалістів: влітку почалися навмисні потрави полів та

напади селян на німецьких військових. Німецькі каральні загони жорстоко розправлялися з подібними виступами. На початку серпня з'явилися повідомлення про мобілізацію селянства Чернігівського повіту до більшовицьких формувань, які закликали до повстання на захист прав народу на землю. За участь у більшовицьких заворушеннях каральні загони спалювали цілі села.

За такої ситуації більшовицький військовий штаб Чернігівщини на чолі з М. Кропив'янським наважився на початку серпня розпочати збройне повстання, центром якого став Ніжинський повіт. Через відмову брати участь у повстанні більшовики живцем закопали 8 заможних селян с. Дроздівки і спалили с. Мильники. Німці, в свою чергу, доценту спалили 415 помешкань у с. Вороб'ївці Новгород-Сіверського повіту після більшовицького кулеметного вогню по будинках з розквартированими німецькими солдатами, селянам заборонили відбудуватися та збирати врожай, 6 осіб розстріляли [31, 4–5]. За таким же сценарієм розгорталась подія в с. П'ятовськ Стародубського повіту: більшовиками було поранено 12 німців, натомість все село було спалене [32, 7].

Восени гетьманська влада та окупаційні війська вже не могли протидіяти пограбуванням і вбивствам на ґрунті поземельних відносин. Вбивали поміщиків, управляючих маєтками, в Борзнянському та Конотопському повітах крадіжки зерна стали звичайним явищем, поширилися підпали будівель заможних жителів, яких делікатно попереджали про це записками [33, 3]. Подекуди відбувалися самосуди над грабіжниками із смертельними вироками. Для наведення порядку гетьманський уряд спішно організував добровольчі загони із заможної частини селянства, але намагання силою зупинити анархію виявилися марними.

Протягом 7-місячного існування Гетьманату аграрні комісії, підкомісії та наради неодноразово та безрезультатно підходили до ухвали принципу примусового відчуження землі великих землевласників, що відповідав кадетській ідеології. Але прийняти його так і не спромоглися. Аналізуючи ситуацію в Чернігівській губернії, можна сказати, що це було закономірно. Адже, незважаючи на декларації про захист інтересів селянства, гетьман П. Скоропадський спирався в основному на поміщиків. Поміщики ж виявилися не готовими схаменутися, відчутти загрозу існуванню не лише маєткам, а й самій державі, і піти на компроміс задля розв'язання глибоких соціально-економічних проблем. Натомість вони керувалися бажанням помсти та патологічним прагненням наживи, що вилилося у стягування завищених у порівнянні із збитками контрибуцій методом каральних експедицій та спекуляцію землею. Подібні дії великих землевласників вирішили долю Гетьманату та дискредитували в свідомості селянства ідею національної державності.

Якби проект про примусове відчуження землі понад 200 дес. і став би законом, заспокоєння в село Чернігівщини він би внести не зміг. Селянство губернії, яке традиційно не доїдало хліба, законом про чергову хлібну монополію поставлене перед загрозою голоду, маючи досвід впровадження принципу соціалізації землі у 1917 р. та підтримку будь-яких антипоміщицьких дій з боку «нейтральної зони», не погоджувалося на відновлення приватної власності на землю. Відновлення поміщицьких маєтків відбувалося через страх репресій,

потенціал для бунту зменшували також весняні та літні польові роботи, адже навіть під час революційних потрясінь селянство дбає про врожай задля виживання. Однак вже восени, скориставшись послабленням режиму, селянство повстало проти Гетьманату Павла Скоропадського та повалило його.

Подальше вивчення селянської правової та політичної свідомості в ході «аграрної революції» на регіональному матеріалі є важливим напрямком дослідницької роботи на сучасному етапі.

1. *Малик Я.* Земельне питання в Українській гетьманській державі // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). — К., 1993; *Мякота С.С.* Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; *Терела Г.* Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1998; *Малиновський Б.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002; *Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). — Черкаси, 2007.
2. *Пиріг Р.Я.* Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. — 2006. — № 3; *Його ж.* Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції. — К.: Інститут історії України, 2007. — Вип. 2.
3. *Лозовий В.* Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство // Київська старовина. — 2005. — №3.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 1061. — Оп. 1. — Спр. 128.
5. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 31.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 42.
7. Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 18 мая.
8. Черниговская земская газета. — 1918. — 17 мая.
9. ЦДІА України. — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 92.
10. ЦДІА України. — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 51.
11. ЦДІА України. — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 93.
12. Черниговская земская газета. — 1918. — 11 октября.
13. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-503. — Оп. 5. — Спр. 1а.
14. ДАЧО. — Ф. Р-1537. — Оп. 1. — Спр. 5.
15. *Кураш П.С.* Повстання с. Парафієвки на Чернігівщині // Літопис революції. — 1928. — № 3.
16. *Быструков В.Г.* Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. — 1925. — № 4.

17. Известия Черниговского губернского военно-революционного комитета, Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — 1919. — 27 марта.
18. Черниговская земская газета. — 1918. — 23 августа.
19. Черниговская земская газета. — 1918. — 21 июня.
20. Черниговская земская газета. — 1918. — 9 августа.
21. ДАЧО. — Ф. Р-127. — Оп. 90а. — Спр. 71.
22. ДАЧО. — Ф. Р-127. — Оп. 90а. — Спр. 80.
23. ЦДІА України. — Ф. 371. — Оп. 2. — Спр. 28.
24. Черниговская мысль. — 1918. — 23 октября.
25. Черниговская мысль. — 1918. — 3 декабря.
26. Черниговская мысль. — 1918. — 20 ноября.
27. *Дзенькевич Б.М.* Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. — Вып. 1: Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. — К., 1917.
28. Черниговская земля. — 1918. — 20 ноября.
29. ДАЧО. — Ф. Р-127. — Оп. 90а. — Спр. 5.
30. Черниговская земля. — 1918. — 3 октября.
31. Черниговская земская газета. — 1918. — 6 сентября.
32. Черниговская земская газета. — 1918. — 5 октября.
33. Черниговская мысль. — 1918. — 24 октября.

ФОРМУВАННЯ СТАЛІНСЬКОГО КОМАНДНО-РЕПРЕСИВНОГО РЕЖИМУ (НА ПРИКЛАДІ ЩОДЕННИКА І.І. ШІТЦА)

Соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися на територіальному просторі колишнього СРСР за останні два десятиліття, акцентували інтерес дослідників до проблем повсякденної дійсності, на тому чи іншому рубежі радянської історії. «Вихід з НЕПу» — «великий перелом» представляє собою саме той рубіж, який ознаменував незворотні зміни в житті сучасників. Конкретно-історичні ситуації в суспільно-політичному та економічному житті цього періоду були больовим шоком і відгукувалися в долях громадян. І лише небагатьом із них вдалося повідати нащадкам своєрідну хроніку повсякденного буття, яка відображає наступ тиранії і її сутність у суспільно-політичній свідомості. Автор статті ставить за мету розкрити на прикладі щоденника І.І. Шітца формування сталінського командно-репресивного режиму.

Громадянська мужність і усвідомлена необхідність — «щоб нащадкам було явлено» — пояснювали подібні вчинки хронікерів, справжню цінність яких визначить час благополучного майбутнього. Щоденник Івана Івановича Шітца, «старорежимного» московського інтелігента — тому приклад. І.І. Шітц закінчив історичний факультет Московського університету, виявляв інтерес до західної античної історії, був знавцем російської церковної архітектури. Його загально-політичні погляди близькі до ліберальних з дещо «слов'янофільським» відтінком [1, 322].

День за днем автор фіксує хроніку «великого перелому», суспільно-політичній настрої громадян, їх реакцію на намір влади знищити економічні, демократичні інституції, що залишалися з 1920-х років. Зі зрозумілих політичних причин рукопис не міг бути опублікований. Лише через десятиліття, в середині 1980-х рр., він отримав розголос.

Автор — глибоко релігійна людина. Він стурбований наслідками нахабного руйнування храмів, падіння суспільної моралі, згубного невороття шедеврів архітектури, відкритих в стародавніх спорудах церков. «Вони (церкви. — С.К.) зникають прямо пачками, найчастіше ламають їх зовсім. Зрідка «пристосовують» під що-небудь. Іноді руйнування ведеться не без «хтивості». Так напр.[иклад], по частинах просто знімають залізне покриття з храму в Петровському монастирі. Ніхто не помічає цього, а руйнування йде собі та й іде. Щоправда, під залізом — цегельний абсид, але доберуться і до нього. Часом не знають, що робити власне з площею з-під церкви. Так вже кілька років стоїть порожнє місце від зруйнованої церкви Трьох Святителів біля теж невідомо навіщо знищених Червоних Воріт.

Не обходиться і без цинічних курйозів. Розламали дзвіницю Косьми і Даміана на початку Полянки. Будівлю церкви під щось «пристосували».

Іконостас, пам'ятається, «барочний», з виноградом, продали було, кажуть, за 17 000 руб. за кордон. Представник Главнауки вирішив якось зайти, оглянути в останній раз твір старої російської майстерності, мало не збирався сфотографувати його, — і ахнув: іконостас зник. Виявляється, приїжджало ГПУ і вирішило «використовувати» золото іконостаса. Для цього весь спалили — і добули золота на 700 рублів!

Руйнування Симонова монастиря обійшлося в 400 000 рублів. У результаті цих витрат купи щебеню, цегли Знищено дивне зодчество XVI століття і чудовий собор (дзвіниця, надзвичайно висока, була в XIX ст.» [2, 232]. «... обдирають золоту главку чудесної барокової дзвіниці Богоявленського монастиря, у своєму роді рідкісного пам'ятника, з яким навряд чи може змагатися дзвіниця Петровського монастиря. Цвинтар і все інше навколо Богоявленської дзвіниці давно вже розорене ... На храмі Христа Спасителя обідрана вже вся середня глава. Чи можна собі уявити коли-небудь руйнування Notre Dame французами або Петра у Римі італійцями XX століття» [3, 317].

Освіченість автора, його інтелект дозволяють йому, перебуваючи в Москві, отриману інформацію аналізувати, робити осмислені висновки.

Прискорена модернізація радянського суспільства передбачала передусім індустріалізацію промисловості. Сталінське керівництво країною поставило за мету здійснити її шляхом прискореного стрибка, залучаючи в якості головних матеріальних ресурсів сільське господарство. Однак опозиція до впровадження такого «експерименту», залишалася істотною, і не тільки всередині партії більшовиків, а й в колах інтелігенції. Випробуваним методом боротьби з інакомисленням залишалася насильство, що супроводжувалося нечуванним порушенням прав людини. У суспільстві насаджувався культ неконтрольованого насильства з боку державного чиновника — людини, наділеної владою. Злочин і кара визначалися не через органи слідства і суду, а волею цього державного чиновника. Преса рясніла відгуками про економічну змову в Донбасі — «Шахтинська справа». «Слідство ще не закінчене, а вже один «політичний діяч» у промові говорив про «десятки» інженерів, — констатує І.І. Шітц, — інший, Риков, про 12 винних, і вже «вимагає» нещадної розправи. Виходячи з цього, десяток смертей призначено; питання, кого спіткає «розплата» за безгосподарність, точніше невміння і нездатність нинішніх панів становища вести якість там не було, а тим паче — соціалістичне господарство» [2, 2]. «Кошмарним і незрозумілим залишиться «Шахтинська справа». Очевидець процесу говорить, що вкрай важке враження витікає від «самозвинувачень», котрі схожі на прокурорську промову... Один звинувачений, що не був підданий експертизі, сказав захиснику, що його допитували 10 разів і 10 разів перед допитом «водили на розстріл» [2, 30]. У травні 1929 р. автор записав в щоденнику: «Арешти знову почастишали тепер, кажуть, беруть особистих знайомих Троїцького» [2, 115]. Суттєвим кроком до встановлення тоталітарної моделі радянського суспільства було наділення каральними функціями позасудових органів, таких як ДПУ. «Дві гучні справи, що висіли над країною, будуть дозволені, як кажуть, без суду... У справі про «змову» Радянської влади (Кондратьєв, Макаров і т.д.) суду не

буде, до кінця жовтня (1930 р. — С.К.) все буде розібрано в ДПУ, головні винуватці будуть покарані 10-ма роками важкого ув'язнення, інші менше, а зовсім ні в чому не винних підведуть під «Маніфест» у зв'язку з 7 листопада. У справі про інші змови» (т. зв. «справа істориків») «теж процесу не передбачається» [2, 233].

Логіка вищого політичного керівництва СРСР вибудовувалася в такій послідовності: опору прискореній індустріалізації, примусовій колективізації протиставляв терор. Для того, щоб його здійснити в колись моральному та релігійному суспільстві виникла необхідність знищити авторитетних носіїв цих цінностей: церкву і розумних людей (священиків, інтелігенцію, громадян, яких шанують). Організатори таких акцій розраховували на далекосяжні наслідки: падіння суспільної моралі, страх перед державним політичним механізмом. Знищивши або істотним чином підірвавши ці суспільні інститути, влада спрощувала шлях до успішного досягнення поставлених цілей. І як наслідок всього цього — падає ціна людського життя, констатує автор: «Життя людське страшно дешево. Біля церкви Василя Кесарійського син одним ударом вбив матір, яка спробувала присоромити його за хуліганське до неї ставлення» [2, 20]. «Крах політичний, крах фінансових і, крах моральний триває», — приходять до невтішних висновків автор «Щоденника» [2, 9].

Хліб залишався головним джерелом поповнення державних валютних запасів. Регламентована схема державного оподаткування, що відповідала інтересам безпосереднього виробника хліба, не відповідала надмірним апетитам радянського політичного режиму. З 1928 р. радянська держава практикує надзвичайні заходи, за допомогою яких примусово стягується хліб у селян. І.І. Шітц стосовно цього зауважує: «Мужики, обдерті новими нападками військового комунізму, але вже не в умовах розрухи і голоду, а після десяти років зміцнення нового державного ладу» [2, 8].

Питання примусових хлібозаготівель та їх наслідки в «Щоденнику» Шітца посідають особливе місце. Інформаційна частина щоденника значною мірою побудована на повідомленнях із засобів масової інформації, іноді на джерелах, що характеризують суспільно-політичні настрої громадян: чутки, інформація, що виходить від людей інтелектуального кола, в якому перебуває автор: «З хлібом катастрофічне непорозуміння. Повідомляють, що на одному із засідань Риков прямо заявив: «хліб нам потрібен для міст і для закордону; нам потрібно було або не забезпечити міста хлібом і принизити себе перед світом, або посваритися «трохи» з селянством. Ми пішли на друге» [2, 10].

У червні 1928 р. «провінційні новини говорили про голод прямо», мужики застосовували тактику «приховування хліба», «бо по осені їх змушують продавати за 80 коп. пуд, але зараз (червень 1928 р. — С.К.) їм же доводиться купувати хліб по 4 р.». «В Одесі за хлібом чергують; на Кавказі вивішують у ресторанах аншлаги: обід з хлібом, як у 1922 р. У Полтаві хліба немає. Приуралля — Саратов, Челябінськ, Тюмень — без хліба». «У Москві з 1-го липня немає білого хліба, а відпускається якийсь сірий, явно з домішкою чогось (кукурудзи?), а зовсім не грубого помелу борошна, як запевняє влада» [2, 31].

Влада використовує випробуваний відомий ще з давніх часів прийом «розділай і володарюй»: «Практика з хлібом дійсно обурлива. З усіх боків скарги. Одна з останніх, мною почутих у передачі селянки Ряз[анської] губернії: «Вже на волосних не сподіваються, так надіслали комуніста з Рязані, він зібрав бідноту: «Вам, — каже, — хліба немає, а у куркулів є; покажіть де». Бідняки — дурні, все і показали. Думали їм дадуть. А немає. Веліли покласти на воза, дали червоне полотно з написом і повезли в Рязань: «Біднота дарує, мовляв, свій хліб» [2, 35].

Примусові хлібозаготівлі негативно позначилися на розвитку підприємницької ініціативи сільськогосподарського виробника. Офіційні радянські джерела повідомляли про те, що «мужики обов'язково проводять свою тенденцію — сіяти мінімально, бо зайве відбирають задешево». А на Україні недобір: «Інші селяни купили собі на зиму хліб, а цей хліб у них відбирають, саджаючи господарів у в'язницю за небажання продати. І це продовжується до цього дня (осінь 1930 р. — С.К.), незважаючи на офіційні заборони репресій» [2, 54].

Країна переживала постійний дефіцит товарів першої необхідності. «Товарів немає... З того, чого можна їсти немає сиру, ковбаси, сметани, борошна, сиру і баг. ін... білизняних тканин ніяких вже давно немає». Навіть у колишньому магазині Єлісеєва, відомого своїм достатком товарів, «у рибному відділі до недавнього часу торгували цигарками, тепер порожньо. У великому відділі фруктів тепер «весняний базар квітів» (1930 р. — С.К.). У відділі кондитерському — дитячі іграшки і зрідка трохи поганенькі цукерки. У парфумерному — одеколон, але немає мила. Торгує один винний, бо в ковбасному зрідка смажена птиця по 6 руб. за кіло» [2, 185].

Напрошується висновок про те, що товарний голод близький за своїм рівнем до абсолюту, якщо делегатам XVI з'їзду ВКП(б) (1930 р.) в якості подарунка представляли можливість придбати «відріз на костюм — хороший бостон, 3 метри по 54 р., 10 м паперової матерії по 10 р., гумове пальто по 33 р., 2 пари нижньої білизни, 1 верхня сорочка, 2 катушки ниток, 2 шматка мила простого, 1 шматок туалетного, 1 жакет вовняного трикотажу по 30 р., 1 пара взуття.

Крім того на від'їзд видається: 800 гр. масла, 800 гр. сиру, 1 кіло копч. ковб., 10 коробок консервів, 800 гр. цукру, 100 гр. чаю, 125 цигарок.

Це, звичайно, явний підкуп. І в той же час, яке убозтво! Здавалося б за свої гроші кожен приїжджий, не лише депутат, міг би вільно купити не тільки речі, якщо б вони були в обігу, але в тому-то й біда, що ми кричимо про «бурхливе зростання виробництва», а між тим дві катушки і шматок мила — це привілей» [2, 195].

Одним із джерел індустріалізації автор називає дешеву робочу силу, а також розпродаж культурних цінностей: «Починається Волховстрой... пахне сотнею мільйонів... і будувати можна дешево, бо робочі руки коштують дешево: за 1 р. 10 к. можна мати масу чорноробів, що дорівнює 19–20 коп. золотом... от тільки устаткування дороге, і на нього йде все». А «художнім сховищам прямо дається наказ «виділити» на продаж цінностей декілька мільйонів золотом.

Подібні накази отримали: Румянцевська бібліотека, петербурзькі палаци, Ермітаж і т.д. В Ермітажі вже «взяті на облік» (а за іншими відомостями вже продані): «Олена Фурман» Рубенса, «Собеський» Рембрандта, «Уортон» Ван Дейка та інші. З рідких книг є такі, що продають по 25 000 руб. за екземпляр» [2, 177].

І.І. Шітц усвідомлював усю глибину згубних наслідки для суспільства, які відбулися після знищення селянина-виробника, власника. «Вчора (січень 1930 р. — С.К.) надруковано жакливу постанову ЦВК СРСР про повне вилучення, за бажанням місцевої влади, всього майна куркулів з виселенням їх з меж районів колективізації. А тому остання, по ідеї, повинна захопити незабаром всю країну, то це рівносильно фізичному знищенню багатьох мільйонів людей з усім їхнім потомством. І тут же етичний додаток: конфісковане майно куркулів вноситься в колгоспи як внесок бідняків і наймитів [2, 168].

Разом із тим, на тлі тотальних репресій проти виробників сільськогосподарської продукції, автор, не без частки інтелектуальної іронії, характеризує американського куркуля: «Нині повідомляють, що приїхав з Америки «фермер» Кемпбел, у якого велике зернове господарство (65 000 га, але тільки 200 робітників, при найширшому використанні тракторів). Адже це ж куркуль, магнат-землевласник, а ми його — за зразок! Адже в тому-то й річ, що він господар підприємства» [2, 84].

Більшовицькі перетворення — далекосяжні. Колишні діяння влади стають ще більш очевидними в її згубних наслідках для майбутнього: «Чи передбачає яка б то не було «теорія» політичної економії те господарське становище, що було створене в нас? Люди з-за відсутності основного стимулу — (інтересу. — С.К.) — працюють огидно (не кажу про ентузіастів і ідеалістів, такі серед більшовиків повинні бути), а створені таким ледачим темпом продукти праці ми збуваємо втридешево за кордон, дешевою конкуренцією вбиваючи там певні галузі. Приблизно: натомість 1 години роботи йде 5 год., Разом — уп'ятеро, та продаємо втричі дешевше, всього в 15 разів продуктивність праці нижче. Чи дивно, що при всьому «бурхливому» темпі нашої економіки ми зuboжіємо з кожним днем. Крутимося, а толку ніякого» [2, 176].

Модернізація, створеної більшовиками країни, прирікала її на неминуче падіння в глибоку прірву ними ж сформованих соціально-економічних і політичних інститутів, всієї системи суспільно-політичної організації суспільства. Це з усією очевидністю розкрилося за часів «великого перелому», частину повсякденної історії якого вдалося сфотографувати і донести сучасному читачеві професійному істориком І.І. Шітцу.

-
1. *Володимир Береловіч*. Післямова. Про автора та його рукописи // І.І. Шітц. Щоденник «великого перелому» (березень 1928 — серпень 1931 р.). — Paris, 1991.
 2. *І.І. Шітц*. Щоденник «великого перелому» (березень 1928 — серпень 1931 р.). — Paris, 1991.

ПОГЛЯДИ П.М. ВРАНГЕЛЯ НА СУТНІСТЬ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ

Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у роки революції та громадянської війни 1917–1920 рр. на постімперському російському просторі, насамперед в Україні. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти його вирішення. Потужною військово-політичною силою революційних подій на Півдні Росії, в Україні був Білий рух Півдня Росії. Крім програми «contra» лідери Білого руху Півдня Росії мали і програму «pro». Чільне місце у ній відводилося вирішенню аграрного питання на засадах еволюції та реформ із урахуванням російського та європейського досвіду.

Незважаючи на те, що історія Білого руху Півдня Росії, аграрна політика його урядів стали об'єктом самостійного наукового осмислення, перспективним є вивчення поглядів П. Врангеля на сутність та шляхи вирішення аграрного питання у 1920 р. Автор запропонованої увазі статті ставить за мету розкрити цей маловідомий аспект із життя та діяльності одного із лідерів Білого руху Півдня Росії, активного учасника революції та громадянської війни 1917–1920 рр. на постімперському російському просторі.

Наказом від 22 березня 1920 р.* за № 2899 Головнокомандувач ЗСПР генерал-лейтенант А. Денікін склав із себе повноваження. Новим Головнокомандувачем Збройними Силами Півдня Росії (далі — ЗСПР) було призначено генерал-лейтенанта барона П. Врангеля. Фігура нового Головнокомандувача ЗСПР, його особистість викликали жвавий інтерес серед сучасників. За оцінкою М. Чебишева (один із небагатьох наближених до генерала політиків), П. Врангель належав до когорти тих політичних діячів, для котрих боротьба — природна стихія. Тому, чим більшою була перешкода, тим із більшою наполегливістю він її долав. У нього було «бойове завзяття, яке робило його військовим з ніг до голови, до найменшого нерва в мізинці. Він постійно жив якимось потойбічним життям, дихав подихом мети, що майоріла вдалині, перебуваючи в стані духовного збудження з відтінком екстазу» [1, 11]. «У зв'язку з особливостями своєї психіки, — зазначав О. Болдир, — він не міг припинити боротьби доти, доки шматок землі, запертий Перекопом і Сивашем, дозволяв чинити опір» [2, 12]. Відомий тогочасний політичний діяч Криму князь В. Оболенський характеризував барона як людину, «яка підгрунття для своєї

* На територіях, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, діяв юліанський календар. А. Денікін та П. Врангель відмовилися від запровадження григоріанського календаря, оскільки першими за них це зробили більшовики. У зв'язку з цим дати у статті подано за старим стилем.

політики зацікавлено черпала не стільки в ідеях, скільки у самому житті. Він проникався проблемами і фронту, і тилу, і до кожного свого співрозмовника виявляв жвавий інтерес» [3, 9].

За визначенням К. Кривошеїна, політичне мислення П. Врангеля ґрунтувалося на палкому патріотизмові та уродженому прагматизмі. Це дозволяло йому «шукати правильне та практичне рішення, навіть якщо воно не відповідало його смакам та особистісним ідейним уподобанням» [4, 45]. В. Шульгін, який, крім іншого, добре знався на психології офіцерства за екстремальних умов революції та громадянської війни, у мемуарах занотував стосовно барона таке: «У цій людині відчувався струм високої напруги. Його психічна енергія насичувала навколишнє середовище... віра у свою справу і легкість, з якою він ніс на собі тягар влади, влади, яка не пригнічувала його, а навпаки окрилювала...» [5, 465]. Подібно до В. Шульгіна П. Врангеля поціновували люди, яким доводилося мати справу з Правителем Півдня Росії. Так, Е. фон Валь відгукувався про нього як про «імпульсивну особистість. У ньому бурлило життя. Його енергія надихала на вчинки» [6, 153].

Інтерес до постаті барона виявляли і супротивники. Так, агентурна розвідка Червоної Армії із Севастополя доповідала: «Врангель якісно різниться від своїх попередників і виокремлюється із середовища, що його оточує. Людина безумовно розумна і небезпечна, прекрасно розуміє ситуацію, події й настрої мас» [7, 19].

Сучасний російський історик Г. Ганчар небезпідставно вважає, що основу світогляду нового Головнокомандувача ЗСПР — цільної особистості — складало раціональне поєднання релігійних та діалектико-матеріалістичних начал. Саме завдяки цьому, він мав той «внутрішній стержень», який допомагав йому у найскрутніших ситуаціях обирати адекватні рішення [8, 40].

Залучений нами джерельний матеріал підтверджує представлені вище характеристики П. Врангеля. На нашу думку, це справді була цільна, вольова особистість із тверезим, раціоналістичним підходом до життя, еластичним та допитливим тактико-стратегічним розумом. Без перебільшення можна говорити про те, що це один із небагатьох представників білого генералітету, котрий вірив у чистоту білої ідеї, не заплямував честі мундиру. Такі наші судження підтверджуються інформацією, поданою у спогадах учасників Білого руху Півдня Росії, які безпосередньо знали з бароном. Зокрема, П. Врангеля як «гнучку людину, здатну до всього пристосовуватися» знав Де-ля Мартелль. За спогадами П. Рисся, П. Врангель — розумна людина, енергійна, рішуча [9, 226–227].

У політичному відношенні, враховуючи психологічні особливості натури барона, він був прихильником міцної влади, стабільності, порядку, цивілізованості. Контент-аналіз змісту «Записок» переконує, що, як і А. Денікін, П. Врангель не сприйняв революцію та громадянську війну, наслідки, спровоковані ними. Її він розумів як явище «несподіване, незрозуміле». Як кадровий військовий, предки якого з покоління в покоління служили царю та Росії, генерал стійко сприйняв події лютого–березня 1917 р.: «Обставини зречення Государя мені не відомі, однак маніфест, підписаний Царем, ми, хто присягнув йому,

маємо виконати... » [10, 20]. Його ставлення до більшовиків містко та лаконічно відображено у фразі «принизлива влада хама» [10, 56].

Крім усього іншого, постать П. Врангеля у багатьох, хто навесні 1920 р. опинився в Криму після евакуації з Новоросійська, Одеси тощо, асоціювалася нехай і з незначною, однак надією на те, що не все остаточно загинуло, що у білої ідеї є шанс, хоч і мінімальний, на відродження.

П. Врангель, як і А. Денікін, магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері вважав аграрний. Барон був свідомий того, що за «специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуги та кризи» вирішити земельне питання у повному обсязі було не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху Півдня Росії. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [11, 99]. Тому Головнокомандувач обрав оптимальне, на нашу думку, як з економічної, так і політичної точок зору рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало аграрне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: «...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності» [11, 100]. Цим визначалася концепція вирішення Головнокомандувачем аграрного питання, започаткована П. Столипініним, і яку в роки революції та громадянської війни у 1918–1919 рр. намагалися продовжувати П. Скоропадський, А. Денікін. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики П. Врангеля відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання [12].

Політичне майбутнє білого режиму генерал чітко пов'язував з селянством, з його приватною власністю на землю. Зокрема, він наголошував: «Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі відійшло на правах приватної власності тим, хто вкладає у неї свою працю. Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило свій вік» [13, 106].

Крім економічного та політичного компонентів, аграрна реформа, за задумом П. Врангеля, містила й ідеологічний або морально-психологічний складник. Справа у тому, що у населення, насамперед у селян, під впливом, з одного боку, більшовицької агітації, а з іншого — непродуманих дій керівництва Добровольчої Армії, цивільної адміністрації на місцях, сформувалися цілком стійкі

стереотипи негативного характеру щодо сприйняття не лише Білого руху Півдня Росії, але й ідей, що він репрезентував. Селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, не дочекавшись у 1919 р. від Особливої наради аграрної реформи, відмовило білим у підтримці. Враховуючи це, П. Врангель, який намагався реанімувати ідеї Білого руху, його цінності та ідеали, проведенням аграрної реформи прагнув похитнути уже сформовані в селян стереотипи. У такий спосіб, на його переконання, він міг вирвати з рук ворогів основну зброю пропаганди проти Російської Армії — будь-яку підозру у відновленні поміщицького землеволодіння, у помсті за його порушення [11, 75–76]. Один із учасників тих подій згадував: «Прагнення Врангеля опертися на селянство... могли стати більшою небезпекою для більшовиків, ніж наші перемоги у відкритому бою» [14, 127].

Був ще один важливий момент — аграрна політика більшовиків у Радянській Україні. Справа у тому, що після перемог над Добровольчою Армією більшовики нічого не змінили у продовольчій політиці. Остання носила відверто грабіжницький характер. Її наслідки були негативні для радянської влади. Вона втратила прихильність навіть серед найбідніших прошарків українського села. Територія Радянської України була всіяна вогнищами антибільшовицьких селянських збройних повстань [15, 276–323]. На нашу думку, складалася парадоксально-трагічна ситуація. Радянська влада у цей час в Україні воювала за народну владу зі своїм же народом.

Зрозуміло, що П. Врангелю було про це відомо. Саме тому, користуючись нагодою, він прагнув «... у Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле... Мені потрібно виграти час... щоб, так би мовити, слава пішла: в Криму можна жити. Тоді можна буде рухатися вперед... повільно закріплюючи відвойоване. Тоді відібрані у більшовиків губернії будуть джерелом нашої сили, а не слабкості, як було раніше... Втягувати у боротьбу їх потрібно по суті... щоб вони також боролися, щоб їм було за що боротися...» [4, 50]. У такий спосіб Правитель Півдня Росії хотів перемогти й на ідеологічному або морально-психологічному фронті.

Турбував генерала і зовнішньополітичний імідж його режиму. Адже від нього не приховували, що в іноземних колах, які до цього підтримували Білий рух Півдня Росії, також похитнулася віра у його потенціал і можливості. Реальними кроками у внутрішній політиці барон намагався відновити у них позитивне враження про білу ідею, білу справу в цілому.

Концепція П. Врангеля стосовно “начал», на яких повинна ґрунтуватися аграрна реформа, у закінченій формі була представлена у листі на ім'я начальника Цивільного управління Ради при Головнокомандувачу ЗСПР Г. Глинки у 20-х числах березня 1920 р. (Рада при Головнокомандувачу ЗСПР — цивільний виконавчий орган влади на території білого Криму, прототип Уряду Півдня Росії, створеного 6 серпня 1920 р. у Севастополі). Зміст документу переповнений стурбованістю Правителя Півдня Росії непростю ситуацією, що склалася

у сільському господарстві — «основному занятті населення». Насамперед непокоїло те, що у зв'язку з заплутаністю «поняття про право власності та поняття фактичного володіння» реальною є загроза недосівів. З цієї ж причини гальмується утворення міцних одноосібних господарств на фоні інтенсивної деградації поміщицьких, що у цілому призведе до повного занепаду аграрного сектора економіки.

У зв'язку з цим П. Врангель визнавав за необхідне терміново вжити заходів із упорядкування землекористування/землеволодіння на територіях, підконтрольних Російській Армії. Г. Глинці як начальнику Цивільного управління доручалося негайно створити «Центральну Земельну Комісію» та у місячний термін розробити план аграрної реформи, порядок її реалізації на місцях через посередництво повітових земельних комісій, що утворювалися та функціонували у кожному повіті на тих же засадах, що і «Центральна Земельна Комісія». Склад останньої кооптувався із представників земських управлінь, делегатів селян, фахівців із аграрного питання.

У листі Правитель Півдня Росії виклав одинадцять пунктів «начал», на яких, на його думку, повинно ґрунтуватися законодавство аграрної реформи. Перше. Земля на правах приватної власності, закріпленої відповідним кріпосним актом, повинна належати тому, хто її обробляє. У зв'язку з цим вона не може бути предметом торгівлі, «експлуатації через оренду». На практиці це означало, що влада визнає селянські самозахоплення як факт, що має місце, і юридично його закріплює. Друге. Держава брала на себе зобов'язання оберігати «народне надбання», контролювати, щоб земля оброблялася правильно, не виснажувалася, не була без обробітку. У такий спосіб ставилося питання про дотримання агрокультури та агротехнології. Третє. Обсяги земель, що не відходили у власність селянам, визначалися з урахуванням запасів землі, щільності населення, специфіки господарювання, властивих конкретно взятій місцевості. Четверте. Всі землі, незалежно від їхньої належності, які перевищували визначені для кожної місцевості норми, відчужувалися у земельний фонд. Із нього, за окремо визначену плату, додатковими площами угідь наділялися малоземельні та безземельні. У цьому пункті П. Врангель конкретизував зміст досі розмитого поняття «здорове селянство». Під ним розумілося і безземельне, і малоземельне, а не лише «куркулі», як писала радянська історіографія. П'яте. Максимальні розміри угідь, враховуючи регіональні відмінності, залишалися у висококультурних та зразкових господарствах. Як і його попередники — П. Скоропадський, А. Денікін, — П. Врангель не наважився на руйнацію таких господарств. Шосте. Право власності на землю закріплювалося кріпосними актами та закладними, укладеними на загальних підставах. У такий спосіб держава фактично гарантувала недоторканість приватної власності на землю як інституту. Сьоме. Отримувач землі сплачував за неї державі ціну, визначену з урахуванням регіональних відмінностей. Восьме. Кожного отримувача землі обкладали щорічним поземельним податком із урожаю у розмірі, встановленому земельною комісією. Дев'яте. Із коштів, сплачених селянами за землю, утворювався державний фонд. У подальшому держава усувала селян із розрахункових операцій із поміщиками,

сама відшкодовували останнім із цього фонду збитки, котрих зазнали великі землевласники у зв'язку з відчуженням. Отже, держава перебирала на себе посередницькі функції, упереджуючи конфліктність, яка обов'язково мала б місце між селянами та поміщиками. З урахуванням денікінського досвіду, на нашу думку, це було цілком доречним. Краще запобігти, аніж потім долати наслідки. Десяте. Розміри угідь, їхня вартість, ставка поземельного податку визначаються повітовими земельними комісіями та узгоджуються і затверджуються «Головною Земельною Комісією». Одинадцять. Затверджені правила проведення аграрної реформи передаються повітовим земельним комісіям для їхньої реалізації на місцях під контролем «Головної Земельної Комісії» [16, 63–64].

Викладені у листі положення, попри несуттєві змістові відмінності, відрізнялися від тих, що містилися у «Декларації» А. Денікіна, одним: ними визнавалися селянські самозахоплення. На відміну від свого попередника, П. Врангель спромігся піти на такий рішучий крок. Водночас ми не схильні критикувати А. Денікіна, який перебував у фактичній ізоляції, не маючи однодумців. На наш погляд, радикалізм Правителя Півдня Росії в аграрному питанні можна пояснити. По-перше, високим рівнем екстремальності ситуації, в якій перебував Білий рух Півдня Росії у 1920 р. Питання стояло, як-то кажуть, по-ленінськи, руба: хто — кого. Зрозуміло, що за таких обставин П. Врангель не міг не піти на легалізацію самозахоплень. Інше питання: чому він не спромігся на безкоштовне наділення безземельних та малоземельних додатковими десятинами. На наше переконання, це значно б додало привабливості запропонованій ним аграрній реформі в очах селянства. Натомість А. Денікін, оприлюднюючи «Декларацію», перебував, як і очолюваний ним Білий рух Півдня Росії, у зоні успіхів, а тому члени земельних комісій Особливої наради вважали, що таке вкрай складне аграрне питання не можна вирішувати поспіхом, його необхідно всебічно осмислити. По-друге, легалізуючи самозахоплення, барон мав однодумців, на яких міг опертися під час реалізації своїх задумів. Це були військові, представники економічних та політичних кіл білого Криму. У «царя Антона» такої підтримки не було. По-третє, за П. Врангеля його найближче оточення, уряд та урядові кола, попри належність до різних партій, течій, напрямів, були об'єднані в єдиний механізм. Центробіжним було бажання якщо не виграти, то програти з гідністю. Тому часу на дискусії, вправління в ерудитів не було. Так само не було потреби і в позакилимних іграх, у боротьбі за вплив на лідера. Іншою, як ми писали у попередніх розділах, була ситуація за А. Денікіна, яка врешті-решт реалізацію цілком слухних ідей та принципів із вирішення аграрного питання звела нанівець. По-четверте, обидва Головнокомандувачі були різними за своїми натурами особистостями. Це, звичайно, позначалося як на змісті рішень, що їх вони приймали, так і на інтенсивності їхньої реалізації.

Таким чином, констатуємо, що у 20-х числах березня 1920 р. П. Врангель мав власну чітку концепцію сутності аграрної реформи, викладену ним у листі на ім'я Г. Глинки. Її він розумів широко. Складниками аграрної реформи були: покращення стану сільського господарства як галузі економіки; упорядкування

відносин землекористування/землеволодіння на основі легалізації селянських самозахоплень; поліпшення агрокультури; спрямування селянської ініціативи у конструктивно державне річище; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну, пом'якшення, якщо не усунення, в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців; ідеологічний або морально-психологічний аспект: вирвати з рук більшовиків ідеологічну зброю; по-новому переконати селян у тому, що білі-врангелівці справді опікуються їхніми проблемами; покращити імідж врангелівського режиму на міжнародній арені.

1. *Чебышев Н.* Врангель в Зарубежье / Н. Чебышев // Часовой. — 1929. — № 7–8.
2. Державний архів у місті Севастополі. — ФР. 391. — Оп. 1. — Спр. 32.
3. *Оболенский В.* Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В. Оболенский. — М.-Л.: Государственное издательство, 1928.
4. *Росс Н.* Врангель в Крыму / Н. Росс. — Франкфурт-на-Майне, 1982.
5. *Шульгин В.* 1920 год / В. Шульгин. — М., 1989.
6. *фон Валь Э.* К истории белого движения. Деятельность генерал-адъютанта Щербачева / Э. фон Валь. — Таллинн, 1935.
7. *Карпенко С.* Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. — М.: Знание, 1990.
8. *Ганчар Г.* Военная и политическая деятельность П.Н. Врангеля (1917–1920 гг.): дис... канд. ист. наук / Г. Ганчар. — М., 1998.
9. *Маргулиес М.* Год интервенции / М. Маргулиес. — Берлин, 1923. — Кн. 3: Сентябрь 1919 — декабрь 1920.
10. *Врангель П.* Записки (ноябрь 1916 — ноябрь 1920 гг.): В 2-х кн. Кн. 1. / П. Врангель. — М., 1991.
11. *Врангель П.* Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. / П. Врангель. — Т. 1. — М., 1992.
12. Генерал Врангель и крестьяне // Таврический голос. — 1920. — № 248.
13. *фон Дрейер В.* Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. фон Дрейер. — Берлин, 1921.
14. *Савич Н.* Закат белого движение / Н. Савич // Москва. — 1991. — № 12.
15. Наём и продажа земли // Полтавский день. — 1919. — № 70.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 428.

**ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТА ЙОГО
СУСПІЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ В ПЕРІОД
ДИРЕКТОРІЇ УНР (1919 р.)**

Протягом століть формувалися правові засади селянської свідомості, які відображали погляди хліборобів на важливі сторони суспільно-політичної дійсності: роль держави та влади, власність, законність, права та обов'язки різних соціальних верств. Іманентні народній правосвідомості норми та цінності багато в чому визначали перебіг громадсько-політичних процесів революційної доби 1917–1921 рр. З'ясуванню особливостей проявів селянської правосвідомості в контексті політичного та соціально-правового становища, що склалось в період Директорії УНР, присвячено дану статтю.

Вітчизняні історики приділяли мало уваги дослідженню зазначеної проблеми. Витоки народної правосвідомості та її прояви у революційну добу, переважно через феномен махновського руху, висвітлювала у своїх працях О.Н. Атоян [1; 2].

На початок революційних подій 1917–1921 рр. українське суспільство перебувало в стані соціокультурного розколу. Законодавством Російської імперії більша частина населення — селянство, була відділена від решти суспільства. Адміністративна та юридична сегрегація селян призводила до збереження значних рудиментів патріархальних соціально-правових відносин. Село судилося переважно за звичаєвим правом «по правді та справедливості». Це право було досить еластичним і в кожному конкретному випадку отримувало різне трактування. Тому у селян не виробилося розуміння сталості та «твердості права» [3, 239; 4, 26]. На протигагу державній юрисдикції селяни вважали, що право на власність дає лише застосування особистої, як правило, фізичної праці. Оскільки офіційне право охороняло приватну власність поміщиків, які не докладали фізичних зусиль для її надбання, воно в очах селян було несправедливим. Вони вважали, що землю та реманент панів, як нажиті «неправедно», треба порівну розподілити між тими, хто на них працює.

Жорстка опіка і репресії державних органів, значні податки, безземелля та бідність створили у свідомості селян стереотип ворожості до них державної влади та вищих верств суспільства (чиновників і поміщиків). Селяни мріяли про «щасливе життя» на справедливо поділеній панській землі, з сільським самоврядуванням та судом, без впливу державних структур та міського «великого суспільства».

Після лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд ставив мету ввести селянство у сферу державного права, прищепити засади юрисдикції буржуазно-ліберального суспільства, однак, запровадження демократії призвело до послаблення влади та спровокувало анархію. Центральна Рада також намагалася вести

справи у руслі законності, але сповідуючи «ліву» політичну лінію, проголосила скасування приватної власності на землю і допустила аграрну експропріацію, що фактично доруйнувало правову систему держави і посилило анархію. Ще радикальнішу політику проводили більшовики. Виступаючи проти приватної власності взагалі, вони відкидали демократичне законодавство як буржуазне, визнавали лише революційне право і впроваджувати його закликали народні маси. Цей заклик був позитивно зустрінутий селянством, яке розпочало власну регіональну правотворчість, базуючись переважно на близьких йому нормах звичаєвого права, вважаючи законними актами постанови місцевих з'їздів та сходів [5, 232]. Оскільки більшовики закликали народ не звертати уваги на буржуазну законність, не очікувати формально-юридичних державних актів, а явочним порядком втілювати соціально-економічні перетворення, ділити землю та майно, вони користувалися широкою популярністю серед селянства, яке також відкидало державно-правові норми. Політика Центральної Ради, а особливо більшовиків, призвела до майже повної нівеляції суспільного значення права у свідомості широкого загалу, деструкції владних структур, класового протистояння, розгулу криміналітету, поглибленню анархії і як наслідок, архаїзації соціальних відносин.

Навести порядок та законний лад намагався уряд П. Скоропадського. Відновивши законодавчими актами право приватної власності і повертаючи поміщикам землю та майно, гетьманський уряд заклав потужну вибухівку під свою владу, оскільки більшість селянства вважала аграрну реекспропріацію несправедливою, а отже — незаконною. Відтак, селянство масово чинило спротив органам державної влади, виступало проти відновлення приватної власності на землю, налагодження податкового апарату, заведення судових структур. Таким чином можна констатувати, що за два роки революції у широкого загалу цілком деформувалася система суспільних цінностей, домінували тенденції правового нігілізму та ігнорування державної влади. За гетьманату у селян посилювалося переконання, що зміцнення державної влади, яка заводить систему права, суперечить їх інтересам.

Невдоволення гетьманським режимом вилилося в широке народне повстання, очолене Директорією. Селяни взяли участь у ньому, сподіваючись і надалі жити за своїм правом, тобто розпоряджатись панською землею та автономізуватись від державного впливу.

Щоб завадити розгулу селянської анархії, представники Директорії у регіонах у листопаді 1918 р. закликали населення підтримувати порядок [6, 17]. Але у ході повстання селянство кинулось розбирати на млинах та складах хліб, розтягувати майно панських маєтків [7, 201, 204–206, 216]. Реагуючи на хвилю грабунків, що почалися одразу після повстання, 26 листопада 1918 р. Директорія видала відозву, якою закликала зберігати народне добро, а злочинців карати судом. Особливо цікавою в даному контексті є апеляція до судів. Цим нова влада декларувала курс на дотримання законності. Оскільки державні суди тоді фактично не функціонували, селяни зрозуміли, що заклиалося чинити суд громади, тобто самосуд, що врешті й широко практикувалось. Щоб покласти

цьому край, влада хотіла отримати свідчення про масштаби практики самосудів. У середині грудня 1918 р. всім волосним комісарам Кам'янець-Подільського повіту прийшло розпорядження надати свідчення, де «відбулись самосуди на селі, в якій формі це скінчилося» [6, 21, 33, 45]. Але боротьба з самосудами за відсутності міцної влади не мала успіху.

Представники влади наголошували селянам, що весь поміщицький хліб — це власність УНР. Однак це мало кого стримувало. Хлібороби, які за Центральної Ради та більшовиків розбирали поміщицький реманент та ділили землю, не могли зрозуміти, чому панське майно повинно належати якомусь абстрактному «народу», якщо саме вони і є той конкретний «народ», який через свою вкладену працю та працю предків, за законом селянської «справедливості», і має найбільше право отримати це майно. Тому селяни, незважаючи на заклики Директорії, продовжували захоплювати збіжжя, худобу, реманент, різні речі у поміщицьких економіях та на складах.

Місцева влада намагалась боротись з пограбуванням панських маєтків. Видавались розпорядження повітових комісарів, за якими сільські старости особисто відповідали за цілісність майна і мали стримувати громаду від незаконних дій. А тих, хто майно розбирав, наказувалося заарештовувати. Однак в умовах, що склалися, це було неможливо, оскільки значна частина селян брала участь у пограбуванні панських господарств. В окремих регіонах, де грабунки продовжувалися, адміністрація ухвалювала жорсткі постанови, намагаючись ввести принцип колективної відповідальності. Так, новоушицький повітовий комісар на Поділлі 16 грудня 1918 р. видав наказ, який зачитувався на волосних сходах, де зазначалося, що «за всі грабунки, насильства, безпорядки відповідає все населення даної місцевості» [8, 1; 6, 54, 72; 9, 15, 17]. Однак і це не збило хвилю грабіжництва.

16 грудня 1918 р. на місця прийшла телефонограма, що Київ узято, гетьман утік. Священикам пропонувалось оголосити цю звістку по селах, відслужити молебень за УНР і закликати селян до спокою та порядку. Ця акція мала стати своєрідним рубежем переходу «від війни до миру», символізувати закінчення повстання, закінчення невизначеності з владою, сприяти усвідомленню селянством того, що остаточно встановлено владу Директорії, і воно повинно повернутися до мирного життя, завести адміністрацію, суд, виплачувати податки.

Але добре озброєне селянство, вкусивши «волі» під час повстанського безвладдя, знову заволодівши поміщицьким майном та землею, порівнявши своє тогочасне становище з періодом жорсткого пресингу адміністративно-репресивних органів гетьманської держави, зробило висновок, що без державних владних структур буде жити вільніше. Тому, що слабкі державні інституції не зможуть повернути панську землю та майно, змусити платити податки, виконувати різні повинності, йти до війська тощо.

У кінці грудня 1918 р. — на початку 1919 р. різко зросло дезертирство з лав армії УНР. Селяни були впевнені, що участь у антигетьманському повстанні — справа добровільна і відповідно надалі, участь у будь-яких державних струк-

турах справа також добровільна. Дисципліну вважали рудиментом царського режиму. Відтак частина козаків новоствореної армії УНР покинули свої підрозділи і порозходилися на різдвяні свята додому. За дезертирство таких солдат-селян страхали віддати під суд. Однак вони щиро не розуміли, навіщо повертатися в частини, навіщо потрібна армія, якщо військо гетьмана розбите. У свідомості селян, інтереси яких були локалізовані територією села, щонайбільше повіту, питання про захист держави не стояло.

Тим часом, анархія ширилася Україною. У Липовецькому повіті Київської губернії селяни грабували економію, нищили ліси тощо. Як зазначалося, «влади ніякої ніхто не признає» [10, 162]. У січні 1919 р. адміністративні органи Поділля констатували, що у населення «на руках» багато зброї, повсюдно банди грабіжників. Самовільна порубка лісів поширювалася і в деяких пунктах набула масового характеру. Тероризована селянами міліція розбігалася. Цілі громади виносили постанови не платити податків. Надзвичайно збільшилася кількість пограбувань та вбивств [11, 3, 6, 20; 12, 46].

Щоб державна влада не могла реалізувати свої накази та постанови населення виступало проти присутності представників правопорядку в селах. 18 січня 1919 р. селяни с. Макова на Поділлі заарештували міліцію. Повітовий комісар наказував волосній владі оповістити населення, що «обеззброєння міліції громадянами є самочинним», і вони будуть нести за це кару. Звичайно ж, за таких умов ситуація набирала ознак абсурду, оскільки селяни і так знали, що їх дії «самочинні», тим більш погрози про покарання владою не втілювалися. Селянство ігнорувало, а часто розганяло правоохоронні органи. Кам'янець-Подільський повітовий комісар просив сільську владу доповісти «чи є на місцях міліція, чи повтікали?».

У деяких селах, в умовах правового хаосу, селяни почали самі створювати структури самоохорони. Так, 22 січня 1919 р. громада с. Нігин Кам'янець-Подільського повіту на сільському сході організувала в себе дружину, яка б захищала інтереси «трудового народу» та припиняла безпорядки, грабунки, спекуляцію [13, 162, 211, 249, 259].

На початок весни 1919 р. Подільська губернія була фактично повністю охоплена анархією. Губернський комісар мав намір, сконцентрувавши військові формування, розпочати боротьбу з безладдям [12, 46]. Однак, повномасштабних акцій провести не вдалося через складну військово-політичну ситуацію.

Після падіння гетьманату та занепаду владних структур, розірваності зв'язків між «центром та периферією», «містом та селом» спостерігається майже повна локалізація інтересів населення та абстрагування його від інтересів держави. Мешканці прикордонних сіл Поділля мали значні кошти від доставки контрабандних товарів, а оскільки прикордонники стояли на заваді цій діяльності, селяни намагалися їх усунути. Так, 14 березня 1919 р. селяни сіл Залуччя, Бережанки, Гукова виступили проти прикордонної охорони. Відтак через кордон пішли значні партії контрабанди [13, 230, 237; 14, 21]. Таким чином, егоїстичні інтереси селянства посилювали його антиетатизм та правовий нігілізм.

За відсутності регулюючих функцій влади вакханалія беззаконня точилася навіть у сакральній для селян сфері — сфері землеустрою. Хлібороби самі не

могли поділити між собою землю «по справедливості». У деяких місцях Кам'янецьчини відзначалося, що селяни однієї волості самовільно захоплювали землі селян іншої волості. А нерозуміння аграрного законодавства призводило до сваволі: «Один чоловік за старих часів продав землю. Зараз силою її відібрав під тим приводом, що земля тепер не продається, а хто на ній працював той і буде» [15, 54; 16, 10].

За роки війни й громадянського протистояння накопичилася велика втома населення від безладдя та анархії. Загал селян бажав спокою та порядку, заведення якого чекали від українського війська, яке влітку 1919 р. тіснило більшовицьку армію на Правобережжі. Населення з приходом влади УНР сподівалось, що «мабуть Петлюра заведе якийсь лад і порядок, а то годі при тих більшовиках з їх порядком було жити» [17, 185; 18, 145; 19, 10, 23]. Однак, у деяких місцях поведінка вояків підрозділів армії УНР зводила ці очікування нанівець.

Оскільки судова система не працювала, представниками влади УНР констатувалося, що «є одне право — це добра рушниця і гостра шабля». За відсутності державних судових органів суперечки та конфлікти вирішувалися первісним способом, провокуючи ескалацію насильства, особисті трагедії. Наводилися приклади, коли один селянин убив гуску, інший, з помсти, убив теля. Перший за теля убив сина. Часта зміна влади призводила до безкарності злочинців. Відзначалось, що «розбишак побільшало» тому, що їх звільнили з в'язниць більшовики. Збройне насильство стало звичною формою розв'язання проблем у народній свідомості. Навіть якщо хтось з селян хотів вигнати пастухів зі своєї землі, він робив це, застосовуючи зброю. На місцях продовжувалися грабунки. Селяни нарікали, що «немає ні суду, ні закону». Самі ж селяни масово грабували лісові господарства краю. Органи влади доповідали: «Грабїж лісу став на справжню організовану дорогу і цілі села займаються ним, як спеціальним промислом, організуючись у добре озброєні загони у 40–50 чоловік». Таким чином, спостерігалось замкнене коло дезорганізації: селяни нарікали на владу, влада — на селян.

Вище констатувалося, що з початком революції, після жорсткої опіки царської адміністрації, селяни розуміли свободу, як відсутність на селі державної влади та суду і саморегуляцію сільського життя. Але деструкція адміністративних структур, наростання анархії, вал насильства призвели до психологічного зламу широкого загалу. Між «свободою» та «порядком», у розумінні селян, населення починає віддавати перевагу останньому. На ситуацію безладдя та беззаконня селянство реагувало так: «міліція направляє до мирового (судді) — той не розбирає. Це свобода! Хай пропаде та воля! Потрібно зараз одно: «земля і влада». Влади твердої, хоч самодержавної влади, хоч царя, аби спокій і порядок» [19, 6–7].

Адміністрація УНР намагалася взяти ситуацію на місцях під контроль. Однак, розпорядження влади населення не виконувало, бо не було примусового органу, котрий би дав зрозуміти, що «влада є влада, а не фікція» [20, 23, 192; 21, 70]. Голови адміністративних структур УНР наполягали на негайному віднов-

ленні роботи судово-карного апарату, щоб населення зрозуміло, що не можна безкарно чинити злочини. Необхідно показати, що уряд не лише уміє видавати накази і декретувати, але й в силі наполягти на виконанні своїх наказів.

Улітку 1919 р. уряд УНР постав перед проблемою збору врожаю, який за законом мав відійти державі. З регіонів, контрольованих Директорією, надходили звістки, що селяни звикли до анархії і без озброєної сили частину врожаю, належну державі, не віддадуть. І дійсно, селяни забирали майже увесь хліб з колишніх поміщицьких, а тепер державних земель собі, оскільки поняття «державне» і «нічье» були для них тотожні.

Описуючи становище на селі владні структури відзначали непевність, беззаконня, відсутність судів, недостатність міліції. Представники УНР констатували, що накази влади не виконувалися і «всякий робить, що захоче». На місцях панував страшенний розбій. Лише між Дунаєвцями та Миньківцями у липні 1919 р. зафіксовано 60 випадків пограбувань. На селі продовжувалась практика самосудів. Так, у с. Калинівці Могилів-Подільського повіту селяни вбили 2 людей, а 3 закопали живими [22, 164; 23, 25; 24, 30]. Форми виконання деяких вироків (закопування живими) свідчать про архаїзацію селянської правосвідомості.

Протягом літа 1919 р. фіксувалися численні повідомлення з місць, що селянство, «стомлене часом безладдя та безправ'я», всюди вимагає відновлення функціонування судового апарату, правоохоронних органів і заведення твердої влади, яка б забезпечила лад та порядок. Водночас констатувалося: «селянин озброєний, боронить своє проти всякого посягання, чи то навіть правових бажань власної держави. Держава не має навіть найменшої сили. Цим обставинам треба протиставити те, що велика частина населення бажає заведення ладу та порядку, закріплення державної влади» [25, 24; 19, 25]. Інші представники Директорії також відзначали втому народу від анархії і психологічну готовність до встановлення сильної авторитарної влади: «Селяни відверто говорили, що прийде один господар і дасть довгоочікуваний спокій для знесиленого краю. Ці розмови про єдиного господаря стають щораз частішими, і народ уже вступив на шлях психологічної реакції, і коли не буде уміло взято і використано цієї реакції, то недалеко той час, коли по селах почнуть одверто заявляти: «давайте царя».

Організація та функціонування влади на місцях не відповідали «бажанню населення, яке так вморилось за роки безладдя і безчинств». З іншого боку, значна частина селянства, заражена вірусом анархії, продовжувала виступати проти усілякої влади взагалі. Типовою була ситуація на Бердичівщині, звідки доповідали, що селяни не визнають ніякої влади і ігнорують будь-які розпорядження [21, 177–178; 26, 25 зв.; 27, 7; 20, 12]. Скрізь торжество сваволі, розбою, анархії, вакханалія грабіжництва та спекуляції. Через великий бандитизм на місцях населення не бажало здавати зброю, до чого закликав уряд УНР.

Українськими політичними діячами неодноразово констатувалось, що державний апарат «не опанував селом» і не поширив на нього свого впливу. Так, з Летичівського повіту доповідали, що твердого ґрунту місцева влада не має,

більшість сіл живе самостійно, атмосфера села незалежна навіть від волосної управи. Відтак, до влади УНР і української державності селяни ставились байдуже, ностальгуючи за царем, при якому було дешевше та безпечніше жити. Основна причина такого ставлення вбачалася у відсутності проведення земельної реформи, «як цього бажали селяни». Зазначалося, що село хоче твердої влади, звідкіля б вона не прийшла, від своїх чи чужих: «все одно гетьман, цар чи Іван, чи австрійці» [28, 164; 25, 68; 29, 194; 17, 135]. Остання констатація свідчить про стан значного психологічного стресу селянства від хаосу суспільних відносин, оскільки раніш воно не підтримало влади царя, гетьмана та австрійців, з якими асоціювався жорсткий порядок.

Доповідаючи про настрої на місцях представники адміністративних органів зазначали, що повсюдно основним лейтмотивом висловлювань населення є побажання завести тверду місцеву владу. Селяни казали прямо — «дайте нам батька» і вимагали царя, при якому був «порядок, залізна рука». Стверджувалось, що народні маси цілковито підуть за тими військово-політичними силами, які зможуть захистити їх від грабунків та насильства.

Отже, суспільно-правове становище в період Директорії визначало парадоксальне поєднання двох тенденцій, — архаїчно-антиетатистської та державно-регенеруючої — домінуючих у правосвідомості селянських мас. Першу визначала анархічна складова соціальної психології селян, антидержавна, антивладна, протизаконна спрямованість їх дій, яка ще досить поширеною була серед широкого загалу. Ця тенденція характеризувалася становою селянською правосвідомістю, в центрі якої перебували прагнення автономізації від державних структур селянської громади і регулювання її життя у власних локальних межах через сільське самоврядування та сільське судівництво (самосуд). Другу визначала психологічна втома від війни, анархії, відсутності дієздатних органів влади, дезорганізації суспільного життя, трагічних наслідків нівеляції закону та права і відтак розуміння потреби запровадження цивілізованих державних та правових структур для упорядкування соціальних відносин. Таким чином, влітку 1919 р. спостерігається певна трансформація селянської правосвідомості в напрямку від «анархії» до «порядку», від «архаїки» до «цивілізації». Якщо в 1917–1918 рр. селянство ще плекало надію «щасливо зажити» дистанціюювавшись від держави та «великого суспільства» і намагаючись не допустити впливу владних та судових інституцій на село, то влітку 1919 р. значна його частина, навчена гірким досвідом безвладдя та пов'язаних з цим матеріальних та моральних втрат, вже вимагає жорсткої державної влади та наведення порядку. Психологічно селянство було готове сприйняти будь-який режим, який приборкає анархію, встановить закон та право.

1. Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания / О.Н. Атоян. — Луганск, 2003. — 530 с.
2. Атоян О.Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 / О.Н. Атоян. — Луганск, 2003. — 512 с.

3. Политическая наука. Россия: опыт революций и современность. Выпуск 2. — М., 1998.
4. *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения / Ф. Рыльский. — К, 1903.
5. *Файджес О.* Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917–1918 гг. // *Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть* / О. Файджес. — СПб., 1994.
6. Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф. Р-261. — Оп. 1. — Спр. 3.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1514. — Оп. 1. — Спр. 1.
8. ДАХО. — Ф. Р-264. — Оп. 1. — Спр. 2.
9. ДАХО. — Ф. Р-261. — Оп. 1. — Спр. 4.
10. ЦДАВО України. — Ф. 1646. — Оп. 1. — Спр. 15.
11. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 74.
12. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 17.
13. ДАХО. — Ф. Р-267. — Оп. 1. — Спр. 4.
14. ДАХО. — Ф. Р-261. — Оп. 1. — Спр. 10.
15. ДАХО. — Ф. 71. — Оп. 1. — Спр. 907.
16. ДАХО. — Ф. Р-3026. — Оп. 1. — Спр. 1.
17. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 76.
18. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 11.
19. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 116.
20. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 57.
21. ЦДАВО України. — Ф. 1062. — Оп. 1. — Спр. 118.
22. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 89.
23. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 200.
24. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 97.
25. ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 5.
26. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 1. — Спр. 7.
27. ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 176.
28. ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 89.
29. ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 6.

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ (березень–травень 1917 р.)

Лютнева революція 1917 року в Росії, проголошені нею демократичні свободи докорінно змінили життя країни. Одним із головних завдань, яке стояло на порядку денному революційних перетворень, було вирішення аграрного питання. В умовах воєнного часу ключовою фігурою у розвитку революційного процесу став селянин в солдатській шинелі.

Аграрне питання в контексті розвитку українського руху в російській армії в історіографії практично не розглядалося. У роботах радянських істориків — це виключалося апріорі [1; 2]. Поза увагою воно залишилося і в дослідженнях істориків зарубіжжя [3; 4; 5]. У сучасній вітчизняній історичній науці проблема піднімається епізодично, в ключі розгляду інших питань і не відзначається залученням відповідного масиву джерел [6; 7; 8; 9].

Між тим, вивчення теми дозволяє акцентувати увагу на політичній, соціальній наповненості та спрямованості українського військового руху, засвідчує про розмаїття і масштабність революційних процесів, які охопили українське суспільство в 1917 році. Саме цим проблемам, які не знайшли достатнього відображення в історіографії, і присвячено статтю.

З початку Першої світової війни найбільш дієва частина селянства Росії перебувала в армії — на фронті, в запасних частинах, розкиданих по усій Росії. На весну 1915 року у війську перебувало біля 5,5 мільйона селян, у 1916 році ця цифра збільшилася до 10 мільйонів [10].

Селянство залишалося основним мобілізаційним резервом армії і в 1917 р. Як справедливо зазначав дослідник історії Лютневої революції в Росії Г. Катков, армію на 1917 рік значно поповнили далеко не молоді, сімейні люди «інтереси яких глибоко укорінилися в їх селах і господарствах» [11, 55]. Звістка про революцію посилила у селян сподівання на те, що у перипетях революційної боротьби здійсняться їх одвічні прагнення одержати землю, відчутти себе на ній повноцінним господарем.

Суттєвою ознакою суспільно-політичних процесів, які охопили колишню Російську імперію після Лютневої революції, стало пожвавлення національного життя, активізація національно-визвольних рухів. В Україні це проявилось чи не найбільш зримо і яскраво зі створенням та діяльністю Української Центральної Ради. Національно-визвольний рух стрімко поширився у середовищі українців-військових. Вони відстоювали ідеї національної державності, включились у боротьбу за створення національних військових формувань, визначали пріоритети своїх соціальних вимог.

Українці в російській армії становили досить значимий прошарок. Єдиної точки зору щодо їх кількості немає. Питання, через цілу низку причин, зали-

шається відкритим і дискусійним. Науковці приводять дані, що на початок 1917 року із 6,798 тисяч фронтовиків і 2,260 тисяч військових, які перебували у запасних частинах, українці становили 3,5 мільйона чоловік — майже 40% загального складу. На 60% армія складалася з селян. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко визначав число українців у російській армії на початок серпня 1917 року у 3 мільйони чоловік [7, 24; 12]. З певністю можна стверджувати, що більшість із них становили селяни.

Перед українськими політичними силами, зважаючи на погляди, потреби, соціальні орієнтири селянства, постало завдання включити його в активне національне суспільно-політичне життя. На це були об'єктивні причини. Селянство України потерпало від відсутності землі і малоземелля, нестачі робочої худоби і реманенту. Війна відняла робочі руки у значної кількості господарств, поставивши їх на межу відвертого виживання. На 1917 рік в Україні нараховувалося 663 тис. дворів без посівів, 625 тис. — із посівом до одної десятини, а 1,8 млн селянських господарств не мали коней [13, 53].

Умови прифронтових районів тягли за собою численні реквізиції хліба, худоби, коней. Поява дезертирів в українських селах посилювало аграрні бродіння, тримала сільську спільноту у стані постійної соціальної напруженості. Селяни не бажали миритися з таким станом речей і вимагали змін в аграрному секторі економіки країни. У свою чергу українські військові та політики сподівалися зміцнити соціальну базу українського національно-визвольного руху опершись на селян, які перебували у війську.

За роки війни у свідомості українського селянства відбулись серйозні зміни. За спогадами, серед селян, які були на фронті, ширилися думки про те, що здобуття Україною державності допоможе у вирішенні питання володіння землею, «забезпечить українському народові взагалі, а селянам зокрема, справедливий лад і побут» [14, 79].

Ситуацією, в яку потрапило село, на перших порах найповніше скористалася російська партія соціалістів-революціонерів. Російські есери досить активно повели роботу серед селянства. Вони опублікували положення про земельні комітети. Під контролем есерів та меншовиків опинилися майже всі фронтові, армійські і більшість полкових і ротних комітетів. Позиція есерів в суспільстві зміцнилася з передачею у березні 1917 року в казну кабінетних земель, а потім і майна уділів [3, 160].

Настрої українців-військових намагалися враховувати українські політики лівого спрямування. Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська соціал-демократична робітничка партія звертали увагу на земельне питання у різноманітних відозвах, резолюціях та ухвалах. Вони намагалися втягнути селянство, яке перебувало в армійських лавах, у соціалістичний рух. Так, у відозві Московського комітету Української соціал-демократичної робітничої партії до робітників і солдатів, зокрема, підкреслювалося, що для цього селянину «треба вирватись з пазурів злиднів, з залежності від поміщика. І через те ми вимагаємо одібрання всіх земель казенних, удільних, монастирських та поміщицьких та передачу їх до рук народу» [15].

Найбільше селянам симпатизувала, а, отже, і солдатам-українцям партія українських соціалістів-революціонерів. Есери заявили про відчуження поміщицьких земель, що послужило серйозною підставою для підтримки їх військовими. Вони все більше перебирали на себе місію виразника інтересів українського селянства, зокрема, і вояків-українців.

На початку квітня 1917 року на установчому з'їзді УПСР було прийнято програмні положення щодо аграрних реформ. Партія проголосила метою своєї діяльності повну соціалізацію землі. Вона висловила за негайну передачу земель «царських, кабінетських, церковних та монастирських, а також маєтків великих землевласників до Українського земельного фонду, користування яким має бути переведене на основі трудового принципу, через трудові громади». Партія заявляла про проведення аграрних перетворень із найменшими затратами, які до того ж повинні були покриватися державним фінансуванням. Виключалася можливість продажу землі дрібними землевласниками, їх землі мали переходити в Український земельний фонд. Аграрна реформа мала проводитися рішенням Українського сейму. До проведення реформи заборонявся продаж землі у приватну власність, її застава та оренда на тривалий термін [16].

Після Лютневої революції українці-військові заявляли про потребу вирішення земельного питання уже на перших своїх зібраннях. 9 березня 1917 року багатолюдні збори солдатів, офіцерів, лікарів і військових урядників українців відбулися в Києві. Вони розглянули питання «про утворення українського національного війська для боротьби з ворогом зовнішнім і підтримування Тимчасового уряду од реакційних заходів прибічників скасованого царського уряду». Зібрання визнало себе Установчою Військовою Радою і обрало Тимчасовий комітет по створенню охочекомонного полку [17]. В ухвалі учасники зборів підкреслювали: «Установча Військова Рада складає свій гарячий привіт Тимчасовому Російському Урядові, вітає виголошені ним свободи і, на його заклик скупити всі спільні сили до боротьби з ворогами Російської держави, — відповідає привселюдною обітницею піддержувати Новий тимчасовий уряд всіма своїми силами». Військові ставили на порядок денний і проблему справедливого вирішення земельного питання [18, 7].

Таким чином, в українців-військових ідеї створення національного війська асоціювали і з вирішенням аграрного питання.

У харківському гарнізоні українська військова організаційна комісія, перше засідання якої відбулося 17 березня [19, 1, 2], вирішила дати поштовх широкому обговоренню питань українізації військових частин харківського гарнізону (створення українських полків) та націоналізації армії взагалі — «бо армія в такому виді як єсть — конгломерат різних народностей і через те не може з'єднувати всіх національних сил». З цією метою було ухвалено видати і розповсюдити в частинах харківського гарнізону підготовлену Г. Хоткевичем двомовну відозву (10-ть примірників на роту, 200-ті на полк), а також надіслати її в частини російської армії поза межами Харкова. У відозві, зокрема, підкреслювалося: «Полк однородний, що складатиметься з людей одної національності, в якому кожен буде розуміти другого, буде мати спільні інтереси, добре виконає

свій громадянський обов'язок. Візьмім, наприклад, чисто український полк, в якому завжди певна більшість буде хліборобів, які добре знають, чого їм треба, такий полк краще може збалакатися, порозумітися і вибрати до Установчих зборів таку людину, яка обстоюватиме інтереси чи потреби виборців» [20; 21; 22, 11, 16 зв., 17–17 зв.].

На українському вічі солдатів-фронтовиків у Києві 28 березня 1917 року обговорювалося питання про те, що українську землю з метою спекуляції починають захоплювати чужинці. Це викликало обурення українців, впливало на морально-психологічний стан армійського середовища. Для запобігання дезорганізації війська та зміцнення його воєнної сили було ухвалено, щоб земля не продавалася і не віддавалася в оренду чужинцям на довгий час. Центральна Рада, на думку учасників віча, мала стежити за цим до видання нових законів про землю. Функції контролю мали здійснювати спеціальні українські комісари, які направлялися для роботи в село [23].

На з'їзді українських делегатів 5 армії Північного фронту, який відбувся 10 квітня 1917 року, також дискутувалося питання про землю. Відірвані від Батьківщини колишні селяни підкреслювали, що у вирішенні земельного питання в Україні українці мають право першого і вирішального голосу. Представники офіцерського корпусу підтримали солдатів. Полковник Присовський, зокрема, наголошував, що «земля в Україні — краща в Росії і притягне до себе всіх». Офіцер поділяв думку своїх підлеглих щодо необхідності самостійно порядкувати на своїй землі, вирішувати питання якої землі і скільки має належати українському селянинові [24, 8].

На вирішення аграрного питання українців російської армії нашттовувала активізація польського військового руху, створення поляками власних збройних сил. Серед українців ширилися думки, що це призведе до засилля в Україні польських поміщиків. Формування польських військових частин на теренах України весною 1917 року М. Грушевський називав одною з тих «яскравих дурниць, котрими було багате російське правління на Україні». Він згадував: «І так в центрі України... зароїлось від польських панів, що побренькували шабельками, бундючилися своїми польсько-державними планами, як звичайно, давалися взнаки своєю шляхетською пихою і в баришпільській околиці і в самім Києві, де аж зароїлося від сих «товаришів», польських хоругов, і вони муляли очі всім, а особливо українцям» [25, 111].

Перебування поляків-військових в Україні, їх активні заходи з формування своїх військових частин нашттовували українську громадськість, самостійницькі кола зокрема, на рішучі дії. М. Міхновський наголошував: «На самому початку доведеться нам творити українське військо революційним порядком, себто ставлячи і ворогів і «друзів» перед доконаними фактами. Створення цих фактів треба прискіпити ще й з огляду на те, що з дозволу Петербургу формуються на Україні національні польські частини. Їхня дислокація по таких містах, як Канів, Біла Церква, Житомир та Гомель, пунктів, що оточують Київ стратегічно, дуже таки пригадає підготовку до окупації» [26, 87]. З приводу дислокації польських частин в єдине русло збігалися погляди українських полі-

тиків, які були антиподами в світоглядних засадах, баченні поступу України шляхами державотворення. Думку М. Міхновського, зокрема, поділяв В. Винниченко. Він констатував: «...поляки по всій Україні формували свої легіони. Польська шляхта розставляла їх так, що, на випадок прориву фронту в Галичині, вся Правобережна Україна стала б під владою цих польських військ. Польським поміщикам вільно було формувати на землі українського, експлуатованого ними народу свої національні й, дійсно, контрреволюційні (як вони себе потім і показали) війська, а організація українських частин могла зашкодити й усьому фронтові, й усій революції, й Росії, й самій Україні. Звичайно, такий факт не міг викликати великого довірря до аргументів та до щирости Уряду. І українські частини стали формуватись самі собою, без усякого дозволу, без усякого плану» [27, 132].

Стихія революційного життя призвела до самочинного формування (квітень 1917 р.) в Києві першого українського полку імені Богдана Хмельницького. М. Грушевський підкреслював: «Питання про націоналізацію армії підняла партія меншості — поляки, тепер українці з фронту вимагають проявлення нашої активності в справі формування українських частин, загрожуючи прийти сюди. І ми повинні це зробити, зробити не із бажання забігти вперед, не із бажання накласти на все національну печать, а тому що умови тепер поза нами, тому що тепер на карті стоїть — захист Батьківщини. Коли армія визнає про формування українських частин, вона піде за нами, в противному разі буде ворожнеча» [28].

Аграрні питання, як правило, розглядалися у військах у контексті боротьби за автономію України. 22 квітня 1917 року, на одному з перших засідань Української військової Ради в Гельсінгфорсі, обговорювалося питання автономії України у складі Росії. На думку учасників засідання, автономія мала дати право українцям самостійно вирішувати свої національні справи, право розпоряджатися землею. Один із виступаючих зазначав: «Автономія дає нам цілком право самим рішати питання про землю, я маю надію, що ми без усяких вказівок з боку зможемо це рішити вдома самі краще ніж наші посланці, з якими б наказами вони не були, десь далеко між чужих людей. Землю візьмемо самі, а Установчі Збори мають дати тільки широку автономію» [29, 16 зв.].

Важливість аграрного питання для солдатів розуміли і найбільш далекоглядні генерали російської армії, які тримали руку на пульсі фронтового життя і знали суть солдатських домагань. На нараді 1–2 травня 1917 року у Верховного головнокомандуючого генерал Д. Щербачов підкреслив, що не можливо чекати з вирішенням земельного питання до Установчих зборів, потрібно «уникнути проведення його солдатами зі зброєю в руках» [3, 94].

Українці намагалися донести свої ідеї щодо вирішення аграрного питання до делегатів Всеросійських з'їздів, які проводилися на початку травня 1917 року у Петрограді. Так, на Всеросійський з'їзд селянських депутатів вони відрядили спеціальну депутацію від українців Балтійського флоту. Під впливом матросів-балтійців група українців винесла на розгляд з'їзду свій проект резолюції. У ній, поряд з вимогами формування українських частин у російській армії, участі представників українського народу в майбутнього мировому конгресі, підкрес-

лювалось значення якнайскорішого демократичного вирішення аграрного питання, створення для цього відповідних політичних умов та організаційних структур [29, 12 зв.].

Погляди українських військових на вирішення аграрного питання було узагальнено на I Всеукраїнському військовому з'їзді, який відбувся в Києві 5–8 травня 1917 року. При обговоренні земельних і продовольчих питань у його роботі взяли участь представники кооперативного з'їзду, який проходив у цей час у Києві. Доповідав по аграрних проблемах О. Степаненко. Він ознайомив делегатів із резолюціями по земельному питанню, ухваленими на губернських селянських з'їздах Київщини, Полтавщини й Чернігівщини. З'їзд ухвалив резолюцію «Про земельну справу», в якій наголошувалося, що «Право власності на землю та підземні багатства в автономній Україні повинно належати виключно народові, умови ж розподілення цієї землі між працюючими на ній людьми виробить і визначить Український Соїм, на підставах справедливості та рівності всіх людей, що живуть на території України. Разом із тим повинні бути вироблені закони користування лісами, визискування водних та мінеральних багатств на громадських засадах. До остаточного розв'язання цього питання Тимчасовий уряд повинен негайно припинити всякі акти купівлі та продажу, взагалі передачу землі і лісу з рук до рук, і, в першу чергу, закордонним товариствам та окремим особам, а також врегулювати орендні відносини» [6, 23]. Отже, ухвали з'їзду перегукувалися з есерівською програмою вирішення аграрного питання.

У той же час у самій Центральній Раді ще не була чітко визначена позиція щодо проведення аграрної реформи. Лідер Української партії соціалістів революціонерів М. Ковалевський, виступаючи на засіданні Центральної Ради 7 травня 1917 року, зазначав, що селянство чекає від українського представницького органу програми аграрних перетворень, в якій би було окреслено план та перспективи аграрної реформи [30, 38].

Після I-го Всеукраїнського військового з'їзду до Петрограду для переговорів з Тимчасовим урядом щодо автономії України була направлена делегація Центральної Ради. До її складу входили і представники військових. Член делегації матрос С. Письменний на засіданні Гельсінгфорської української військової Ради доповів 27 травня 1917 р. про результати роботи українців-делегатів у Петрограді. Він охарактеризував позицію Тимчасового уряду і Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів стосовно вимог українців і підкреслив, що «вимоги в Тимчасовому уряді вирішувались тільки тоді, коли питання ставили руба, що народ сам візьме, що хоче». Говорячи про масштаби українського руху, С. Письменний зазначив, що він «іде з споду, від селян і такий бурхливий, що ЦР ледве його здержує» [29, арк. 27–28].

Особливо складним і вибухонебезпечним було становище у прифронтових районах. В одному із донесень вказувалося, що місцеве населення потерпає від насильницьких дій, які «зовсім не викликані бойовою обстановкою, жорстоких за своїм характером, часто безцільних, руйнуючих до кінця місцеве господарське життя, які ставлять населення не тільки перед загрозою залишитись без продуктів харчування, але навіть і без житла» [31, 16].

Вирішальну роль у формуванні національної аграрної платформи у добу Центральної Ради відіграв Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся у Києві 28 травня — 2 червня 1917 року. З вітаннями до делегатів виступили представники військових організацій, зокрема, С. Петлюра. У свою чергу делегати з'їзду підтримали українських військових, прийнявши резолюцію-протест проти заборони військовим міністром О. Керенським Другого Всеукраїнського військового з'їзду. У телеграмі, надісланій у Петроград, підкреслювалося: «Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, на якому представлено 1000 волостей, обміркувавши телеграму Керенського про заборону Військового Українського з'їзду, приєднує свій голос до протесту Центральної Української Ради і жде скасування заборони Керенського».

У резолюції з'їзду «Про землю» мова йшла про «здійснення соціалістичного ідеалу», який може задовольнити бажання трудового селянства та пролетаріату. Аграрна програма передбачала, що приватна власність на землю має бути скасована. Щоб забезпечити в Україні спокій і зняти соціальну напругу в суспільстві з'їзд визнав за необхідне до ухвали Установчих зборів по аграрному питанню не робити самочинних захоплень землі та не проводити вирубки лісів. З'їзд вимагав від Тимчасового уряду негайного створення Центрального Українського земельного комітету, який мав об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на території України. В Український земельний комітет передбачалося входження і представника від керівних українських військових органів. Тимчасовий уряд, за задумом делегатів селянського з'їзду, повинен був негайно видати закон про передачу земельних справ у земельні комітети та Центрального Українського земельного комітету, заборонити продаж, довгострокову оренду та роздрібнення землі, забезпечити охорону лісів, організувати постачання селянам хліборобських машин і знаряддя за рахунок держави.

У резолюції Першого Всеукраїнського селянського з'їзду «Про організацію селянства» підкреслювалося, що «Забезпечити волю і землю українському народові може тільки саме планомірно організоване селянство», яке об'єднується на основі постанов Всеукраїнського селянського з'їзду. Формою його організації повинна бути Українська Селянська спілка, з розгалуженою мережею низових селянських організацій [32, 21, 23–29].

Розлога програма аграрних перетворень, яку запропонували українські есери, знайшла схвалення українськими військовими. У наказах своїм делегатам на Другий Всеукраїнський військовий з'їзд українці-військові відтіняли певні фрагменти цього документу. Так, українці 26 пішого запасного полку вимагали від своїх делегатів відстоювання ідеї, що «Земля українська переходить без викупу до Українського Національного фонду, яким відає український Союз. Користуватись нею мають ті, хто на ній працює без наймитів» [33].

На початку червня 1917 року Другий Всеукраїнський військовий з'їзд ухвалив, що «в земельній справі приймає і підтримує постанови Українського Селянського з'їзду» [34]. Отже, соціальні орієнтири в аграрних вимогах українських військових викристалізувалися чітко.

С. Петлюра у статті «Українське військо і т. Керенський» вимагав від представників Тимчасового уряду активних дій по втіленню в життя домагань

українців. Він наголошував, що «Військові з'їзди скликались не для того, щоб залишити по собі папірці, на яких чорним по білому написано відомі резолюції з'їздів. Вони відомі Керенському, їх рознесли газети по цілому світу, але кожну резолюцію, її зміст і обов'язок, що випливає з нього, пам'ятають ще і члени численного вояцтва українського. Якщо Керенський поспішив їх забути, то українські солдати та офіцери певно їх не забудуть.

І не тільки не забудуть, а ще й іншим нагадають: бо резолюції складаються не для того, щоб їх забути на другий день після того, як винесуть, а для того, щоб запровадити в життя, щоб кожне слово постанови стало ділом і фактом життя; бо кожне слово нами вистраждане, бо право перетворити його в діло дали нам і наші жертви і почуття — свідомість тої відповідальности, яку несемо ми перед нашим краєм і цілою державою» [35].

Таким чином, в умовах воєнного часу та революційних потрясінь 1917 р. українці-військові активно шукали шляхи розв'язання аграрного питання. В основі своїй вони стояли на есерівській платформі «соціалізації землі». У той же час в Україні вирішення аграрних питань було тісно пов'язано з розвитком національно-визвольного руху. Як свідчить перебіг подій, прагнення українців провести аграрні перетворення йшло в ногу з відстоюванням права на національну державність.

1. Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні. — Т. 1. — К., 1967.
2. Андреев А.М. Солдатские массы гарнизонов русской армии в Октябрьской революции. — М., 1975.
3. Френкин М. Армия и революция. — Мюнхен, 1978.
4. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение Октябрьского мятежа 1917–1918 гг. — Иерусалим, 1982.
5. Подпрятков Н.В. Национальные меньшинства в русской армии в XVIII — начале XX века. — Санкт-Петербург, 2004.
6. Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. — 1992. — № 7.
7. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державність. — Львів, 1997.
8. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.
9. Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. — К., 2002.
10. Робітнича газета. — 1917. — 25 липня.
11. Катков Г. Февральская революция. — М., 1997.
12. Новое время. — 1917. — 9 августа.
13. Хміль І. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. — квітень 1918 р. — К., 2000.
14. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині в 1917–1924 роках // Визвольний шлях. — 1955. — Кн. 5 (ч. 5–91).
15. Наше життя. — 1917. — 23 березня.

16. Боротьба. — 1917. — № 2.
17. Киевская мысль. — 1917. — 11 марта.
18. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 1778. — Оп. 1. — Спр. 244.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 1409. — Оп. 1. — Спр. 17.
20. Рідне слово. — 1917. — 8 квітня.
21. Южный край. — 1917. — 24 марта.
22. ЦДАВО. — Ф. 1409. — Оп. 1. — Спр. 1.
23. Нова Рада. — 1917. — 30 березня.
24. ЦДАВО. — Ф. 4079. — Оп. 1. — Спр. 2.
25. *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9.
26. *Свтимович В.* Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. — Львів, 1937.
27. *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 1. — К., 1990.
28. Воин свободной России. — 1917. — 20 апреля.
29. ЦДАВО. — Ф. 4100. — Оп. 1. — Спр. 4.
30. ЦДАВО. — Ф. 1076. — Оп. 2. — Спр. 1.
31. Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 2155. — Оп. 1. — Спр. 3.
32. *Хміль І.В.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.) // Історичні зошити. — 1992. — № 4.
33. Народна воля. — 1917. — 23 (10) червня.
34. Нова Рада. — 1917. — 11 червня.
35. Робітнича газета. — 1917. — 29 червня.

**ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ
ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У громадсько-політичній думці початку ХХ ст. мало місце усвідомлення того факту, що балансування українського суспільства на небезпечній межі, за якою цілком реальною була загроза втрати етнічної ідентичності, недостатньо пояснювати лише політикою самодержавної влади і неадекватним, з українського погляду, розумінням суті «українського питання» освіченими колами російського суспільства. Критично оцінювався нею і потенціал ідеї національного самовизначення в самому українському суспільстві, а відповідно — і сила спротиву (чи неспротиву) політиці асиміляції. Відомий поборник української національної ідеї О. Лотоцький причину того, чому українське питання залишалося «terra incognita» не тільки для народностей, що проживали поруч з українцями (вони ним просто не цікавилися), а й для самих українців, бачив у відсутності ясної національної самосвідомості, усвідомлення своїх прав і інтересів навіть соціально активною частиною «самого українського племені» [1, 948]. З чим не можна не погодитися, адже визначальним фактором у національному русі є не тільки і не стільки етнічна чи мовна ідентичність як формальні ознаки, які за певних обставин можуть трансформуватися у той чи інший бік, скільки національна самосвідомість народу як суб'єкта історичного процесу.

Проте політична та суспільна думка зазначеного періоду, як і сучасне суспільствознавство, майже одностайні у тому, що на початок ХХ ст. національна свідомість українців, отже, й усвідомлене сприйняття національного інтересу як інтересу колективного, ще не являли собою завершеної системи світогляду. В нове століття, писав на початку 1901 р. М. Грушевський, ми переходимо в початках нашої національної (не етнографічної тільки) свідомості, в початках нашої національної роботи [6, 215]. Незаперечність такого визначення неодноразово підтверджували й інші представники української інтелектуальної еліти. До нашого народу, за визначенням Б.Грінченка, доторкнувся тільки перший блідий промінь національної свідомості [4]. Не менш песимістично оцінював рівень національної свідомості українців і С. Петлюра. Національна свідомість широких народних мас, писав він в 1907 р., перебуває ще на порозі формування, лише починає виходити зі стадії ембріона. З чим, до речі, він пов'язував і інертність у діях українських політичних партій, додаючи при цьому, що за таких умов більшого від них не можна й вимагати [15, 49]. Отже, в кращому разі про названий період правомірно говорити як про період прискореного переходу до етнонаціонального самопізнання (хто ми є), якщо йдеться про широкі верстви населення, і значно меншою мірою — як про перехід до усвідомлення меж національно-політичного самовизначення (чого ми хочемо як самодостатня нація).

До того ж Україна, особливо Наддніпрянщина, не була однорідною з точки зору рівня національної свідомості її населення. Найвищий рівень, небезпідставно зауважує дослідник проблем націотворення в Україні В. Масненко, простежувався на середній Наддніпрянщині, колишній Гетьманщині, на Поділлі. Дещо менший — на Слобожанщині. Значно менш національно свідомими були українці, що заселяли території чорноморського узбережжя та промислового Південного Сходу [14, 110]. Щодо останнього, причини цілком зрозумілі з огляду на соціальну і етнічну маргіналізацію населення як наслідок бурхливої індустріалізації «Півдня Росії».

Сучасна етнополітологія розрізняє три основні рівні національної свідомості: буденний, теоретичний, державно-політичний (І. Кресіна, Л. Нагорна та ін.). Тільки за умови їх гармонійного поєднання правомірно говорити про національну свідомість як визначальний чинник національної самоідентифікації. Проте на початок ХХ ст. в українському суспільстві переважаючою, а для соціальних низів і єдиною залишалася буденна (побутова) свідомість з притаманними їй міфологізованими, романтичними уявленнями про суспільні цінності і пріоритети. Більше того, на межі століть православно-релігійна самоідентифікація превалювала над етнічно-національною. До того ж українська інтелектуальна еліта ще не спромоглася виробити політично значущу національну ідеологію, яка б сприймалася українським суспільством.

Про несформованість української нації говорили непоодинокі видатні представники української громадсько-політичної думки, зокрема, Д. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, І. Франко. Так, І. Франко вважав, що перед українською інтелігенцією стоїть величезне завдання — витворити з етнічної маси українського народу *українську націю* [20, 404]. Категорично висловлювався з цього приводу М. Грушевський. Українство в Росії, писав він, повинно вийти за межі ідеї етнографічної народності, стати політичним і економічним, узятися до організації української суспільності як нації. Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей [7, 296–297].

Зазначимо, що ці погляди українських інтелектуалів початку ХХ ст. переважно поділяються сучасними науковцями. Ознакою нації, вважає Я. Грицак, «на емпіричному рівні є або наявність національної держави, або масовий політичний рух за її створення» [3, 122]. Ні того, ні іншого на початку ХХ ст. Україна ще не мала, навіть з урахуванням досить широкого трактування поняття «масовий політичний рух». Роз'єднаний український етнос надто пізно, за європейськими мірками, усвідомив себе нацією. Двадцять століття застало його на півдорозі до такого усвідомлення. Таким є узагальнююче бачення стану українського суспільства того періоду авторами багатотомної праці з політичної історії України ХХ ст. [16, 13].

У той же час, невизначеність критеріїв поняття «нація», надто ж «модерна нація», дає підстави для досить довільного трактування процесу її формування, зокрема у часових рамках. Наприклад, в одній із праць М. Рябчука читаємо: «У східній, «російсько-советській», частині України перетворення домодерного «малоросійського» етносу в українську націю так і не набуло масового харак-

теру (хоч і захопило частину інтелігенції та простолюду), внаслідок чого навіть наприкінці XX ст. протоукраїнський етнічний субстрат має тут радше середньовічну «місцеву», ніж модерну національну ідентичність» [19, 7]. Названий автор, як і деякі інші, дотримується точки зору, що «бездержавної нації немає», стверджуючи, що на таких позиціях «стоїть цілий культурний світ» [19, 13].

Утім, ряд науковців (Т. Бордуляк, Я. Дашкевич та ін.), навпаки, «посувають» існування української нації ще до часів Київської Русі. Опосередковано заперечуючи М. Рябчуку, І. Діак стверджує, що українці, як і інші недержавні народи, були нацією ще до того, як обзавелися власною політичною владою у вигляді держави. Створення їх державності якраз і стало наслідком фактичного існування нації та її боротьби за своє політичне самовизначення [9, 5]. При цьому додає, що «батьком української нації можемо називати М. Грушевського, оскільки саме його історичні та політичні праці, прийняті українцями (з чим навряд чи погодився б сам Грушевський, якщо автор має на увазі українців загалом. — Т.Г.), перетворили нас з етносу (народу) на націю». Різноманітний у плюралізм думок щодо процесів націєтворення додає О.Забужко, стверджуючи на основі філософських узагальнень, що на початок XX ст. ми мали вже не наддніпрянську й не галицьку, а загальноукраїнську національну свідомість [10, 100]. Свідомість, носієм якої і могла бути уже сформована українська нація.

Розбіжність у поглядах можна вважати явищем об'єктивним, адже нація, як наголошує, наприклад, С. Римаренко, — це динамічний організм, тож дане раз і назавжди її визначення суперечить законам діалектики [17, 64], з чим не можна не погодитися. Що ж стосується української суспільно-політичної думки початку XX ст., то формування української нації вона пов'язувала передусім з етнодиференціацією тієї спільноти, яка офіційно називалася «єдиноруською народністю», і здобуттям для українців права на національно-територіальну автономію.

Говорячи про проблему несформованості української нації на початок XX ст., представники вітчизняної інтелектуальної еліти брали до уваги соціальні характеристики тогочасного українського суспільства. Д. Антонович (на цей час публікувався під псевдонімом С. Войнилович), на підтвердження висновку про несформованість української нації використовував факт соціально-класової неструктурованості українського суспільства. «Для новітнього розуміння нації, — висловлював він своє переконання, — її ознакою є кінечність, щоби нація мала принаймні головніші складові частини суспільства капіталістичного ладу, а саме: класу продуцентів і класу капіталістів — обшарників. Відсутність якого-небудь із цих класів уже не допускає, щоб те суспільство могло бути назване нацією» [2]. Своїх опонентів він переконував, що українське суспільство не можна вважати модерною нацією саме з причини відсутності в ньому свого (в етнічному розумінні) класу капіталістів. І хоча його доводи заперечувалися окремими його однопартійцями, як заперечуються і деякими сучасними дослідниками [13, 32], проте слід зазначити, що про безбуржуазність українського суспільства, тобто про відсутність у його структурі власного «класу капіталістів», неодноразово говорив і М. Грушевський.

З наведеними міркуваннями кореспондуються і висновки М. Шаповала за результатами дослідження соціальної структури українського суспільства напередодні революції. Перш за все він наголошував, що українське суспільство було фактично «недиференційною частиною всеросійського суспільства». Що ж до його внутрішньої структури, то, як впливало із соціологічного аналізу, воно було соціально неструктурованим, «неповним» суспільством у тому розумінні, що на своїй землі українці виконували майже одну суспільну функцію — хліборобську, тоді як інші суспільні функції виконували представники національних меншин.

Суспільство в Україні, за М. Шаповалом, «поділялося на дві нерівні частини: неукраїнську, в руках якої була вся індустріальна продукція, половина хліборобської, весь обмін, вся адміністрація, майже вся культурна праця — з одного боку, і українську, у якій була частина хліборобської продукції (селянської) і мала частина культурної, нелегальної праці (інтелігенція)». Зроблений видатним українським соціологом на основі такого аналізу висновок видається дещо несподіваним, проте не позбавленим логіки: перед революцією ще не було *українського суспільства*, а було тільки *суспільство на Україні*, яке складалося з різнонаціональних елементів, тож головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій ідеї українського суспільства [21, 34]. Отже, продовжує автор, за умов існування міжнаціональної системи поділу суспільної праці, а не поділу всередині українського етносу, його роль була зведена до становища трудового класу в загальноросійському суспільстві.

У такому ж дусі висловлювався й В. Липинський, переконуючи, що нація, яка складається з самого лише «народу», тобто з недиференційованих суспільних низів, не є нацією, а «щонайбільше етнографічним матеріалом для нації». Саме на такій підставі він заперечував думку претендента на український престол В. Габсбурга (В. Вишиваного), що українська нація вже сформована. «В дійсності ж, — писав В. Липинський своєму адресатові, — нація українська мусить бути ще сформована і зорганізована» [11, 273].

Отже, несформованість нації, а відтак і відсутність колективної національної свідомості та національного інтересу були головними перешкодами на шляху українського самовизначення, у тому числі й у протистоянні політиці асиміляції українського етносу в «єдиноруську націю». Натомість адепти «єдиноруської нації», свідомі свого великодержавного інтересу, вдавалися до вигідної для них інтерпретації історії — будь-то проблеми етногенезу, історичної спадщини Кieverуської держави, правосу́б'єктного змісту Переяславсько-Московського договору 1654 р. чи інші, які так чи інакше стосувалися спільного історичного минулого.

Проте українська громадсько-політична та наукова думка, передусім на рівні тогочасної історичної науки та науково-популярної публіцистики, все послідовніше відстоювала концепцію відрубності українського етносу, заперечуючи тезу про «триєдину руську націю», намагаючись не тільки обґрунтувати етнічну окремішність українців, а й надати українському питанню статусу політичної проблеми. Очевидно, що у цьому процесі не обходилося і без ухилу в бік міфологізації української історії, зокрема, коли йшлося про проблеми етногенезу.

Принциповість питання полягала у тому, щоб визначитися концептуально: чи є українці окремим народом-етносом у складі іншої держави, і тоді вони мають право на самовизначення у межах своєї території, на власне політичне життя з усіма його наслідками аж до права утворення самостійної держави, хоча останнє ще й не ставилося в практичну площину. А чи вони є одним із трьох руських «племен», у кращому разі етнічною групою, історичними обставинами вбудованою в «єдиноруський народ», і тоді їхні права, згідно з тогочасними правовими нормами, щонайбільше лежать у площині забезпечення національно-культурної автономії та в участі «на загальних підставах» у політичному житті суспільства, складовою частиною якого вони є.

Приналежність українців до тієї або іншої етнополітичної категорії і була тим подразником, навколо якого не затихали ані наукова полеміка, ані суспільно-політичні пристрасті як в Україні, так і в усьому російському суспільстві. Національно налаштована українська інтелігенція відстоювала концепцію самодостатності українського етносу. Зокрема, історична наука, передусім в особі М. Грушевського, його учнів та однодумців, зосередилася переважно на опрацюванні наукової схеми української історії, усвідомленні українців не як гілки «єдиноруського народу», а як окремого і самобутнього народу з власним етнічним корінням, власною історією, культурою, традиціями, ментальністю тощо. Причому нагальна потреба наукового спростування теорії «єдиноруськості» обумовлювалася не лише зазіханнями на українську самодостатність з боку представників «великоруського табору», а й запопадливими, за висловлюванням М. Грушевського, «хитросплетіннями замлячківськими».

Необхідність кардинального повороту в українській науковій, як і взагалі у суспільній, думці обумовлювалася цілком очевидним фактом: по-перше, відрубність українців як народу в XIX ст. якщо й визнавалася, то переважно, якщо не виключно, в етнічно-побутових, ментальних вимірах; по-друге, як зазначає І. Лисяк-Рудницький, і на кінець XIX ст. освічені прошарки українського суспільства — дворянство, молода буржуазія та велетенська більшість інтелігенції — стояли на платформі російської державно-національної приналежності. І навіть так звані українофіли, які, до речі, становили малочисельну меншість серед тодішньої інтелігенції, — продовжує свою думку названий автор, — розуміли українство як регіональну різновидність у рамках усеросійщини [12, 18–19].

У хрестоматійно відомій статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» М. Грушевський заперечував право «сучасної науки», яка шукала генетичні зв'язки між східнослов'янськими народами, «зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом» як стадії того самого політичного й культурного процесу», беззастережно стверджуючи при цьому, що «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської» [5, 77]. Історію цих держав творять, продовжує автор, «неоднаково дві особні часті руської народності», тут же зауважуючи: «ліпше сказати — дві народності, аби оминати баламутств, зв'язаних з теорією «єдинства руської народності»».

Червоною ниткою через низку історичних праць М. Грушевського проходить центральна етнополітична ідея: етнографічна та історична близькість народностей українсько-руської та великоруської не повинна служити підставою для їх етнічного ототожнення, оскільки кожна з них жила своїм життям, мала свою історію, свою культуру, хоча багато в чому вони й були споріднені. «Загальноруської» історії немає і не може бути, як немає «общеруської» народності — ця теза є однією з визначальних і в «Історії України-Руси». Тож небезпідставно один із сучасних авторів назвав «Історію України-Руси» «нічим іншим, як багатотомною полемічною реплікою на «Историю государства российского» М. Карамзіна. Додаючи при цьому, що «українська націоналістична міфологія формувалася як відповідь на міфологію імперського домінування, міфологію культурної, мовної та всякої іншої зверхності Центру над периферією» [19, 221].

Можна сприймати однозначно, або з певними застереженнями, чи й взагалі не погоджуватися з тими чи іншими концептуальними висновками М. Грушевського щодо українського етногенезу, що сьогодні в умовах наукового і політико-ідеологічного плюралізму й спостерігаємо. Наприклад, у сучасній вітчизняній історіографії зустрічаємо немало поглядів (О. Моця, П. Толочко, Н. Яковенко та ін.), які в принципі концептуально поділяють точку зору, вдало висловлену І. Лисяком-Рудницьким: «Держава Володимира і Ярослава не була ані «українська», ані «російська» (московська) в модерному розумінні: це була спільна східноєвропейська держава доби патримоніальної монархії, себто коли ще не існувала національна диференціація, як держава Карла Великого не була ані «німецька», ані «французька» [12, 26]. Раніше на таких же позиціях стояли відомі українські історики Д. Бантиш-Каменський, О. Єфименко та інші. Полемізуючи як з українськими, так і з російськими націоналістичними міфами, західна історіографія, зокрема британці Е. Вілсон, Н. Дейвіс також сходяться на тому, що Київська Русь мала донаціональний характер, а її населення мало не так етнічну, як племінну самосвідомість, далеку від колективної свідомості нинішніх українців чи росіян.

Проте на той час концепція української історії М. Грушевського не просто узгоджувалася з превалюючими тенденціями у вітчизняній громадській та науковій думці національного спрямування, а й для багатьох українських інтелектуалів була свого роду ідейним орієнтиром в обґрунтуванні і відстоюванні ідеї самодостатності українського етносу, а отже і його права на національне самовизначення.

Щоправда, в намаганні обґрунтувати автохтонність і відрубність українського народу не обходилося, як уже зазначалося, без певної міфологізації української історії, що в принципі можна зрозуміти. Переконливими у цьому плані видаються слова М. Рябчука про те, що народ, саме існування якого в Російській імперії заперечувалося, природним чином намагався довести цілком протилежне за допомогою так само міфічних, хоч і з протилежними знаками, аргументів. Так, наприклад, за принципом «теза — антитеза», відповіддю на ототожнення новочасної Росії з Київською Руссю стало ототожнення Києворуської держави з

Україною; відповіддю на офіційне ігнорування українського етносу як «сумнівного утворення» чи й взагалі неіснуючого, стало «заглиблення» українського етносу у загадкову трипільську культуру, а то й у більш ранні археологічні періоди [19, 221].

Аналіз тогочасної (початок XX ст.), а до певної міри й сучасної літератури дає підстави стверджувати, що в намаганні довести винятковість української історії вітчизняні автори йдуть паралельно із західноєвропейськими тенденціями. Суть останніх влучно висловив англійський історик Норман Дейвіс. Борці за націю, пише він, перевернули геть усю історію, шукаючи доказів одвічної боротьби народу за свої права і свою землю. Улюбленим об'єктом стала археологія, оскільки на неї можна було спертись, обґрунтовуючи претензії на автотонність походження. Коли ж не щастило знайти жодних фактів, покликались на міф, а то й вигадки. Національних героїв і колишні національні перемоги підносили до небес, усе, що становило загальний інтерес, просто нехтували. Все, що дискредитувало націю або ж вихваляло її ворогів, обминали [8, 840]. Стосовно української історії, до сказаного можна додати ще й неабияке значення ролі антропології в етнічній ідентифікації суто українського типу людини. Достатньо послатися хоча б на праці Ф. Вовка, І. Раковського, якими послуговувалося немало українських вчених початку XX ст., у тому числі М. Грушевський, С. Рудницький та ін., вдаючись до антропологічної класифікації слов'янських типів.

У порівняльних антропологічних характеристиках трьох слов'янських народів (українців, великоросів і поляків) С. Рудницький, наприклад, вбачав один із доказів неспроможності «об'єднувальних теорій», які відносили українців то до польського, то до великоруського етносу [18, 47]. По деяких позиціях такі характеристики часом мали не досить переконливий вигляд, а то й перебували на межі коректності — коли на основі антропологічних вимірів не лише робилися висновки на користь теорій відрубності українського етносу, а й наголошувалося на фізичних і розумових перевагах одного слов'янського етносу над іншим. Етнічна антропологія, зауважує С. Римаренко, часом використовувалася як підстава для свого роду етнічної самозакоханості, «етнічного нарцисизму» [17, 23]. Проте мета, яка при цьому переслідувалася, була очевидною: знайти контраргументи концепції «єдиноруськості», що заперечували право українців ідентифікувати себе як самодостатній етнос.

1. *Белоусенко О.* Terra incognita / О. Белоусенко // Украинский вестник. — 1906. — № 12. — С. 948–963.
2. *Войнилович С.* Не існуюче питання / С. Войнилович // Праця. — 1905. — Ч. 11. — С. 3–4.
3. *Грицак Я.* До генезу ідеї політичної самостійності України / Я. Грицак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: міжвідомчий зб. наук. праць. — К.: Наукова думка, 1992. — Вип. 1. — С. 119–143.

4. *Грінченко Б.* Де ми і скільки нас? / Б. Грінченко // *Громадська думка*. — 1906. — 10 січня.
5. *Грушевський М.С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М.С. Грушевський // *Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]*. — Львів: Світ, 2002. — Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». — 2002. — С. 75–82.
6. *Грушевський М.С.* На порозі століття / М.С. Грушевський // *Там само*. — С. 208–216.
7. *Грушевський М.С.* Українство і питання дня в Росії / М.С. Грушевський // *Там само*. — С. 293–300.
8. *Дейвіс Н.* Європа. Історія / Н. Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 1463 с.
9. *Діак І.* Українська національна ідея: Шлях до Великої України / І. Діак. — К., 2005. — 334 с.
10. *Забужко О.* Філософія національної ідеї: Україна і Європа / О. Забужко // *Зустрічі*. — 1992. — № 2. — С. 93–101.
11. *Липинський В.* Лист до Вільгельма Габсбурга. 4.XI.1920 / В. Липинський // *Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії / [голов. ред. Я. Пеленський]*. — К.; Філадельфія: Смолоскип, 2003. — Т. 1: Листування. — С. 273–274.
12. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (методологічні завваги) / І. Лисяк-Рудницький // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. / І. Лисяк-Рудницький; [пер. з англ. М.Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.]*. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 11–27.
13. *Магурчак А.* Національне питання в теоретичній та практичній діяльності Миколи Порша / А. Магурчак // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 80–81*. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. — С. 32–34.
14. *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.) / В. Масненко. — К.; Черкаси: Відлуння–Плюс, 2001. — 440 с.
15. *Петлюра С.* З українського життя / С. Петлюра // *Україна*. — 1907. — Т. 1. — № 2. — С. 49–64.
16. *Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / [редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.]*. — К.: Генеза, 2002–2003. — Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 р.) / [Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна]. — 2002. — 424 с.
17. *Римаренко С.* Самовизначення особи, нації, держави: (Етнополітологічний аналіз): [монографія] / С. Римаренко. — К., 1999. — 543 с.
18. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький // *Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / [упор., передм. О.І. Шаблія]*. — Львів: Світ, 1994. — С. 36–92.
19. *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення / М. Рябчук. — К., 2000. — 304 с.
20. *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодіжі / І. Франко // *Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т.* — К.: Наукова думка, 1976. — Т. 45. — С. 401–409.
21. *Шаповал М.* Соціологія українського відродження / М. Шаповал. — К.: Україна, 1994. — 45 с.

ЗМІСТ

Смолій В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення 4

Розділ І. Історіографія «селянського питання» ХІХ — початку ХХ ст. та методологія історико-аграрних досліджень

Реснт О.П.

Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ століття 7

Бундак О.А.

Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина» 25

Житніков О.В.

Селянська реформа 1861 р.: огляд американської історіографії
другої половини ХХ ст. 33

Івангородський К.В.

Проблематика реформи 1861 р. на сторінках часопису «Український селянин»
за перше десятиліття ХХІ ст. 41

Лазуренко В.М., Морозов А.Г.

Дискусії щодо визначення об'єктивних параметрів заможності селянських
господарств періоду НЕПу у науковій літературі 20-х рр. ХХ ст. 53

Орлик В.М.

До питання методології досліджень проблем економічної історії
Російської імперії 59

Присяжнюк Ю.П.

Міждисциплінарний підхід у сучасному селянознавстві:
досвід білоруської історіографії 65

Темірова Н.Р.

Реформа 1861 р. через призму поглядів іноземних дослідників 72

Розділ ІІ. Скасування кріпосного права: передумови, зміст, наслідки

Десятніков І.В.

Реформа 1861 р. та формування виробничих відносин
у сільському господарстві України 78

Земзюліна Н.І.

Велика реформа 1861 р. і актуалізація «жіночого питання»
в Російській імперії 85

Мельниченко В.М.

Аграрна реформа 1861 р. на Черкащині та її наслідки 91

Молчанов В.Б.

Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України 95

Орлик С.В.

Проекти оподаткування нерухомого майна в Російській імперії в 50–60-х рр. XIX ст. 105

Шевченко В.М.

Скасування кріпосного права в межах Російської імперії і політичний рух 113

Гавеля Б.Р.

Політична культура українського народу в умовах цензурного й поліцейського нагляду XIX ст. 121

Розділ III. Аграрний розвиток у пореформений період**Берестовий А.І., Федьков О.М.**

Грошові та натуральні повинності українського селянства у другій половині XIX ст. 129

Ващенко А.В.

Повітові з'їзди мирових посередників у структурі органів управління Російської імперії 1861–1874 рр.: законодавчо-правовий аспект 134

Десятніков О.В.

Застосування ручної праці у сільському господарстві України в 20-ті рр. XX ст. 141

Іващенко В.А., Тараненко О.М.

Еволюція нормативно-правової бази податкової політики Центральної ради та Гетьманату в українському селі (жовтень 1917 — грудень 1918 рр.) 148

Рахно О.Я.

Діяльність статистичного відділення Чернігівського губернського земства по дослідженню пореформеного села 154

Фареній І.А.

Селянське господарювання в системі товарно-ринкових відносин пореформених десятиліть 163

Шара Л.М.

Господарська діяльність чернігівського самоврядування у пореформену добу 172

Розділ IV. Вирішення «селянського питання» в соціально-економічній та суспільно-політичній думці XIX — першої третини XX ст.**Доросевич М.В.**

Ліберальна інтерпретація наслідків реформи 1861 р. для селянського господарства наприкінці XIX — на початку XX ст. 180

Капустян Г.Т.

Лев Миколайович Літошенко про відродження сільського господарства в умовах нової економічної політики 188

Мойсієнко В.М.

Ліберальні проекти вирішення аграрного питання на початку XX ст. 192

Падалка С.С., Падалка С.С.

Соціально-економічні наслідки селянської реформи 1861 р. в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова (за матеріалами видань «Громади»)..... 200

Усенко П.Г.

Ініціативи З. Сераковського у сфері реформ 1860-х рр. 207

Розділ V. Культурні та духовні аспекти Великої реформи

Драч О.О.

Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти 223

Єрмілов В.С.

Медична допомога селянам Херсонської губернії у період, що передував земській медицині 231

Михайлюк О.В.

Традиціоналізм селянської культури..... 237

Розділ VI. «Селянське питання» та революційний процес першої третини XX ст.

Марочко В.І.

Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. 244

Еткіна І.І.

Реалізація аграрної політики Гетьманату П. Скоропадського в Чернігівській губернії 256

Капустян С.С.

Формування сталінського командно-репресивного режиму (на прикладі щоденника І.І. Шітца) 265

Корновенко С.В.

Погляди П.М. Врангеля на сутність та шляхи вирішення аграрного питання..... 270

Лозовий В.С.

Правосвідомість українського селянства та його суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.) 277

Савченко Г.П.

Аграрне питання в контексті розвитку українського руху в російській армії (березень–травень 1917 р.) 285

Т.Ю. Горбань

Проблема формування нації та національної свідомості у поглядах українських громадсько-політичних діячів початку XX ст. 294

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX — початку XX ст.

Випуск XVIII

Збірник статей

Літературний редактор: *С.В. Корновенко, В.В. Шевченко*

Набір підготувала: *В.В. Шевченко*

Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

На обкладинці — репродукція картини В. Кустодієва «Звільнення селян».

Підписано до друку 14.02.2011 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 24,78. Обл. вид. арк. 21,67.

Тираж 300. Зам. 2. 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4